

Գիրքը լուսապատճենահանվել է
"Համահայկական Էլ. Գրադարան"

կայքի՝ www.freebooks.do.am

կողմից և ներկայացվում է իր
այցելուների ուշադրությանը:

The book created by "PanArmenian E. Library"

Գիրքը կարող է
օգտագործվել միայն ընթերցանության համար...

For more info: www.freebooks.do.am

ՊՆԻՔ ԱՌԻՅՆՈՒԹԱ ԿԱՐՈՂ ԵՔ ՁՅԸ ՆՈՐԿՈՒՄՆԸ ՈՒՆԵԱՆԱԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՎ ԻՆՏԵՐՆԱԿ
ԼՈՒՄՄԱՍՅԱՑՔԵԼԱԶԱՆԵԸ, ԳՐՔԵՐ:

ԹԿՈՅՔՆ ԳՐՔԵՐԻ ՄՏԵՂՈՒՄԱՆ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՔ
ԻՄԱՆԱԸ "ՀԱՄԱՀԱՅՐԱԿԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅՔԻ ԳՐԱԿՈՐՄԱՆ" ԿՈՅՔԻՑ՝

www.freebooks.am

ԸՆԴՈՂՆԱԿԱԸ ԵՒՔ, ՈՐ ՕԳՏՎՈՒՄ ԵՔ ՄԵՂ ԿՈՅՔԻՑ:
ՑԱՆԿԱԿՈՒՄ ԵՒՔ ՀԱՃԵԼԻ ԸՆԹԵՐՑԱԼՈՒԹՅՈՒՆ:

ԳՐԵՔ ՄԵՁ՝ freebooks@rambler.ru

14

Հ Ա Յ

ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ

www.freebooks.do.am
www.freebooks.am

«ԼՈՒՅՍ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՊՐՈՖ. Ս. Պ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ II
(IX—XIX դդ.)

ՊՐՈՖ. Վ. Ա. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆԻ
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ

Թույլատրված է Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների սովետի բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության պետական կոմիտեի կողմից որպես դասագիրք բուհերի պատմության ֆակուլտետի ուսանողների համար:

«ԼՈՒՅՍ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1965

Հրատարակչական խմբագիրներ՝

Վ. Թ. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

Է. Ա. ՀԱՆԵՍՕՂԼՅԱՆ

Քարտեզների ներդնակ՝

Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Քարտեզագիր՝ Գ. Մ. ՃԱՆՃԱՊԱՆՅԱՆ

Проф. С. П. ПОГОСЯН

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДА

том II

Под редакцией проф. В. А. Парсамяна

Учебник для вузов

(на армянском языке)

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЛУЙС»

ЕРЕВАН

1965

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ժողովրդի IX—XVIII դարերի պատմության Սկզբնաղբյուրներ սկզբնաղբյուրները բազմապիսի ու բազմաթիվ են: Դրանց շարքում իր արժանի տեղն ունի հայ-րենական պատմագիտական գրականությունը: Հիշյալ դարերում ասպարեզ են եկել մի քանի տասնյակ հայ պատմիչներ, որոնցից ոմանք շարադրել են իրենց ժամանակի, ոմանք էլ մի քանի հարյուրամյակների պատմությունը, գալիք սերունդներին ժառանգություն թողնելով երկրի քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական ու կուլտուրական կյանքն արտացոլող հարուստ գրականություն: Այդ գրականությունն էլ հանդիսանում է միջնադարյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության հիմնական աղբյուրը: Իհարկե, հիշյալ գրականությունն ունի իր թերի կողմերը: Օրինակ, պատմագիրները մեծ տեղ են տվել քաղաքական իրադարձություններին, անտեսել են ժողովրդի սոցիալական ու տնտեսական կյանքին վերաբերող հարցերը և պատմական շատ երեվույթներ մեկնաբանել են կրոնական տեսանկյունով:

Այստեղ անհրաժեշտություն չկա հանգամանորեն խոսելու պատմիչների աշխատությունների մասին, քանի որ դասագրքի՝ կուլտուրայի պատմությանը նվիրված գլուխներում հատուկ տեղ է տրված դրանցից կարևորներին:

Որպես պատմության ուսումնասիրության աղբյուր արժեքավոր է նաև իրավաբանական և գեղարվեստական գրականությունը: XII—XIII դարերում ստեղծվեցին հայկական օրենսգրքեր, որոնցից առավել արժեքավոր է Մխիթար Գոշի «Գատաստանագիրք»-ը: Եթե պատմագիրներն անտեսել են ժողովրդի ներքին կյանքին վերաբերող հարցերը, ապա օրենսգրքերում լայն տեղ է տրված ժողովրդի տարբեր խավերի՝ փոխհարաբերություններին և նրանց իրավական ու սոցիալ-տնտեսա-

կան վիճակին: Մխիթար Գոշի և Սմբատ Գունդստաբլի դատաստանագրքերը հարուստ նյութ են տալիս՝ առաջինը Հայաստանի, երկրորդը՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորության ներքին կյանքի վերաբերյալ և հնարավորությունն ստեղծում որոշակի պատկերացում կազմելու ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ու դասակարգային հարաբերությունների մասին:

Այդ նույն հարցերին են վերաբերում նաև գեղարվեստական գրականության մեջ, հատկապես Ֆրիկի բանաստեղծություններում եղած պատմական տեղեկությունները, որոնք նույնպես օգնում են որոշ երեվոյթների լուսաբանմանը:

Կարևոր աղբյուրներ են նաև արխիվային փաստաթղթերը, վիճակահան արձանագրությունները, ձեռագիր հիշատակարանները և մատենագիրների թողած համառոտ տարեգրությունները: Կարապետ Եղյանի, Վարդան Պարսամյանի և Աշոտ Աբրահամյանի հրատարակած արխիվային փաստաթղթերը՝ իրենց առաջաբաններով և ծանոթագրություններով, լույս են սփռում XVII—XVIII դարերի հայ-արևմտավրոպական և հայ-ուսական հարաբերությունների, հայկական ազատագրական շարժումների պատմության վրա, իսկ Հակոբ Փափազյանի թարգմանած և հրատարակած պարսկական փաստաթղթերը հարուստ նյութ են տալիս Արևելյան Հայաստանի տնտեսական և սոցիալական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրության համար: Արևելյան Հայաստանի տնտեսական կյանքի և հողային հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրության համար առանձնապես արժեքավոր է Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո» խորագիրը կրող աշխատությունը:

Հավաստի աղբյուրներ են վիճակահան արձանագրություններն ու հիշատակարանները: Անցյալում Կ. Կոստանյանցը, Հ. Օրբելին և Ղ. Ալիշանը հավաքել և հրատարակել են հուշարձանների վրա փորագրված բազմաթիվ արձանագրություններ: Այժմ այդ գործով զբաղվում են Սեդրակ Բարխուդարյանը, Կարապետ Ղաֆաղարյանը, որոնք արդեն հրատարակել են հավաքված արձանագրությունների մի մասը: Այդ արձանագրությունները բազմապիսի տեղեկություններ են հաղորդում մեր ժողովրդի կյանքի մասին և հնարավորություն են տալիս պատմությունն ուսումնասիրել ավելի հավաստի աղբյուրների հիման վրա:

Նույնպիսի նշանակություն ունեն ձեռագիր հիշատակարանները, որոնց զգալի մասը հրատարակել են Գարեգին Հովսեփյանը և Լևոն Խաչիկյանը: Այդ հիշատակարանները ժամանակակիցների և երբեմն էլ դեպքերին ականատես մարդկանց զրառումներ են և ստույգ տեղեկություններ են հաղորդում երկրում տեղի ունեցած անցուղարձի մասին: Կարևոր աղբյուր են նաև մանր տարեգրությունները և պատմությունները, որոնք տեղեկություններ են հաղորդում առանձին դեպ-

քերի մասին: Դրանց մի մասը վերջին տարիներին հավաքել և հրատարակել է Վազգեն Հակոբյանը:

Պատմական որոշ երևույթների մեկնաբանմանը օժանդակում է նաև ժողովրդական բանահյուսությունը, թեև նրա հաղորդած տեղեկությունները այնքան էլ որոշակի և հավաստի չեն: Բայց, օրինակ, XII—XIII դարերում գրի առնված առակներում կողմնակի տեղեկություններ կան դասակարգային հակասությունների, արհեստների և ժողովրդի կյանքի այլ բնագավառների մասին: Այդպիսի նյութեր կան ժողովրդական էպոսում, պատմվածքներում, ասացվածքներում և բանահյուսության այլ տեսակներում, որոնց մի մասը հավաքել, մշակել և հրատարակել են Մ. Աբեղյանը, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը և Ա. Ղանալանջանը: Այդ տեղեկությունները ևս օգնում են առանձին հարցերի լուսաբանմանը:

Բացի վերոհիշյալ գրավոր աղբյուրներից, հայ ժողովրդի IX—XVIII դարերի պատմության ուսումնասիրության համար սկզբնաղբյուր է նաև այլ լեզուներով գրված պատմագիտական գրականությունը: Արաբական աշխարհագիրներն ու պատմագիրները իրենց աշխատություններում հաճախ են խոսում դեպի Հայաստան կատարված արշավանքների, Հայաստանից հավաքված հարկերի, Հայաստանում պատրաստված արհեստագործական արտադրանքի և այնտեղից արտահանված ղյուղատնտեսական ու արհեստագործական ապրանքների, Հայաստանի քաղաքների ու բնակվածության մասին:

Նրանց հաղորդած տեղեկությունները լրացնում են հայկական աղբյուրների պակասը և հնարավորություն տալիս ավելի լրիվ ու ճշմարտացի լուսաբանելու Հայաստանի IX—XII դարերի տնտեսական կյանքը:

XII—XIV դարերի պատմության վերաբերյալ տեղեկություններ են տալիս նաև վրացական, պարսկական աղբյուրները, իսկ հետագա դարերի մասին՝ եվրոպացի ճանապարհորդները՝ իրենց ճանապարհորդական նոթերում, ուստի հեղինակները՝ իրենց ուսումնասիրություններում: Առանձնապես արժեքավոր է Շոպենի աշխատությունը՝ նվիրված Արևելյան Հայաստանի XVIII դարի և XIX դարի առաջին քառորդի տնտեսական կյանքին, հողային հարաբերություններին, ժողովրդի իրավական վիճակին և բնակչության էթնիկական կազմին:

Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանների պատմության համար արժանահավատ աղբյուր են նյութական կուլտուրայի մնացորդները: Նախասովետական շրջանում և սովետական կարգերի հաստատումից հետո Հայաստանի մի քանի պատմական վայրերում պեղումներ են կատարվել, հայտնաբերվել են բազմապիսի իրեր՝ աշխատանքային, գործիքներ, կենցաղային իրեր, գարդարանքներ, գյուղատնտեսական մշա-

կույթների մնացորդներ, արհեստագործական և առևտրական օբյեկտներ ու ճարտարապետական հուշարձաններ: Առանձնապես արժեքավոր են Անիում Նիկոլայ Մառի, Թորոս Թորոմոնյանի և Դվինում Ս. Տեր-Ավետիսյանի ու Կարապետ Ղաֆաղարյանի ղեկավարութեամբ պեղված նյութական կուլտուրայի մնացորդները, որոնք պերճախոս վկաններ են արհեստագործության, առևտրի, գյուղատնտեսության զարգացման, աշխատանքային գործիքների կատարելագործման և այլ երևույթների:

Միջնադարյան Հայաստանի պատմության աղբյուրների ցանկը այսքանով չի սահմանափակվում: Կան նաև այլ կարգի աղբյուրներ, օրինակ՝ վարքաբանական, դավանաբանական և գիտական բնույթի գրականությունը, առանձին գործիչների գրած նամակները, ինչպիսին Դրիգոր Մագիստրոսի նամակներն են, և գրավոր այլ նյութեր, որոնք քիչ տեղեկություններ չեն տալիս երկրում տեղի ունեցած դեպքերի և ժողովրդի կյանքի տարբեր երևույթների մասին: Այդ կարգի աղբյուրների օգտագործումը ևս նպաստում է շատ հարցերի ամբողջական և ճիշտ լուսաբանմանը:

Պրականություն

Մինչև XX դարը միջնադարյան Հայաստանի պատմությունը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրվել, բայց վերջին տասնամյակներում այդ շրջանի պատմության վերաբերյալ գրվել և հրատարակվել են մի շարք ուսումնասիրություններ: Նրանց մի մասում շարադրված է ժողովրդի ընդհանուր պատմությունը, իսկ մյուս մասը առանձին հարցերի նվիրված մենագրություններ են և գրված են գերազանցապես սովետահայ պատմաբանների կողմից: Նախասովետական շրջանում գրված ուսումնասիրություններից արժեքավոր են Մ. Չամչյանի, Ղ. Ալիշանի, Ս. Եղիազարովի և Մ. Օրմանյանի աշխատությունները:

Միբայել Չամչյանն իր հանրահայտ «Հայոց պատմության» մեջ խոշոր տեղ է տվել Բագրատունիների թագավորության, Կիլիկիայի հայկական պետության և XVI—XVIII դարերի պատմությանը: Նա, թեև պատմության ուսումնասիրման իր մեթոդոլոգիայով, շարադրման մեթոդով և հարցերի լուսաբանումով այնքան էլ հեռու չի կանգնած մեր միջնադարյան պատմագիրներից, այնուամենայնիվ, խոշոր ավանդ է ներդրել հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության գործում: Նա իր աշխատությունը գրել է հայ և օտար սկզբնաղբյուրների տվյալների հիման վրա, XVIII դարի վերջին քառորդին լույս է ընծայել մի պատկանելի գործ, որն ընդգրկում է հայ ժողովրդի կազմավորումից մինչև XVIII դարի երկրորդ կեսի սխտեմատիկ պատմությունը:

Չամչյանի աշխատության վերջին գլուխները, որոնք վերաբերում են XVII—XVIII դարերի պատմությանը, փաստորեն սկզբնաղբյուր են և արժեքավոր տեղեկություններ են տալիս ժողովրդի ներքին կյանքի

մասին: Այդ աշխատությունը, իհարկե, ունի նաև իր թերի կողմերը՝ անտեսված են ժողովրդի տնտեսական կյանքը, սոցիալ դասակարգային հարաբերությունները, մեծ տեղ է տրված եկեղեցու պատմությանը, խիստ գերազնահատված է անհատի դերը, ցուցաբերված է աշառու մտայնում սկզբնաղբյուրների նկատմամբ և այլն:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին լույս են տեսել Ղևոնդ Ալիշանի մի շարք աշխատություններ, որոնց զգալի մասը պատմա-աշխարհագրական բնույթ ունի: Ալիշանն իր ուսումնասիրություններով րենություն ատենելով Հայաստանի առանձին նահանգների և Կիլիկիայի տնտեսաշխարհագրական պայմանները, լուսաբանում է նաև ժողովրդի պատմությանը վերաբերող բազմաթիվ հարցեր: Թեև Ալիշանի աշխատությունները ևս զերծ չեն թերություններից, այնուամենայնիվ, նրանք իայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող գրականության մեջ իրենց արժանի տեղն ունեն:

Նախասովետական պատմագիտական գրականության մեջ արժեավոր է նաև Մաղաքիա Օրմանյանի աշխատությունը: Թեև այն նվիրված է հայոց եկեղեցու պատմությանը, բայց այնտեղ շոշափված են նաև քաղաքացիական պատմությանը վերաբերող բազմաթիվ հարցեր:

Այդ և ոահատոր գործի մի ստվար մասը վերաբերում է հայ ժողովրդի IX—XVIII դարերի պատմությանը: Այնտեղ խոսվում է հիշյալ դարերում ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական անցուդարձի, երկրի տնտեսական վիճակի, աղանդավորական շարժումների, օտար նվաճողների գործադրած բռնությունների ու նրանց դեմ մղված պայքարի մասին:

Նման հարցեր քննարկելիս Օրմանյանը ավելի զգույշ մոտեցում է ցուցաբերում ժամանակի և դեպքերի վայրի որոշմանը և հաճախ ավելի ճիշտ ու հիմնավոր կարծիք է հայտնում: Նա առանձին հարցեր մեկնաբանելիս չի սահմանափակվում նեղ, կրոնական-եկեղեցական մտածելակերպով, դրանք լուսաբանում է ավելի ճիշտ, քան իր նախորդները. օրինակ, նա թոնդրակյան շարժումը գնահատում է որպես կարևոր երևույթ և առաջընթաց քաջ հայ ժողովրդի կյանքում:

Օրմանյանի աշխատությունը ևս ունի իր բաց կողմերը: Նրանում եկեղեցու պատմությունը ներկայացված է որպես ժողովրդի պատմության առանցք, աչքաթող է արված պատմության պերիոդիզացիան, չի խոսվում ժողովրդի սոցիալական տարբեր խավերի փոխհարաբերությունների մասին, կաթողիկոսներն ու թագավորները ներկայացված են որպես պատմության կերտողներ և այլն:

Անցյալ դարի 90-ական թվականներին լույս է տեսել Բարսեղ Մարգսյանի աշխատությունը՝ նվիրված հայկական աղանդավորական շարժումների պատմությանը: Այնտեղ հանգամանորեն խոսվում է նաև

Թոնդրակյան շարժման առաջացման, նրա ղեկավարների քարոզած զաղափարների և գործունեության մասին:

Սարգսյանը ազանդավորական շարժումների պատմությունը քննարկում է լուկ եկեղեցական-կրոնական նեղ տեսանկյունից և նրա մեջ չի տեսնում պատմության համար դրական ոչ մի բան: Նա Թոնդրակյաններին ներկայացնում է որպես միջնադարյան նիհիլիստներ և նրանց վերագրում անհեթեթ զաղափարներ ու գործելակերպ, հայտարարելով, որ հայ միտքը չէր կարող ծնել այնպիսի գաղափար, որպիսին է եկեղեցու և հոգևորականության անհրաժեշտության ժխտումը կամ մարդկանց միջև իրավահավասարության քարոզումը: Սարգսյանի ընդհանրացումներն ու եզրակացությունները հիմնավորված չեն փաստերով և չեն դիմանում գիտական քննադատության:

Այդ նույն ժամանակներում լույս տեսան նաև Սողոմոն Եղիազարովի ոռոտերեն գրած աշխատությունները, որոնք նվիրված են հայ ժողովրդի պատմության առանձին հարցերին: Եղիազարովն այդ աշխատություններում լուսաբանում է միջնադարյան հայ իրավունք, գյուղական համայնքի և քաղաքային համքարությունների պատմությունը: Նրա ուսումնասիրություններում թեև արժարժվում են XIX դարին վերաբերող հարցեր, բայց և կարևոր դիտողություններ ու եզրակացություններ կան նաև նախորդ XV—XVIII դարերում Հայաստանում գոյություն ունեցած հողային հարաբերությունների, գյուղական համայնքի ներքին կյանքի և արհեստավորական համքարությունների մասին: Այդ աշխատություններն իրենց թերություններով հանդերձ, արժեքավոր գործեր են վերոհիշյալ հարցերի ուսումնասիրության բնագավառում:

Բացի նշված ուսումնասիրություններից, նախասովետական շրջանում գրված հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված այլ աշխատություններ ևս կան, որոնց մեջ աչքի են ընկնում հայկական գաղթավայրերի պատմությանը նվիրված Գովրիկյանի, Տեր-Աբրահամյանի, Տեր-Հովնանյանցի, Քուշներյանի և այլոց գործերը: Այդ աշխատություններում պատմական հարուստ տեղեկություններ կան Արևմտյան Ուկրաինայի, Լեհաստանի, Ղրիմի և Նոր Զուղայի հայկական գաղութների, նրանց ներքին կյանքի, կուլտուրական գործունեության և Հայաստանի հետ ունեցած կապի մասին: Հիշատակված բոլոր ուսումնասիրությունների մեջ տիրապետում է բուրժուական պատմահայեցողությունը, իսկ առանձին աշխատություններում՝ կղերա-պահպանողական մտածելակերպը:

Վերջին մի քանի տասնամյակներում սովետահայ պատմաբանները լուրջ աշխատանք են կատարել հայ ժողովրդի միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության բնագավառում: Լույս տեսան մեծավաս-

տակ պատմաբան Լեոյի աշխատութիւնները՝ նվիրված IX—XI և XVI—XVIII դարերի պատմութեանը: Այդ աշխատութիւններում նա ծանօտագնին կերպով լուսաբանում է հայ ժողովրդի տնտեսական-քաղաքական ծանր վիճակը, սոցիալ-դասակարգային հարաբերութիւնները, կուլտուրական կյանքը, օտար զավթիչների դեմ հայ ժողովրդի պայքարը և այլն:

Լեոն պատմութիւնը շարադրում է հայրենասիրական զգացմունքներով և մեծ էրուդիցիայով: Հայկական ազատագրական շարժումների պատմութիւնը շարադրելիս նա մեծ տեղ է տալիս հայ-ռուսական հարաբերութիւններին: Սակայն, այդ հարցը քննարկելիս, նա առանձին նայքերում ծայրահեղութեան մեջ է ընկնում. հայկական ազատագրական շարժմանը օգնելու համար ցարական կառավարութեան տված խոստումները համարում է դավաճանութիւն և խաբէութիւն:

IX—XI և XVI—XVIII դարերի պատմութիւնը շարադրելիս Լեոն, առանձին հարցեր քննարկելիս, երբեմն թույլ է տալիս ոչ ճիշտ մեփնաւանումներ: Օրինակ, Բագրատունիների թագավորութեան հաստատման շրջում խիստ գերազնահատում է անհատի դերը և հայկական պետականութեան վերականգնումը համարում է Աշոտ Բագրատունու անձնական բարեմասնութիւնների արդյունք, անտեսում է դասակարգային պայքարը և, Լթե խոսում է թոնդրակցան շարժման մասին, ապա այն լիութեամբ գրում է կա'մ որպէս նեղ մտավոր շարժում, կա'մ կոմունիստական շարժում միջնադարյան Հայաստանում, երկու դեպքում էլ թշուրջարժիք տեսնելով այդ շարժման մասին:

Լեոն Բագրատունիների թագավորութեան մասին խոսելիս լուրջամբ է անցնում երկրի տնտեսական կյանքին վերաբերող հարցերի ետզքով, լուսաբանում է գերազանցապէս քաղաքական անցուղարձը, տեղին չի գործածում «դաս» և «դասակարգ» հասկացողութիւնները և թույլ է տալիս նման այլ անճշտութիւններ: Սակայն Լեոյի աշխատութիւնները, իրենց բոլոր թերութիւններով հանդերձ, խոշոր ներդրում են միջնադարյան Հայաստանի պատմութեան ուսումնասիրութեան գործում:

IX—XV դարերի պատմութեան ուսումնասիրման ասպարեզում իր արժեքավոր լուման է ներդրել մեծավաստակ պատմաբան Հ. Մանանդեանը: Սովետական ժամանակաշրջանում լույս տեսած Մանանդեանի ուսումնասիրութիւնների մի մասը նվիրված է IX—XI դարերի Հայաստանի տնտեսական կյանքին և XI—XV դարերի երկրի ընդհանուր պատմութեանը: Նա այդ աշխատութիւններում հայրենական և օտար ազգայնների հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վրա հանգամանորեն պարզաբանել է գյուղատնտեսութեան, արհեստագործութեան, առևտրի, քաղաքների զարգացման ընթացքը և հանգել այն եզրակացութեան, որ

X—XIII դարերում Հայաստանի տնտեսական կյանքի և շուկայական հարաբերությունների զարգացումը իբր թե արդեն բուրժուական հարաբերությունների բնույթ ուներ և երկիրը տանում էր դեպի կապիտալիզմ:

Մանանդյանը իր «Քննական պատմության» վերջին հատորում, քնննության առնելով Հայաստանի XI—XV դարերի պատմությունը, մանրամասնորեն լուսաբանում է հայ ժողովրդի վիճակը սելջուկյան տիրակալության, Զաքարյանների իշխանության և մոնղոլների ու թուրքմենական ցեղերի գերիշխանության շրջանում: Նա ցույց է տալիս օտար տիրապետողների վայրագ քաղաքականության կործանարար ազդեցությունը Հայաստանի տնտեսական կյանքի վրա, ինչպես և հայ ժողովրդի հայրենագրկության ու արտագաղթի պատճառները:

Մանանդյանի աշխատություններում ճշգրտված են միջնադարյան Հայաստանով անցնող առևտրական ճանապարհները, երկրում գործող շափն ու կշիռը և միջազգային առևտրի դերը երկրի տնտեսական կյանքի զարգացման բնագավառում: Սակայն Մանանդյանի այդ արժեքավոր աշխատություններում տեղ են գտել որոշ երևույթների ոչ ճիշտ մեկնաբանումներ, գերազնահատված են բուրժուական հարաբերությունների զարգացման տենդենցը և տարանցիկ առևտրի դերը Հայաստանի քաղաքների զարգացման գործում: Անտեսված է դասակարգային պայքարի առկայությունը և ժողովրդի դերը պատմության կերտման գործում, ինչպես նաև ժողովրդի կոլտուրական կյանքը: Այնուհանդերձ, Մանանդյանի աշխատությունները նույնպես մեծարժեք ներդրում են հայ ժողովրդի IX—XV դարերի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում:

Հայ ժողովրդի իրավական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրությանն են նվիրված Խ. Սամվելյանի աշխատությունները: Նրանցում քննության են առնված ինչպես Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում գործող իրավական նորմաները, այնպես էլ Բագրատունիների և Զաքարյանների ժամանակաշրջանի իրավական հարաբերությունները, պարզաբանված են ֆեոդալների և թագավորների, գյուղացիների ու ֆեոդալների և բնակչության մյուս խավերի փոխհարաբերությունները:

Խ. Սամվելյանը ավելի հանգամանորեն է անդրադարձել գյուղացիության իրավական և տնտեսական վիճակին, վեր հանել գյուղացիների և ֆեոդալների միջև եղած դասակարգային անտագոնիզմը: Սակայն վերոհիշյալ հարցերը լուսաբանելիս նա գերազնահատում է ստրկական աշխատանքի դերը ֆեոդալական տնտեսության մեջ և հուշային հարաբերությունների բնութագրման հարցում հանդում պատմական փաստերին հակասող եզրակացություն, հայտարարելով, որ

Հայաստանում Բագրատունիների և Զաքարյանների ժամանակ հողի դերագույն սեփականատերը հանդիսացել է թագավորը:

X—XIII դարերի արհեստագործության, քաղաքաշինության, արհեստավորական ընկերությունների և ճարտարապետության պատմությանն են նվիրված Ն. Մառի, Հ. Օրբելու, Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի և Կ. Ղաֆադարյանի աշխատությունները: Նրանք գլխավորել են Դվին և Անի քաղաքների պեղումները, հետազայում ամփոփել դրանց արդյունքները և նյութական կուլտուրայի մնացորդների սվյալներով լուսաբանել 1և հիշյալ դարերում Հայաստանի արհեստագործության և առևտրի զարգացման ընթացքը, ճարտարապետության և քաղաքաշինության չաղկումը:

Մառն իր աշխատությունում բացահայտել է նաև արհեստավորական եղբայրությունների՝ համքարությունների և քաղաքային ավագանու առկայությունը Հայաստանի միջնադարյան քաղաքներում և պարզարանել նրանց դերը քաղաքային կյանքում: Վերոհիշյալ հարցերի մասին խոսելիս Մառը Հայաստանի քաղաքային կյանքի զարգացումը դերազանցապես վերագրում է XIII դարի առաջին տասնամյակներին՝ կամ, ավելի ճիշտ, Զաքարյանների իշխանության ժամանակաշրջանին, մի բան, որ անհավանական է, մանավանդ սելջուկների ավերածություններից հետո:

1940—1960-ական թվականներին լույս տեսան հայ ժողովրդի պատմության տարբեր հարցերին վերաբերող մարքսիստ պատմաբանների մի շարք աշխատություններ: Դրանց զգալի մասը վերաբերում է XV—XVIII դարերի հայկական ազատագրական շարժումների պատմությանը: Այդ հարցի ուսումնասիրման բնագավառում խոշոր ներդրում է Աշ. Հովհաննիսյանի երկհատոր աշխատությունը: Աշ. Հովհաննիսյանը մարքսիստորեն, բազմակողմանի վերլուծության է ենթարկում հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության և նրա ձևափոխությունների պատմությունը տարբեր ժամանակաշրջաններում, լուսաբանում է ազատագրական գաղափարների առաջացման պատմական պատճառները, նրանց սոցիալ-քաղաքական բովանդակությունը և ազատագրական պայքարի դրսևորման ձևերը:

Աշ. Հովհաննիսյանը իր ընդհանրացումներն ու եզրակացությունները հիմնավորում է պատմական փաստերի գիտական խոր վերլուծությամբ: Սակայն պատահում են նաև խոտորումներ այդ ընդհանուր սկզբունքից, օրինակ, համոզիչ չեն թոնդրակյան շարժման առաջացման ժամանակաշրջանի մասին Աշ. Հովհաննիսյանի առաջ քաշած կարծիքը և նրա բերած փաստարկումները: Թերություններից մեկն էլ այն է, որ «Դրվագների» երկրորդ հատորում խոտվում է միայն Արևելյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական շարժման մասին, մինչդեռ

նույն ժամանակաշրջանում, դեռ մի փոքր էլ առաջ, Արևմտյան Հայաստանում ևս սկսել էր նման շարժում:

XVIII դարի երկրորդ կեսի հայերի ազատագրական շարժման պատմությանն են նվիրված Աբգ. Հովհաննիսյանի աշխատություններից երկուսը: Դրանցից մեկը վերաբերում է Հովսեփ Էմինին, մյուսը՝ XVIII դարի 80-ական թվականների հայ-ոստական հարաբերություններին՝ կապված հայկական ազատագրական շարժումների հետ:

Առաջին աշխատությունում Աբգ. Հովհաննիսյանը տալիս է Էմինի կենսագրությունը, վերլուծում նրա գործունեությունը՝ վեր հանելով այն նոր գաղափարները, որ Էմինը ներմուծում է ազատագրական շարժման մեջ: Նա բացահայտում է Էմինի կապերը Հայաստանում և Հայաստանից դուրս գտնվող հայ գործիչների հետ, նրա և վրաց թագավորի բանակցությունները՝ ապստամբության կազմակերպման և հայ-վրացական պետության ստեղծման վերաբերյալ, պարզաբանում է ազատագրական պայքարին վերաբերող այլ հարցեր: Երկրորդ աշխատության մեջ Աբգ. Հովհաննիսյանը վերլուծում է Անդրկովկասի քաղաքական վիճակը՝ կապված Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի մրցակցության հետ, մեկնաբանում է անդրկովկասյան ժողովուրդների, նրանց վերնախավերի վերաբերմունքը այդ մրցակիցների նկատմամբ, այդ ժողովուրդների մեջ առաջացած ազատագրական ձգտումները՝ կապված ոստական պետության կողմից Անդրկովկասի նկատմամբ վարած քաղաքականության հետ:

Այնուհետև նա հանգամանորեն լուսաբանում է հայ-ոստական հարաբերությունները, հայ-ազատագրական շարժման ղեկավար գործիչների փորձերը՝ ոստական ռազմական ուժերի օգնությամբ Հայաստանը թուրքական և պարսկական տիրակալությունից ազատագրելու ուղղությամբ, ոստական պետության դիրքը այդ հարցի նկատմամբ: Նա գալիս է այն եզրակացության, որ այդ ժամանակ Ռուսաստանը իրոք ցանկանում էր օգնել հայերին ազատագրվելու և իրենց պետականությունը վերականգնելու գործում: Աբգ.⁹ Հովհաննիսյանը նշված աշխատություններում պատմական դեպքերն ու երևույթները ենթարկում է գիտական խոր վերլուծության, հիմնավորելով իր եզրակացությունները հավաստի փաստերով: Բայց պետք է նշել, որ այդ աշխատությունների, հատկապես երկրորդի, մեջ հայերի ազատագրական շարժումը, հանգեցվել է դիվանագիտական բանակցությունների, շարժման կոնկրետ դեպքերը բուն Հայաստանում նսեմանում, մթազնվում են բանակցությունների մասին բերված հարուստ նյութի տպավորության տակ:

Դժվար է համաձայնել ազատագրական շարժման նկատմամբ հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու բռնած դիրքի այն գնահատման

հետ, որ տվել է Աբգ. Հովհաննիսյանը՝ պաշտպանութան տակ վերցնելով ազատագրական շարժման դեմ ուղղված նրա գործունեությունը: Առարկելի է նաև Հովսեփ Արղունյանի անձնավորությանը տված նշանակությունը: Այսուհանդերձ, Աբգ. Հովհաննիսյանի աշխատությունները արժեքավոր ներդրում են XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման պատմության ուսումնասիրության բնագավառում:

XVII դարի արևմտահայ ազատագրական պայքարի մասին է պատմում Հ. Անասյանի վերջերս լույս տեսած աշխատությունը: Նրանում վեր է հանված արևմտահայերի ծանր վիճակը, թուրքական բռնություններն ու հարստահարումները նվաճված քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ, եվրոպական պետությունների դիտավորությունները Արևելքի և հատկապես Թուրքիայի նկատմամբ: Անասյանը լուսուբանում է հայերի, հույների և ասորիների՝ եվրոպական պետությունների օգնությամբ թուրքական լծից ազատագրվելու միացյալ ջանքերը, վեր է հանում հայերի ակտիվ գործունեությունը ժողովրդի մեջ ազատագրական շարժման գաղափարը տարածելու գործում և եվրոպական, հատկապես ֆրանսիական պետությունից օգնություն ստանալու նրանց փորձերը:

Վերլուծելով արևմտահայության սոցիալական տարբեր խավերի փոխհարաբերությունները, նրանց վերաբերմունքը ազատագրական պայքարի նկատմամբ և մասնակցությունը այդ պայքարին, Անասյանը հանդում է այն եզրակացության, որ շարժումը գլխավորում և կազմակերպում էին արևմտահայության բուրժուականացող առաջադեմ տարրերը: Նրա աշխատությունը, որը հայկական ազատագրական պայքարի մի նոր օղակ է բացահայտում, նույնպես արժեքավոր ներդրում է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ուսումնասիրության գործում:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությանն են նվիրված նաև Պ. Հարությունյանի և Ա. Միրզոյանի ուսումնասիրությունները: Երկուսի աշխատություններում էլ քննարկվում և լուսաբանվում է XVIII դարի առաջին կեսին տեղի ունեցած Սյունիքի ապստամբությունը, վեր է հանվում ապստամբության կազմակերպումն ու ընթացքը, ցույց են տրվում շարժիչ ուժերը, ապստամբության ղեկավարների վարած քաղաքականությունը՝ անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների հետ ընդհանուր թշնամու դեմ միացյալ պայքար կազմակերպելու գործում և այլ հարցեր:

Սակայն այդ հարցերը պարզաբանելիս Պ. Հարությունյանը երբեմն առաջ է քաշում այնպիսի տեսակետներ, որոնք չեն համապատասխանում պատմական ճշմարտությանը: Օրինակ, նա ապստամբության մեջ տեսնում է ոչ այնքան օտար նվաճողների դեմ մղված ազատա-

գրական պայքար, որքան դասակարգային պայքար հայ մելիքների և գյուղացիության միջև՝ շունենալով համոզիչ փաստեր և ապացույցներ, կամ՝ Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի մահվան ժամանակը վերագրում է ավելի վաղ շրջանի՝ առանց լուրջ հիմքերի, և առանձին փաստաթղթերում եղած տեղեկությունները մեկնաբանում է միակողմանի:

Մի խումբ հեղինակներ իրենց ուսումնասիրության նյութ են դարձրել IX—XVIII դարերի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, տնտեսությունը, գյուղացիության իրավական և տնտեսական վիճակը, գյուղացիական շարժումները և հայ ժողովրդի ներքին կյանքին վերաբերող այլ հարցեր: Բ. Առաքելյանն ու Վ. Աբրահամյանը իրենց աշխատություններում լուսաբանում են արհեստագործության, առևտրի և քաղաքային կյանքի զարգացման ընթացքը Հայաստանում IX—XVIII դարերում: Նրանք բնութագրում են արհեստների տեսակները, արհեստավորների աշխատանքային պայմանները, առարկաների պատրաստման տեխնիկական ձևերն ու միջոցները, առևտրական հարաբերությունների ծավալումն ու խորացումը, քաղաքների զարգացումը և այն ելևէջները, որ տնտեսության այդ բնագավառները կրել են դարերի ընթացքում:

Բ. Հարությունյանը, Ս. Հակոբյանը, Վ. Համազասպյանը, Լ. Բաբայանը և Ս. Պողոսյանը իրենց աշխատությունները նվիրել են միջնադարյան Հայաստանի հողային հարաբերությունների, գյուղացիության ճորտացման, դասակարգային պայքարի և գյուղացիական շարժումների լուսաբանմանը: Նրանք ուսումնասիրել են հողատիրության ձևերը IX—XIII և XVII—XVIII դարերում, գյուղացիության անձնական կախվածությունը և գյուղացիների շահագործման ձևերը, դասակարգային հարաբերություններն ու դասակարգային պայքարը տարբեր էտապներում, գյուղացիական շարժումները և նրանց գաղափարախոսությունը: Բազրատունիների թագավորության պատմությունն է գրել նաև Հ. Հարությունյանը, իսկ Հայաստանի տնտեսության պատմությունը՝ Հ. Թումանյանը:

Վերոհիշյալ հեղինակների աշխատությունները, անտարակույս, նույնպես կարևոր ներդրում են հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում: Այդ հեղինակներին ընդհանուր առմամբ հաջողվել է մարքսիստական պատմագիտության տեսանկյունից վերլուծել և լուսաբանել ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած հարաբերություններն ու երևույթները: Բայց նրանցից ոմանք առանձին դեպքերում հանգում են վիճելի եզրակացությունների կամ դիմում հարցերի պարզաբանման ոչ համոզիչ մեթոդի: Օրինակ, խոցելի է Բ. Առաքելյանի քաղաքների դասակարգման մեթոդը: Ս. Հակոբյանն ու Հ. Թումանյանը սո-

ցիալ-դասակարգային հարաբերությունների լուսաբանումը հանդեցնում են հարկային տերմինների քննարկմանը, իսկ Բ. Հարությունյանը հայ չոգեւորականությանը, հատկապես էջմիածնի կաթողիկոսարանին պարսկական տիրակալության ժամանակ վերագրել է վարչական և դատական մեծ իրավունքներ:

Բացի վերոհիշյալ պատմաբաններից, XVIII դարի Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող հարցերին են անդրադարձել նաև Վ. Ռշտունին, Վ. Պարսամյանը, Ս. Մարկոսյանը Ա. Եսայանը, Մ. Ադոնցը և ուրիշներ:

Սովետահայ պատմագետների կողմից աչքաթող չի արված նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմությունը: Դրան է նվիրված Գ. Միքայելյանի աշխատությունը: Նրանում լուսաբանված են Կիլիկիայի թագավորության առաջացումն ու պետական կարգը, տնտեսական կյանքը, առևտրական ու դիվանագիտական կապերը այլ երկրների ու պետությունների հետ, սոցիալ-դասակարգային հարաբերություններն ու քաղաքական անցուդարձը: Այդ աշխատությունն ավելի լիակատար կլիներ, եթե նրանում տրված լիներ նաև ժողովրդի կուլտուրական կյանքի պատմությունը, շատեղծվեր այնպիսի պատկեր, որ Կիլիկիայի թագավորության և մյուս պետությունների միջև պայքարը մղվել է Կիլիկիայից դուրս եղած առևտրական հանգույցների համար:

Մեծ աշխատանք է կատարված հայկական միջնադարյան կուլտուրայի ուսումնասիրության բնագավառում: Հրապարակվել են Հ. Գաբրիելյանի և Վ. Չալոյանի աշխատությունները, որոնք նվիրված են հայ փիլիսոփայական մտքի պատմությանը, Ա. Մովսիսյանի ուսումնասիրությունը՝ նվիրված հայ միջնադարյան մանկավարժությանը և դրպրոցին, Գ. Պետրոսյանինը՝ մաթեմատիկայի պատմությանը, Գ. Գոյանի երկհատոր ուսումնասիրությունը՝ թատրոնի պատմությանը, Տոկարսիկունը՝ ճարտարապետությանը, Դուռնովայինը՝ մանրանկարչությանը, Տ. Իզմայիլովայինը և Մ. Այվազյանինը՝ հայկական արվեստին, և Ա. Տեր-Պողոսյանինը՝ բնագիտությանը, իսկ Լ. Հովհաննիսյանի և Ա. Կոնյանի աշխատությունները՝ բժշկության պատմությանը:

Այդ ուսումնասիրություններում, առանց բացառության, զգալի տեղ է տրված IX—XVIII դարերի հայկական կուլտուրայի հարցերին և հանգամանորեն լուսաբանված է այն առաջընթացը, որ տեղի է ունեցել հիշյալ դարերում փիլիսոփայության, բնագիտության, արվեստի տարբեր ճյուղերի և կրթության բնագավառներում: Վեր է հանված այն հսկայական ստեղծագործական ավյունը, որ հայ ժողովրդի տաղանդավոր զավակները դրել են պատմության բերումով երկրի համար արտեղծված ամենածանր պայմաններում իրենց նախնիների ստեղծած կուլ-

տուրական ժառանգութիւնը պահպանելու, զարգացնելու և ավելի քարձր մակարդակի հասցնելու գործում:

Հայ ժողովրդի պատմութեան ուսումնասիրութեան ասպարեզում 1920 թվականից հետո մի շարք աշխատութիւններ ևն հրատարակւնաև սփյուռքահայ պատմաբանները: Ն. Ադոնցի ուսումնասիրութիւնները Բագրատունիների և Մամիկոնյանների մասին, Գ. Հովսեփյանի՝ Պոռչյանների, Ա. Ալպոյաճյանի, Մ. Բժշկյանի և Գուշակյանի աշխատութիւնները հայ դաղթօջախների մասին և այլոց ուսումնասիրութիւնները նույնպես պարզաբանում են մեր ժողովրդի պատմութեանը վերաբերող բազմաթիւ հարցեր:

Այդպիսով, միջնադարյան Հայաստանի պատմութեան ուսումնասիրութեան բնագավառում ստեղծված բազմակողմանի և հարուստ գրականութիւնը հնարավորութիւն է տալիս շարագրելու և ստեղծելու հայ ժողովրդի պատմութեան բուհական դասընթաց, որի անհրաժեշտութիւնը վաղուց էր դգացվում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՖԵՈՒԱԼԻԶՄԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

1. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Հայաստանի ինքնավարության վերականգնումը

Հայկական պետականության վերականգնման համար IX դարի երկրորդ կեսին ստեղծվել էին նրա պատասխանող պայմաններ: Դրանցից մեկը արաբական խալիֆաթի թուլացումն էր: Հարուն ալ-Ռաշիդի մահից հետո արաբական բանակը, որ մինչ այդ հանդես էր բերում բարձր մարտունակությամբ, IX դարից սկսեց համալրվել միջինասիական վարձկան ուժերով և կորցրեց իր ռազմունակությունը: Խալիֆաթի ներսում ավելի հաճախակի դարձան ներքին երկպառակություններն ու գահակալական դավադրությունները: Խալիֆները վարձկան զորքի ձեռքին խաղալիք դարձան: Ավելի ուժեղ թափ ստացավ դասակարգային պայքարը ի դեմս զինջիների շարժման, որը տեղի էր ունեցել 868—883 թվականներին և ծանր հարված հասցրել խալիֆաթին: Ազատագրական պայքարի ելան նաև արաբների կողմից նվաճված ժողովուրդները, օրինակ՝ խուրամյան շարժումը Պարսկաստանում և Ատրպատականում:

Այնուհետև Բյուզանդական կայսրությունը, որ VII—VIII դարերում արաբական խալիֆաթի հարվածների տակ ստիպված էր ետ քաշվել Ասորիքից և փոքրասիական այլ երկրներից, IX դարի երկրորդ կեսին նորից հզորացավ և հարձակվեց թուլացող խալիֆաթի վրա: Կայսրությունը մակեդոնյան կամ հայկական զինատիայի հիմնադիր Բարսեղ (Վասիլ) I-ի (867—886) օրոք դուրս քշեց արաբական զոր-

բերին փոքրասիական երկրներից, Ասորիքից, Հայաստանի արևմուտյան և հարավ-արևմտյան մի քանի՝ գավառներից ու վերականգնեց իր երբեմնի հզորութունն ու ազդեցությունը Մերձավոր արևելքում: Երկուս կողմերն էլ, իրենց մրցակցություն ժամանակ, կարևոր նշանակություն էին տալիս Հայաստանին և ստիպված էին փոխել իրենց վերաբերմունքը նրա նկատմամբ:

Արաբական խալիֆաթը, 850—851 թվականների համաժողովրդական ապստամբությունը ճնշելուց հետո, 855 թվականին իր բանակը դուրս բերեց Հայաստանից: Արաբական զորքերի հետ Բաղդադ գնաց նաև հայոց սպարապետ և պատրիկ Սմբատ Բագրատունին: Սակայն այնտեղ նրան շղթայեցին և գերի տարված այլ իշխանների հետ միասին բանտ նետեցին: Բայց, այդուհանդերձ, դրանից հետո Հայաստանի կառավարչի պաշտոնը այլևս արաբ ստիկանների չհանձնեցին: Մյուս թավաքիլ խալիֆը (847—861), հաշվի առնելով ստեղծված նոր իրադրությունը, 855 թվականին Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Բաղդադում բանտարկված Սմբատ Բագրատունու որդի Աշոտ Բագրատունուն: Իրա հետ միասին խալիֆաթը լուծարքի ենթարկեց Հայաստանում գտնված իր զորակայանները և երկրից դուրս բերեց իր զորքերն ու հարկահավաքներին:

Սահմանափակվեց նաև դեռևս Դվինում նստած արաբական ստիկանի գործունեությունը՝ նրան վերապահելով միայն հարկերի վճարմանը հսկելու իրավունքը: Այդ նշանակում էր, որ խալիֆաթը հայ ժողովրդի համառ պայքարի ճնշման տակ ստիպված եղավ երկրի կառավարումը հանձնել հայերին: Շատ շանցած՝ 860-ական թվականների սկզբին խալիֆը Աշոտ Բագրատունուն շնորհեց իշխանաց իշխանի տիտղոս, որն առավել ևս ամրապնդեց նրա կառավարչական իրավունքները, ընդարձակեց նրա իշխանությունը և, մյուս կողմից, մնացած ֆեոդալական ուժերին իրեն ենթարկելու իրավաբանական հիմք տվեց: Երկրի կառավարումն ամբողջությամբ անցավ Բագրատունիների ձեռքը և դրանով ինչ Հայաստանը լիակատար ինքնավարություն ստացավ:

Իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին հմտորեն օգտագործեց արաբա-բյուզանդական հակամարտությունները՝ Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունն ամրապնդելու և երկիրը օտար ուժերի ներխուժումներից պահելու համար:

Բագրատունիների ներքին և արտաքին քաղաքականությունը ինքնավարության շրջանում Արաբական տիրապետության շրջանում նախկին հայկական ֆեոդալական խոշոր տներից շատերը անհետացան: IX դարում ասպարեզի վրա փաստորեն մնացել էին Բագրատունիները՝ Շիրակում, Բաղրևանդում ու Տարսնում, Արծրունիները՝ Վասպուրականում, և Սյունյաց ֆեոդալական տունը: Ֆեոդալական այդ

Երեք տները IX դարի երկրորդ կեսին ավելի հզորացան, ընդարձակեցին իրենց կալվածները և մեծացրին իրենց ռազմական ուժերը:

Քաղաքատունիները ձգտում էին իրենց շուրջը համախմբել այդ ֆեոդալական տները, կազմակերպել ու միավորել երկրի ռազմական ուժերը և պայքարել Հայաստանի պետական անկախության համար:

Նրանք հատուկ ուշադրություն դարձրին երկրի ռազմական ուժի կազմակերպման վրա: Ինքնավարության տարիներին վերականգնվեցին հայկական կազմակերպված զորագնդերը և ստեղծվեց 40 հազարանոց մշտական ու վարժեցրած մի բանակ, որը զինված էր իր ժամանակի ռազմական տեխնիկայով և ընդունակ էր պաշտպանելու երկիրը թշնամիների ներխուժումից: Բանակի սպարապետ նշանակվեց իշխանաց իշխանի եղբայր Աբասը: Հայաստանի ռազմական ուժը ավելի աճեց և հզորացավ, երբ Բուղայի կողմից գերեվարված հայ իշխանների մեծագույն մասը վերադարձավ հայրենիք և ձեռնամուխ եղավ իր սմբոցների վերաշինմանը ու զինվորական ջոկատների վերակազմակերպմանը:

Քաղաքատունիների վարած ներքին քաղաքականության նպատակն էր երկրի ուժերի համախմբումը և պետական անկախության վերականգնումը, իսկ արտաքին քաղաքականությանը՝ այդ անկախությունն իրականացնելու համար արտաքին բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու: Նրանք նախ և առաջ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատեցին Հայաստանի հյուսիսային հարևան ժողովուրդների՝ վրացիների և աղվանների հետ: Ստեղծվեց Հայաստանի և Անգրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների միացյալ ճակատ երկրում գտնվող արաբական ուժերի դեմ:

Իշխանաց իշխան Աշոտը առավել շրջահայաց քաղաքականություն վարեց խալիֆաթի նկատմամբ: Նա բացեիբաց շճրաժարվեց արաբական գերիշխանությունն ընդունելուց, աշխատեց լոյսը դիրք բռնել խալիֆայի հանդեպ: Իրավացի չեն այն պատմաբանները, որոնք այդպիսի քաղաքականության համար Քաղաքատունիներին վերագրում են արաբական խալիֆաթին ծառայելու դիտավորություն: Այդ սխալ տեսակետը ժխտվում է այն ապացույցներով, որ Քաղաքատունիները հանդես են բերել խալիֆաթի տիրապետության դեմ հայերի մղած ազատագրական պայքարում:

Խալիֆաթի նկատմամբ Քաղաքատունիների վարած քաղաքականությունն արդյունք էր նաև այն, որ խալիֆը 860-ական թվականների սկզբին Բուղայի գերեվարած հայ իշխաններից շատերին ազատ արձակեց և հայրենիք վերադարձրեց: Բայց նա խուսեցի Հովնանին և մի քանի այլ իշխանների մահապատժի ենթարկեց՝ իրենց հաստատակամության և հայրենիքի հանդեպ ունեցած անձնվիրության համար:

Բագրատունիները խալիֆաթի գերիշխանութիւնն ընդունելով հանդերձ, հաշտ ու համերաշխ էին նաև Բյուզանդական կայսրության հետ: Իշխանաց իշխան Աշոտը բարեկամական կապեր հաստատեց Բարսեղ I-ի հետ, որն իրեն հայտարարել էր հայ Արշակունիներից սերված և խնդրել էր Աշոտին՝ որպէս Արշակունիների թագադիր ասպետի, իրեն ևս թագադրելու նա այդ կապակցութեամբ էլ 876 թվականին Աշոտի մոտ էր ուղարկել իր քարտուղար Նիկիտին: Բյուզանդիայի հետ բարիգրացիական հարաբերութիւնների հաստատման հետևանքով հայբյուզանդական սահմանների վրա վերջ տրվեց արաբների և բյուզանդացիների անընդհատ ընդհարումներին ու հաստատվեց կայուն խաղաղութիւն, որի շնորհիվ վերսկսվեցին և ընդլայնման հնարավորութիւն ստացան առևտրական հարաբերութիւնները Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև:

Բագրատունիների վարած արտաքին քաղաքականութիւնը նպաստեց այն բանին, որ Հայաստանը զերծ մնաց օտար զորքերի քայքայիչ արշավանքներից, երկրում ապահովվեց կայուն խաղաղութիւն, ամրապնդվեց ձեռք բերված ինքնավարութիւնը և պայմաններ ստեղծվեցին հայկական պետականութեան վերականգնման համար:

Հայկական պետականութեան վերականգնումն ու ամրապնդումը Ինքնավարութեան շրջանում Հայաստանի համար ստեղծված արտաքին և ներքին նպաստավոր պայմանները խթանեցին երկրի տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական կյանքի վերելքը: Տնտեսական կյանքի վերելքին զուգընթաց ժողովրդի մեջ աճեց ու ամրապնդվեց օտար լծից վերջնականապէս ազատվելու ձգտումը: Պետական անկախութեան ձեռքբերումը դարձավ հայ ժողովրդի բոլոր խավերի իղձը:

Աշխատավոր բնակչութիւնը՝ գյուղացիութիւնն ու արհեստավորութիւնը ձգտում էին դրան, որովհետև նրանք կազատվեին արաբ տատկանների կեղեքումներից, արաբական զորքերի հաճախակի ասպատակութիւններից, իսկ իրենց զավակներն էլ՝ գերեվարութիւնից: Խոշոր ու մանր ազնվականութիւնը և հոգևորականութիւնը նույնպէս շահագրգռված էին ինքնուրույն պետականութեան վերականգնմամբ, քանի որ նրանք ևս կազատվեին արաբ զավթիչների կամայականութիւններից ու բռնութիւնից: Բացի այդ, ֆեոդալական դասակարգը շահագրգռված էր դրանում, որովհետև ինքը կտիրանար երկրի քաղաքական ու վարչական կյանքին: Այդ բոլորից բացի, արաբական լծի վերահաստատման վտանգը, որ դեռևս չէր վերացել, ստիպեց հայ ֆեոդալական իրավիճակին համախմբվել Բագրատունիների շուրջը և դառնալ հայկական պետականութեան վերականգնման իրական հենարան:

Հայաստանը թագավորութիւն հռչակելու և իշխանաց իշխան Աշոտ

Թուրքատունուն Հայաստանի թագավոր ճանաչելու հարցը հասունացել էր Այդ նպատակով, մոտավորապես 875—77 թվականների ընթացքում, Նալոց Գեորգ Գառնեցի կաթողիկոսի, Սյունյաց իշխաններ Վասակ Իշխանիկի և Գրիգոր Սուփանի, Արծրունյաց Գրիգոր-Գերենիկի, Անձևացւոց Գուրգեն Ապուպելճի և մի քանի այլ իշխանների նախաձեռնութեամբ գումարվեց մի ժողով, որտեղ որոշվեց Աշոտին ճանաչել հայոց թագավոր և հարց հարուցել արաբական խալիֆաթի առաջ՝ հաստատելու Աշոտի թագավորութունը և օրինականացնելու Հայաստանի պետական իշխանութունը:

Արաբական խալիֆաթը շուրջ 10 տարի ձգձգեց հայերի պահանջի կատարումը: Սակայն Մերձավոր արևելքում քաղաքական իրադրությունը դասավորվել էր ի նպաստ հայերի:

885 թվականին արաբական խալիֆ Ահմեդ Աբուլ-Աբասը (870—892) Աշոտին ուղարկեց արքայական թագ ու հանդերձանք և ճանաչեց Հայաստանը որպես թագավորութուն: Շուտով Աշոտի թագավորութունը ճանաչեց նաև բյուզանդական կայսր Բարսեղ I-ը: Հայաստանում հիմք դրվեց Բագրատունիների թագավորությանը՝ Աշոտ I-ի (885—890) գլխավորութեամբ: Դրանից հետո Բագարանում Աշոտ I-ին յանդիսավոր կերպով օծում են և այդ ակտով շուրջ 455 տարի պետականութունից զրկված ժողովուրդը նորից ձեռք է բերում անկախութուն՝ շնորհիվ իր մղած դարավոր ազատագրական պայքարի:

Բագրատունիները թագավորական իշխանութունն ձեռք բերելուց հետո էլ որոշ ժամանակ ենթակա մնացին խալիֆաթին, բայց ավելի եռանդազին ջանքեր գործադրեցին հայկական նորաստեղծ պետության ամրապնդման համար: Նրանք արքունիքում վերականգնեցին Արշակունիների ժամանակ գոյություն ունեցած գործակալության սիստեմը և ազնվականության բարձր խավի իրավունքները: Երկրի խոշոր հշխաններին պետական բարձր պաշտոններ շնորհվեցին: Մանր ազնվականներից շատերին կալվածներ նվիրվեցին և դրանով նրանք ավելի սերտորեն կապվեցին արքունիքի հետ: Այդ բոլորը հնարավորութուն բնձեռեց Աշոտ I-ին սանձահարելու Գուգարքի և Ուտիքի կենտրոնախույս ֆեոդալներին, համագործակցելու Վրաստանի ու Աղվանքի հետ և այդ երկրների հյուսիսային շրջանները մաքրելու լեռնականներից, ապահովելու այդ շրջանների պաշտպանությունը:

Այնուհետև Բագրատունիները կարգուկանոն հաստատեցին երկրի ներսում, խաղաղ պայմաններ ապահովեցին ստեղծարար աշխատանքի ղեկավար և իրենց քաղաքականութեամբ նպաստեցին ֆեոդալական հարաբերությունների խորացմանն ու զարգացմանը: Ժամանակակից և ականատես պատմագիր Հովհաննես Դրասխանյանի կերտած Աշոտ I-ի գործունեությունն ամփոփել է հետևյալ խոսքերով. «Շատ և երևելի

կարգեր հարգարեց իր պետութեան մեջ, հորինեց տոհմեր, ազգելի, քաղաքներ, շեներ, դաստակերտներ... և գրեթե հարստագուլն և խոհեմագուլնն էր ամբողջ թագավորութիւնում: Եվ այսպես, նորոգատուր թագավորութեան մեջ բարձրացնում էր Թորգոմյան ազգը»:

Աշոտ I-ի մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 890 թվականին, գահ բարձրացավ նրա ավագ որդին՝ Սմբատ I-ը (890/91—914): Սա թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականութեան մեջ հետևեց իր հորը: Նա ամենից առաջ ընդարձակեց հայկական թագավորութեան սահմանները, նրան միացնելով հայկական այն հողերի մի մասը, որ դուրս էր մնացել Բագրատունիների թագավորութիւնից: 892 թվականին հայկական զորքերը մտան Դվին քաղաքը, ձերբակալեցին արաբական էմիրներ Մուհամմեդին և Ումայյին, շղթայակապ ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս: Նրանք սաստեցին նաև Մանազկերտի արաբական կայսիկ ցեղի էմիրութիւնը և ստիպեցին զորք տալ ու հարկ վճարել հայկական պետութեանը: Այնուհետև Բագրատունիները իրենց թագավորութեանը միացրին Տարոնը, Աղձնիքի հյուսիսային մասերը, Բարձր Հայքի արևելյան շրջանները, Տայոց աշխարհը և այլ գավառներ:

Այդպիսով, հայկական հողերը, բացառությամբ Հայաստանի արևմտյան մի քանի շրջանների, որոնք մտնում էին Բյուզանդական կայսրութեան մեջ, համարյա ամբողջությամբ միավորվեցին Բագրատունիների տիրապետութեան ներքո, ձևավորվեց հայկական միասնական պետութիւնը: Աշոտ I-ի և Սմբատ I-ի ժամանակ Հայաստանի պետական սահմանները, Դրասխանակերտցու վկայությամբ, անցնում էին՝ արևմուտքից Կարին քաղաքի մոտով, Կղարջքով ու Եգերաց երկրով, հյուսիսից՝ Կուր գետով՝ ընդգրկելով Գուգարքը ամբողջությամբ, Ուտիքը ու Շամքորը, արևելքից՝ Փայտակարանով, Հեր ու Զարեհվանդ գավառներով, իսկ հարավից՝ Տավրոսյան լեռնաշղթայի հարավային փեշերով:

2. ՊԱՅՔԱՐ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայաստանի դերի բարձրացումը և արաբական էմիրությունների ոտնձգությունները

Բագրատունիների թագավորութեան ամրապնդումը բարձրացրեց Հայաստանի դերն ու ազդեցությունը անդրկովկասյան ժողովուրդների քաղաքական կյանքում: Հայաստանը օգնեց վրաստանին դուրս քշելու արաբական էմիրներին Թբիլիսիից և ազատվելու արաբական լծից: Սմբատ I-ը 890-

ական թվականներին թագավորական թագ շնորհեց վրաց Ատրնեբսեհ իշխանին և օժանդակեց նրան վերականգնելու վրացական պետութիւնը:

նր: Վրացական և աղվանական ժողովուրդների հանդեպ Հայաստանի բարյացակամ վերաբերմունքը նպաստեց նրանց ու հայ ժողովրդի ավելի սերտ մերձեցմանը և բարեկամության ամրապնդմանը: Անդրկովկասյան ժողովուրդները իրենց հերթին նեցուկ դարձան Բագրատունիների թագավորության համար, որովհետև Հայաստանի պետական անկախության պահպանումն ու ամրապնդումը երաշխիք էին նաև այդ զբոսավայրի այդ ժողովուրդների ինքնուրույնության համար:

Հայկական պետության դերի և ազդեցության բարձրացմանը նըպաստեց նաև Բագրատունի գահակալների խաղաղ և բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը Բյուզանդական կայսրության հետ: Դեռևս Աշոտ I-ի ժամանակ Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև բարեկամության հիմք դրվեց, իսկ Սմբատ I-ը շարունակեց այդ բարեկամությունը ու նրա հետ 893 թվականին կնքեց նաև առևտրական պայմանագիր: Սմբատ I-ին հաջողվեց զսպել նաև երկրի ներսում եղած կենտրոնախույս ուժերին: Նա ստիպեց իրեն ենթարկվել իր հորեղբորը՝ հայոց սպարապետ Աբասին, որն ամրանալով Կարսում, փորձում էր տիրանալ թագավորական գահին: Սմբատին միացան և նրան ենթարկվեցին Սյունյաց, Արծրունյաց և այլ իշխաններ:

Հայաստանի հզորացումն ու քաղաքական դերի աճումը Մերձավոր արևելքում հաճելի չէր Արաբական խալիֆայեթին, հատկապես Հայաստանին սահմանակից նրա էմիրություններին: Այդ պատճառով նրանք փորձեցին կասեցնել Հայաստանի հետագա հզորացումը: Ատրոպատականի էմիր Ավշինը, որին խալիֆը հանձնարարել էր ստանալ Հայաստանի հարկը և հսկել, որ հայերը չդաշնակցեն բյուզանդացիների հետ, 893 թվականի հայ-բյուզանդական առևտրական պայմանագիրը դիտեց որպես Հայաստանի կողմից հնազանդության խախտում և նույն թվականին պատրաստվեց հարձակվել Հայաստանի վրա: Սմբատ I-ը, նախօրոք իմանալով այդ մասին, 30 հազարանոց բանակով շարժվեց դեպի Հայաստանի արևելյան սահմանները՝ նրան ընդառաջ:

Ավշինը դեմ առ դեմ հանդիպելով հայկական 30 հազարանոց բանակին և լսելով Սմբատի բացատրությունը, թե կնքված առևտրական պայմանագիրը օգոստ է բերում նաև խալիֆայեթին, հաշտություն առաջարկեց և իր զորքը ետ տարավ: Բայց հաջորդ՝ 894 թվականին արաբական էմիրը նորից իր զորքերը շարժեց դեպի Հայաստան: Ավշինի բանակին հաջողվեց մտնել Հայաստան և գրավել Դվին քաղաքը, որը 893 թվականի երկրաշարժից քարուքանդ էր եղել:

Սմբատ I-ը, ասպատակություններից և ավերածություններից խուսափելու համար հաշտություն առաջարկեց: Նա հայոց Գեորգ կաթողիկոսի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկեց Ավշինի մոտ, բայց վերջինս մերժեց հաշտության առաջարկը, կաթողիկոսին բան-

տարկեց և հարձակման անցավ: Հայկական և արաբական բանակներին միջև ճակատամարտը տեղի ունեցավ Արագածոտն գավառի Գողոս գյուղի մոտ (այժմ էջմիածնի շրջան) և ավարտվեց հայերի հաղթանակով: Ավշինը ստիպված եղավ իր բանակը հտ տանել:

Այդ նույն ժամանակ, երբ հայկական բանակը զբաղված էր Ավշինի հարձակումը հտ մղելով, Հյուսիսային Միջագետքի արաբական էմիր Ահմադը նախ ձերբակալեց Աղձնիքի կառավարիչ Ապլմախրային և այդ նահանգը ենթարկեց իրեն, ապա նվաճեց Սիմ լեռան բնակիչներին ու շարժվեց դեպի Տարոն: Սմբատ I-ը 60 հազարանոց բանակով ընդառաջ ելավ արաբական զորքերին: Սակայն Տարոնի ճակատամարտում հայկական բանակը Գագիկ Ապոստրվան Արծրունու դավադրության պատճառով պարտվեց և հտ նահանջեց:

Այդ դեպքից հետո՝ 896 թվականին Ավշինը նորից հարձակվեց Հայաստանի վրա: Նա Աղվանքի վրայով մտավ Վրաստան և այնտեղից արշավեց դեպի Հայաստան, նպատակ ունենալով ձերբակալել Սմբատ I-ին և ընկճել նրա դիմադրությունը: Սմբատը իր ընտանիքը թողեց Կարսի բերդում, իսկ ինքը անցավ Տայք: Արաբներին հաջողվեց պաշարել և գրավել Կարսը, գերել թագավորի ընտանիքը և առաջ շարժվելով գալ ու ամրանալ Գվինում: Սմբատ I-ն էլ Տայքից օժանդակ ուժ վերցնելով, վերադարձավ իր արքայանիստ Երազգավորս գյուղաքաղաքը և բանակցություններ սկսեց Ավշինի հետ՝ հաշտություն կնքելու և գերիներին ազատելու համար: Այս անգամ էլ երկուստեք զիջումներ անելով, հաշտություն կնքեցին: Այդպիսի հարձակումները կրկնվեցին նաև հետագա տարիներին, բայց վերջացան անհաջողությամբ: Ավշինի կազմակերպած արշավանքները թեև խոռվում էին Հայաստանի անդորրը և նյութական վնասներ հասցնում երկրին, սակայն չկարողացան կասեցնել նրա ոչ տնտեսական և ոչ էլ քաղաքական վերելքը:

Յուսուֆի արշավանքը և Վասպուրականի անջատումը

Ավշինի մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 899 թվականին, Ատրպատականի էմիրությունը անցավ նրա եղբայր Յուսուֆ Սաջիին: Սմբատ I-ը Յուսուֆի հետ կապ չունենալու համար դիմեց խալիֆին, որպեսզի հարկը այլևս չհանձնի Ատրպատականի էմիրին, այլ անմիջապես մուծի խալիֆի գանձարանը: Այդ գրգռեց Յուսուֆին Հայաստանի դեմ և նա 901 թվականին իր բանակը շարժեց դեպի Հայաստան ու հասավ մինչև Շիրակ: Այստեղ նրա դեմ դուրս եկավ հայկական զորքը: Յուսուֆը, հաշվի առնելով Սմբատի բանակի ուժը, խուսափեց ճակատամարտից, Շիրակից նահանջեց դեպի Գվին և խաղաղություն հաստատելու առաջարկով իր ասորի քարտուղարին պատվերակ ուղարկեց Սմբատ I-ի մոտ: Սա ընդունեց հաշտության առաջարկը, և արաբական զորքերը հեռացան Հայաստանից:

Յուսուֆի համար այդ հաշտությունը, որը տեղեց մինչև 909 թվա-
կանը, ժամանակ շահելու միջոց էր: Նա շճրաժարվեց Հայաստանն
իրեն ենթարկելու և Բագրատունիների թագավորությունը թուլացնելու
մտադրությունից. նա սպասում էր ավելի նպաստավոր ժամանակի:

X դարի առաջին տասնամյակին երկրի առանձին նահանգներում
խոշոր ֆեոդալներից ոմանք տնտեսական և ռազմական տեսակետից
այնքան հզորացան, որ ձգտում էին անկախ և ինքնուրույն դառնալ,
և իրենց նպատակին հասնելու համար նրանք Բագրատունիների դեմ
դավադրություն էին կազմակերպում, ապստամբություն բարձրացնում
և նույնիսկ համազորժակցում թշնամու հետ: 902 թվականին Մանազ-
կերտի կայսիկները հրաժարվեցին հարկ վճարել և զորք տալ Սմբատ
I-ին, բայց ճնշվեցին և հարկադրվեցին կատարելու իրենց պարտավո-
րությունները արքունիքի հանդեպ: Այս դեպքից մի տարի հետո ապրս-
տամբեց Սյունյաց Սմբատ գահերեց իշխանը, փորձելով հարկն ու
տուրքը վճարել Ատրպատականի էմիրությանը, սակայն ստիպված
եղավ տեղի տալ Սմբատ I-ի 25 հազարանոց բանակի առաջ և հոս
ժարվել իր մտադրությունից:

Այս դեպքերից շատ շանցած՝ Հավնունիները վրաց Ատրներսեհ թա-
գավորի օժանդակությամբ դավադրություն կազմակերպեցին Սմբատ
I-ի դեմ: Սրանք դժգոհ լինելով Բագրատունի գահակալի առանձին գոռ-
ծողություններից, որոշում են սպանել նրան, երբ նա շրջագայությու-
նից վերադառնար Երազգավորս: Սակայն դավադրությունը հայտնա-
բերվեց ավելի շուտ, քան Սմբատը կժամաներ Երազգավորս. դավա-
դրության կազմակերպիչ Հասան Հավնունին և մյուս մասնակիցները
սլատվեցին:

Զնայած Բագրատունիներին հաջողվեց ճնշել ֆեոդալական ընդվը-
ղումները, սակայն ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը ան-
խուսափելիորեն տանում էր դեպի երկրի քաղաքական մասնատումը:
Հայկական միասնական թագավորության մասնատողները եղան Արծ-
րունյաց իշխանները: Արծրունիներն ու Սյունյաց իշխանները X դարի
սկզբին վիճում էին Նախիջևան քաղաքի համար: Այդ քաղաքն իր շրջ-
ակայքով երբեմն գտնվել էր Արծրունիների, երբեմն՝ Սյունյաց իշ-
խանների ձեռքում: Սմբատ I-ը այդ վեճը լուծեց հօգուտ Սյունյաց իշ-
խանների և քաղաքը տվեց նրանց:

Արծրունի իշխաններ Գագիկ-Խաչիկը և Գուրգենը, այսինքն՝ Սըմ-
բատ I-ի քրոջ որդիները, դժգոհ մնացին այդ վճռից և դիմեցին Ատրպ-
ատականի էմիր Յուսուֆի օգնությանը: Սրան էլ այդպիսի առիթ էր
պետք, որ պառակտեր և թուլացներ Բագրատունիների թագավորությու-
նը: Նա խոստացավ օգնել Արծրունիներին, Վասպուրականը հռչակել ա-
ռանձին թագավորություն և խալիֆից թագ բերել Գագիկ Արծրունու հա-

Մար, եթե Արծրունիներն իրենց հերթին օժանդակեին իրեն՝ Սմբատ I-ի դեմ պատերազմելու և նրա թագավորութիւնը խորտակելու գործում: Արծրունիները համաձայնեցին այդ պայմանին: 908 թվականին Վասպուրականը անջատվեց Բագրատունիների միասնական թագավորութիւնից ու կազմեց առանձին թագավորութիւն՝ Գագիկ Արծրունու գլխավորութեամբ (908—937 թթ.):

Յուսուֆի հարձակումը Հայաստանի վրա և **Չկնավաճառի ճակատամարտը** Վասպուրականի դեպքերից առաջ Յուսուֆը խալիֆից նորից իրավունք էր ձեռք բերել, որպեսզի Հայաստանի հարկը ինքը ստանա և արդեն առիթ կար միջամտելու Բագրատունիների ներքին գործերին: Նա Սմբատ I-ին սպառնաց պատերազմով և պահանջեց խալիֆին տրվող հարկը անմիջականորեն վճարել իրեն: Հայոց արքան երկրի գլխին կախված վտանգը հեռացնելու նպատակով կարգադրեց հնգորդել երկրի տարեկան եկամուտը ու հարկերը վճարել, ապա Հովհաննես Գրասխանակերտցի կաթողիկոսին ուղարկեց Յուսուֆի մոտ՝ նրան համոզելու, որ հաշտվի հայոց արքայի հետ: Սակայն կաթողիկոսի միջնորդութիւնն ապարդյուն անցավ: Յուսուֆը նրան շղթայակապ բանտ նետեց և 909 թվականի գարնանը Արծրունիների մասնակցութեամբ արշավեց Հայաստանի վրա: Նրա զորքերը մտան Նախիջեվան ու Սյունիք: Սյունյաց ֆեոդալներ Սմբատն ու Սահակը հեռացան Սյունիքից, իսկ մի քանիսն էլ անձնատուր եղան Յուսուֆին կամ գերի ընկան:

Յուսուֆի զորքերը 910 թվականի գարնանը արշավեցին դեպի Արարատյան դաշտ, գրավեցին Դվինը և ասպատակեցին այլ գավառներ: Հայ ֆեոդալների մի մասը, թշնամու հաջողութիւնից սարսափած, լքեց Սմբատ I-ին ու միացավ կամ անձնատուր եղավ Յուսուֆին: Դվին եկան ու հանձնվեցին Սյունյաց գահերեց իշխան Գրիգոր Սուփանը և Վասակ իշխանը, հայոց սպարապետ և Սմբատ I-ի եղբոր որդի Աշոտը և ուրիշներ:

Սմբատ I-ը, լքված լինելով հայ ֆեոդալների մի մասի կողմից, շկարողացավ անհապաղ կարգի բերել բանակը և կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը դեպի երկրի խորքերը: Միայն 910 թվականի գարնանը նրան հաջողվեց համալրել բանակը և իր որդիների՝ Աշոտի ու Մուշեղի գլխավորութեամբ մարտի դուրս բերել թշնամու դեմ:

Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Նիգ գավառի (այժմյան Ապարանի շրջան) Չկնավաճառ կոչված վայրում: Ակզբում հաջողութիւնը հայերի կողմն էր, բայց օրվա երկրորդ կեսին սևորդիներից կազմված գունդը մարտից դուրս եկավ, ձերբակալեց արքայորդի Մուշեղին և հանձնեց թշնամուն: Այդ շփոթութիւնն առաջ բերեց հայերի մեջ և թրշնամին պարտութեան մատնեց հայոց զորքին:

**Սմբատ I-ի գերումն
ու գլխատումը**

Ձկնավաճառի ճակատամարտից հետո հայկական բանակը այլևս լուրջ և կազմակերպված դիմադրություն ցույց չտվեց: Դրանից օգտվեցին արաբները, ոտնատակ տվին երկիրը և թալանեցին ու կողոպտեցին ժողովրդին: Նրանք հրկիզում էին բնակավայրերը, կողոպտում ժողովրդի ունեցվածքը, գերում հազարավոր մարդկանց և տարածում մահ ու ավերածություն: Հայ ֆեոդալներից նրանք, որոնք չէին անցել թշնամու կողմը կամ չէին գերվել, լքել էին Սմբատ I-ին և քաշվել իրենց ամուսնացյալները: Սմբատ I-ը ևս փակվեց իր ամուր բերդերից մեկում՝ Կապույտ բերդում, թողնելով երկիրը անտեր, ժողովրդին՝ անպաշտպան:

Յուսուֆի զորքերը մի շարք ամրոցներ գրավելուց հետո պաշարեցին նաև Կապույտ բերդը, որը համառ կերպով պաշտպանվում էր և ծանր կորուստներ էր պատճառում թշնամուն: Սակայն Սմբատ I-ը երկրի ավերումն ու կողոպուտը դադարեցնելու նպատակով որոշում է աշտուսթյուն կնքել Յուսուֆի հետ և անձնատուր է լինում: Բայց արաբները 913 թվականին Սմբատին շղթայակապ տարան Դվին, բանտ նետեցին, իսկ 914 թվականին գլխատեցին և դիակը խաչեցին Դվինի գլխավոր դարբասներից մեկի վրա:

Մի քանի տարի Հայաստանը ապրեց լիակատար խառնաշրփոթություն և ծանր հուզումներ: 914—920 թվականներին ստեղծվեց այնպիսի իրադրություն, որ Հայաստանը կարող էր նորից կորցնել մի քանի տասնամյակ առաջ ձեռք բերած քաղաքական անկախությունը: Դա էլ տտիպեց երկրի քաղաքական ուժերին համախմբվելու և պայքարի ելնելու պետականության պահպանման համար:

Պայքարի վերելքը և Աշոտ Երկաթը Յուսուֆը հույս ունեւր, որ Սմբատին ասպարեզից հեռացնելուց հետո հայերը ծնկի կզան իր առաջ: Բայց այդպես չեղավ: Հայ ժողովուրդը նորից ծառայեց թշնամու դեմ իր հայրենիքն ու պետականությունը պաշտպանելու համար: Դրան նպաստեց նաև Յուսուֆի անողորմ վերաբերմունքը իր կողմն անցած հայ իշխանների նկատմամբ: Նա ոչնչացնել տվեց Գրիգոր Սուփան Սյունյաց իշխանին, Սմբատ I-ի եղբորորդի Սմբատ Բազրատունուն, արքայորդի Մուշեղին, Դավիթ ու Գուրգեն Գնունիներին և այլոց: Հետապնդումից զերծ չմնացին նաև Գագիկ ու Գուրգեն Արծրունիները: Սրանք տեսնելով իրենց հայրենակիցների գլխին եկած փոլձանքը և զգալով, որ վաղ թե ուշ այդ նույնը վիճակվելու է և իրենց, հեռացան Յուսուֆի բանակից, զենքն ուղղեցին նրա դեմ և արյունով քավեցին հայրենիքի նկատմամբ իրենց գործած հանցանքը:

Ոտքի ելավ նաև Սյունիքը: Յուսուֆի կողմից բանտարկված Վասակ իշխանը սպանում է պահակին, փախչում Սյունիք և կազմակերպում պայքար Յուսուֆի դեմ: Այնտեղ վերադարձան Սմբատ և Սահակ

իշխանները, որոնք նույնպես ձեռնամուխ եղան ակտիվ պայքարի: Այդ նույն ժամանակ թագաժառանգ Աշոտը և նրա եղբայր Աբասը Շիրակի, Գուգարքի և Տայքի բնակիչներից փոքր խմբեր կազմած, պարտիզանական հաջող մարտեր էին մղում երկիրը ներխուժած թշնամու դեմ:

Յուսուֆի դեմ ծավալվող պայքարը ոգեշնչեց նաև հասարակ ժողովրդին, որը մեծ վնասներ էր կրում արաբական զորքերի ասպատակություններից և ամենից շատ էր շահագրգռված օտար զավթիչներին երկրից դուրս քշելու գործում: Զանազան զավառներում բնակչությունը համախմբվում էր պայքարի դուրս եկած ջոկատների շուրջը, համալրում նրանց շարքերը և օգնում ու օժանդակում նրանց՝ թշնամու դեմ մղված պայքարում: Թագաժառանգ Աշոտի ջոկատները ցախջախիչ հարվածներ հասցրին թշնամուն Բագարանում, Շիրակում, Գուգարքում և աղատագրեցին այդ շրջանները: Նրանք արաբական զորքերին դուրս քշեցին նաև Թբիլիսիից և Աղստևից: Դրանից հետո Աշոտին հռչակում են հայոց թագավոր, որ հայտնի է Աշոտ II կամ Աշոտ Երկաթ մականունով:

Այդ ժամանակ Բյուզանդական կայսրությունը ևս հետաքրքրվեց Հայաստանի վիճակով և Աշոտ II-ին (914—928) հրավիրեց այցելել Կոստանդնուպոլիս: 920—921 թվականներին Աշոտ II-ը եղավ Կոստանդնուպոլսում: Այնտեղ նրան հանդիսավոր կերպով ճանաչեցին որպես հայոց թագավոր և մի ջոկատ բյուզանդական զորքով ճանապարհեցին Հայաստան:

Սևանի ձակատամարտը և արաբների արտաքսումը երկրից Արաբական զավթիչներից հայրենիքը աղատագրելու համար ժողովրդի սկսած պայքարը օրեցօր ակտիվ էր ուժեղանում ու լայն ծավալ ստանում: Աշոտ II-ը մեծ ջանքեր գործադրեց միավորելու այդ պայքարը: Նա փոփոխական հաջողություններով մի քանի ընդհարումներ ունեցավ արաբական զորքերի հետ, բայց առանձին ֆեոդալներ, հատկապես Գուգարքի և Արցախի իշխանները, չօժանդակեցին նրան և նա առժամանակ քաշվեց Սևանա կղզին:

Այդ ժամանակ Յուսուֆը հեռացել էր Հայաստանից, բայց նրա սեղակալ Նսրը շարունակում էր ասպատակել և կողոպտել երկիրը: Շուտով Յուսուֆը Նսրին ետ կանչեց և Հայաստանում եղած զորքերի հրամանատար նշանակեց Բշրին: Սա սկսեց հետապնդել Աշոտ II-ին և փորձեց գերել նրան: Այդ նպատակով նա արշավանք կազմակերպեց դեպի Սևանի շրջակայքը, բայց հաջողության չհասնելով, սկսեց ասպատակել Կոտայքի և նրան սահմանակից շրջանները: Նրա դեմ պայքարի դուրս եկավ Գևորգ իշխանի (Մարզպետունի) ջոկատը: Մի անգամ այդ ջոկատը Դվին տանող ճանապարհին հանդիպելով մի խումբ արաբների և մարտի բռնվելով նրանց հետ, ջարդեց նրանցից շատերին ու փա-

խուստի մասունեց մնացածներին: Սակայն արաբները դրանից հետո նշարունակեցին հետապնդել Աշոտ II-ին և այս անգամ ավելի մեծաքանակ զորքով գնացին ու բանակ դրեցին Սևանի ափին:

Աշոտ II-ը կղզում գտնվող իր զորքից ընտրեց լավագույն նետաձիգներին, տեղավորեց առաջընթաց նավերում՝ թշնամուն դեռ ափ չիջած անվրեպ նետահարելու համար, և արաբների համար անսպասելի՝ զրոհեց լճափին գտնվող թշնամու վրա: Հակառակորդը խուճապի մատնվեց և գլխակորույս նահանջեց: Ճանապարհին նահանջողների վրա հարձակվեց Գևորգ իշխանի ջոկատը և նոր ջարդ տվեց նրանց:

Աշոտ Երկաթի Սևանի ճակատամարտը և Գևորգ իշխանի ջոկատի հաջողութունները ոգեշնչեցին բնակչությանը և մեծ թափ հաղորդեցին թշնամու դեմ մղվող պայքարին: 924—925 թվականներին Հայաստանը ամբողջությամբ մաքրվեց արաբական զորքերից: Բագրատունիների թագավորութունը նորից ոտքի կանգնեց և իր իշխանությունները միավորեց երկրի մեծագույն մասը, սակայն առանց Վասպուրականի:

Հայկական պետության պահպանման համար Ատրպատականի արաբական էմիրության դեմ մղվող պայքարն ավարտվեց հայերի հաղթանակով: Այդ հաղթանակից հետո Հայաստանը ամբողջությամբ թոթափեց արաբական գերիշխանությունը, դադարեց խալիֆաթին հարկ տալուց և դարձավ անկախ պետություն:

ԳԼՈՒԽ II

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ IX XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

1. ՖԵՈՒՍԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՈՐԱՑՈՒՄԸ

Արտադրողական ուժերի պարզացումը Յուսուֆի զորքերին դուրս քշելուց հետո Հայաստանը ավելի քան 120 տարի ապրեց համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջան և երկրում ստեղծվեցին նպաստավոր պայմաններ սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման համար: IX—XI դարերում այդ զարգացումը առաջին հերթին դրսևորվեց արտադրության գործիքների կատարելագործման, արտադրող մարդկանց թվական աճի, արտադրական փորձ և ունակություն ձեռք բերելու ասպարեզում: Արտադրության գործիքների մեծ մասը սկսում են պատրաստել երկաթից, իսկ այդպիսի գործիքներն իրենց

ամբուսթյան շնորհիվ հեշտացնում էին աշխատանքը և նպաստում արտադրութայն զարգացմանը: Գյուղատնտեսութայն մեջ մասսայաբար գործադրվում են երկաթե խոփը, որի օրինակները հայտնաբերվել են Զվարթնոցի և Դվինի պեղումների ժամանակ, երկաթե բահը, փայտատը, մանգաղը, գերանդին երկաթե խոփով գութանը և այլ գործիքներ:

Հայաստանում IX—XI դարերում տեղի է ունեցել նաև աշխատող ձեռքերի զգալի աճ: Հայ և օտար աղբյուրները վկայում են հիշյալ դարերի Հայաստանի բազմաքանակ բնակավայրերի մասին: Օրինակ՝ Սամվել Անեցին և Մատթեոս Ուտհայեցին հաղորդում են, որ Արծրունյաց թագավորությունը ունեցել է ավելի քան 4000 գյուղ, 8 քաղաք և 72 ամրոց: Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ Սյունյաց թագավորությունում եղել են ավելի քան 1000 գյուղ և 43 ամրոց: Արաբական մատենագիր Իբն-էլ-Ֆաբիհի վկայությամբ Արաբսի հովիտը, այսինքն՝ Արարատյան դաշտը ունեցել է 1000 բնակավայր, իսկ մատենագիր Յակուտին ամբողջ Հայաստանին վերագրում է 18000 գյուղ ու քաղաք:

Հայաստանի բնակավայրերի թվի մասին հիշյալ տեղեկությունները որքան էլ չափազանցություն լինեն, այնուամենայնիվ, դրանք ապացույց են բազմաթիվ բնակավայրերի գոյութայն, հետևապես նաև խիտ բնակչութայն, որը, անտարակույս, 5—6 միլիոնի է հասել: Բնակչութայն մեծամասնությունը կազմել են գյուղացիներն ու արհեստավորները, այսինքն՝ աշխատավոր մարդիկ, որոնք ունեցել են արտադրական մեծ փորձ և աշխատանքային ունակություններ: Դարերի ընթացքում այդ մարդկանց ձեռք բերած փորձն ու հմտությունը նրանց հնարավորություն են տվել ավելի արդյունավետ կերպով օգտագործելու եղած արտադրամիջոցները և առաջ մղելու երկրի տնտեսական կյանքը:

Ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը

Հայաստանը IX դարից սկսած վաղ ֆեոդալիզմի շրջանից թեև կոխեց զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանը: Այս շրջանում նույնպես ֆեոդալական հարաբերությունների հիմքում ընկած էր ֆեոդալի սեփականատիրությունը արտադրութայն միջոցների՝ հատկապես հողի նկատմամբ, և ոչ լրիվ սեփականատիրությունը արտադրող մարդկանց՝ հատկապես ճորտ գյուղացիների նկատմամբ: Ֆեոդալական սեփականությունն այդ տիրապետող ձևի կողքին գոյություն ուներ նաև գյուղացու և արհեստավորի անձնական սեփականությունն իրենց աշխատանքային գործիքների և իրենց տնտեսութայն նկատմամբ:

Թագրատունիների թագավորութայն ժամանակ ֆեոդալական հարաբերությունների հատկանշական կողմերն ավելի ցայտուն կերպով են արտահայտվել, բայց զգալի փոփոխություններով: Նախկին ֆեոդալա-

կան խոշոր տների ներսում առաջացել էին բազմաթիվ ինքնուրույն ֆեոդալներ՝ իրենց կալվածներով, ամրոցներով ու զորքերով: Բագրատունիների ֆեոդալական նախկին տունը IX դարում արդեն տրոհվել էր մի քանի ինքնուրույն ֆեոդալական ընտանիքների, որոնք հաստատվել էին Տարոնում, Մուշում, Բագրևանդում, Շիրակում, Վանանդում, Գուգարքում, Սպերում և այլուր: Սյունյաց ֆեոդալական տոհմը բաժանվել էր 10—12 նույնպիսի ընտանիքների, որոնք տիրացել էին ընդարձակ տարածությունների: Արծրունյաց տոհմը բաժանվել էր ավելի քան 15 տների, որոնք իրենց ձեռքն էին գցել Վասպուրականի, Ռշտունիքի, Մուկաց, Աղձնիքի ընդարձակ գավառները և սեփականացրել այդ շրջանների հողերը:

Ֆեոդալական այդ նոր տները տիրացել էին ոչ միայն իրենց նախկին ֆեոդալական տոհմի կալվածներին, այլև զավթել ու զավթում էին գյուղական ազատ համայնքներին պատկանող հողերը: Նոր կալվածները ձեռք բերելու գործում աշխարհիկ ֆեոդալներից ետ չէին մնում նաև վանքերը՝ այսինքն՝ հոգևոր ֆեոդալական հաստատությունները: Յուրացնելով այդ հողերը, ֆեոդալները դեռևս ազատ մնացած գյուղացիներին տնտեսական կախման մեջ էին դնում իրենցից, ստիպում տուրք լծարել և ապա սահմանափակում իրենցից կախյալ վիճակում գտնվող գյուղացիների անձնական ազատությունը:

Ֆեոդալների հիշյալ գործողություններին նպաստում էին Բագրատունի գահակալները, որոնք նրանց նվիրում էին ընդարձակ հողամասեր և օրինականացնում նրանց գործունեությունը ինչպես գյուղացիների հողերը սեփականացնելու, այնպես էլ գյուղացիներին իրենցից անձնական կախման մեջ դնելու ուղղությամբ:

Հողատիրության ձևերը IX դարում Հայաստանում վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի համեմատությամբ արդեն զգալի փոփոխություն էր կատարվել ֆեոդալական հողատիրության ձևերի մեջ: Արշակունիների թագավորության և մարզպատության շրջանում ֆեոդալական տան կալվածների տնօրինողը հանդիսացել է նրա տանուտերը: Բացի տանուտերից, ֆեոդալական տան մասնա իշխանները իրավասու չէին իրենց տոհմին պատկանող կալվածների նկատմամբ տնօրինություն անել՝ նվիրել, վաճառել կամ նոր կալված գնել: Ֆեոդալական հողատիրության այդ ձևը մեր պատմագիտական գրականության մեջ անվանվում է «նախարարական հողատիրություն»: Սկսած VII—VIII դարերից, իսկ ավելի ցայտուն կերպով IX դարում, ֆեոդալական տոհմի յուրաքանչյուր իշխանական ընտանիք անտանձնանում է, վերցնում իր բաժին կալվածք և այն տնօրինում ինքնուրույնաբար: Այլ կերպ ասած՝ նախկին սեպուսներն արդեն հանդես

են գալիս որպէս ինքնուրույն ֆեոդալներ և կոչվում են ոչ թե սեպուհներ, այլ գահակալ իշխաններ:

Նախկին տանուտերը կամ նախարարը այլևս այդ գահակալ իշխանների կալվածների տերը չէր և չէր կարող տնօրինել այդ կալվածները: Այժմ նրանք կոչվում էին ոչ թե տանուտեր, նահապետ կամ նախարար, այլ՝ գահերեց իշխան: Հիշյալ փոփոխութեան կարևոր պատճառներից մեկն այն էր, որ ֆեոդալներն սկսել էին կազմակերպել իրենց սեփական տնտեսութիւնը: Հետևաբար, անհրաժեշտ էր, որ տնտեսատիրոջ լիակատար սեփականութիւնը դառնային ոչ միայն նրա տնտեսութիւնից ստացվող արդյունքները, այլև մշակվող հողերը, կալվածքը:

Գահերեց և գահակալ իշխաններն իրենց կալվածների զգալի, թերևս մեծագույն, մասը տիրում էին որպէս սեփականատերեր կամ, ինչպէս պատմագիտական գրականութեան մեջ ընդունված է ասել, dominium directum: Այդ կարգի կալվածքը մեր մատենագրութեան մեջ անվանվել է հայրենիք, որ համապատասխանում է Ռուսաստանում եղած вотчина-ին: Գահերեց և գահակալ իշխանները իրենց տրամադրութեան տակ ունեին նաև պայմանական տիրույթ հանդիսացող հողեր կամ, այլ կերպ ասած, dominium utile: Այս կարգի կալվածները անվանվել են պարզեականք, арфայатное և համապատասխանում են եվրոպական feod-ին և benefizium-ին: Այդ կարգի կալվածները կարող էին ժառանգաբար հորից անցնել որդուն, բայց առանց այդ հողը պարզեղի համաձայնութեան՝ պարզե ստացողը այն ուրիշին նվիրելու և վաճառելու իրավունք չունէր:

Պատմագիտական գրականութեան մեջ այն կարծիքը կա, թե ֆեոդալների տրամադրութեան տակ եղած բոլոր կալվածների գերագույն սեփականատիրական իրավունքը պատկանել է թագավորին: Սակայն կան բազմաթիվ փաստեր, որոնք ժխտում են այդ կարծիքը և հաստատում, որ թե՛ գահերեց և թե՛ գահակալ իշխանները հանդիսացել են իրենց կալվածների բացարձակ սեփականատերեր: Օրինակ, կան փաստեր, երբ թագավորը ֆեոդալից կալված է գնել: Այդ արդեն ժխտում է թագավորի գերագույն սեփականատիրական իրավունքի առկայութիւնը ֆեոդալի որոշ կալվածների նկատմամբ:

Ֆեոդալական հողատիրութեան ձևերից մեկն էր մանր ազնվականների տիրակալութիւնը՝ օգտագործման համար նրանց հանձնված կալվածների վրա: Մանր ազնվականները, այսինքն՝ ազատները, իրենց գինվորական ծառայութեան համար կալվածներ էին ստանում խոշոր ֆեոդալներից՝ թագավորից, գահերեց և գահակալ իշխաններից, պայմանական կարգով տիրում էին այդ կալվածներին, քանի դեռ ծառայում էին կալված տվող ֆեոդալի մոտ: Սյունիքում և նրան հարևան

շրջաններում մանր ազնվականները կոչվում էին խոստակդարներ, իսկ նրանց ստացած կալվածները՝ խոստակներ: Ազատները կամ խոստակդարները իրենց տրված կալվածները առանց իրենց իշխանի թույլտվության վաճառելու կամ ուրիշին նվիրելու իրավունք չունեին: Ֆեոդալական հողատիրության ձևերից մեկն էր նաև եկեղեցական կամ վանքապատկան կալվածք, որը հանդիսանում էր այդ կրոնական հաստատության լիակատար սեփականությունը: Վանքապատկան հողատիրության առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ որպես սեփականատեր հանդես էր գալիս ոչ թե որևէ անհատ հոգևորական, այլ հաստատությունը՝ վանքը:

Ֆեոդալական հիերարխիան

Բազրատունիների օրոք հողատիրության ձևերին համապատասխանում էր նաև ֆեոդալական հիերարխիան: Այդ հիերարխիայի բարձրագույն աստիճանը արքունիքն էր՝ թագավորի գլխավորությամբ, որը ճանաչվում էր որպես երկրի բոլոր ֆեոդալների սյուզերեն: Արքունիքից և թագավորից հետո հիերարխիայի երկրորդ աստիճանը՝ կազմում էին գահներեց իշխանները, որոնք նշանակվում էին թագավորի կողմից: Նրանք թագավորին հարկ վճարելու և պատերազմի ժամանակ զորք տալու պարտավորություն ունեին:

Ֆեոդալական հիերարխիայի երրորդ աստիճանը կազմում էին գահակալ իշխանները: Սրանք եռթակա էին գահերեց իշխաններին և նույնպես պարտավոր էին վերջիններին հարկ վճարել և զորք տալ: Սակայն լինում էին դեպքեր, երբ նրանք իրենց վերաբերող հարցերը լուծելու համար անմիջապես դիմում էին թագավորին: Գահակալ իշխանների վասալական կախվածությունը գահերեց իշխաններից տնտեսական հիմք չուներ, քանի որ սրանք գահակալ իշխանների կալվածների նկատմամբ որևէ իրավունք չունեին: Թագավորի հանդեպ թե՛ գահերեց և թե՛ գահակալ իշխանների պարտավորություններից մեկն էլ արքունիքում գործակալության պաշտոն վարելն էր:

Հիերարխիայի վերջին՝ ստորին աստիճանը կազմում էին մանր ազնվականները, այսինքն՝ ազատները, կամ այլ կերպ ասած՝ խոստակդարները: Սրանք հանդիսանում էին այն ֆեոդալների վասալները, որոնցից կալված էին տտանում և որոնց մոտ ծառայում էին որպես զինվորականներ: Սենյորներից նրանց վասալական կախվածությունը և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական բնույթ ուներ: Ֆեոդալական հիերարխիայի մեջ մտնող վերոհիշյալ դասերը, հոգևորականության հետ միասին, կազմում էին տիրապետող և շահագործող դասակարգը, որին հակադրվում էին բնակչության մնացած խավերը՝ գյուղացիությունը, արհեստավորությունը և քաղաքային բնակչության այլ տարրեր՝ որպես իրավագուրկ և հարկատու դաս:

**Գյուղացիների կախ-
վածությունը և գյու-
ղական համայնքը**

Գյուղացիների և ֆեոդալների փոխհարաբերու-
թյունները նույնպես զգալի փոփոխություններ են
կրում: Ֆեոդալները զանազան ճանապարհներով
տիրանում են դեռևս անցյալի մնացուկ հանդիսա-
ցող ազատ գյուղական համայնքների հողերին և այդ գյուղացիներին
կախման մեջ դնում իրենցից, օրինակ, այդպես է վարվել Տաթևի վան-
քը Սյունիքի Յուր, Տամալեկք և Ավելադաշտ գյուղերի համայնքներէ
հետ:

Ֆեոդալներից տնտեսական կախման մեջ գտնվող կախյալ գյուղա-
ցիները, ինչպես սովորաբար անվանում են նրանց, աստիճանաբար
ամբացվում էին հողին, զրկվում տեղից-տեղ փոխադրվելու ազատու-
թյունից և անձնապես կախման մեջ ընկնում ֆեոդալներից: Այդպիսով,
IX—X դարերից սկսած տեղի էր ունենում գյուղացիների մի մասի ճոր-
տացում, որի հետևանքով Բագրատունիների օրոք, բացի ազատ և կախ-
յալ գյուղացիներից, առաջանում է նաև ճորտ գյուղացիների խավը:

Ճորտ և կախյալ գյուղացիները, զրկված լինելով հողից, ստիպված
էին ֆեոդալից հող վերցնել և մշակել՝ այն պայմանով, որ կա՛մ իրենց
ստացած եկամտի մի մասը տային հողատիրոջը, կա՛մ շաբաթվա մեջ
մի քանի օր ձրի աշխատեին նրա համար: Հիշյալ դարերում, որպես նա-
խորդ դարերի մնացուկ, դեռևս իր գոյությունը պահպանում էր նաև
ազատ գյուղացիների խավը: Այդպիսի գյուղացիները հանդիսանում էին
իրենց մշակելիք հողերի տերերը և վճարում էին միայն պետական
հարկեր:

Գյուղացիների բոլոր խավերը, բացի այն, որ իրենց իրավական
կեցությունամբ տարբեր խմբերի էին բաժանված, իրենց ունեցվածքային
կարողությունամբ նույնպես բաժանվում էին զանազան խավերի: Հայկա-
կան մատենագրության մեջ հիշատակվում է հետևյալ երեք խավը.
առաջին՝ **թվանիկներ**, որոնք իրենց տնտեսական կարողությամբ ավելի
ունևոր են եղել, երկրորդ՝ **տառապյալ** գյուղացիներ, որոնք կազմել են
գյուղացիության միջին շերտը և իրենց տնտեսական դրությունամբ բար-
վոր վիճակում չեն եղել, և երրորդ՝ **վար ու ցանք շունեցող** գյուղացի-
ներ, այսինքն՝ աղքատ գյուղացիներ:

Գյուղացիները միավորվում էին տերիտորիալ համայնքներում:
Գյուղական համայնքը կազմված էր այն ծխերից, այսինքն՝ ընտանիք-
ներից, որոնք ապրում էին միևնույն գյուղում: Համայնքը կամ գյուղը
իր տրամադրության տակ ուներ հողային որոշակի տարածություն
ընդհանուր օգտագործման համար՝ արոտավայրեր, անտառներ և այ-
լըն, իսկ ծխերի, այսինքն՝ համայնքի անդամների անձնական օգտա-
գործման համար՝ վարելահող, այգի, խոտհարք և այլն: Հնագույն ժա-
մանակներից եկած սովորույթի համաձայն համայնքների ներսում կա-

տարվում էր հողաբաժանությունն ըստ ծխերի, հաշվի առնելով շնչերի թիվը: Բաժանվում էին միայն մշակելի հողերը: Սակայն այս դեպքում նույնպես թույլ էին տալիս բացառություններ: Օրինակ, վերաբաժանման ենթակա չէին այգիները, պարտեզները և այն վարելահողերը, որոնք մշակելի դարձնելու համար գյուղացին երկարատև և ծանր աշխատանք էր կատարել: Այդպիսի հողերը մնում էին նախկին օգտագործողին՝ որպես իրեն հասանելիք բաժնի մի մասը: Համայնքի ներսում հողաբաժանության առկայությունը վկայությունն է այն բանի, որ գյուղի հողերի տիրակալը, եթե հողը ստացվում էր ֆեոդալից, կամ սեփականատերը, եթե հողը չէր պատկանում ֆեոդալին, հանդիսանում էր գյուղական համայնքը: Ազատ գյուղացու սեփականատիրական իրավունքը իր մշակելի հողերի նկատմամբ դրսևորվում էր համայնքի սեփականատիրական իրավունքի միջոցով:

Գյուղական համայնքն ունեցել է իր ավագը, որը հասարակական հավաքներում ներկայացրել է այդ համայնքը, կարգավորել է համայնքի ներքին գործերը՝ հողաբաժանությունը, արոտավայրերից, անտառներից, ջրից օգտվելու կարգը, հարկերի, տուրքերի և այլ պարտավորությունների բաշխումն ըստ համայնքի ծխերի, հսկել է այդ պարտավորությունների կատարմանը, լուծել է ծխերի միջև ծագած մանր վեճերը և այլն: Տարբեր տեղերում այդ ավագները տարբեր անուններով են կոչվել, օրինակ՝ գլխավոր գեղջն, գեղջավագ, ավագ շենին, դասապետ շինականաց, ըռայիս, տանուտեր:

Գյուղական համայնքի պահպանումը ցանկալի էր թե՛ իշխող դասակարգին, որովհետև հեշտացնում էր հարկերի, տուրքերի հավաքումը և այլ պարտավորությունների կատարումը, թե՛ գյուղացիների համար, քանի որ նրանց պաշտպանում էր ֆեոդալների կամայականություններից:

Գյուղացիության շահագործման եղանակը. նարկերն ու տուրքերը Գյուղացիության տարբեր խավեր տարբեր ձևով և տարբեր շահով էին ենթարկվում շահագործման: Կախյալ և ճորտ գյուղացիները հարկեր ու տուրքեր էին վճարում թե՛ պետությանը, թե՛ ֆեոդալներին, իսկ ազատ գյուղացիները՝ միայն պետությանը:

Պետությանը վճարվող հարկը կոչվում էր բեկար և կաղմում էր հողից ստացած տարեկան եկամտի մեկ տասներորդը: Այս հարկը գերազանցապես բնամթերքով է հավաքվել, բայց չի բացառվում նաև այն, որ հավաքվել է նաև դրամով: Այն վայրերում, որտեղ պետությունը (տվյալ դեպքում Բագրատունի թագավորները) հանդես էր գալիս նաև որպես ֆեոդալ, գյուղացիները թագավորին վճարում էին, բացի վերոհիշյալ հողային հարկից, նաև մի այլ տուրք՝ հողային ունեցող,

որը կոչվել է շարիատ և կազմել տարեկան բերքի մեկ տասներորդը՝ անջրդի հողերից, և մեկ հինգերորդը՝ ջրարբի հողերից:

Պետութեանը տրվել է նաև անասնահարկ՝ յուրաքանչյուր տասր մանր եղջյուրավոր անասունից մեկը, և յուրաքանչյուր կովի համար՝ որոշ քանակի յուղ: Բացի վերոհիշյալ հարկերից, գյուղացին պետութեանը վճարել է դրամական մի հարկ ևս, որը կոչվել է նեպակ, և կատարել է ձրի պարտադիր աշխատանք՝ պարհակութուն:

Կախյալ և ճորտ գյուղացիները ֆեոդալներին վճարել են բազմատեսակ տուրքեր և նրանց համար կատարել տարբեր պարտավորություններ: Հիմնական տուրքը եղել է շարիատը, որը գանձվել է նույն չափով, ինչ չափով վճարում էին թագավորին ենթակա գյուղացիները: Այնուհետև, վճարել են անասնահարկ՝ տասը անասունից մեկը, յուրաքանչյուր կովից՝ տարեկան մեկ լիտր յուղ, հատուկ տուրք այգիներից և բարձրարժեք մշակույթներից, օրինակ՝ բամբակից: Այդ տուրքը կոչվել է խալա ու կազմել բերքի մեկ հինգերորդը: Ապա առանձին տուրք են վճարել նաև ֆեոդալի գործակալին, որ կազմել է շարիատի մեկ քառորդը և անվանվել թաստակ: Այդ բոլորից բացի, գյուղացիները կատարել են այլևայլ պարտավորություններ ևս:

Գյուղացիների շահագործման մեջ եկեղեցին էլ իր բաժինն է ունեցել: Նախ՝ վանքերը նույնպես հանդիսացել են խոշոր ֆեոդալներ և իրենց կալվածներում ապրող գյուղացիներից հավաքել են այն բոլոր տուրքերը, որ տրվում էին աշխարհիկ ֆեոդալներին: Այնուհետև, սահմանված է եղել եկեղեցական հատուկ տուրք, որ կոչվել է տասանորդ: Այս վերջինը թեև նվիրատվություն էր համարվում, բայց հավաքվում էր սիստեմատիկաբար և ստացել էր պարտադիր բնույթ:

Նախորդ շրջանի հետ համեմատած IX—XI դարերում գյուղացիների շահագործման ձևի մեջ որոշ փոփոխություն էր տեղի ունեցել: Մինչև IX դարը ֆեոդալներին վճարվող տուրքերը գանձվում էին բնամթերքով: IX դարից սկսած այդ ձևի կողքին հանդես է գալիս և լայն տարածում ստանում նաև կոոր, այսինքն՝ աշխատանքով վճարելու ձևը: Պա հետևանք էր ֆեոդալների կողմից սեփական տնտեսություն, այսինքն՝ ազարակներ կազմակերպելու, որի ամբողջ եկամուտը պատկանում էր ֆեոդալին: Սրանք հողի զգալի մասը պահում էին իրենց տրամադրության տակ, գյուղացիներին ստիպում շաբաթվա որոշ օրեր աշխատել իրենց ազարակներում: Հենց այդ հանգամանքը պատճառ է դարձել հողին ամրացնելու, այսինքն՝ ճորտացնելու գյուղացիներին:

Բացի վերոհիշյալ ձևերից, X դարում արդեն հանդես է գալիս նաև դրամով վճարվող հողային ռենտան: Գյուղացիության շահագործման ձևերից ամենից շատ տարածվածը հողային ռենտայի բնամթերք-

րով վճարումն էր, քանի որ այդ ձևը մյուսների համեմատությամբ ավելի էր համապատասխանում Հայաստանում այդ ժամանակ եղած արտադրողական ուժերի զարգացման աստիճանին:

2. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

**Տողամշակության ե- Սրաբական խալիֆաթի կեղեքիչ քաղաքականու-
ղանակը և ոռոգման թյունը և նրա զորքերի հաճախակի ասպատակու-
ցանքը** թյունները ծանր հարված էին հասցրել Հայաստա-

նի գյուղատնտեսությանը: Սակայն IX—XI դարերում երկրում հաս-
տատված խանդավառությունը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց երկրի
ուղջ տնտեսության, ինչպես և գյուղատնտեսության զարգացման համար:

Գյուղատնտեսության մեջ այդ ժամանակաշրջանում կատարված
կարևոր փոփոխություններից մեկը Տողամշակության եռադարյալային
էղանակի մասսայական կիրառումն էր: Այն հնարավորություն էր տա-
լիս գյուղացուն հողերի մի մասը երեք տարին մեկ հանգիստ թողնու-
լով՝ ուժասպառ եղած հողի բերքատվությունը վերականգնելու համար:
Գյուղացին սկսում է հողերն ավելի հաճախ և մեծ շափերով պարար-
տացնել աղբանյութերով:

Կարևոր իրադարձություն էր նաև երկաթե խոփով գութանի աս-
պարեզ գալը: Նա հողը հերկելու համար ավելի հարմար և օգտավետ
դործիք էր, քան արորը, որովհետև ավելի խորն էր վարում և հողը
շրջում այնպես, որ խամ չէր մնում: Երկաթե խոփը և երկաթե մյուս
դործիքները հնարավոր են դարձնում ավելի հեշտ և լավ մշակել հողը
ու բարձրացնել բերքատվությունը:

Գյուղատնտեսության զարգացման անհրաժեշտ պայմաններից մե-
կըն էլ ոռոգման ցանցի ընդարձակումն էր: Բազրատունիների թագավո-
րության շրջանում այդ գործին ևս լուրջ ուշադրություն է դարձվել:
Սյունիքում կառուցվել են ջրանցքներ և ոռոգելի դարձվել ընդարձակ
տարածություններ, որոնց մեծ մասը հատկացված էր այգեգործությա-
նը և, ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է վկայում, մշակել են խաղողի
այգիներ, թզենիներ, նոնենիներ, «առապար ու փշալից վայրը վարդուտ
և տնկալից» են դարձրել:

Վասպուրականում Գագիկ Արծրունու օրոք Վարադա լեռնալան-
ջով ջրանցք են կառուցել դեպի դաշտային վայրերը: Զրատար առու-
ներ են անցկացվել նաև Ոստան քաղաքի շրջակայքում և այդ վայրե-
րը նույնպես, Թովմա Արծրունու վկայությամբ՝ «շատ վայելուչ կեր-
պով» զարդարվել են «ծառովք պտղաբերովք սաղարթեալ և այգևեստ
բազմութեամբ»: Զրանցքներ են կառուցվել նաև Շիրակում և Արարատ-

յան դաշտում: Դրանց մեջ նշանավոր է եղել Սմբատ II-ին (977—990) վերագրված Անիի ջրանցքը, որով ջուր է մատակարարվել և՛ քաղաքին, և՛ նրա շրջակայքում եղած այգիներին:

Վերևում մատնանշված փաստերը միայն մի փոքր տեղեկութուն են տալիս ոռոգման այն ցանցի մասին, որ ստեղծվել էր հիշյալ ժամանակաշրջանում: Հողամշակության եռադաշտային սիստեմի և երկաթյա գործիքների օգտագործման հետ միասին ջրանցքները խոշոր շափով նպաստել են գյուղատնտեսության զարգացմանը և արժեքավոր կուլտուրաների մշակմանը:

Գյուղատնտեսական մշակույթները

Գրավոր աղբյուրները և նյութական կուլտուրայի մնացորդները վկայում են, որ Հայաստանում առաջներում, առավելապես IX—XI դարերում, ավելի մեծ շափով մշակվել են հացաբույսերի, մրգատու ծառերի, թելաբույսերի և այլ կուլտուրաների շատ տեսակներ:

Հացաբույսերից լայն տարածում են ունեցել ցորենը, գարին, տարեկանը և կորեկը: Դաշտային վայրերում, հատկապես տաք կլիմա ունեցող շրջաններում, մշակել են նաև բրինձ: Ծառապտուղներից հայտնի են եղել տանձը, նուռը, ծիրանը, դեղձը, սալորը, խնձորը, ընկուզը, թութը և այլն: Տեղեկություններ կան, որ որոշ շրջաններում աճեցրել են նաև թզենի: Հայտնի է, որ Արարատյան դաշտում, Սյունիքի հարավային մասերում, Բագրևանդում, Վանա լճի մերձափնյա վայրերում, Արածանիի հովտում և Հայաստանի հարավային այլ շրջաններում լայն տարածում են ունեցել խաղողի այգիները: Կան վկայություններ կանեփի, վուշի և բամբակի մշակութային մասին: Արարատյան դաշտում, Արածանիի հովտում և այլ վայրերում բամբակը գյուղատնտեսական շահավետ մշակույթներից մեկն է եղել և լայն տարածում գտել:

Հիշյալ դարերում Հայաստանում գյուղատնտեսության մեջ նորություն էր բանջարանոցային կուլտուրաների մշակումը: Բացի զանազան տեսակի բանջարեղեններից, որոնք դեռևս վաղուց կարող էին ծանոթ լինել հայերին, սկսած X—XI դարերից բանջարանոցային տարածված կուլտուրաներ են դառնում լոբին, վարունգը, կաղամբը, դազարը, ձմերուկը և այլն:

Անասնապահությունը

Գյուղատնտեսության կարևոր ճյուղերից մեկը հանդիսացել է անասնապահությունը: Երկրի լեռնային մասերի ընդարձակ արոտավայրերը հնարավորություն են ընձեռել բնակչությանը բազմացնելու ինչպես մաևր եղջերավոր, այնպես էլ խոշոր եղջերավոր անասուններ:

Անասնապահությունը կազմել է ֆեոդալական տնտեսության մի մասը: Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Աշոտ I-ը կաթողիկոսին տալիս էր «ձիերի հրամակներ, տավարի նախիրներ և ոչ-

խարի հոտեր»։ Այդպիսի մեծաքանակ անասուններ բուծվել են նաև Վասպուրականի և Սյունիքի ֆեոդալներին պատկանող տնտեսություններում։ Անասնապահությունը բավականին տարածված է եղել նաև գյուղացու տնտեսություն մեջ։

Անասնապահության զարգացման մասին է վկայում հիշյալ պատմագրի այն պատկերավոր արտահայտությունը, թե «... ցնծություն ասլիքին լեռները, որովհետև բազմացան նրանցում արջանների նախիրները և ոչխարների հոտերը»։

3. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արհեստագործությանը նպաստող պայմանները Հայաստանում զարգացել էր նաև արհեստագործությունը։ Դրան նպաստեցին երկրում արտադրողական ուժերի ընդհանուր վերելքը և տեղական հումքի առկայությունը։ Հայաստանը հնուց հայտնի է եղել իր մետաղահանքերով, որոնց շահագործումը Բագրատունիների օրոք ավելի լայն շափեր է ընդունել, կրել ինտենսիվ բնույթ և հումքով ապահովել մետաղամշակման արհեստները։

Անասնապահության զարգացումը և թելատու բույսերի մշակումը խոշոր շափով նպաստել են մանածագործությանը, իսկ երկրում եղած լավորակ կավը՝ կավագործության զարգացմանը։ Առանց ներմուծման անհրաժեշտություն, հումքով ապահովված էին կաշեգործությունը, փայտամշակությունը և մի շարք այլ արհեստներ։

Արհեստագործության զարգացման համար առավել դրական դեր են խաղացել ներքին շուկայական հարաբերությունների ընդարձակումը և արտաքին առևտրի աշխուժացումը։ Գյուղատնտեսության վերելքի հետևանքով աճեց գյուղատնտեսական գործիքների պահանջը, որպիսիք այլևս գյուղացին չէր պատրաստում, դրանք պատրաստում էր ինքը՝ արհեստավորը։ Աճում է բնակչության պահանջմունքը նաև կենցաղային անհրաժեշտ առարկաների նկատմամբ, իսկ այդ ամենը խթանում էր արհեստագործության զարգացումը։

Արհեստների անջատումը գյուղատնտեսությունից Սկսած IX դարից գործիքների մեծ մասը պատրաստվում էր երկաթից, որն ավելի դժվար կռելի ու կոփելի էր։ Արհեստավորը ստիպված էր ավելի շատ աշխատանք և ժամանակ ծախսել այդպիսի գործիքներ պատրաստելու համար, իսկ դա հարկադրում էր նրան թողնել մյուս զբաղմունքները և նվիրվել միայն արհեստին։ Այնուհետև, մի կողմից, հումքի հայթայթման և արտադրած առարկաների վաճառքի դժվարությունները գյուղում, արհեստների մասնագիտացումն ու

նրանց կապն ու կախվածութիւնը իրարից, մյուս կողմից՝ ֆեոդալների կամայականութիւններից ազատագրվելու ձգտումը ստիպում են արհեստավորին հեռանալ գյուղից և բնակութիւն հաստատել քաղաքներում:

Այսպիսով, Հայաստանում X—XI դարերում արհեստները անջատվում են գյուղատնտեսութիւնից և կենտրոնանում քաղաքներում, որովհետեւ քաղաքը հեշտացնում էր հումքի ձեռքբերումը, արտադրանքի համեմատաբար արագ վաճառքը և անվտանգ էր դարձնում նրա գույքըն ու ունեցվածքը զանազան պատահարներից: Այժմ արհեստավորը սկսում է ավելի շատ արտադրել առանց երկյուղ կրելու, որ իր արտադրանքը երկար ժամանակ կմնա արհեստանոցում և չի սպառվի: Առաջներում արհեստավորի արտադրանքը շատ նեղ բնույթ ունէր: Արհեստավորը մեծ մասամբ որևէ իր պատրաստում էր միայն այն դեպքում, երբ նրա մոտ գալիս էր անմիջական սպառողը և հանձնարարում պատրաստել այդ իրը: Արտադրութեան այդ նեղ շրջանակները արգելակում էին արհեստների զարգացումը:

Դրութիւնը փոխվեց, երբ արհեստագործութիւնը անջատվեց գյուղատնտեսութիւնից և կենտրոնացավ քաղաքներում: Այդ բանի հետեւանքով գյուղացին իր տնտեսութեան մեջ օգտագործած գործիքների զգալի մասը, իսկ երբեմն էլ բոլորը, ստիպված էր ձեռք բերել քաղաքում՝ գերազանցապէս շուկաներում ու տոնավաճառներում, ուր որպէս վաճառող կարող էր հանդես գալ ոչ թէ արհեստավորը, այլ միջնորդ վաճառականը: Այդպէս էր նաև ոչ միայն գյուղատնտեսական գործիքների, այլև արհեստագործական արտադրանքի մյուս բոլոր տեսակների արտադրութեան ու վաճառքի բնագավառում: Այսպիսի պայմաններում արհեստավորը սկսում է արտադրել մասսայաբար և կայուն ձև տալ իր արտադրած առարկաների առանձին տեսակներին: Անհում, Դվինում և այլ վայրերում հայտնաբերված X—XI դարերին վերաբերող նույնանման իրերը ցույց են տալիս, որ դրանք մեծ մասամբ արտադրվել են մասսայաբար՝ ձուլելու կամ կաղապարելու միջոցով:

Արհեստների մասնագիտացումը

Աշխատանքային գործիքների կատարելագործումը, մարդկանց բազմապիսի պահանջմունքները և արհեստավորական արտադրանքի պատրաստման բարդացումը ստիպում են արհեստավորներին մասնագիտանալ արտադրանքի ավելի նեղ բնագավառներում, որի հետևանքով արհեստագործական մայր ճյուղերից առաջացան բազմաթիվ ինքնուրույն արհեստներ: Առաջներում արհեստավորը որևէ իր, ասենք՝ կոշիկ, պատրաստելու համար պետք է ձեռք բերեր մորթի, մշակեր այդ մորթին, որպէսզի կաշի ստանար և ապա նոր կոշիկ կարեր, իսկ այս ժամանակաշրջանում կոշկակարը այլևս կաշի մշակելու գործով չէր զբաղվում: Նա

կաշին ձեռք էր բերում պատրաստի վիճակում, որովհետև կաշի պատրաստելը դարձել էր առանձին արհեստավորի զբաղմունք: Այդ նույն բանը տեղի է ունեցել նաև արհեստագործական մյուս մայր ճյուղերի ներսում:

Տարածված և խիստ ճյուղավորված արհեստներից է եղել մանածագործությունը: Այս բնագավառին պատկանող մասնագիտացված այրհեստների թիվը տասից ավելի է եղել: Դրանցից ամենից շատ տարածված էին ջուլհակությունը, դերձակությունը, բեհեզագործությունը, ասեղնագործությունը, մետաքսագործությունը և այլն: IX—XI դարերում Հայաստանում արտադրվել են բրդյա, բամբակյա և մետաքսյա տարբեր տեսակի գործվածքներ, ինչպես, օրինակ, սփռոցներ, գոտիներ, վարագույրներ, մարիզի, բողջուն, դիպակ ու հայկական կոշված գործվածքներ և մետաքսազարդ ոսկեկար զանազան տեսակի պատրաստի հագուստներ: Առանձնապես անուն էին հանել հայկական գորգերը, որոնց մասին հիացմունքով են խոսում արաբական աղբյուրները:

Բագրատունիների թագավորության շրջանում զարգացել և ժողովրդի տնտեսական կյանքի մեջ զգալի դեր է խաղացել մետաղագործությունը: Այս բնագավառը նույնպես ընդգրկել է մի շարք արհեստներ՝ դարբնություն, պղնձագործություն, զինագործություն, փականագործություն, ոսկերչություն և այլն: Այդ արհեստների արտադրանքի զգալի մասը կազմել են աշխատանքային գործիքները՝ բահ, բրիչ, խոփ, մանգաղ, ուրագ, կացին, զանազան շափի մուրճեր, սղոց: Քիչ շեն եղել նաև կենցաղային իրերը՝ տնային ամանեղեն, ջահեր, կողպեքներ: Մետաղագործական արտադրանքի կարևոր ճյուղերից մեկն էլ եղել է զենքերի պատրաստումը:

Զարգացման բարձր մակարդակի էր հասել նաև կավագործությունը: Բրուտները ևս մասնագիտացել էին արտադրանքի առանձին բնագավառներում. օրինակ՝ կային տնային գործածության հասարակ ամանեղեն պատրաստողներ և ճենապակյա, հախճապակյա, լազուրապատված նուրբ առարկաներ պատրաստողներ: Կավագործները պատրաստում էին նաև շինանյութեր՝ աղյուս, տանիքը ծածկելու՝ կղմինդր և այլն: Տարածված արհեստներից էին կաշեգործությունը, կոշկակարությունը, հյուսնությունը (հյուսնի պատրաստած առարկաների մի մասը գյուղատնտեսական գործիքներ էին՝ գութան, արոր, լուծ, տափան, սայլ, եղան և այլն), քարակոփությունը, որմնադրությունը և արհեստագործական այլ ճյուղեր:

Արհեստագործության մեջ տեղի ունեցած հիշյալ փոփոխությունները, աշխատանքային գործիքների կատարելագործումը, ինչպես և տնտեսության մյուս ճյուղերի ընդհանուր վերելքն ու առևտրական հարաբերությունների խորացումը նախադրյալներ էին ստեղծում հենց

նույն արհեստի մեջ աշխատանքի բաժանման և արտադրութեան կազմակերպման ավելի բարձր ձևի անցնելու համար:

Համքարությունների կազմակերպումը IX—XI դարերի ընթացքում արհեստագործական արտադրանքի ընդարձակման ու մասսայական բընույթ ստանալու հետևանքով անհրաժեշտություն է զգացվում ստեղծել նաև բազմամարդ արհեստանոցներ և արհեստավորական ընկերություններ: Միայն վարպետը այլևս ի վիճակի չէր ստեղծելու հասարակության համար անհրաժեշտ քանակի արտադրանք: Միայնակ արհեստավորը այդ չէր կարող անել հենց այն պատճառով, որ արհեստների մեջ առաջացել էր մասնագիտացում՝ արտադրանքի այս կամ այն մասի պատրաստումը առանձին հմտություն էր պահանջում մի շարք դործողություններ կատարելիս: Այդպիսի պայմաններում վարպետը օժանդակող մարդկանց կարիք է զգացել և իր արհեստանոցում աշխատանքի է վերցրել նաև ենթավարպետների և աշակերտների, իսկ այդ էլ իր հերթին առաջ է բերել խոշոր արհեստանոցների կազմակերպման անհրաժեշտություն:

Ստեղծված հանգամանքները ստիպում են միևնույն արհեստով զբաղվող վարպետներին և վարպետացուներին միավորվել, որի հետևանքով Հայաստանի քաղաքներում առաջանում են արհեստավորական ընկերություններ կամ եղբայրություններ, այլ կերպ ասած՝ համքարություններ: Նրանց նպատակն էր՝ նախ թույլ շտալ իրենց քաղաքում կողմնակի մարդկանց զբաղվելու իրենց արհեստով և երկրորդ՝ կազմակերպել օգնություն իրենց արհեստակից ընկերներին անհաջողության կամ դժբախտ դեպքերում: Այդ եղբայրությունները ունեցել են իրենց ներքին կարգ ու կանոնը, սովորույթները, որոնցով և ղեկավարվել են:

Հայաստանում համքարությունների գոյության մասին եղած փաստերից մեկն էլ այն է, որ քաղաքների առանձին փողոցներում կամ փողոցի որոշակի մասում, ինչպես ցույց են տալիս Անիում կատարված պեղումները, զետեղվել են միևնույն արհեստով զբաղվող մարդկանց արհեստանոցները: Նույնն են ապացուցում նաև այդ դարերի հայ մատենագիրների և վիճակական արձանագրությունների գործածած տերմինները՝ կոշկակարանոցի, զոակկարանոցի և արհեստանոցների նման այլ հավաքական վայրերի մասին: Հայաստանում համքարությունների գոյությունը վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում միանգամայն հնարավոր էր, քանի որ այդպիսի կազմակերպություններ եղել են թե՛ Բյուզանդիայում, թե՛ Միջին ու Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում, որոնցից Հայաստանը զարգացման իր մակարդակով ցածր չէր և որոնց հետ նա կուլտուրական և տնտեսական սերտ հարաբերություններ ուներ:

4. ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Ապրանքային արտադրության ընդլայնումը Բազրատունիների օրոք երկրի տնտեսական կյանքի վերելքը զգալի շափով նպաստեց նաև առևտրի զարգացմանը: Գյուղատնտեսությունից արհեստների անջատումից հետո գյուղացին ստիպված էր իր արտադրանքի մի մասը շուկա հանել, որպեսզի վաճառեր և ձեռք բերած փողով իր տնտեսության համար անհրաժեշտ գործիքներ, հագուստ, կենցաղային զանազան իրեր գներ և վճարեր հարկերն ու տուրքերը, որոնց մի մասը գանձվում էր դրամով:

Բացի այդ, քաղաքային բնակչության աճը և մի շարք արհեստների համար հումքի պահանջը նույնպես նպաստում էին գյուղատնտեսական արտադրանքի ապրանքայնացմանը: Արհեստավորն էլ իր արտադրանքն էր շուկա հանում վաճառելու՝ անհրաժեշտ հումք և ապրուստի միջոցներ ձեռք բերելու համար: Քաղաքի և գյուղի միջև տեղի էր ունենում նշխույժ առևտուր, որի հետևանքով ապրանքայնացվեց գյուղատնտեսական արտադրանքի մի մասը և արհեստագործական ամբողջ արտադրանքը:

Երկրի ներքին առևտրի զարգացման հետևանքով առաջացան մրշտական շուկաներ և վաճառափողոցներ Դվինում, Անիում, Կարսում, Մանազկերտում, Արծնում, Խյաթում, Նախիջևանում, Բաղեշում, Վանում և այլն: Խոշոր քաղաքներում, հատկապես առևտրական ճանապարհների խաչմերուկներում, հաճախ կազմակերպվում էին տոնավաճառներ, ուր իրենց արտադրանքը վաճառքի էին հանում ոչ միայն Հայաստանի արհեստավորներն ու գյուղացիները, այլև օտարերկրյա և հայ առևտրականները: Ապրանքային արտադրության տեսակարար կշիռը երկրի տնտեսական կյանքում զգալի շափով բարձրացավ:

Արտաքին առևտուրը IX—XI դարերում ներքին առևտրին զուգընթաց աշխուժացավ նաև արտաքին առևտուրը: Աշոտ I-ի հշխանության տարիներից առևտրական ճանապարհները բացվեցին երթևեկող առևտրական քարավանների համար, իսկ Սմբատ I-ը 893 թվականին Բյուզանդական կայսրության հետ առևտրական պայմանագիր կնքեց, որի համաձայն Բյուզանդիայից դեպի Հայաստան և Հայաստանից Բյուզանդիա կարող էին ազատ կերպով երթևեկել բոլոր ազգություններին պատկանող վաճառականները և առևտուր անել: Առևտրական կապեր հաստատվեցին նաև Միջագետքի, Պարսկաստանի, Վրաստանի, Աղվանքի, Հյուսիսային Կովկասի և այլ երկրների հետ: Դա զգալի շափով նպաստեց Հայաստանում արհեստագործության ու քաղաքային կյանքի զարգացմանը:

Արտաքին և ներքին առևտրի ծավալումը նպաստեց երթևեկության

աշխուժացմանը ինչպես Հայաստանի ու հարևան երկրների, այնպես էլ Հայաստանի տարբեր շրջանների միջև: Սկսեցին գործել Հայաստանի վրայով անցնող առևտրական մի քանի ճանապարհներ: Այդ ճանապարհներից մեկը Պարսկաստանի վրայով գալիս էր Թավրիզ, այնտեղից անցնում Խոյ, ուր բաժանվում էր երկու ճյուղի՝ մեկը գնում էր դեպի Նախիջևան, այնտեղից՝ Դվին, ապա Անի, Կարս, Արծն, Կարին և անցնում Տրապիզոն: Մյուս ճյուղը Խոյից գնում էր Բերկրի, որտեղ բաժանվում էր երկու ուղղության. մեկը Վանա լճի հյուսիսային ափերով ձգվում էր դեպի Արճեշ, այնտեղից՝ Խլաթ, ապա Բաղեշ, իսկ մյուսը՝ Բերկրից դեպի Վան, Ոստան, այստեղից էլ՝ Բաղեշ: Բաղեշից այդ ճանապարհը շարունակվում էր դեպի Արզն, Մայաֆարկին և Ամիգի վրայով անցնում Բաղդադ ու Միջերկրական ծովի ափերը: Այս մայրուղուց մի ճանապարհ անջատվում էր և Խլաթի վրայով անցնում դեպի Մանազկերտ, այնտեղից էլ Կարինի վրայով միանում Տրապիզոնին:

Դվինից առևտրական մի ճանապարհ էլ Սևանա լճի հարավային ափերով գնում էր դեպի Աղվանից Պարտավ քաղաքը, այնտեղից դեպի Կասպից ծովի արևմտյան ափերը և ապա անցնում Հյուսիսային Կովկաս: Մի այլ ճանապարհ Դվինից գնում էր Կողբ, այնտեղից Գուգարքի վրայով անցնում Թբիլիսի և Արևմտյան Վրաստանով ձգվում դեպի Սև ծովի ափերը:

Ներմուծվող և արտահանվող ապրանքները Հայաստան են ներմուծվել և այնտեղից արտահանվել բազմապիսի ապրանքներ: Դրանց զգալի մասը կազմել է արհեստագործական արտադրանքը, բայց եղել են նաև գյուղատնտեսական մթերքներ: Բյուզանդիայից, Պարսկաստանից և այլ երկրներից Հայաստան են ներմուծվել մետաքս, թանկագին քարեր, զարդանկարներով ճենապակյա զանազան ամանեղեն, զենքի որոշ տեսակներ, պերճանքի առարկաներ, նուրբ մետաքսյա գործվածքներ և այլն: Հայաստանից տարբեր երկրներ արտահանվել են բամբակե, բրդե և մետաքսե գործվածքներ, ասեղնագործված գոտիներ, սփռոցներ, վարագույրներ, գորգեր, զանազան տեսակի պատրաստի հագուստներ, բարձի Լրեսներ, պղնձյա ամանեղեն, ոսկե զարդեր, դեղորայք, ներկեր՝ հատկապես որդան կարմիրը, հանքային նյութեր՝ երկաթ, կապար, պղինձ, արծաթ, պղնձարջասպ, սնդիկ, մկնդեղ, աղ և այլն: Հայաստանից արտահանվել են նաև գյուղատնտեսական մթերքներ՝ հացահատիկ, ձկնեղեն, զանազան խմիչքներ, շորացած մրգեր, ինչպես և անասուններ (հատկապես ձիեր, ջորիներ), շինափայտ:

Առևտրական հարաբերությունների ընդլայնման և խորացման հետևանքով երկրի տնտեսական կյանքում փոդի դերը բարձրացավ: Այն դարձավ հարստություն կուտակելու գլխավոր միջոց և առևտրական գործառնության ու արտադրության կազմակերպման կարևորագույն

ազդակ: Մարդիկ սկսում են տարվել փող կուտակելու մոլուցքով: Արիստակես Լաստիվերտցու դիպուկ խոսքերով ասած՝ մարդիկ ավելի արծաթասեր էին դարձել, քան աստվածասեր: Զարգացավ նաև վաշխառուությունը, որը դարձավ փողի, այլ կերպ ասած՝ կապիտալի կուտակման ձևերից մեկը: Առանձին մարդկանց մոտ կուտակվում են մեծ քանակությամբ դրամ և այլ ունեցվածք: Մատթեոս Ուոհայեցին պատմում է, որ երբ սելջուկ-թուրքերը գրավեցին Արծն քաղաքը, այնքան ոսկի և արծաթ տարան, որ հաշվել հնարավոր չէր: Միայն Արծն քաղաքի թորեպիսկոպոս Դավթուկի տնից հանեցին քառասուն ուղտի բեռ գանձ: Դավթուկի նման մարդկանց, հատկապես առանձին վաճառականների և հոգևոր պետերի մոտ կուտակված հսկայական հարցատուխյան մի մասը փող է եղել: Նրանք այդ փողը շրջանառության մեջ էին դնում ոչ միայն առևտրի կամ վաշխառության, այլև արհեստագործության և գյուղատնտեսության բնագավառում:

5. ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

**Հին քաղաքների
ընդարձակումն ու
նորերի առաջացումը**

Սկսած IX դարի երկրորդ կեսից Հայաստանի տնտեսական կյանքի վերելքը, առանձնապես արհեստների զարգացումն ու անջատումը գյուղատնտեսությունից, և առևտրական հարաբերությունների ընդլայնումը նախադրյալներ ստեղծեցին ու նպաստեցին քաղաքների զարգացմանը: Աշխուժացան և մեծացան դեռ մինչ հիշյալ դարերը գոյություն ունեցած քաղաքները, որտեղ աստիճանաբար կուտակվեց բազմաքանակ բնակչություն, առաջին հերթին՝ արհեստավորություն:

Դվինը, որ արաբական տիրապետության ժամանակ վերածվել էր խալիֆայի ռազմական կայանի և փաստորեն դադարել էր առևտրական ու արհեստագործական կենտրոն լինելուց, IX դարի վերջից նորից սկսում է վերելք ապրել: X—XI դարերում Դվինը արդեն դառնում է Հայաստանի հարուստ, վաճառաշահ, բազմահազար բնակչությամբ արդյունագործական և առևտրական խոշոր կենտրոններից մեկը: Նման զարգացում են ապրել նաև Վանը, Մանազկերտը, Խլաթը, Կարինը, Բաղեշը, Մայաֆարկինը և Նախիջևանը: Հին քաղաքների կողքին հիմնվեցին ու զարգացան նաև նոր քաղաքներ, որոնց թվում Անին, Կարսը, Արծնը, Արտանուշը, Բերկրին, Արճեշը, Ոստանը և այլն:

Անիի մասին, որպես բերդի, տեղեկություններ կան դեռևս V դարից: Նա սկսում է քաղաք դառնալ X դարի սկզբից, երբ առևտրական ճանապարհը Դվինի վրայով անցնում էր դեպի Կարս, Կարին և Տրա-

պիղոն: X դարի կեսին Անին արդեն հիշատակվում է որպես Հայաստանի բարգավաճած քաղաքներից մեկը:

960-ական թվականների սկզբին Աշոտ III-ը (953—977) արքունիքը Կարսից տեղափոխեց Անի, պարսպապատեց այն և դարձրեց Հայաստանի մայրաքաղաքը: Դրանից հետո Անին ավելի արագ սկսեց զարգանալ և դարձավ երկրի վարչական, կուլտուրական, արդյունագործական և առևտրական խոշորագույն կենտրոն, որին Արիստակես Լաստիվերտցին «տիեզերահռչակ» անունն է տվել:

Չարգացման նույնպիսի շրջան է անցել նաև Կարսը: Սա նույնպես մինչև X դարը հայտնի է եղել որպես ամրոց: Բագրատունի թագավոր Աբասի (928—953) օրոք Կարսը դարձավ արքայանիստ քաղաք, իսկ XI դարում, երբ այն Վանանդի թագավորության կենտրոնն էր, հիշատակվում է որպես Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկը, որ, ինչպես Արիստակես Լաստիվերտցին է ասում, հարստություն էր ամբարում ծովից ու ցամաքից:

Անիից և Կարսից հտ շի մնացել Արծնը, որը X դարում հիմնվել էր Կարսից Կարին տանող ճանապարհի վրա: XI դարի կեսին Արծնը եղել է Հայաստանի հարուստ քաղաքներից և արտաքին առևտրի կարևորագույն կենտրոններից մեկը, որը նույնպես, Լաստիվերտցու ասելով, «լեցվում էր ցամաքից և ծովից եկած հարստությամբ»:

Վերը հիշատակվածներից բացի, Հայաստանում հիմնադրվել են տասնյակից ավելի նոր քաղաքներ և համարյա նույնքան էլ հին քաղաքներ են եղել: Ինչպես հին, այնպես էլ նոր քաղաքները այս ժամանակաշրջանում ֆեոդալական բերդ-ամրոցներից վերածվեցին արդյունագործական և առևտրական կենտրոնների, դարձան ֆեոդալական հարաբերությունների քայքայման պրոցես առաջացնող կարևոր աշակերներից մեկը:

Քաղաքների ներքին կառուցվածքը

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքները ունեցել են իրենց հատուկ կառուցվածքը: Նրանց մեծ մասը հարմարեցված է եղել քաղաքը պաշտպանելու պահանջներին: Որպես ընդհանուր կանոն, քաղաքների մեծ մասը պարսպապատված է եղել և ունեցել է միջնաբերդ. այդպիսի քաղաքը կոչվել է բերդաքաղաք: Սակայն այդ պարսպապատվածների կողքին եղել են անպարիսպ և միջնաբերդ չունեցող քաղաքներ, այսպես կոչված՝ բաց քաղաքներ:

Ամրացված քաղաքների կենտրոնում տեղավորվել է միջնաբերդը՝ շրջապատված առանձին պարսպով: Միջնաբերդում է գտնվել քաղաքի տիրոջ՝ իշխանի կամ կառավարչի դղյակը, իսկ եթե մայրաքաղաք է եղել՝ նաև արքունիքը, խոշոր ֆեոդալների, բարձրաստիճան պաշ-

տոնյաների տները ու միջնաբերդը պաշտպանող զորքի համար անհրաժեշտ շենքերը:

Միջնաբերդից դուրս, որոշ քաղաքներում հենց միջնաբերդի շուրջը, տարածվել է բուն քաղաքը, որ կոչվել է շահաստան կամ շահրիստան: Այստեղ կենտրոնացած են եղել ազնվականների և հարուստ առևտրականների պալատները, շուկաներն ու վաճառափողոցները, արհեստավորների գործատները, հասարակական սպասարկման համար անհրաժեշտ շենքերը՝ քարվանսարաներ, հյուրանոցներ և այլն: Շահաստանը միջնաբերդի հետ միասին պարփակված է եղել արտաքին պարսպով և ապահով է եղել անակնկալ հարձակումներից:

Արտաքին պարսպից դուրս գտնվել են քաղաքի արվարձանները, որոնք Արեևիքում կոչվել են ռաբատ: Արվարձաններում բնակություն են հաստատել համեմատաբար ավելի աղքատ արհեստավորները, սեփազործությամբ զբաղվող և օրավարձով աշխատող մարդիկ: Նման կառուցվածք են ունեցել Անին, Դվինը, Կարսը, Կարինը, Մանազկերտը, Վանը և այլ քաղաքներ: Այդպիսի քաղաքի օրինակ կարող է ծանայել Անին: Նրա շահաստանը ունեցել է երկարաձիգ փողոցներ իրենց խանութներով, արհեստանոցներով, շքեղ պալատներով, քարվանսարաններով ու հյուրանոցներով, եկեղեցիների հույակապ շենքերով և այն ժամանակվա համար Անի քաղաքին պատիվ բերող ջրմուղով: Քաղաքի այդ մասը պարփակված է եղել կրկնակի պարիսպներով, որոնք կառուցվել են Աշոտ III-ի և Սմբատ II-ի (977—990) պատվերով: Այդ պարիսպներից այն կողմ տարածվել էն Անիի արվարձանները: Նրանց մի մասը գտնվել է դետնի տակ՝ Ախուրյան գետի ափին և քաղաքը եզերող մյուս ձորերի այրերում, որտեղ մարդիկ իրենց բնակելի տներն են պատրաստել, արհեստանոցներ հիմնել ու փողոցներ բացել: Այդ գետնահարկ արվարձաններում ապրել են քաղաքի ամենաչքավորները:

Բոլորովին այլ կառուցվածք են ունեցել անպարիսպ կամ բաց քաղաքները: Նրանք միջնաբերդ և արտաքին պարիսպ չեն ունեցել: Հաստատանում այդօրինակ քաղաքներ էին Արծնը, Ոստանը, Արծկեն և այլն:

Ջաղաքային բնակչությունը և քաղաքային ավագանին

X—XI դարերում Հայաստանի քաղաքները բազմամարդ են եղել: Արդյունազործության և առևտրի զարգացումը մի կողմից, գյուղացիների աղքատացումը մյուս կողմից՝ քաղաքը դարձնում էին հրապուրիչ և աստիճանաբար հազարավոր մարդիկ գալիս էին բնակություն հաստատելու այնտեղ: Դրա հետևանքով, ինչպես Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկ) է ասում՝ ազարակները ավանայնում էին, իսկ ավանները քաղաքայնանում բազմամարդությամբ և ընչեղությամբ: Բովմա Արծրունու վկայությամբ, 893 թվականի երկրաշարժի ժամանակ

Դվինում գոհվել է 70 հազար մարդ, Մատթեոս Ուռհայեցու և բյուզանդական պատմագիր Կեդրենուսի տվյալներով, 1049 թվականին սելջուկ-թուրքերը Արծն քաղաքում ոչնչացրել են 140—150 հազար մարդ: Այս թվերը, թերևս, չափազանցված են, բայց նրանք իրոք խոսում են այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքների բազմամարդուիթյան մասին: Պատմաբաններն ու հնագետները հաստատում են, որ Անին ունեցել է ոչ պակաս, քան 100 հազար բնակչություն: Բազմաքանակ բնակչություն են ունեցել նաև Կարսը, Մանազկերտը և այլ քաղաքներ:

Հայաստանի քաղաքների բնակչությունն իր սոցիալական կազմով խայտաբղետ է եղել: Իրենց քանակական գերակշռությամբ առաջին տեղը բռնել են արհեստավորներն ու սևագործությամբ զբաղվող մշակները: Զգալի թիվ են կազմել նաև առևտրականները: Այս երեք խավերը միասին հանդես են եկել որպես քաղաքային դաս և կազմել քաղաքային բնակչության հիմնական մասը: Քաղաքներում բնակություն են հաստատել նաև ազնվականներն ու հոգևորականները, որոնք վստեղ են պետական, վարչական, դատական պաշտոններ և կատարել զինվորական ծառայություն:

Երկրի սնտեսություն մեջ և հատկապես քաղաքային կյանքում արհեստագործության ու առևտրի դերի բարձրացումը անխուսափելիորեն բարձրացրեց նաև քաղաքային դասի դերն ու տեղը հասարակական կյանքում և նրանց պայքարի հանեց քաղաքների տեր հանդիսացող ֆեոդալների դեմ: Այդ պայքարը սկսվեց քաղաքի ներքին կյանքի կառավարմանը մասնակցելու, ֆեոդալների կամայականությունները զսպելու և քաղաքային ինքնավարություն ստեղծելու համար: Արդյունքը եղել է այն, որ մի շարք քաղաքներում ստեղծվել են քաղաքային ինքնավար օրգաններ՝ քաղաքային խորհուրդներ կամ քաղաքային ավագանի: Այդպիսի քաղաքային ինքնավարություն են ունեցել Անին, Կարսը, հավանաբար նաև Դվինը, Արծնը և այլ քաղաքներ:

Արիստակես Լաստիվերտցու վկայությամբ, Գագիկ II-ի ժամանակ (1043—1045), երբ նրան դավադրաբար Բյուզանդիա են հրավիրում և այլևս թույլ չեն տալիս վերադառնալ, Անի քաղաքի զլխավորները, այսինքն՝ ավագանին, որոշում են Անի կանչել Դվինի էմիրին և թույլ չտալ, որ բյուզանդացիները տիրեն նրան: Այդ ավագանու գոյության մասին վկայում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին, որը պատմում է, թե ինչպես Անիի ավագանին չհամաձայնեց քաղաքը մոնղոլներին հանձնել:

Ավագանին կամ քաղաքային ավագների խորհուրդը իր ձեռքն էր վերցրել քաղաքի ներքին կյանքի, ինչպես և համբարությունների և այլ ընկերությունների միջև եղած վեճերի կարգավորումը: Նա միաժամանակ խոշոր դեր էր խաղում օտար նվաճողներից քաղաքը պաշտպանելու, մի տիրոջից մյուսին հանձնելու և թշնամու հետ բանակցություն-

ներ վարելու գործում: Պետք է եւթադրել, որ ավագանին կազմված է եղել գերազանցապես քաղաքային դասի ներկայացուցիչներից: Նա հանդիսացել է քաղաքային դասի օրգանը և գործել է քաղաքի իշխանին կամ կառավարչին զուգահեռաբար, հաճախ կոնֆլիկտի մեջ մտնելով նրա հետ:

6. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Արքունիքը և գործակալությունները

Հայաստանում IX—XI դարերում իշխող և շահագործող դասակարգը կազմված էր ազնվականներից և հոգևորականներից: Երկրի ամբողջ իշխանությունը գտնվում էր նրանց ձեռքում: Բնակչության մնացած խավերը զուրկ էին երկրի կառավարմանը մասնակցելու իրավունքից: Տիրող դասակարգը իր իշխանությունը իրականացնում էր թագավորի և նրա գլխավորած արքունիքի միջոցով:

Երկիրը կառավարելու համար արքունիքին կից գոյություն են ունեցել կառավարման կենտրոնական օրգաններ, որոնք կոչվել են գործակալություններ: Արքունիքում երբեմն, հատկապես երկրի համար կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերը քննարկելիս, գումարվել է արքայական ատյան, որին մասնակցել են գահերեց իշխանները և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաները:

Բագրատունի թագավորներն իրենց արքունիքում վերականգնեցին Արշակունիների ժամանակ գոյություն ունեցած գործակալություններից շատերը: Նրանք ստեղծեցին սպարապետության, մարզպանության, իշխանաց իշխանի, դատավարության գործակալություններ: Սպարապետության գործակալությունը իրագործում էր երկրի ռազմական ուժերի ընդհանուր ղեկավարումը և պատերազմի ժամանակ գլխավորում բանակը: Այդ գործակալությունը սկզբում գտնվում էր Բագրատունիների ձեռքում, ապա անցավ Գևորգ իշխանի որդու՝ Գրոռի, իսկ հետո Պահլավունիների ձեռքը:

Մարզպանության գործակալությունը նոր էր: Նրա պարտականությունների մեջ էր մտնում Հայաստանի և հարևան երկրների միջև եղած հարաբերությունների կարգավորումը, այլ խոսքով ասած՝ տնօրինում էր երկրի արտաքին հարաբերությունները: Այդ գործակալությունը X դարի սկզբին գտնվում էր Արծրունիների ձեռքում: Իշխանաց-իշխանը, որ մեծ մասամբ լինում էր Բագրատունիներից, կարգավորում էր ֆեոդալների

միջև եղած վեճերը և գլխավորում իշխանների հավաքը: Ինչ վերաբերում է դատավարության գործակալությանը, այն ինչպես Արշակունիների ժամանակ, այնպես էլ այժմ գտնվում էր կաթողիկոսության ձեռքին:

Արքունիքը գավառների և շրջանների կառավարումն իրականացնում էր իր պաշտոնյաների միջոցով, որոնք անվանվում էին գործակալներ կամ ձեռնավորներ: Այդ պաշտոնյաները հենց այն իշխաններն էին, որոնք միաժամանակ հանդիսանում էին տվյալ գավառի կամ շրջանի խոշորագույն ֆեոդալը: Այս դեպքում թե իր ֆեոդալական իրավունքներով և թե վարչական իշխանությամբ հանդես էր գալիս նույն մարդը: Այդ գործակալներն իրենց ձեռքի տակ են ունեցել այլ պաշտոնյաներ ևս, որոնց միջոցով հավաքել են հարկերն ու տուրքերը և կարգավորել զանազան հարցեր:

Բանակը

Բազրատունիների թագավորության օրոք բանակի կազմակերպման անհրաժեշտությունը առավել կարևոր նշանակություն է ստանում, որովհետև հայկական վերականգնրված պետականությանը համարյա մշտապես սպառնում էին օտար զավթիչները: Այդ պատճառով էլ Բազրատունի գահակալները հենց սկզբից ձեռնամուխ եղան երկրի ռազմական ուժերի կազմակերպմանը: Պատերազմի դեպքում Աշոտը I-ը իր զինված ուժերի թիվը հասցնում էր 40 հազարի, նրա որդին՝ Սմբատ I-ը՝ 60 հազարի, Աշոտ III-ը՝ 80 հազարի, իսկ Գագիկ I-ի օրոք (990—1020) նրա զորքի թիվը հասավ 100 հազարի: Խաղաղ ժամանակաշրջանում այդքան մեծ բանակ չէր պահվում, սակայն ավելի քիչ թվով մշտական բանակի գոյությունը անհրաժեշտ է եղել թե՛ անակնկալ հարձակումներից պաշտպանվելու և թե՛ ֆեոդալական շահագործման դեմ աշխատավորների ընդվզումները ճնշելու համար:

Մշտական բանակը կազմված է եղել գերազանցապես ազատների դասից, որի զբաղմունքը հենց զինվորական ծառայությունն էր: Պատերազմի ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է եղել ավելի մեծ ուժ դուրս բերել հակառակորդի դեմ, բանակը համալրել են նաև գյուղացիները ու քաղաքային բնակչությունը, որոնք բանակում իրենց քանակով ավելի շատ են եղել, քան ազատները և իրենց ուսերի վրա են տարել երկրի պաշտպանության ծանրությունը:

Բանակը բաժանված է եղել երկու մասի՝ արքունական գնդի և մարզպետական գնդի: Արքունական գունդը ամբողջությամբ և անմիջականորեն գտնվել է թագավորի տրամադրության տակ, իսկ մարզպետական գունդը կազմված է եղել ֆեոդալներին ենթակա զորամասերից: Գագիկ I-ի ժամանակ արքունական գունդը ունեցել է 55 հազար, իսկ մարզպետական գունդը՝ 45 հազար զինվոր:

Բանակը կազմված է եղել տարբեր տեսակի զորամասերից, որոնց մեջ առաջնակարգ դեր են խաղացել հեծելազորը և հետևակը. նրանց զենքերն են եղել սուսերը, նիզակը և նետն ու աղեղը, իսկ պաշտպանության միջոցները՝ զրահը, վահանը և սաղավարտը: Հետևակն իր հերթին բաժանվել է տարբեր տիպի զորաբաժինների՝ նիզակավորների սուսերավորների, աղեղնավորների և սակրավորների: Վերջին զորատեսակի գործածական զենքերն են եղել սակրը, ճիւղը և տապարը, հիշատակվում է նաև վաղըրը, որոնցով սակրավորները ջարդում ու փշրում էին հակառակորդի պաշտպանության միջոցները, քարուքանդանում ոչ մեծ ամբողջունները, իսկ բերդերի պարիսպները քանդելու համար գործադրում էին փիլոսկվան կամ բաբան կոչված մեքենաները:

Դատական սիստեմը

Դատարանը ամբողջովին գտնվել է տիրող դասակարգի ձեռքին և հանդիսացել է այդ դասակարգի շահերն ու իրավունքները պաշտպանող հաստատություն, որի ղեկավարումը հանձնված է եղել հոգևորականներին: Յուրաքանչյուր շրջանում գոյություն է ունեցել դատարան՝ թեմի եպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Դատարանները դատական գործեր քննելիս լսել են կողմերին և վկաներին: Դատարանի վճռից դժգոհ կողմը իրավունք է ունեցել բողոքարկելու այդ վճիռը ավագ դատավորներին: Բողոքարկման իրավունքը նախատեսված է եղել ինչպես եկեղեցական ժողովների ընդունած կանոններով, այնպես էլ Բագրատունիների թագավորությունից անմիջապես հետո կազմված դատաստանագրքերով: Այդ նշանակում է, որ, բացի թեմի եպիսկոպոսի գլխավորած դատարանից, գոյություն է ունեցել նաև ուրիշ դատարան, որն ավելի բարձր է դասվել և իրավասու է եղել քննարկելու ստորադաս դատարանի որոշումը՝ այն բեկանելու կամ հաստատելու համար:

Իրենց ենթակա գյուղացիների նկատմամբ դատավորի դերում մեծ մասամբ հանդես են եկել նաև ֆեոդալները, որոնք դատել են փոքր հանցագործությունները և հանցավորին ենթարկել պատժի: Պետական ծանր հանցագործությունները քննվել են արքունիքում և այդ հանցագործությունների վերաբերյալ հանած վճիռների նկատմամբ վերջին խոսքը պատկանել է թագավորին: Դատավարությունների ժամանակ ղեկավարվել են եկեղեցական ժողովների մշակած կանոններով ու երկրի սովորույթներով, որոնք սերնդե-սերունդ անցնելով՝ օրենքի ուժ էին ստացել:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՐՈՀՈՒՄԸ ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՄԱՆՐ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Հայաստանը X դարի երկրորդ քառորդին X դարի առաջին քառորդի վերջերին արաբական զորքերին երկրից դուրս քշելուց հետո Բագրատունի գահակալ Աշոտ II-ին շահաջողվեց ամբողջ երկիրը միավորել իր թագավորության ներքո: Արծրունիները անշատեցին Վասպուրականը և այնտեղ Գագիկ Արծրունու գլխավորությամբ (908—937) հաստատեցին իրենց թագավորությունը: Հայկական այդ նոր թագավորությունը հետագայում ավելի ընդարձակվեց և մի շարք նոր գավառներ ընդգրկեց իր սահմաններում: Գագիկ Արծրունին, բացի Վասպուրականից, իր թագավորությանը միացրեց Նաև Ռշտունիքը, Մոկսը, Աղձնիքի մի մասը և Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերին ընկած մի քանի շրջաններ:

Գագիկի և նրա հաջորդի ու որդու՝ Աշոտ-Գերենիկի (937—958) ժամանակ բարեկարգվում են Վան և Ոստան քաղաքները, Աղթամար կղզում կառուցվում է ամրոց-քաղաք, ինչպես և հայկական ճարտարապետության լավագույն կոթողներից մեկը՝ Աղթամարի եկեղեցին և արքայական դահլիճը, անց են կացվում ջրանցքներ, բացվում են դուրրոցներ, որոնց մեջ առանձնապես նշանավոր է եղել Նարեկա դպրոցը, որտեղ սովորել և ստեղծագործել է Գրիգոր Նարեկացին: Զարկ է տրվել գյուղատնտեսությանը, արհեստագործությանն ու առևտրին:

Բագրատունիներին ենթակա հայկական նահանգներն ու գավառները ևս հիշյալ ժամանակաշրջանում ապրեցին տնտեսական և կուլտուրական վերելք: Աշոտ II-ից հետո գահ բարձրացավ նրա եղբայր Աբասը (928—953): Նա Բագրատունիների արքունիքը Երազգավորսից տեղափոխեց Կարս և այն դարձրեց Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի ժողովուրդները միացյալ ջանքերով իրենց երկրների հյուսիսային սահմաններն ապահովեցին լեռնաբնակ ցեղերի հարձակումներից և երկիրը զերծ պահեցին օտար ներխուժումներից: Ստեղծվեց համեմատաբար խաղաղ և ապահով գոյավիճակ, որը խոշոր շափով նպաստեց երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի հետագա զարգացմանը:

961 թվականին Աշոտ III-ը արքունիքը Կարսից տեղափոխեց Անի, որն այդ ժամանակից սկսած դարձավ ոչ միայն Հայաստանի մայրաքաղաքը, այլև երկրի խոշորագույն տնտեսական և կուլտուրա-

կան կենտրոնը: Անին ընդարձակվեց, պարսպապատվեց, իսկ այնտեղ կառուցված պալատները, հյուրանոցները, քարվանսարանները, հիվանդանոցներն ու եկեղեցիները հանդիսացան հայկական ճարտարապետութեան գլուխ-գործոցներ: Աշոտ III-ի թագավորութեան տարիներից Քյոսզանդիան սկսեց նվաճողական քաղաքականութիւն վարել՝ Հայաստանի նկատմամբ: 969—970 թվականներին Քյոզանդական Չըմշկիկ կայսրը արշավանք կազմակերպեց դեպի Արևելք և մտավ Հայաստան: Քյոզանդական զորքերին ընդառաջ ելավ Աշոտ III-ը 80 հազարանոց բանակով, որին մասնակցում էին նաև Վասպուրականի թագավորութեան և հայկական այլ իշխանութիւնների զորքերը: Մատթեոս Ուոհայեցին հայերի այս ցույցը համարում է բարեկամական դիմավորում: Սակայն անհավանական է, որ նվաճողական արշավանքի ելած և անկոչ կերպով ուրիշի հողը մտած կայսրին բարեկամաբար դիմավորելու գնային, այն էլ 80 հազարանոց բանակով: Չմշկիկ կայսրը խոհեմութիւն արեց, օժանդակ զորագունդ խնդրեց հայերից և հեռացավ երկրի սահմաններից:

Վանանդի, Սյունիքի և Գուգարքի անջատումը Աշոտ III-ը գործունյա և վճռական շարժումներ կենտրոնախույս ֆեոդալական ներքին ուժերի հանդեպ: Բագրատունիների գահակալութեան խաղաղ տարիներին Հայաստանի մի շարք շրջաններ տնտեսապես այնքան առաջադիմեցին, որ այդ շրջանների ֆեոդալների համար հնարավորութիւն ստեղծվեց նյութական խոշոր միջոցներ կուտակելու, զինվորական բազմամարդ շոկատներ պահելու և կենտրոնական իշխանութեան հանդեպ իրենց համար ինքնանկախ գոյավիճակ ստեղծելու:

961 թվականին արքունիքը Կարսից Անի փոխադրելուց հետո, Աշոտի եղբայր Մուշեղը, որ վարում էր Հայոց սպարապետի պաշտոնը, բաժին ստացավ Վանանդի շրջանը Կարս քաղաքով և հաստատվեց այնտեղ: Նա 962 թվականին հրաժարվեց ենթարկվել Աշոտ III-ին, Վանանդը անջատեց Աշոտի թագավորութիւնից, իրեն հայտարարեց թագավոր և Կարսը դարձրեց իր մայրաքաղաքը: Այդպիսով, երկրում առաջացավ երրորդ հայկական թագավորութիւնը՝ Վանանդի կամ Կարսի թագավորութիւնը: Մուշեղը կառավարեց իր թագավորութիւնը մինչև 984 թվականը, որից հետո գահը անցավ նրա որդի Աբասին (984—1029): Սա 45 տարի թագավորելով, մի շարք միջոցառումներ իրագործեց իր երկիրը բարեկարգելու համար: Ասողիկը վկայում է, որ Վանանդի շրջանում ավազակութիւնը և անկարգութիւնները տարածված երևույթ էին: Աբասի վճռական միջոցառումների շնորհիվ վերջ տրվեց ավազակային խմբերին, երկիրը խաղաղվեց, ապահովվեց առևտրական քարավանների անվտանգ երթևեկութիւնը, մարդկանց անձի և ունեցվածքի անվտանգութիւնը:

Մուշեղի օրինակին հետևեցին Սյունիքի իշխանները: Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատը 973 թվականին Սյունիքը անջատեց Բաղրատունիների թագավորութունից, Խորասանի արաբական էմիրից թագ ստացավ և իրեն հայտարարեց թագավոր (973—998): Այդպիսով առաջացավ հայկական շորրորդ թագավորութունը, որը կոչվեց Սյունյաց կամ Կապանի թագավորութուն:

Սյունյաց թագավորութունը սկզբում իր սահմաններում ընդգրկել է պատմական Սյունիքը, Արցախի հարավային գավառները և Սեանա լճի ավազանը, սակայն հետագայում՝ Սմբատի հաջորդ Վասակի (998—1040) և Սմբատ II-ի (1040—1044) թագավորության շրջանում այն սեղմվել և ամփոփվել է Սյունիքի հարավային գավառներում. նրա կենտրոնը դարձել է Կապան քաղաքը, որի պատճառով հաճախ Սյունյաց թագավորութունը անվանել են Կապանի կամ Բաղաց թագավորութուն:

Երկրի քաղաքական այդպիսի մասնատումը մանր ֆեոդալական իշխանութունների, որ ֆեոդալական տարրերի կենտրոնախույս ձրգտումների հետևանք էր, խիստ կերպով թուլացրեց հայկական պետականութունը: Բագրատունիների կենտրոնական իշխանութունը վերածվեց ձևական մի բանի, թեև այդ թագավորության գահին նստածները շահնշահ (արքայից արքայի) տիտղոսով էին հորջորջվում:

Աշոտ III-ի հաջորդ Սմբատ II-ի թագավորության տարիներին (977—990), մի կողմից շարունակվում էր Հայաստանի քաղաքական մասնատումը, իսկ մյուս կողմից սկսեցին հաճախակի դառնալ միջֆեոդալական ընդհարումներն ու դրսի ուժերի ասպատակութունները: Սմբատ II-ը Շատիկ կոչված բերդի համար ընդհարվեց Կարսի Մուշեղ թագավորի հետ և առիթ տվեց, որ գործին խառնվի նաև Տայքի Դավիթ Կյուրոպաղատը: 983 թվականին Գողթանի Աբուտլուսի ամիրան հարձակվեց Վասպուրականի վրա և ավերածութուններ կատարեց:

987 և 988 թվականներին Ատրպատականի Ալլահաճ ամիրան արշավեց Հայաստան, ասպատակեց Վասպուրականը, Նախիջևանը, Արարատյան դաշտը և սպառնաց Սմբատ II-ի թագավորությանը: Վերջինս միայն մեծ փրկագնով կարողացավ վտանգը հեռացնել իրենից: Այս գեպքերի ժամանակ Սմբատ II-ի դեմ ըմբոստացավ նրա եղբայր Գուրգենը և ամրացավ իրեն բաժին ընկած Տաշիր կամ Լոռի գավառում: Սմբատին չհաջողվեց եղբորը իրեն ենթարկել և Գուգարքը նույնպես անջատվեց Անիի թագավորութունից:

Գուրգենից հետո Գուգարքի իշխան է դառնում նրա որդի Դավիթը, որ պատմության մեջ հայտնի է Անհողին մականունով: Նա 989 թվականին իրեն հայտարարեց թագավոր՝ հիմք դնելով հայկական հինգերորդ թագավորությանը, որը սկզբում կոչվում էր Զորագետի կամ

Ղոռու, իսկ հետագայում նաև Կյուրիկյան թագավորութունը: Դավիթ Անհողինը (989—1050) իր թագավորության սկզբի տարիներին գրավեց և իր իշխանությանը ենթարկեց Շամշուղե բերդը ու նրա շրջակա գավառները, ընդարձակեց թագավորութունը դեպի արևելք՝ սահմանակից դառնալով Գանձակի ամիրայությանը և ընդհարման մեջ մտնելով նրա հետ:

Տայքի կյուրոպաղատությունը և ամիրայությունները

Սմբատ II-ի թագավորության տարիներին Տայքում և Բասենում առաջացավ հայ-վրացական մի իշխանություն՝ Դավիթ Կյուրոպաղատի գլխավորությամբ: Բյուզանդիայում ծագած ներքին խռովությունների ընթացքում Դավիթ իշխանը պաշտպանեց Բարսեղ (Վասիլ) II կայսրին (976—1025) և ի վարձատրություն՝ կայսրից ստացավ կյուրոպաղատի կոչում և ճանաչվեց որպես Տայոց աշխարհի ինքնակալ իշխան: Տայքի կյուրոպաղատությունը իր իրավունքներով և պետական ֆունկցիաներով համազոր էր հայկական մյուս թագավորություններին և իր ուղղակի կարողությամբ այդ թագավորություններից մի քանիսից ավելի հզոր էր:

X դարի վերջին տասնամյակին Դավիթ Կյուրոպաղատը իր իշխանությունն ընդարձակեց դեպի հարավ և հարավ-արևելք, տիրեց Բասենի դաշտին, Տուրուբերանի առանձին գավառներին և կայսիկների էմիրությունից խլեց Մանազկերտ քաղաքը:

Բացի հիշատակված հայկական թագավորություններից և Տայքի կյուրոպաղատությունից, Հայաստանի տարբեր գավառներում շարունակում էին իրենց գոյությունը պահպանել նախորդ դարերում առաջացած արաբական ամիրայությունները, օրինակ՝ Դվինի, Բերկրիի, Մանազկերտ-Խլաթի և Աղձնիքի ամիրայությունները: Նրանք IX դարի երկրորդ կեսից սկսած այլևս անկախ կյանք չէին վարում և ենթարկվում էին այս կամ այն հայկական թագավորությանը. օրինակ, Դվինի և Մանազկերտ-Խլաթի ամիրայությունները որոշ ժամանակ ենթակա էին Բագրատունիներին, իսկ Բերկրիինը ու Աղձնիքինը՝ Արծրունիներին: Սակայն X դարի երկրորդ կեսին, հայկական կենտրոնական իշխանության թուլացման պատճառով, այդ ամիրություններից մի քանիսը փորձեցին ոտքի կանգնել և ինքնուրույն դառնալ: Նրանք իրենց հոսթին խորացրին և ուժեղացրին երկրի մասնատումն ու տրոհումը ֆեոդալական մանր իշխանությունների:

Պագիկ I-ը և երկրի միավորման նրա փորձերը

Երկրի տնտեսական կյանքի զարգացումը և կուլտուրական կյանքի բարձր մակարդակը պահանջում էին այդ մանր իշխանությունները միավորել մի միասնական պետության մեջ: Այդ պահանջը զգալ էր տալիս իրեն թեկուզ հենց այն բանով, որ Հայաստանին

սպառնացող արտաքին վտանգի դեպքում հայկական թագավորութունները համախմբվում էին Անիի Բագրատունիների թագավորության շուրջը և նույնիսկ ճանաչում էին Անիի թագավորության ավագութունը: Երկրի քաղաքական միավորման փորձ կատարեց Գագիկ I-ը (990—1020), որ հաջորդեց իր եղբայր Սմբատ II-ին:

Նրա ժամանակ առանձին ուշադրություն դարձվեց Անիի թագավորության ռազմական ուժի կազմակերպման վրա: Բանակի ղեկավարութունը հանձնվեց տաղանդավոր զորավար Վահրամ Պահլավունուն, իսկ զորքի ընդհանուր քանակը հասցվեց մինչև 100 հազարի: Ռազմական ուժի հզորութունը հնարավորութուն տվեց Անիի թագավորությանն ընդարձակել իր սահմանները, տարածել իր իշխանութունը հայկական այլ հողերի վրա, որոնք նախորդ շրջանում կենտրոնախույս ուժերի կողմից անջատվել էին, սանձահարել անջատողական ձգտումներ հանդես բերողներին և հաջողությամբ ետ շարտել Հայաստանի վրա հարձակվող օտարերկրյա զավթիչներին:

Այսպես, 998 թվականին Ատրպատականի ամիրան՝ Ապլհանի որդի Մամլունը, պատճառ բռնելով Դավիթ Կյուրոպաղատի կողմից կայսրիկներին պատկանող Մանազկերտի գրավումը, բազմաքանակ զորքով հարձակվեց Հայաստանի վրա և առաջացավ մինչև Ապահունյաց գավառը: Նրա դեմ դուրս եկան Գագիկ I-ի, Կարսի Աբաս թագավորի և հայկական այլ բանակներ՝ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ: Իրենց զորքերն ուղարկեցին նաև Տայքի Դավիթ Կյուրոպաղատն ու վրաց Գուրգեն թագավորը: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ապահունիքի Ծմբո գյուղի մոտերքում, որտեղ հայ-վրացական զորքերը ջախջախեցին թշնամուն և դուրս քշեցին երկրի սահմաններից: Սանձահարվեց նաև Գանձակի Փատլուն ամիրան, որը ոտնձգութուններ էր կատարում Դավիթ Անհողինի թագավորության դեմ: Գագիկ I-ի օգնությամբ նրա զորքերն էլ ետ շարտվեցին և հայկական հողերը մաքրվեցին օտար հափշտակիչներից:

Արտաքին ուժերի դեմ տարած հաղթանակներից հետո արդեն հնարավոր էր ձեռնարկել երկրի միավորման գործը: 1001 թվականին Գուգարքի թագավոր Դավիթ Անհողինը փորձեց չենթարկվել Գագիկ I-ին և շճանաչել նրա գերիշխանութունը: Գագիկի զորքերը արշավեցին Գուգարք, գահընկեց արին Դավթին և գրավեցին նրա հողերը: Այդ պատճառով էլ նա անվանվեց Անհողին, այսինքն հող չունեցող: Միայն դրանից հետո նա զղջաց, ներում խնդրեց և ետ ստացավ իր հողերը՝ ճանաչելով Գագիկի գերիշխանութունը:

Անիի թագավորության վերոհիշյալ միջոցառումների ու գործողութունների շնորհիվ Հայաստանը կվերամիավորվեր, եթե հետագայում արտաքին հանգամանքները չխանգարեին:

2. ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԱԳՐԵՍԻԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ

Տարոնի և Հայաստանի արևմտյան այլ գավառների պամթումը

Հայաստանի վերամիավորումն ու հայկական միացյալ ուժեղ պետության վերականգնումը Բյուզանդական կայսրության կողմից դիտվում էր որպես արգելակիչ ուժ իր դիտավորությունների իրագործման ճանապարհին: Այդ իսկ պատճառով կայսրությունը ձրգտում էր քայլ առ քայլ խորանալ դեպի Հայաստանի կենտրոնական գավառները և տարածել իր ազդեցությունը:

Բարսեղ II-ի օրոք կայսրությունը ավելի մեծ ակտիվություն հանդես բերեց հայկական հողերի գրավման գործում: Նա իր տիրապետությունը աստիճանաբար տարածեց Բարձր Հայքի մեծ մասի վրա և հափրշտակեց Տարոնի արևմտյան և հարավային շրջանները:

Հայաստանի նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության վարած նվաճողական քաղաքականության բնորոշ օրինակ է Տայքի և Մանազկերտի գավթումը: Ինչպես Ասողիկն է վկայում, Դավիթ Կյուրոպաղատը խոր ծերություն տարիքում էր ապրում, բայց զավակ չունեի: Այդ պատճառ բռնելով, նա իր մահվանից առաջ՝ 1000 թվականին իրեն ենթակամբողջ հողերը կտակեց Բյուզանդական կայսրությանը: Դրանով Դավիթ Կյուրոպաղատը կործանաբար օրինակ տվեց այլ հայ թագավորների, որոնց հետագա գործունեությունը ողբերգական վախճանի հասցրեց հայկական պետականությունը: Դա հայրենիքի յուրօրինակ վաճառք էր: Մատթեոս Ուռհայեցու ասելով, Դավիթ Կյուրոպաղատի այդ արարքի դեմ ըմբոստացել են Տայքի իշխաններն ու ազատները և դրդել տեղի եպիսկոպոսին խեղդամահ անել Դավթին: Պատմագրի այս վկայությունը հավանական է, որովհետև, ինչպես դեպքերն են ցույց տալիս, ժողովուրդը դեմ է եղել իր երկիրը Բյուզանդական կայսրությանը հանձնելուն, և տեղի իշխաններն էլ վրեժխնդիր են եղել Դավիթ Կյուրոպաղատից՝ նրան խեղդամահ անելով: Սակայն դրանով դրությունը չփոխվեց: Բարսեղ II-ը, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Կիլիկիայում, շտապեց Հայաստան գալ և տիրանալ կտակված հողերին: Նա իր բանակով Հայաստանի արևմտյան գավառներով եկավ Հարք և այնտեղից անցավ Տայք: Զենքի ուժով հնազանդեցրեց բնակչությանը, ռավառների կառավարիչներ նշանակեց իրեն հավատարիմ մարդկանց, իսկ այն իշխաններին ու ազատներին, որոնք դեմ էին երկիրը Բյուզանդիային հանձնելուն, տեղահան արեց և տարավ բնակեցրեց կայսրության մյուս մասերում: Բարսեղ II-ին դիմավորելու համար Հայաստանի և Վրաստանի գրեթե բոլոր թագավորները եկան Տայք, կայսրը նրանց կոչումներ ու նշաններ տվեց: Միայն Գագիկ I-ը նրան արհամարհեց և իր արժանապատվությունից ցածր համարեց դիմավորել

կայսրին: Նա նույնիսկ պատժեց իր քրոջ որդուն՝ Աբուսահլ Արծրունուն, այն բանի համար, որ նա իր մասին շարախոսել էր կայսրին:

Վասպուրականի պալթումը

XI դարի առաջին քառորդին Բյուզանդական կայսրության ագրեսիայի զոհ դարձավ նաև Վասպուրականը՝ Արծրունիների թագավորությունը: Աշոտ-Գեղեցիկից հետո Վասպուրականի թագավորության գլուխ անցավ նրա եղբայր Աբուսահլ-Համազասպը (958—968), իսկ Աբուսահլին հաջորդեցին նրա երեք որդիները, որոնք երկիրը բաժանեցին իրար մեջ և թագավորեցին բաժան-բաժան: Ավագ որդին՝ Աշոտ-Սահակը (968—990) տիրացավ բուն Վասպուրականին, միջնեկը՝ Գուրգենի-Խաչիկը (968—1003)՝ Անձևացյաց աշխարհին, իսկ կրտսերը՝ Սենեքերիմ-Հովհաննեսը (968—1020)՝ Ռշտունիքին: Աշոտի և Գուրգենի մահից հետո Սենեքերիմը նորից վերամիավորեց Արծրունիների ամբողջ թագավորությունը իր գերիշխանության ներքո և 1003 թվից թագավորեց միայնակ:

Վասպուրականի թագավորությունում գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը, ինչպես նաև առևտուրը խիստ զարգացած են եղել, քաղաքները առաջադիմել և վերելք են ապրել: XI դարի առաջին քառորդին այդ թագավորությունը ունեցել է ավելի քան 4000 գյուղ, 3 քաղաք, 72 բերդ-ամրոց և 115 վանք: Այդ նշանակում է, որ այն դարձել էր Հայաստանի ամենախիտ բնակեցված նահանգներից մեկը: Տնտեսական և կուլտուրական տեսակետից զարգացած այդ նահանգը իր վրա էր գրավել Բյուզանդական կայսրության ուշադրությունը, և համաձայն էր իր ձեռքը գցել նաև այդ նահանգը, մանավանդ, որ Վասպուրականին տիրողը կարևոր ստրատեգիական դիրք էր ձեռք բերում Միջագետքին իշխելու համար: Եվ առիթը շուտով ներկայացավ:

XI դարի առաջին քառորդին Պարսկաստանի արևմտյան գավառների և Ատրպատականի ամիրայություններն էին ներթափանցել սելջուկ-թուրքական զինված շոկատները, որոնցից այդ ժամանակաշրջանում կազմվում էին արաբական իշխանությունների վարձկան բանակները: Սելջուկ-թուրքական այդ շոկատները ավար ձեռք բերելու համար հաճախ ասպատակում էին շրջակա երկրները, որոնց թվում և Վասպուրականը:

Սկզբում վասպուրականցիները քաջաբար դիմադրում և հակահարված էին տալիս սելջուկ-թուրքերին, բայց հարձակումներից ահաբեկված Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը բանակցությունների մեջ մտավ կայսրության հետ և համաձայնեց իր երկիրը, այսինքն Վասպուրականի թագավորությունը, հանձնել կայսրին և փոխաները ստանալ Սեբաստիա քաղաքը՝ նրա շրջակա գավառներով: Պատմագիրները Վասպուրականի թագավորության անկման մասին տարբեր

Թվականներ են նշում: Արիստակես Լաստիվերտցին, որ համարյա ժամանակակից է, որևէ թվական չի նշում, Մատթեոս Ուոհայեցին հիշատակում է 1016 թվականը, իսկ Սամվել Անեցին՝ 1021 թվականը: Ավելի հավանական է, որ Վասպուրականի զավթումը տեղի է ունեցել 1021 թվականին, Գագիկ I-ի մահվանից հետո:

Վասպուրականի գրավումով Հայաստանի մեծագույն մասն ընկավ Բյուզանդական կայսրության գերիշխանության տակ, այդպիսով խափանվեցին Անիի թագավորության ջանքերը՝ Հայաստանը մի աֆրոզական միասնական պետության մեջ միավորելու ուղղությամբ:

3. ԱՆԻԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Գահակալական ընդհարումներ Անիի թագավորությունում Գագիկի մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 1020 թվականին, եղած կարգի համաձայն, գահն անցավ նրա ավագ որդուն՝ Հովհաննես-Սմբատին (1020—1041): Գագիկի կրտսեր որդին՝ Աշոտը եղբոր դեմ ըմբոստացավ և փորձեց տիրանալ գահին: Նա պահանջեց գահը հանձնել իրեն: Դրան չհամաձայնեց Հովհաննեսը: Երկու եղբայրների միջև կռիվ ծագեց: Աշոտն իր դիրքերն ամրապնդելու համար նախ դիմեց հայկական մյուս թագավորների օգնությանը, բայց, նրանցից մերժում ստանալով, իր հույսը դրեց օտար պետությունների օժանդակության վրա: Նա արաբական իշխանություններից օժանդակություն ստանալով՝ շարունակեց իր պայքարը եղբոր դեմ: Սակայն հայ իշխաններ Սահակ ու Վահրամ Պահլավունիները, Կարսի Աբաս թագավորը, վրաց ու աբխազաց թագավորները և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը միջամտեցին ու հաշտեցրին երկու եղբայրներին: Նրանց միջև 1022 թվականին հաշտություն կնքվեց, որի համաձայն Անիի թագավորությունը բաժանվեց երկու մասի՝ Անի քաղաքն ու նրա շրջակայքը հանձնվեց Հովհաննես-Սմբատին, իսկ գավառները՝ նրա եղբորը՝ Աշոտ IV-ին (1022—1040): Պայմանագիրը միաժամանակ նախատեսում էր, որ Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո Անին ևս անցնելու էր Աշոտին և նա ճանաչվելու էր որպես հայոց թագավոր:

Անիի թագավորությունը իրար միջև բաժանելուց հետո էլ Աշոտ IV-ը չհրաժարվեց Հովհաննեսին մեջտեղից վերացնելու և ամբողջ թագավորությանը տիրանալու մտադրությունից: Իր նպատակին հասնելու համար նա դիմեց Բյուզանդական կայսրության օգնությանը: Բարսեղ II-ը խրախուսեց Աշոտի գործունեությունը, սակայն վերջինիս, այնուամենայնիվ, չհաջողվեց տիրանալ եղբոր գահին և առժամանակ նա հաշտվեց ստեղծված դրության հետ:

Անիի կառուցումը Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի միջև ծագած վեճի բյուզանդական կայսրությունը

դեմ ապստամբություն էր բարձրացել: Տայքի հայերն ու վրացիները ձգտում էին թոթափել բյուզանդական լուծը: Այդ գործում նրանց օգնեցին Աբխազիայի և Վրաստանի թագավորները:

Ապստամբությունը ճնշելու համար 1022—23 թվականներին Բարսեղ II-ը նորից Արևելք եկավ, արյան մեջ խեղդեց Տայքի ապստամբությունը և ասպատակեց Աբխազիան ու Վրաստանի արևմտյան գավառները: Նա միաժամանակ հայոց թագավորներից պահանջեց Կարսն ու Անին, ըստ երևույթին այդ թագավորություններին ևս մեղսակից համարելով Տայքի ապստամբության մեջ: Իր անձը փրկելու համար Հովհաննես-Սմբատը դիմեց հայրենիքը վաճառելու ամոթալի միջոցին: 1023 թվականին նա մի կտակ գրեց, որով իր մահից հետո Հայաստանի մայրաքաղաք Անին և նրա շրջակայքը հանձնվելու էին Բյուզանդական կայսրությանը, և Պետրոս Գետադարձի միջոցով ուղարկեց Բարսեղ II-ին: Կայսրը հաճույքով ընդունեց կտակը և առատորեն պարգևատրեց Պետրոս Գետադարձին: Վերջինիս հետագա գործունեությունից երևում է, որ նա ոչ միայն կրոնական հարցերումն է հակված եղել դեպի քաղբեդոնություն, այլև ձգտել է Հայաստանը ենթարկել Բյուզանդական կայսրությանը: Այդպիսով, թագավորն ու կաթողիկոսը ծախեցին հայրենիքը՝ օտարին, մեկը իր անձնական հանգստության և ապահովության, մյուսը՝ հարստություն դիզելու համար:

Վերոհիշյալ դեպքերից հետո, Անիի թագավորությունը Հովհաննես-Սմբատի գլխավորությամբ արդեն կորցրել էր ասպագայի հեռանկարը և ի վիճակի չէր քաղաքական ակտիվություն հանդես բերել: Աշոտ IV-ը, Հովհաննեսի եղբայրը, կաշկանդեց իր գործունեության ազատությունը նրանով, որ նույնպես ապավինեց Բարսեղ II-ի հովանավորությանը: Հայկական մյուս թագավորությունները իրենց իշխանության շրջանակներից դուրս չէին գալիս և իրենց ռազմական ուժի ցածր մակարդակով չէին կարող որևէ փոփոխություն մտցնել ստեղծված իրադրության մեջ:

Այսպես շարունակվեց մինչև 1041 թվականը: Այդ 20 տարվա ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերից ուշագրավ են Պետրոս Գետադարձի դեմ Անիի բնակչության պոռթկումները: Նրա մեղսակցությունը՝ Անին բյուզանդական կայսրությանը կտակելու գործում հանրահայտ էր ժողովրդին և նա թշնամաբար տրամադրվեց դեպի կաթողիկոսը, որի դեմ էր գործում նաև հոգևորականության մի մասը: Եվ երբ Պետրոս Գետադարձը օտարությունից վերադարձավ Անի, նրա դեմ խռովություն կազմակերպվեց: 1037 թվականին նրան բանտարկեցին, բայց շատ շանցած ազատվեց:

Հետագայում մի նոր պոռթկում ևս տեղի ունեցավ նրա դեմ՝ այս

անգամ հատկապես բնակչության ստորին խավերի կողմից: Այդ պոռթկումների մանրամասնություններն անհայտ են, բայց դրանք ապացույց են այն բանի, որ ժողովուրդը ոչ միայն չի պաշտպանել կաթողիկոսի վարած քաղաքական գիծը, այլև ցանկացել է պատժել հայրենիքը վաճառողին:

Պայքար պետականության պահպանման համար Անիի կտակումը Բյուզանդական կայսրությանը թեև խախտում էր 1022 թվականին կնքված պայմանագիրը, բայց երկու եղբայրների միջև որևէ բախում առաջ չբերեց: Այդ վիճակը շարունակվեց մինչև 1041 թվականը, երբ երկու եղբայրներն էլ՝ նախ Աշոտը, ապա Հովհաննես-Սմբատը, մահացան: Նրանց մահից հետո ոտքի ելան այն տարրերը, որոնք հակված էին երկիրը Բյուզանդական կայսրությանը հանձնելուն: Նման մարդկանց գլուխ էին կանգնել Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը և Հովհաննես-Սմբատի արքունիքում ազդեցիկ դիրք գրաված Սարգիս Սյունեցին, որը դեպի Բյուզանդիան ունեցած իր համակրանքի համար ստացել էր բյուզանդական «վեստ» տիտղոսը և մեր պատմության մեջ հայտնի է Վեստ Սարգիս անունով: Սա նույնիսկ հափշտակեց արքունիքի գանձերը և ամրացավ Անիի միջնաբերդում: Սակայն Վեստ Սարգսի այդ գործողությունները նրա դեմ հանեցին անզնվականության մեծ մասին և քաղաքի բնակչությանը, որոնց գլուխ անցավ սպարապետ Վահրամ Պահլավունին:

Սյունեցու կազմակերպած դավադրությունը արագ կերպով ճնշելու և երկրի պետականությունը պահպանելու նպատակով սպարապետը գահի համար առաջ քաշեց Աշոտի դեռատի որդու՝ Գագիկի թեկնածությունը, և նրան 1042 թվականի վերջին կամ 1043-ի սկզբին օժեցին թագավոր: Գագիկ II-ը (1042/43—1045) Վահրամ Պահլավունու, սրա եղբորորդի Գրիգորի և ուրիշների օգնությամբ Անիից դուրս քշեց Վեստ Սարգսին, հետո էլ ձեռքակալեց: Անիի կենտրոնական թագավորությունը մի պահ նորից վերականգնեց իր դիրքերը: Թվում էր թե Գագիկ II-ին կհաջողվի իրագործել իր պապի ձգտումները՝ միավորել Հայաստանը: Բայց միասնական պետության վերականգնման այդ ջանքերը կարճատև եղան, որովհետև այժմ առավել բացահայտ կերպով, քան երբևէ, Հայաստանի գործերին միջամտեց Բյուզանդական կայսրությունը և խափանեց երկրի միավորումը:

Անիի հերոսական պաշտպանությունը Բյուզանդական Մոնոմախ կայսրը տեղեկանալով Հովհաննես-Սմբատի մահվան մասին, սրա տված կտակի համաձայն պահանջեց երկիրն իրեն հանձնել և գործ ուղարկեց Անին գրավելու: Սակայն սպարապետ Վահրամ Պահլավունին և Գագիկ II-ը արագ կերպով կարգի բերեցին հայկական բանակը և ոտքի հանեցին ժողովրդին՝ Անին պաշտպանելու և օտարեր-

կըրոյա զորքերը երկրից դուրս քշելու համար: Հայերը Անիի պարիսպներին տակ ծանր հարված հասցրին բյուզանդական բանակին և դուրս քշեցին Անիի թագավորութեան սահմաններից: Այդ բյուզանդացիների կողմից Անիի վրա կատարված առաջին հարձակումն էր և առաջին պարտութունը, որը հավանաբար տեղի է ունեցել 1043 թվականի սկզբին: Բայց կայսրութունը չէր հրաժարվում Անիի թագավորութեանը տիրելու մըտքից, մանավանդ որ Վեստ Սարգիս Սյունեցին, որ ազատվել էր բանտից և նորից արքունիքում վերականգնել իր ղիրքերը, ինչպես և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը հրահրում էին բյուզանդացիներին Անին գրավել և խոստանում էին օգնել նրանց: Առաջին անհաջողութունից հետո բյուզանդական բանակը մինչև 1044 թվականը ևս երեք անգամ հարձակվել է Անիի վրա, բայց ամեն անգամ, հանդիպելով հայերի հերոսական դիմադրութեանը, ստիպված է եղել ետ նահանջել:

Այդ անհաջողութուններից հետո Բյուզանդական կայսրութունը փոխեց իր տակտիկան և դիմեց նենգութեան: Կայսրը Վեստ Սարգսի ու Պետրոս Գետադարձի խորհրդով, հաշտութուն կնքելու պատրվակով, Գագիկ II-ին հրաւիրում է Կոստանդնուպոլիս: Վահրամ Պահլավունին և նրա կողմնակիցները դեմ դուրս եկան այդ այցելութեանը: Նրանք գտնում էին, որ կայսրի հրավերը նենգ նպատակով է, որ նա մտադիր է չեզոքացնել Գագիկ II-ին և հեշտացնել Անիի գրավումը: Նրանց խորհրդով Գագիկը սկզբում հրաժարվեց գնալ Կոստանդնուպոլիս, բայց Վեստ Սարգսի և Պետրոս Գետադարձի հորդորանքների շնորհիվ վերջում համաձայնեց և 1044 թվականին մեկնեց Կոստանդնուպոլիս: Գագիկ II-ը մեկնելու նախօրյակին երկրի կառավարումը հանձնարարում է Պետրոս Գետադարձին և նրան է տալիս քաղաքի ղարբասների բանալիները: Գետադարձն ու մյուս իշխանավորները հանդիսավոր կերպով երդվեցին պաշտպանել երկիրը և Անի քաղաքը մինչև թագավորի վերադարձը: Սակայն Գագիկի մեկնելուց հետո Վեստ Սարգիսն ու Պետրոս Գետադարձը ուխտադրուժ կերպով, երկրի մյուս իշխաններից թաքուն, քաղաքի բանալիները ուղարկում են կայսրին և հայտնում, որ անեցիները որոշել են Անին հանձնել կայսրութեանը:

Կոստանդնուպոլիսում Գագիկ II-ին սկզբում արքայավայել ընդունեցին, իսկ հետո պահանջեցին որ Անին հանձնի կայսրութեանը և փոխարենը Փոքր Ասիայում ստանա իր համար ընդարձակ կալվածներ: Գագիկը մերժում է այդ առաջարկը և պահանջում է թույլ տալ իրեն վերադառնալ հայրենիք: Մոնոմախ կայսեր այն հայտարարութունը, թե Անին և Արևելքը մեզ են տվել քաղաքի մեծամեծները, Գագիկ II-ը պապասխանում է. «Հայաստանի տերն ու թագավորը ես եմ, իսկ ես չեմ տա Հայաստանը քեզ, դու ինձ խաբեութեամբ ես բերել Կոստանդնուպոլիս»: Գագիկի այդ վճռականութունը այլևս նշանակութուն չունեցավ: Նրան

արգելեցին Հայաստան վերադառնալ և ստիպեցին հրաժարվել իր թագավորութունից ու գնալ բնակվել Փոքր Ասիայի ու Կիլիկիայի սահմանագլխին՝ Պիզու կոչված քաղաքում:

Մոնոմախ կայսրը Գագիկ II-ին ասպարեզից հեռացնելուց հետո իր զորավարներից մեկին՝ Ասիտին հանձնարարեց արշավել դեպի Անի և գրավել այն: Վերջինս 1044 թվականի աշնանը մի մեծ բանակի գլուխ անցած եկավ և պաշարեց Անին, բայց հայկական զորքերը Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ այս անգամ ևս ջարդեցին բյուզանդական բանակը և ետ շարտեցին: Ասիտը ստիպված եղավ նահանջել և ձմեռն անցկացնել Կարինի շրջանում:

Անիի թագավորության անկումը

1044 թվականի փառավոր հաղթանակը բյուզանդական զորքերի դեմ չփրկեց Անիի թագավորութունը անկումից: Բյուզանդացիները թույլ չտվեցին Գագիկ II-ին վերադառնալ հայրենիք և գլխավորել պետութունը: Հայրենիք չվերադարձավ նաև Գրիգոր Պահլավունին, մեր պատմության մեջ հայտնի Գրիգոր Մագիստրոսը, որ գնացել էր Գագիկի հետևից՝ նրան հայրենիք վերադարձնելու նպատակով: Նա էլ իր հայրենական կալվածքները հանձնեց բյուզանդական կայսրին և մնաց Կոստանդնուպոլսում: Ծերունի սպարապետը, որ համառ կերպով համոզում էր Գագիկ II-ին չգնալ Կոստանդնուպոլիս, ընկճվեց: Թուլացավ նաև բանակի եռանդը, ժողովրդի վճռականութունը տատանվեց: Վեստ Սարգիս Սյունեցին և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը համոզեցին իշխաններից շատերին, որոնց թվում և Վահրամ Պահլավունուն, որ համաձայնեն Անին հանձնել բյուզանդացիներին: Իրենց դավաճանութունը քողարկելու համար նրանք սգո արարողութուն կազմակերպեցին, ողբացին հայկական պետականության անկումը, իսկ հետո էլ հայտնեցին բյուզանդական զորավար Ասիտին, որ գա և տիրանա Անի քաղաքին:

1045 թվականին բյուզանդական բանակը նորից շարժվեց դեպի Հայաստանի մայրաքաղաք Անի: Այս անգամ անեցիները բյուզանդական բանակին չդիմադրեցին: Ներքին դավաճանական ուժերը ջլատել էին ժողովրդի ուժերը և բյուզանդացիները առանց ջանք գործ դնելու գրավեցին Անին: Դրանով փաստորեն վերջ տրվեց հայկական պետականությանը բուն երկրում, որովհետև դեռևս իրենց գոյութունը պահպանած Կարսի, Լուռու և Սյունիքի թագավորութունները տեղական նշանակութուն ունեին ու համահայկական պետականության վերականգնման ձգտում հանդես չէին բերում:

Բագրատունիների թագավորության անկման գլխավոր պատճառը երկրի քաղաքական մասնատվածութունն էր: Ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը և հսկայական նյութական միջոցների ու մարդկային ուժի կուտակումը առանձին խոշոր ֆեոդալների մոտ հնարավոր

քությունն ընձեռեցին զանց առնել կենսարոնական իշխանությունը և հանդես գալ գերագույն իշխողի դերում: Երկիրը այդպիսի նվազ և մանր թագավորությունների մասնատելը ջլատում էր Հայաստանի ուժը, թուլացնում և անզոր էր դարձնում նրան օտար նվաճողների դեմ: Հենց դա էլ Քաղրատունիների թագավորությունը տարավ դեպի անկում:

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ԱՆԻԻ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ

Բյուզանդական կառավարիչները յասանում

Անիի թագավորության գրավումից հետո, բացի Վանանդից, Գուգարքից, Սյունիքից, Արցախից, Դվինի և Նախիջևանի շրջակայքից, Հայաստանի մնացած բոլոր նահանգներն ու գավառները արդեն գտնվում էին Բյուզանդական կայսրության ձեռքին: Նվաճված հայկական նահանգներում կայսրությունը նշանակում է բյուզանդացի կառավարիչներ: Վասպուրականի և նրա շրջակա գավառների կառավարիչ նշանակվեց Ահարոն Բուլղարը, իսկ Անիի նախկին թագավորության ենթակա շրջանների վրա՝ սկզբում Ասիտ գորավարը, բայց կարճ ժամանակից հետո՝ Կամենաս (կամ Կոմիանոս) գորավարը: Վարչական այդ բաժանումները պահպանվեցին մինչև սելջուկ-թուրքերի արշավանքները, իսկ 1049—1050 թվականներից հայկական հողերի զգալի մասը, բացի Անիի կառավարչին ենթակա շրջաններից, անցավ հյուսիսային Միջագետքի կուսակալությանը, որի կառավարիչ նշանակվեց Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին: Հյուսիսային Միջագետքում Գրիգոր Մագիստրոսին կառավարիչ նշանակելը սերտորեն կապված է եղել սելջուկ-թուրքերի առաջխաղացումը կասեցնելու և Բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմանները պաշտպանելու հետ: Մագիստրոսի վկայությամբ, ինքը նշանակված է եղել նաև Վասպուրականի, Տարոնի, Մանազկերտի, Արճեշի, Բերկրիի և Աղձնիքի շրջանների կառավարիչ: Այդպիսով, 1049 թվականից բյուզանդական կայսրության կողմից գրավված հայկական հողերը փաստորեն բաժանված էին երկու վարչական միավորի՝ մեկն ընդգրկում էր Շիրակը, Արարատյան դաշտի մի մասը և Բագրևանդի շրջանը, որի կառավարիչն էր նույն Կամենասը, իսկ մյուսը՝ Վասպուրականը, Աղձնիքը, Տուրուբերանի նահանգը, Բարձր Հայքի մի մասը և այլ շրջաններ, որի գլուխ կանգնած էր Մագիստրոսը:

Հայկական թագավորությունները Հայաստանի մնացած շրջաններում իրենց գոյությունը դեռևս պահպանում էին Սյունիքի, Լոռու և Վանանդի թագավորությունները: Դրանցից համեմատաբար ավելի ուժեղ էր Սյունիքի թագավորությունը, ուր թագավորում էր Սմբատ II-ի եղբայր Գրիգոր I-ը (1044—1084): Այդ թագավորությունը թեև երբեմն են-

Թարկվում էր արտաքին հարձակումների, բայց կարողանում էր պաշտպանել իրեն: Նա իր սահմաններում ընդգրկում էր ավելի քան 1000 գյուղ, մեկ-երկու քաղաք, 43 բերդ և 48 վանք: Հաջորդ՝ համեմատաբար ընդարձակ տարածությունն ունեցող Թագավորությունը Լոռու-Չորագետի կամ Կյուրիկյան Թագավորությունն էր: Այդտեղ դեռևս իշխում էր Դավիթ Անհողինը: Նա իր Թագավորությունը XI դարի առաջին կեսին բավականին ամրապնդեց և, հաջող պայքար մղելով Գանձակի ամիրայությունյան դեմ, կասեցրեց նրա առաջխաղացումը դեպի Գուգարք: Դավիթ Անհողինից հետո՝ 1050 թվականին Լոռու-Չորագետի իշխանությունյան գլուխ անցավ նրա որդի Կյուրիկեն, որի անունով էլ այդ Թագավորությունը կոչվեց նաև Կյուրիկյան: Երրորդը՝ Կարսի կամ Վանանդի Թագավորությունն էր: Աբաս Թագավորի օրոք այդ իշխանությունը տնտեսապես զարգացել և բարեկեցիկ վիճակում էր: Տնտեսական և կուլտուրական զարգացումն այդ երկրամասում շարունակվեց նաև Աբասի հաջորդ, նրա որդի Գագիկ Աբասյանի Թագավորության տարիներին (1029—1065), բայց քաղաքական առումով այդ Թագավորությունը նույնպիսի թույլ ուժ էր, ինչպիսին առաջին երկուսն էին:

Վերոհիշյալ երեք Թագավորությունները շկարողացան լուրջ դեր խաղալ երկիրը միավորելու և օտարների ներխուժումներից պաշտպանելու գործում: Նրանք սելջուկ-թուրքերի վերահաս ասպատակությունների ժամանակ անգոր եղան նույնիսկ իրենց սեփական Թագավորությունները գերծ պահելու ավերածություններից:

Բյուզանդիայի վարած քաղաքականությունը Հայաստանում Բյուզանդական կայսրությունը իրեն ենթակա հայկական նահանգներում սկզբից ևեթ վարեց ժողովրդին տնտեսապես կեղեքելու և երկրի պաշտպանունակությունն ու ռազմական ուժերը թուլացնելու քաղաքականություն: Բյուզանդացիները նախ ծանրացրին հարկերը, ապա սկսեցին հայերին կրոնական և այլ կարգի հալածանքների ենթարկել: Նրանք փորձեցին վերացնել հայկական կրոնական կենտրոնը՝ կաթողիկոսությունը և հայկական եկեղեցին ենթարկել բյուզանդական քաղքեղոնական եկեղեցուն: Այդ նպատակով բյուզանդական կուսակալ Կամենասը հայոց կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձին, որն այնքան մեծ ծառայություն էր մատուցել կայսրությանը՝ Հայաստանը Բյուզանդիային ենթարկելու գործում, հեռացրեց Անիից, հետո բանտարկեց, իսկ 1047 թվականին ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, որտեղից նա այլևս չվերադարձավ: Շուրջ 10 տարի անց բյուզանդական կայսր Կոստանդին XI-ը ձերբակալեց Գետադարձի հաջորդ՝ Խաչիկ կաթողիկոսին և բռնագրավեց կաթողիկոսարանի հարստությունը:

Կայսրությունը զրանով ձգտում էր հայերին իրեն ենթարկել ոչ միայն կրոնական, այլև քաղաքական ու կուլտուրական տեսակետից,

այսինքն՝ հայերին ձուլել բյուզանդացիների հետ և վերջ տալ հայությանը՝ որպես ինքնուրույն ժողովրդի: Այդ նպատակին հասնելու համար նա դիմեց նաև հայերին Հայաստանից տեղահանելու քաղաքականությունը, որն իրագործվում էր զանազան եղանակներով: Սի դեպքում վերցնում էին հայ իշխանների կալվածները և փոխարենը նրանց կալվածներ էին տալիս Փոքր Ասիայում կամ Հայաստանից դուրս այլ վայրերում: Մի ուրիշ դեպքում համոզում էին բնակչությանը, հասկապես ազատներին, հեռանալ հայրենիքից և այլ վայրերում հաստատվել: Այդպիսի և նման այլ միջոցներով Բյուզանդական կայսրությանը հաջողվեց 1040—1060-ական թվականներին մեծ քանակությամբ հայ բնակչության հանել երկրից և տեղափոխել Հայաստանից արևմուտք ընկած երկրամասեր:

Բյուզանդական կայսրության վարած քաղաքականությունը խոր դժգոհություն առաջ բերեց հայ ժողովրդի համարյա բոլոր խավերում: Այդ դժգոհությունը վերածվեց թշնամանքի և ատելության, քանի որ ժողովուրդը գիտակցում էր, որ Բյուզանդիան էր հայկական պետականության կործանողը: XII դարի պատմագիր Մատթեոս Ուոհայեցին իր «Ժամանակագրութեան» մեջ գրում է, որ հունական կայսրերը Հայաստանից հանեցին հայ զորականներին, կործանեցին հայկական թագավորությունը, քանդեցին երկրի պաշտպանությունը և երկիրը մատնեցին անտերություն, որից էլ օգտվեցին սելջուկ-թուրքերը և ասպատակեցին ու ավերեցին Հայաստանը:

Կայսրության քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ այն հետեւվանքն ունեցավ, որ Հայաստանից հարավ-արևմուտք ընկած շրջաններում՝ Սիրիայի հյուսիսային մասերում, Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայի այլ վայրերում տեղավորված հայերը Բյուզանդիայի դեմ հուժկու պայքար ծավալեցին իրենց քաղաքական անկախությունը վերականգնելու և օտարի լուծը թոթափելու համար:

ԳԼՈՒԽ IV

ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ IX—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Դասակարգային
հակասությունների
սրումը

IX—XI դարերում ֆեոդալական հարաբերությունների խորացման հետևանքով գյուղացիների իրավունքներն ավելի սահմանափակվեցին: Նրանց մի մասը ամրացվեց հողին և զրկվեց անձնական ազատությունից: Բազմապիսի հարկերի ու տուրքերի վճարումը և զանազան

պարտավորութիւններ ի կատարումը ուժեղացրեց նաև գյուղացու տընտեսական շահագործումը: Այդ ամենը ավելի սրեց նրանց և ֆեոդալների միջև եղած հակամարտութիւնը և նախադրյալներ ստեղծեց դասակարգային պայքարի ակտիվացման համար:

Հակասութիւնները սրվում էին նաև քաղաքային դասի և տիրապետող ֆեոդալական խավերի միջև: Քաղաքային դասը ձգտում էր ընդարձակել իր իրավունքները, ծավալել առևտուրը, զարկ տալ արհեստագործութեանը, բայց դրան խանգարում էին ֆեոդալական կարգերը, որոնք կաշկանդում էին արտադրողական ուժերի հետագա զարգացումը և խոչընդոտում քաղաքային արտադրութեան ընդարձակումը:

Սրվում էին նաև ֆեոդալական դասակարգի տարբեր խավերի փոխհարաբերութիւնները: Նրանց միջև նույնպես առաջացել էր շահերի բախում: Մանր ազնվականութիւնը տուժում էր խոշոր ֆեոդալների ինքնիշխան դառնալու ձգտումների և կամայականութիւնների հետևանքով: Նա զրկվում էր իր կալվածների մի մասից և ներքին ինքնուրույնութիւնից: Դժգոհում էին նաև ստորին կարգի հոգևորականները բարձրաստիճան հոգևորականներից, որոնց գրպանն էր մտնում եկեղեցական եկամուտների մեծագույն մասը:

Դասակարգային ժողովրդի տարբեր խավերի ներքին հակասութիւն- պայքարի նոր վե- ների սրումը ակտիվացրեց դասակարգային պայքարը, որը ցայտուն կերպով դրսևորվեց գյուղացիների ու ֆեոդալների միջև, և IX դարի վերջերին նոր թափ ու ծավալ ստացավ: Հայաստանում այդ ժամանակաշրջանում ֆեոդալական կարգերի դեմ գյուղացիութեան ու քաղաքային դասի մղած պայքարի աշխուժացմանը նպաստեցին նաև օտար զավթիչների գերիշխանութեան թոթափումը և երկրի քաղաքական անկախութեան վերականգնումը: Ստեղծված նոր պայմաններում գյուղացիներին դեմ առ դեմ, որպես նրանց անմիջական շահագործողներ, կանգնում էին միայն հայ ֆեոդալները: Նրանց պայքարը վերջիններիս դեմ ավելի սուր բնույթ ու բուռն ընթացք ստացավ, քան առաջ՝ երբ տեղական շահագործողի կողքին կանգնած էր նաև օտար նվաճողն ու շահագործողը, որի դեմ նույնպես անհրաժեշտ էր պայքարել: Ահա այդպիսի պայմաններում՝ IX դարի վերջերին և X դարի առաջին տասնամյակներին Հայաստանում տեղի ունեցան գյուղացիական ընդվզումներ, որոնք արտահայտվեցին թե՛ բացահայտ ելույթներով, թե՛ աղանդավորական շարժման ձևով, այսինքն՝ կրոնական քողով: Սակայն այդ աղանդավորութիւնը դասակարգային պայքարի ձևերից մեկն էր, որի միջոցով աշխատավոր մարդիկ պայքարում էին իրենց շահագործողների դեմ:

Թոնդրակյան շարժման առաջացումը

IX դարի վերջին տասնամյակներին Հայաստանում սկիզբ առավ գյուղացիական մի նոր շարժում, որը պատմագիտության մեջ անվանվում է թոնդրակյան: Այդ շարժման առաջացման ժամանակի մասին հայ պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ կան: Պատմագետներից ոմանք գտնում են, որ այդ շարժումը սկսվել է IX դարի առաջին կեսին, իսկ ոմանք էլ՝ նույն դարի վերջին՝ Բագրատունիների թագավորության հիմնադրման ժամանակից: Պատմաբանների երկու խմբերն էլ իրենց տեսակետները հաստատելու համար վկայակոչում են սկզբնաղբյուրներու նրանք, որոնք շարժման առաջացման ժամանակը համարում են IX դարի առաջին կեսը, վկայակոչում են Գրիգոր Մագիստրոսի այն տեղեկությունը, թե թոնդրակյանները սկսել են գործել Հովհաննես կաթողիկոսի և Սմբատ Բագրատունու օրոք, ենթադրելով, որ հիշյալ անձնավորությունները Հովհաննես Օվայեցին է և Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, որոնք միասին գործել են IX դարի 30-ական թվականներից մինչև 855 թվականը: Մյուսները, որոնք շարժման սկիզբը համարում են 890-ական թվականները, որպես հիմք ընդունում են Ստեփանոս Տարոնեցու (Ասողիկ) վկայությունը, ըստ որի թոնդրակյանները ասպարեզ են մտել պատմագիր Հովհաննես կաթողիկոս Դվինեցու, այսինքն՝ Դրասխանակերտցու ժամանակից, որը կաթողիկոս է ընտրվել 897 թվականին և գործել է Սմբատ Բագրատունի I թագավորի հետ միասին մինչև 914 թվականը:

Մագիստրոսի այն տեղեկությունը, թե թոնդրակյանները գործել են սկսել Սմբատ Բագրատունու և Հովհաննես կաթողիկոսի օրոք, որքան վերաբերում է Օվայեցուն և Սմբատ սպարապետին, այնքան էլ կարող է վերաբերել Սմբատ I-ին և Դրասխանակերտցուն:

Այսպիսով, սկզբնաղբյուրների համեմատաբար ավելի հաստատուն և որոշակի վկայությունները թոնդրակյան շարժման առաջացման ժամանակի մասին՝ խոսում են հօգուտ այն տեսակետի, ըստ որի շարժման սկիզբը համարվում է IX դարի վերջը, ոչ շուտ այդ դարի 80-ական թվականներից: Շարժման հետևորդների կազմակերպած համայնքները X դարի սկզբին ավելի են բազմանում և ակտիվ պայքարի դուրս գալիս հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալների դեմ: Այդպես է սկզբնավորվել և ձևավորվել թոնդրակյան շարժումը, որը տևել է ավելի քան 200 տարի:

Սմբատ Զարեհավանցի

Թոնդրակյան շարժման հիմնադիրը եղել է Սմբատ Զարեհավանցին: Ստեփանոս Տարոնեցին և Գրիգոր Մագիստրոսը հաղորդում են, որ նա Ծաղկոտն գավառի Զարեհավան գյուղի բնակիչ է եղել: Գրիգոր Մագիստրոսը նրան համարում է քահանայական կարգ շունեցող: Այդ նշանակում է, որ Զարեհավանցին հոգևորական չի եղել: Նա ազնվականության բարձր խավին էլ

չի պատկանել: Մնում է ենթադրել, որ նա տեղաշարժման իրավունք ունեցող գյուղացի է եղել, այսինքն՝ ազատ գյուղացի:

Մագիստրոսի վկայություններից երևում է, որ Սմբատ Զարեհավանդցին մի պարսիկ բժշկից, զանազան գիտելիքներից բացի, սովորել է նաև աստղագիտություն: Ուրեմն, նա իր ժամանակի գիտությունը մոտիկ կանգնած մարդ էր, գիտեր պարսկերեն: Ամենայն հավանականությամբ իմացել է նաև հունարեն, որովհետև ծանոթ է եղել հին հույն փիլիսոփաների գրվածքներին:

Թոնդրակյան շարժման հիմնադրի մասին եղած այս կցկտուր տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ նա եղել է իր ժամանակի վարպացած մարդկանցից մեկը:

Միջնադարյան հայ իրականության այդ խոշոր գործչի և մտածողի կյանքի վախճանի մասին ոչինչ հայտնի չէ: Գրիգոր Նարեկացու այն վկայությունը, թե Թոնդրակյանների առաջնորդին հալածել և սպանել է Ապահունիքի Ապլվարդ ամիրան, անորոշ տեղեկություն է և ավելի շուտ վերաբերում է Զարեհավանցուց հետո եղած առաջնորդներին, քան իրեն՝ Զարեհավանցուն: Իսկ եթե Նարեկացու այդ վկայությունը իրոք վերաբերում է Սմբատ Զարեհավանցուն, ապա նշանակում է, որ նա իր կյանքը զոհաբերել է աշխատավոր ժողովրդի ազատագրության համար:

Թոնդրակը շարժման կենտրոն Սմբատ Զարեհավանցին, շրջագայելով զանազան վայրեր և քարոզելով իր գաղափարները, գալիս է Թոնդրակ գյուղը, որ գտնվում էր Հարթ և Ապահունիք գավառների սահմանագլխին, հաստատվում է այնտեղ և իր կողմնակիցներից կազմակերպում շարժման առաջին համայնքը, որը հենց սկզբից դարձավ ամենախոշոր համայնքներից մեկը: Այդ ժամանակից սկսած Թոնդրակը դարձավ շարժման կենտրոն, որտեղից նրա առաջնորդները ղեկավարում էին այլ վայրերում կազմակերպված համայնքները: Այն բանի համար, որ Թոնդրակը դարձավ շարժման առաջին և գլխավոր կենտրոնը, հակառակորդները շարժման կողմնակիցներին և հետևորդներին հետագայում կոչեցին «թոնդրակեցի» և շարժումը ստացավ «թոնդրակյան» անունը: Այն մասին, թե ինչպես են իրենց անվանել իրենք Թոնդրակյանները՝ պատմությանն առայժմ հայտնի չէ: Գրիգոր Մագիստրոսը վկայում է, որ Թոնդրակյանների առաջնորդները Թոնդրակում և զանազան շրջաններում հիմնված համայնքներից ղեկուցադրեր էին ստանում նրանց գործունեության մասին: Թոնդրակյանների հակառակորդներն ու թշնամիները Թոնդրակը համարել են «չարիքի» բույն, ակունք, որտեղից, ինչպես Մագիստրոսն է ասում, Թոնդրակյան գաղափարները հորդ վտակների նման հոսում էին դեպի երկրի մյուս շրջանները:

Թոնդրակյան շարժման կազմակերպական միավորը եղել է հա-

մայնքը, որը հիմնվել է գյուղում, ավանում կամ քաղաքում: Համայնքներում ընդգրկվում էին բոլոր նրանք, ովքեր ընդունում էին թոնդրակյանների գաղափարները: Համայնքները կազմակերպվում և գործում էին խիստ գաղտնի: Նրանք հալածվում էին թե՛ պետական պաշտոնական օրգանների, թե՛ եկեղեցու և թե՛ աշխարհիկ ֆեոդալների կողմից: Թոնդրակյաններին ամենածանր պատիժներն էին տալիս՝ դեմքերին աղվեսագրոշմ խարանում, մահապատժի ենթարկում, որոնք, ինչպես վկայում է Մագիստրոսը, սահմանված էին օրենքով:

Չնայած ծանր հալածանքներին և դաժան պատիժներին, շարժման հենց սկզբից թոնդրակյանների գործունեությունը լայն թափ ստացավ: Այդ բանին խոշոր շափով նպաստեցին X դարի առաջին քառորդին Հայաստանում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբությունները, որոնց կազմակերպման և ղեկավարման գործում թոնդրակյանները ակտիվ դեր են խաղացել:

27. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ X ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ

Գյուղացիական ապստամբությունը Այրարատյան նահանգում Հայաստանում X դարի առաջին քառորդին, հատկապես 914 թվականից հետո, աշխատավոր բնակչության դրուժյունն ավելի վատթարացավ մի կողմից արաբական զորքերի նոր արշավանքի ու ապատակությունների և, մյուս կողմից, միջֆեոդալական ընդհարումների պատճառով: Այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի մի շարք շրջաններում բռնկեցին գյուղացիական ապստամբություններ, որոնք ավելի լայն ծավալ ստացան Բագրատունիների կալվածներում, մանավանդ Այրարատյան նահանգում:

Այդ ապստամբությունների մասին մի քանի կցկտուր տեղեկություններ են հասել մեզ: Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմում է, որ 915—916 թվականներից մինչև 918—920 թվականները Հայաստանի բնակչության ցածր խավերը ոտքի էին կանգնել և «խռովություն» բարձրացրել: «Խռովարարները», այսինքն՝ ապստամբները, որ Դրասխանակերտցին անվանում է «նուազունք» և «ծառայք», աշխատում էին նախահարձակ լինել: Նրանք իրենց տերերին իջեցնում էին ձիերից, տրեխ հագցնում և հետիոտն իրենց առջևից քշում, իսկ իրենք հեծնում էին ահիպարանոց և ոտնատակ տվող ձիեր՝ «խրոխտացեալք և սոնքացեալք մեծաւ ապստամբութեամբ»: Ապստամբությունը լայն ծավալ է ունեցել, ընդգրկել է Հայաստանի մի շարք շրջաններ. նրան մասնակցել է գյուղի ու քաղաքի բնակչությունը: Դրասխանակերտցու վկայությամբ, ապստամբությունը «...պատել էր և՛ քաղաք, և՛ գյուղ»:

Այս ապստամբութիւնը ուղղված էր ոչ միայն աշխարհիկ, այլև հոգևոր ֆեոդալների դեմ: Այդ պարզ երևում է նրանից, որ «խռովարարները (ապստամբները), որոնց Դրասխանակերտցին այս դեպքում անվանում է «ավագակներ» և «սրիկաներ», քանդում ու ավերում էին եկեղեցիները: Նրանք ավերում էին հատկապես վանքերը և եկեղեցական այլ հաստատութիւններ, այնտեղից քշում էին հոգևորականներին, որոնք իրենց ձեռքն էին կենտրոնացրել մեծ քանակութեամբ կալվածներ և անգթորեն շահագործում էին գյուղացիներին:

Ապստամբութեան ընթացքի և վախճանի մասին մեզ տեղեկութիւններ չեն հասել: Դրասխանակերտցին զլացել է մանրամասնութիւններ հաղորդել, բայց երկրում տեղի ունեցած քաղաքական այլ դեպքերի ընթացքից երևում է, որ ապստամբութիւնը տևել է մի քանի տարի, ամենայն հավանականութեամբ՝ 915-ից մինչև 920 թվականները:

Սյունիքի գյուղացիների ապստամբութիւնը

IX դարի վերջերին և X դարի սկզբներին բարեկարգվում և ընդարձակվում է Տաթևի վանքը: 906 թվականին ավարտվում է վանքի գլխավոր տաճարի կառուցումը, այդ կապակցութեամբ Հայոց թագավոր Սմբատ I-ը և Սյունյաց իշխանները վանքին նվիրում են մի շարք գյուղեր, որոնցից մի քանիսի բնակիչները դեռևս հանդիսանում էին իրենց հողերի սեփականատերերը, կամ, ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է անվանում նրանց, «հին հայրենատերեր» էին: Տաթևի վանքը աշխատել է գյուղացիներից վերցնել հողը և սեփականացնել, իսկ վերջիններս դիմադրել են: Այդ պատճառով էլ վանքի ու գյուղացիների միջև սկսվել է երկարատև պայքար, որն առանձնապես սուր կերպով է դրսևավորվել Յուր, Տամալեկք և Ավելաղաշտ կամ Բերդ գյուղերի բնակիչների կողմից, որոնց շուրջը համախմբվել են նաև այլ գյուղերի բնակիչներ:

Գյուղացիների պայքարը վանքի դեմ սրվել է վանահայր Հովհաննես Եպիսկոպոսի (880—918) օրոք, երբ նա ամեն կերպ աշխատել է գյուղացիներից խլել նրանց հողերը: 915 թվականին Յուր գյուղի բնակիչները գիշերով հարձակվում են Տաթևի վանքի վրա, ավերում նրա «գործատները»՝ արհեստանոցները, բռնագրավում վանքում եղած հարստութիւնը, ծեծի ենթարկում վանականներին, սպանում մի քանի ծեր հոգևորականների, փշաջնում եկեղեցական մասունքները և սափորով մեռոնը թափում գետին: Նրանք փնտրում են վանահայր Հովհաննես Եպիսկոպոսին՝ նրա հետ ևս դատաստան տեսնելու համար, բայց չեն գտնում, որովհետև նախորդ օրը հեռացել էր վանքից:

Յուրի գյուղացիների այդ ելույթից հետո Հովհաննես Եպիսկոպոսը օգնութեան համար դիմում է Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատին, որը գինվորական ջոկատներով հարձակվում է ցուրացիների վրա, դուրս

քշում վանքից, ավերում նրանց գյուղը և գյուղացիներից խլելով հողն ու ջուրը, հանձնում Տաթևի վանքին:

Նույն տարիներին Տաթևի վանքի դեմ համառ պայքար են մղել նաև Բերդ կամ Ավելաղաշտ գյուղի բնակիչները: Ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է վկայում, նրանք «յուրով նեղութիւնս» էին հասցրել Տաթևի վանքին ու շրջակա կալվածատերերին և ցուրացիների նման «բազում ոճիրս» գործել վանականների նկատմամբ:

Ավելաղաշտցիների պայքարը տևել է երկար տարիներ՝ մինչև 930 թվականը և ուղղված է եղել նաև մյուս ֆեոդալների դեմ: Այդ երևում է պատմագրի այն վկայությունից, որ ավելաղաշտցիները «...բազում ոճիրս գործէին և յուրով նեղութիւնս հասուցանէին» ոչ միայն վանքին, այլև «շրջակա սահմանացն»: Դա էր պատճառը, որ Սյունյաց իշխանների թույլտվությամբ և օգնությամբ Տաթևի վանականները ճնշեցին ավելաղաշտցիների ընդվզումները, նրանց դուրս մղեցին իրենց հողերից և սեփականացրին այդ հողերը:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում Տաթևի վանքի դեմ էր ըմբոստացել նաև Տամալեկք գյուղի բնակչությունը. Օրբելյանի վկայությամբ «բազում և մեծամեծ վիշտս և նեղութիւնս հասուցեալ էին վանիցն»: Վանքին չի հաջողվել անվերապահորեն ընկճել տամալեկցիների դիմադրությունը և դիմել է կոմպրոմիսի, գյուղացիներին վճարելով նրանց հողերի արժեքի մի մասը և սեփականացրել է նրանց հողերը ևս: Վերը հիշված դեպքերից երևում է, որ Սյունիքի գյուղացիները, հանձինս ցուրացիների, ավելաղաշտցիների և տամալեկցիների, X դարի առաջին քառորդում, ինչպես և հետագա ժամանակաշրջանում ակտիվ և համարձակ պայքարի են ելել իրենց շահագործողների դեմ և Հայաստանի մյուս շրջանների գյուղացիների հետ միասին զենքի դիմել իրենց շահերը պաշտպանելու համար:

Թոնդրակյանների մասնակցությունը գյուղացիական ապստամբությանը

Հայաստանում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբությունների մասին սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները մեկնաբանելիս, բուրժուական պատմագետներից ոմանք առաջ են քաշում այն միտքը, թե ապստամբները հայ գյուղացիներ չեն եղել և չեն պատկանել հայկական եկեղեցու համայնքին, այլ եղել են օտարազգի մարդիկ կամ այլաղավաններ: Նրանք իրենց տեսակետը փաստարկում են աղբյուրներում ապստամբների մասին գործածած «ավազակ», «սրիկա», «հեթանոս», «սինլքոր» ու նման այլ պիտակներով: Նրանք միաժամանակ նշում են ապստամբների կողմից հայկական եկեղեցիները քանդելու, սրբությունները ոչնչացնելու, հոգևորականներին սպանելու փաստերը, հայտարարելով, որ այդպիսի

գործեր կատարող մարդիկ հայեր լինել և հայկական եկեղեցուն պատկանել չէին կարող:

Այդ պնդումներն անհիմն են: Նախ, գյուղացիական այդ ապստամբությունների մասին տեղեկութուն հաղորդողները ֆեոդալական դասակարգի մարդիկ են և նրանք իրենց դասակարգի դեմ ըմբոստացած մարդկանց այլ կերպ չէին անվանի: Երկրորդ, հենց նույն աղբյուրները հաղորդում են նաև այնպիսի տեղեկութուններ, որոնք հաստատում են ապստամբների հայ լինելը և հայկական եկեղեցու ղավանանքին պատկանելը: Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ «խոռվարարները» երկրում ունեին իրենց «մերձավոր», այսինքն՝ ազգակից, «ընկերակից» ու «ծանոթ» մարդիկ, որոնցից պարեն էին վերցնում, որ այդ ապստամբները «տանից» էին, այսինքն՝ Հայաստանից և հայկական եկեղեցու համայնքից, և որ նրանց մեջ եղել են մարդիկ, որոնք համարվում էին եկեղեցու «սյուններ», բայց այժմ հեռացել են «ի տեառնէ»: Այնուհետև, Սյունիքում որպես ապստամբներ հականե-հանվանե հիշատակվում են երեք գյուղի բնակիչներ, որոնց այլազգի կամ այլաղավան լինելու մասին ոչ մի ապացույց չկա: Ընդհակառակը, Սյունյաց իշխանները տամալեկցիներին «հոգով ու մարմնով» նվիրում են Տաթևի վանքին, իսկ դա ապացուցում է, որ նրանք հայկական եկեղեցու հավատացյալներ են եղել:

Ապստամբներին «հեթանոս», «անաստված» են կոչել, քանի որ գյուղացիական այդ ընդվզումներին ակտիվ կերպով մասնակցել ու զրլխավորել են թոնդրակյանները: Դրասխանակերտցին վկայում է, որ ապստամբների պատճառած վնասներից մեկն էլ այն էր, որ նրանցից «անցք ընդ աստվածաշէն եկեղեցիս անցանէին յեղծումն և ի խոպանումն և յապականումն վարկեալ»: Այդ նշանակում է, որ ապստամբները ավերում և քարուքանդ էին անում եկեղեցիները: Այնուհետև, նույն ապստամբի, երբ խոսում է երկրի ներսում բարձրացող հուզումների մասին, հայտարարում է, որ ըմբոստացողները «ապստամբեցան ի Տեառնէ», այսինքն՝ եկեղեցու, Քրիստոսի, աստծու դեմ: Ի վերջո, Տաթևի վանքի դեմ ապստամբած գյուղացիները մեռն են թափել: Այդ բոլորը արել են նրանք, որոնք մերժել են եկեղեցին, եկեղեցական սրբություններն ու ծիսակատարությունները և հոգևորականության անհրաժեշտությունը: Հայաստանում այդ ժամանակ թոնդրակյաններն են այդպես վարվել:

Վերոհիշյալ փաստերը խոսում են այն մասին, որ X դարի առաջին քառորդին Հայաստանում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբությանը մասնակցել և որոշ տեղերում ղեկավարել են թոնդրակյանները, ըմբոստանալով նաև հոգևորականության և եկեղեցու դեմ: Նրանց մասնակցութունը գյուղացիական ապստամբությանը համոզիչ է հենց այն պարզ պատճառով, որ նրանց շարժումը ուղղված էր ֆեոդալական կարգերի դեմ:

Գյուղացիական ապստամբությունը մեծ շահով նպաստել է թոնդրակյան շարժման ծավալմանը և թոնդրակյան համայնքների կազմակերպմանը Հայաստանի մի շարք շրջաններում: Սակայն ապստամբության անհաջող ելքից հետո թոնդրակյան շարժումը ևս թևակոխել է իր վայրէջքի շրջանը:

Այրարատյան նահանգում և Սյունիքում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբությունների վախճանի մանրամասնությունները հայտնի չեն: Պարզ է այն, որ այդ ապստամբությունները վերջացել են անհաջողությամբ, որովհետև գյուղացիության մասնատվածությունը, ցաք ու ցրիվ լինելը և ծայր աստիճան հետամնացությունը հնարավորություն չէին ընձեռում նրան կազմակերպվելու և միասնական գործողության դիմելու: Գյուղացիները պայքարի էին ելել առանձին-առանձին շրջաններով, նույնիսկ առանձին-առանձին գյուղերով, ինչպես Սյունիքումն էր, իրարից կտրված են եղել և պարզ պատկերացում չեն ունեցել իրենց պայքարի հեռանկարի մասին:

3. ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ՆՈՐ ՎԵՐԵԼՔԸ

Շարժման ծավալումը և նոր համայնքների կազմակերպումը:

Գյուղացիական ապստամբության պարտությունից հետո թոնդրակյան շարժման վայրէջքը երկար շտեվեց: X դարի կեսից այդ շարժումը նորից բռնեց վերելքի ուղին: Դրան նպաստեցին գյուղացիության ճորտացման պրոցեսի ու շահագործման ուժեղացումը և քաղաքային կյանքի զարգացման արագ թափը: Չեզոքացում և ուժեղացավ քաղաքային դասը, որի շահերը նույնպես բախվում էին տիրապետող ֆեոդալական դասակարգի շահերի հետ: Այդ ամենը պարարտ հող ստեղծեց թոնդրակյանների գործունեության համար, քանի որ նրանց շարժումը տվյալ ժամանակաշրջանում հանդիսանում էր ֆեոդալական կարգերի դեմ մղվող պայքարի գլխավոր և ճանաչված ձևը, որին հարեցին նաև բնակչության մյուս խավերը:

Մատենագրական տեղեկությունները հաստատում են, որ X դարի երկրորդ կեսին և XI դարի սկզբին թոնդրակյանները Հայաստանի տարբեր գավառներում նոր համայնքներ էին կազմակերպել: Ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի և Արիստակես Լաստիվերտցու, թոնդրակյանները համայնքներ են կազմակերպել Խնուս քաղաքում, Մանանաղիի գավառի Կաշե, Աղյուս և Թուլայլ ավաններում, թափանցել են Խլաթի շրջանը և Հարք գավառը, մուտք են գործել Շիրակ և այլ վայրեր: Գրիգոր Նարեկացու վկայությամբ, նրանք իրենց գործունեությունը ծավալել էին նաև Վասպուրականում և Մոկսում: Կողմնակի տեղեկություններ կան նաև

այն մասին, որ թոնդրակյանները գործել են Սյունիքում և անգամ Աղվա-
նից աշխարհում: Թոնդրակյան շարժման ծավալման և թոնդրակյան-
ների գործունեության ակտիվացման մասին է խոսում նաև նոր առաջ-
նորդների և ղեկավարների ասպարեզ գալը: Գրիգոր Մագիստրոսի վկա-
յությամբ, Սմբատ Զարեհավանցուց հետո՝ X դարի երկրորդ և XI դարի
առաջին կեսերին թոնդրակյան շարժման աչքի ընկնող առաջնորդներ
են եղել Թողրոսը, Անանեսը, Արքան, Սարգիսը, Կյուրեղը, Հեսուն և
Ղազարը: Վերջին երկուսը Մագիստրոսի ժամանակակիցներն են եղել և

Թոնդրակյանների ե- լույթը Հարքում

Թոնդրակյան համայնքներից մի քանիսը XI դարի
սկզբին երկրի տարբեր գավառներում ծավալեցին
աշխույժ գործունեություն՝ աշխատավոր տարրերին
ոտքի հանելով իրենց շահագործողների դեմ: Այդպիսի գավառներից մե-
կը եղել է Հարքը: Արիստակես Լաստիվերտցին պատմում է, որ Սարգիս
կաթողիկոսի ժամանակ (992—1019), մոտավորապես XI դարի սկզբին,
Հարք գավառի Հակոբ եպիսկոպոսը հարում է թոնդրակյաններին, իր
շուրջն է համախմբում որոշ մարդկանց և, օգտվելով իր պաշտոնական
դիրքից, ձեռնամուխ է լինում թոնդրակյանների քարոզած գաղափար-
ների կենսագործմանը: Նա կրճատում է կատարվող պատարագների
քանակը, կարգալուծ է անում հոգևորականների մի մասին, վերացնում
է զոհաբերությունը, հայտարարելով, որ ով «ինքն իւրով անձամբն՝
որով մեղան և նովիմբ շապաշխարեաց, նմա ոչ յիշատակք օգնեն և ոչ
պատարագք» և մի քանի այլ ծիսակատարություններ:

Նույն պատմագրի վկայությամբ, Հակոբի կողմնակիցները, այ-
սինքն՝ թոնդրակյանները, ծաղրանքի են ենթարկել կրոնական այլ արա-
րողություններ ևս: Աղբյուրները լուում են այն մասին, թե Հարքի թոնդ-
րակյանները բացի եկեղեցական մի շարք ծեսերի վերացումից և հոգևո-
րականների կրճատումից, ուրիշ ինչ պահանջներ են առաջադրել և կեն-
սագործել: Սակայն հայտնի է, որ նրանց գործունեությունը լայն արձա-
գանք է գտել գավառի բնակչության մեջ և նրան համախմբել Հակոբի
շուրջը:

Հարքի թոնդրակյանների գործունեությունը լուրջ անհանգստություն
առաջ բերեց իշխող դասակարգի մարդկանց մեջ: Հայոց Սարգիս կաթո-
ղիկոսը մարդիկ է ուղարկում Հարք՝ քննելու թոնդրակյանների գործու-
նեությունը և պատժելու նրանց, բայց կաթողիկոսի ուղարկած մարդ-
կանց ջանքերը ապարդյուն են անցնում, որովհետև բնակչությունը
պաշտպանում է Հակոբին և նրա հետևորդներին:

Դրանից հետո կարնեցի Սսայի անունով մի հոգևորական մտերմու-

Թյուն է հաստատում Հակոբի և մյուս թոնդրակյանների հետ, մտնում է նրանց համայնքը, ծանոթանում թոնդրակյանների գործունեության մանրամասնություններին ու քարոզած գաղափարներին և հաղորդում է Սարգիս կաթողիկոսին: Վերջինս խաբեություն մեծ և «քաղցրական բանիւք» իր մոտ է կանչում Հակոբին, ձերբակալում, հրապարակով դատում, դեմքիւն ւղվեաադրոշմ խարանում և բանտարկում: Սակայն Հակոբին հաջողվում է գիշերը քանդել պատը և փախչել:

Հալածանքի են ենթարկվում նաև Հարքի մյուս թոնդրակյանները: Նրանց մի մասը հետապնդումներից զերծ մնալու նպատակով քաշվում է Հարքից ոչ շատ հեռու գտնվող խլաթի լեռներն ու անտառները և այնտեղ բնակություն հաստատում:

Թոնդրակյանների ելույթը Մանանաղիում Թոնդրակյանների մղած պայքարի մի ուրիշ միջադեպ (դարձյալ XI դարի սկզբին) տեղի է ունեցել Մանանաղիի գավառում: Արիստակես Լաստիվերտցին վկայում է, որ Մանանաղիի Շիրի բերդաքաղաքի բնակիչ Կունծիկ աբեղան այդ գավառի մի շարք գյուղերում տարածել է թոնդրակյան գաղափարներ ու կազմակերպել համայնքներ: Նրան հաջողվել է շարժման մեջ ընդգրկել մանր ազնվականուհիներ Հրանուշին, Կամարա և Ախնի քույրերին, վերջինների եղբայր Վրվեռին ու նրանց պատկանած Կաշե և Աղյուս գյուղերում կազմակերպել թոնդրակյան համայնքներ: Այսպիսի համայնքներ են կազմակերպվել Մանանաղիի գավառի այլ գյուղերում ևս, օրինակ, Թուլայլ ավանում:

Մանանաղիի թոնդրակյանները ավելի համարձակ գործողությունների են դիմում, քան Հարքինը: Նրանք Կաշե, Աղյուս և այլ գյուղերում քանդում են եկեղեցիները, հարձակվում գավառի այլ սրբավայրերի և մենաստանների վրա, ավերում ու այդտեղից դուրս քշում միաբանություն անդամներին: Նրանք խափանել և վերացրել են կրոնական ծիսակատարությունները: Արիստակես Լաստիվերտցին խոսելով Մանանաղիի թոնդրակյանների գործողությունների մասին, դառնություններ արձանագրում է՝ «ղիւական կատաղութեամբն մոլեալ, զեկեղեցիսն... խոպան դարձուցին», շատ վայրերում լեցին ժամերգությունը և վանքերը «յաւեր յանմարդի» դարձրին, կամ «Եվ յանդաստանացն՝ ուր և դիպօղ ժամ հանդիպէր նոցա, զփրկութիւն մերոյ զնշանն... խորտակեին»:

Նույն պատմագիրը վկայում է, որ Կաշե գյուղի թոնդրակյանները զարնանային մի գիշեր հարձակվում են Բազմաղբյուրի Խաչ կոչված եկեղեցու վրա և հիմնահատակ կործանում այն: Կատարված դեպքի մասին հաղորդում են Արևմտյան Հայաստանի հոգևոր պետ Սամվել եպիսկոպոսին, որը մեծ թվով մարդկանց հետ գալիս է դեպքի վայրը: Նրա մարդիկ հարձակվում են Կաշե, Աղյուս և այլ գյուղերի վրա, դուրս քշում բնակչությանը այդ գյուղերից, հրկիզում նրանց տները և վեց հոգու,

որոնք հանդիսանում էին թոնդրակյան համայնքների ակտիվ գործիչները և նրանց գաղափարների քարոզիչները, ձերբակալում և տանում Զերմա կոչված գյուղաքաղաքը: Այնտեղ նրանց հրապարակորեն դատում են և աղվեսաղրոշմ խարանում նրանց դեմքերին:

Սակայն Սամվելի մարդկանց չի հաջողվել կասեցնել թոնդրակյանների գործունեությունը: Այդ երևում է նրանից, որ հաջորդ տարին բյուզանդական դատավոր Եղիան զինված ջոկատներով գալիս է Մանանաղիի գավառը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Բյուզանդիայի գերիշխանության ներքո, պատժում է թոնդրակյաններին՝ ավերելով նրանց տները և տանջանքի ու հալածանքի ենթարկելով նրանց:

Յուրացիների նոր ելույթը

Հարբի և Մանանաղիի դեպքերի տարիներին, մոտավորապես 999—1002 թվականներին, գյուղացիների պայքարը ակտիվանում է նաև Սյունիքում: Յուր գյուղի բնակիչները, որոնց, X դարի առաջին քառորդին Տաթևի վանքի դեմ բարձրացրած ապստամբության պատճառով, դուրս էին քշել գյուղից, նույն դարի երկրորդ կեսին, օգտվելով վանքի ժամանակավոր թուլությունից, նորից վերադառնում են Յուր և տիրանում իրենց նախկին հողերին: Դարի վերջին տասնամյակներին վանքը ոտքի է կանգնում և կրկին ձեռնամուխ լինում իր կալվածների ընդարձակման գործին: Բորբոքվում է մի նոր պայքար գյուղացիների և վանքի միջև: Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ, ցուրացիները նորից են հարձակվել վանքի վրա, հարուցել «մեծամեծ հալածումն եկեղեցւոյն» և «կրկին աւերել զվանսն»: Այդ պայքարի ժամանակ՝ հավանաբար 1001 թվականին, երբ Տաթևի վանքի վանահայր Հակոբ եպիսկոպոսը Բաղքից վերադառնալիս է եղել Տաթև, ցուրացիները հարձակվում են նրա վրա և սպանում հենց Յուրաձորում:

Հակոբ եպիսկոպոսի սպանությունից հետո վանքի վանահայր դարձած Գրիգոր եպիսկոպոսը (1001/2—1006) Սյունյաց Վասակ թագավորից օգնություն է ստանում, ճնշում է գյուղացիների ելույթը, երկրորդ անգամ քարուքանդ անում Յուրը և խլում գյուղացիների հողերը:

Յուրացիների այս ելույթը և Հարբի ու Մանանաղիի թոնդրակյանների ելույթները տեղի են ունեցել նույն ժամանակաշրջանում, XI դարի առաջին տասնամյակում: Թեև հաստատուն փաստեր չկան ցուրացիների այս վերջին դեպքը թոնդրակյան համայնքների գործունեության հետ կապելու, սակայն այն, որ այդ ելույթները տեղի են ունեցել համարյա միաժամանակ և ուղղված են եղել աշխարհիկ ու հատկապես հոգևոր ֆեոդալների դեմ, ցույց է տալիս, որ XI դարի սկզբներին Հայաստանում նորից սուր բնույթ է ընդունել դասակարգային պայքարը և հաճախակի են դարձել գյուղացիական ընդվզումները՝ մեծ մասամբ զլխավորվելով թոնդրակյանների կողմից:

Շարժմանը մասնակից խավերը

Դասակարգային պայքարի սրումը թոնդրակյան շարժման մեջ է ներքաշում ավելի մեծ քանակությամբ մարդկանց, որոնք պատկանել են սոցիալական տարբեր խավերի: Սակայն շարժման հիմնական տարրը, գլխավոր ուժը եղել են գյուղացիները: Դրանով հենց որոշվում է շարժման դասակարգային բնույթը թե՛ նրա կազմի և թե՛ շարժման գաղափարախոսության տեսակետից: Գյուղացիության մասնակցությունը թոնդրակյան շարժմանը երևում է նրանից, որ մեզ հայտնի թոնդրակյան համայնքների մեծ մասը կազմակերպվել է գյուղերում, օրինակ, Թոնդրակում, Թուլայում, Կաշևում, Աղյուսում, Խլաթի լեռնային վայրերի ագարակներում և այլուր: Գրիգոր Մագիստրոսի վկայությամբ, առանձին շրջաններում թոնդրակյան համայնքների մեջ էին ընդգրկվել հազարավոր մարդիկ:

Թոնդրակյան շարժմանը մասնակցած երկրորդ տարրը կազմել է քաղաքային աղքատ բնակչությունը: Այդ մասին է վկայում թեկուզ այն, որ թոնդրակյան համայնքներ են կազմակերպվել քաղաքատիպ վայրերում, օրինակ, Խնուսում: Իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, երբ խոսում է X դարի առաջին քառորդի գյուղացիական ընդվզումների մասին, հիշատակում է, որ քաղաքներն էլ են ընդգրկվել այդ պայքարի մեջ: Վերոհիշյալ երկու խավերը կազմել են թոնդրակյան շարժման կորիզը, հիմնական տարրը:

Աղբյուրները վկայում են, որ թոնդրակյան շարժմանը հարել են նաև սոցիալական այլ խավեր՝ դրանց թվում նաև ստորին հոգևորականները և մանր ազնվականները: Հոգևորականության ցածր խավը իր ուսերին էր տանում եկեղեցական գործերի ծանրությունը, բայց շնչին բաժին էր ստանում եկեղեցական հարուստ եկամուտներից: Նրանք ծագում էին բնակչության ցածր շերտերից ու չէին խզում իրենց կապերը նրանց հետ: Այդ պատճառով էլ գյուղացիական շարժումների ժամանակ այդ կարգի հոգևորականները մասնակցում էին շարժմանը և հաճախ դառնում շարժման ղեկավարներ ու գաղափարախոսներ: Մանանադիի գավառի թոնդրակյանների կազմակերպիչը, թոնդրակյան գաղափարների քարոզողն ու տարածողը եղել է Կունծիկ անունով արեղան, իսկ նրան այդ գաղափարները ուսուցանել է մի այլ արեղա՝ Աղվանից աշխարհից: Հարթ գավառում կրոնական քարոզիչներն են թոնդրակյան գաղափարներ տարածել բնակչության մեջ:

Մանր ազնվականության առանձին տարրեր նույնպես մասնակցել են թոնդրակյան շարժմանը, որովհետև խոշոր ֆեոդալները խլում էին նրանց իրավունքները, կրճատում նրանց կալվածների շափը, զրկում ինքնուրույնությունից: Նրանք բարյացակամ չէին տրամադրված նաև վանքերի և բարձրաստիճան հոգևորականների նկատմամբ, քանի որ վեր-

չինններս ընդարձակում էին իրենց կալվածները նաև ի հաշիվ մանր ազնվականների ունեցվածքի:

Շարժմանը մասնակցած տարբեր խավերը միատեսակ ձգտումներ և նպատակ չեն ունեցել և ելել են իրենց շահերից: Գյուղացիությունը և քաղաքային բնակչության ավելի ընչազուրկ տարրերը շահագրգռված էին ֆեոդալական շահագործման վերացման, գյուղացիներին ճորտությունից ազատելու և հողակտոր ձեռք բերելու գործում: Հոգևորականության ցածր խավը ձգտում էր վերացնել եկեղեցու ներսում եղած նորամուծությունները և հոգևորականության մեջ հաստատված աստիճանավորությունը՝ իր բոլոր արտոնություններով, որպեսզի ինքն էլ հավասար բաժին ստանար եկեղեցու եկամուտներից: Մանր ազնվականությունն էլ ուզում էր շարժումը օգտագործել իր դասային շահերը պաշտպանելու և խոշոր ֆեոդալների ոտնձգությունները սանձահարելու համար: Սակայն այդ տարբեր շահերի մեջ կար մի ընդհանուր բան, որ միավորում էր նրանց: Դա խոշոր ֆեոդալների դեմ մղվող պայքարի անհրաժեշտությունն էր:

Սոցիալական տարբեր խավերի մասնակցությունը թոնդրակյան շարժմանը ավելի լայն հասարակական-քաղաքական բնույթ տվեց նրան, այն դարձրեց համեմատաբար ավելի մասսայական՝ ուղղված ֆեոդալական կարգերի դեմ, չփոխելով, սակայն, նրա գյուղացիական էությունը:

4. ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆՆԵՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շարժման հոսանքները

Սկզբնաղբյուրներում մանրամասն տեղեկություններ չկան թոնդրակյան շարժման քարոզած գաղափարների և կատարած գործերի մասին, պատմագիրները գիտակցաբար խուսափել են դրանից: Արխատակես Լաստիվերտցին գրում է, թե նրանց կատարած գործերը «անպատշաճ համարեցաք ընդ գրով արկանել», որովհետև «ոչ ամենայն ոք պնդակազմ է լսելեօք» և նրանց կատարած գործերի ու քարոզած գաղափարների հիշատակումը «ի խտղտանս ձգէ զլսօղսն, և ի կատարումն գործոյն իսկ ածէ. վասն այսորիկ և ես խոյս ետու յայնմանէ»: Նույնը խոստովանում է նաև Գրիգոր Նարեկացին, հայտարարելով թե՛ «ամենևին նուազս ի յրքունց և սակաւ ի բազմաց գծագրեցի»: Սակայն եղած տեղեկությունները վկայում են, որ տարբեր սոցիալական խավերի մասնակցությունը թոնդրակյան շարժմանը առաջ է բերել տարբեր ուղղություններ՝ հիմնականում երկու ուղղություն: Գրիգոր Մագիստրոսի խոստովանությունում թոնդրակյանների մի մասը, «որք ի շարն կատարելագոյնք» էին

և կարող էին ընդունել «զմահացու դեղն», քարոզում էին «իբրև անյուսութին ամենևին և անաստուածութեան իբրու զԵպիկուրեանցն», իսկ մյուսները քարոզում էին «քրիստոնէական ավանդութեամբ», բայց այն ես «այլանդակ իմն կարգաց և կրօնից քրիստոնէից»:

Ուղղություններից առաջինը քարոզել է ավելի առաջադիմական գաղափարներ և գործել է ավելի հետևողական ու վճռական կերպով, ինչպես, օրինակ, Մանանադիի թոնդրակյանները: Այս ուղղությունն արտահայտել է շարժմանը մասնակցած աշխատավորական տարրերի՝ գյուղացիների և քաղաքի ընչազուրկ մարդկանց ձգտումներն ու նպատակները և հանդիսացել է շարժման առավել հեղափոխական թևը: Երկրորդ ուղղությունը քարոզել է ավելի շափավոր գաղափարներ, առաջադրել է ոչ արմատական պահանջներ, այդ բանը երևում է Հարթի թոնդրակյանների գործունեությունից: Այս ուղղությունը արտահայտել է շարժմանը մասնակցած ոչ աշխատավորական տարրերի ձգտումները և հանդիսացել է այդ շարժման շափավոր, ռեֆորմիստական թևը:

Հոգու անմահության և հանդերձյալ կյանքի ժխտումը

Թոնդրակյանների գաղափարախոսության անկյունաքարն են կազմել Քրիստոսի աստվածայնության, սուրբ հոգու գոյության, հոգու անմահության և հանդերձյալ աշխարհի ժխտումը և այս աշխարհի կյանքը որպես մարդու համար միակ ռեալ կյանքի ճանաչումը: Գրիգոր Մագիստրոսը և Գրիգոր Նարեկացին հաղորդում են, որ թոնդրակյանները Քրիստոսին աստվածային կարողություն և աստվածային հատկություններ չէին վերագրում, այլ համարում էին մահկանացու: Նրանք մերժում էին նաև հոգու անմահության հասկացողությունը: Այս մասին ամենից որոշակի գրում է Ներսես Շնորհալին: Թոնդրակյանները, նրա վկայությամբ, ասել են՝ թե «էական բնութիւն բանին մեռաւ ընդ մարմնոյն ի վերայ խաչին» կամ՝ «անստեղծականի բնութեանն Աստուծոյ զշարշարանս գնէք, և զայս ասելով՝ զնոյն իսկ զՀօրն զաստուածութիւն և զՍրբոյ Հոգւոյն՝ ասէք ընդունական գոլ մահու»:

Հոգու անմահության գաղափարի ժխտումը թոնդրակյաններին բերել է այն համոզմանը, որ գորություն չունի նաև Սուրբ հոգին: Այս բուլորը ի վերջո հանգեցրել է այն բանին, որ նրանք մերժել են հանդերձյալ կյանքը, ինչպես էպիկուրյաններն ու սադոկեցիներն էին մերժում, և պաշտպանել այն համոզմունքը, որ մարդն ունի մի կյանք, այս աշխարհում անցկացրած կյանքը: Հոգու անմահության, Քրիստոսի աստվածայնության և հանդերձյալ կյանքի մասին թոնդրակյանների ունեցած հասկացողությունը բոլորովին տարբերվում է այդ նույն հարցերի մասին իրենց նախորդների՝ պավլիկյանների պաշտպանած տեսակետներից: Այդ հարցերում թոնդրակյանները մի քայլ առաջ էին գնացել և հակվում էին դեպի աշխարհը ճանաչելու մատերիալիստական ուղին:

Եկեղեցու և հոգևորականության ժրխա- Թոնդրակյաններն ավելորդ են համարել եկեղեցին, րականության ժրխա- նրա արարողությունները, հոգևորականությունը: տումը Շարժման առավել արմատական ուղղությունը անվերապահորեն ժխտել է այդ ինստիտուտի անհրաժեշտությունը: Գրիգոր Նարեկացին վկայում է, որ Թոնդրակյանները ժխտել են հոգևորականների ձեռնադրումը, հաղորդությունը, աղոթքը, մկրտությունը, եկեղեցական պսակը և այլ արարողություններ: Արիստակես Կաստիվերացին նշում է, որ նրանք «զեկեղեցին և զեկեղեցույ կաթաւորութիւն բնաւ ոչ ընդունէին», իսկ Գրիգոր Մազիստրոսը, հաստատելով վերոհիշյալ տեղեկությունները, ավելացնում է, որ Թոնդրակյանները եկեղեցական բոլոր արարողությունները համարել են ավելորդ և ստեղծված «վասն խաբելոյ ժողովրդեանն»:

Եկեղեցու և հոգևորականության ժխտումը բխում էր հոգու անմահության և հանդերձյալ կյանքի մերժումից, ինչպես և այն բանից, որ հոգևորականությունը հանդիսանում էր աշխատավոր բնակչությանը շահագործող կազմակերպություն: Նրա վերացումը կազատեր աշխատավորությանը մի շահագործող դասից ևս: Ժխտելով եկեղեցին և հոգևորականությունը, Թոնդրակյանները մերժում էին նաև եկեղեցու և եկեղեցական օրգանների հաստատած կարգն ու կանոնը, նրանց ընդունած օրենքները: Գրիգոր Մազիստրոսը հաղորդում է, թե Թոնդրակյանները ոչ մի օրենք չեն ճանաչել, «ոչ յաստուածայնոց և ոչ յեղելոց» և «ծաղր առնեն՝ զՏին և զնոր օրենս»: Այս վկայությունից երևում է, որ նրանք մերժել են թե կրոնական և թե աշխարհիկ այն օրենքները, որոնք պաշտպանել են իշխող դասակարգի շահերը: Սխալ է հայ պատմագիտության մեջ եղած այն կարծիքը, թե Թոնդրակյանները մերժել են ամեն մի օրենք և նույնիսկ իշխանություն, պետություն: Նրանք ժխտել են ֆեոդալական դասակարգի ու նրա սպասարկու եկեղեցու հաստատած կարգն ու կանոնը, իսկ իրենց համայնքներում հաստատել են իրենց օրենքները, իրենց կարգն ու կանոնը: Եկեղեցական արարողությունների, կրոնական հաստատությունների և մի շարք հասկացողությունների ժխտումը մարդուն դուրս էր բերում եկեղեցու ազդեցությունից, ներշնչում էր նրան համարձակություն իր գործողությունների մեջ, վստահություն իր ուժերի նկատմամբ:

Թոնդրակյան շարժման մասնակիցները վերոհիշյալ զաղափարներին միատեսակ մոտեցում չեն ունեցել: Չափավոր ուղղությամբ հարողները եկեղեցին ու եկեղեցական արարողություններն ու հոգևորականությունը ամբողջությամբ չեն ժխտել: Նրանք կողմնակից են եղել եկեղեցու բարեփոխմանը, մի շարք ավելորդությունների վերացմանը, բայց անհրաժեշտ են համարել հոգևորականների մի մասին պահպանել, ընդունել են մեղքը՝ որպես կրոնական հանցագործություն և դրա հետ միա-

սին՝ ազոթքի ու պատարագի անհրաժեշտությունը: Այս երևում է Հարք պավոտի թոնդրակյանների գործելակերպից: Դրան հակառակ՝ թոնդրակյան շարժման մյուս թևը՝ ավելի արմատական ուղղությունը ամբողջությամբ ժխտել է կրոնական այդ արարողություններն ու հաստատությունները:

Իրավահավասարության գաղափարի քարոզումը Թոնդրակյաններն ունեցել են իրենց ուրույն հասկացողությունները մարդկանց փոխհարաբերությունների և հասարակական կյանքի առանձին հարցերի մասին: Նրանք քարոզել են մարդկանց իրավահավասարության գաղափարը և պաշտպանել են ունեցվածքային հավասարության սկզբունքը: Նրանք իրենց կաղմակերպած համայնքներում վերացնում էին կրոնական կոչումները, աստիճանները, դասային արտոնությունները և համայնքի բոլոր անդամներին համարում էին իրար հավասար իրավունքներ ունեցող անձնավորություններ: Գրիգոր Մազիստրոսի ասելով, թոնդրակյաններն իրենց գործերը վարում էին «անեպիսկոպոսունս և անքահանայս», իսկ «Բանալի ճշմարտութեան» մեջ ասված է, թե «քահանայ, եպիսկոպոս, վարդապետ, սուրբալ, առաքեալ, առաջնորդ և ընտրեալ ոչ են մեծ կամ փոքր ի վերայ միմեանց, այլ են հարթ հաւասար»:

Մարդկանց իրավահավասարության սկզբունքը թոնդրակյաններն ընդունում էին նաև կանանց նկատմամբ: Գրիգոր Նարեկացին վկայում է , որ նրանք մերժում էին եկեղեցական պսակը և քարոզում էին ազատ ամուսնություն՝ սիրո սկզբունքի վրա, այսինքն ամուսնության հարցում կնոջը վերապահել են նույնպիսի ազատ ընտրության իրավունք, ինչպես սին կարող էր ունենալ տղամարդը: Այնուհետև, Գրիգոր Մազիստրոսը հաղորդում է, թե թոնդրակյանները խտրություն չեն դնում տղամարդկանց ու կանանց միջև և այդ կապակցությամբ մեղադրում է նրանց այն բանի համար, որ նրանք չեն սուհուանում կամ, ինչպես ինքն է ասում, չեն պատվում ոչ աստվածային և ոչ էլ եղած այլ օրենքները:

Մարդկանց իրավահավասարության գաղափարի պաշտպանությունը թոնդրակյանների մոտ առնչվել է նաև ունեցվածքի հավասարության հասկացողության հետ: Պատմագիրները անմիջական տեղեկություններ չեն տալիս թոնդրակյանների կողմից ունեցվածքի հավասարության գաղափարի քարոզման մասին, սակայն այնքանով, որքանով նրանք իրենց համայնքներում իրականացնում էին ընդհանրապես մարդկանց հավասարության սկզբունքը և կիրառում էին քրիստոնեական հին համայնքների սովորույթներն ու կանոնները, պետք է ենթադրել, որ նրանք էլ են ընդունել մարդկանց միջև ունեցվածքի հավասարության գաղափարը: Այդպիսի գաղափարի քարոզումը հավանաբար վերաբերել է առաջին հերթին անշարժ գույքին, հատկապես հողային ունեցվածքին, քանի որ

շարժման հիմնական տարրը գյուղացիությունն էր, որ ձգտում էր վերջ տալ ֆեոդալական հողատիրությանը:

Թոնդրակյան համայնքների բնույթը Թոնդրակյաններն իրենց գաղափարների իրականացման նպատակով կազմակերպում էին համայնքներ: Այդ համայնքները աներևույթ հիշեցրել են քրիստոնեական վաղ շրջանի համայնքները, որտեղ շեն և ղել հոգևորական աստիճաններ, եկեղեցական բարդ և շատերի համար անհասկանալի ծիսակատարություններ, եկեղեցական հիերարխիա և համայնքի բոլոր անդամները միատեսակ պարտավորություններ ու հավասար իրավունքներ են ունեցել: Այդ դարձ էր դեպի վաղ շրջանի քրիստոնեական համայնքը, որ իր բնույթով առաջադիմական չէր և հանդիսանում էր շարժման կրոնական քողը: Սակայն այդպիսի գաղափարի քարոզումը թոնդրակյանների ձեռքին մի ղենք էր պայքարելու շփացած հոգևորականություն և եկեղեցական ավելորդ ծիսակատարությունների դեմ: Այդ առումով թոնդրակյան համայնքները թեև կազմակերպվում էին վաղ քրիստոնեական համայնքների նմանությամբ, այնուամենայնիվ, որոշ չափով տարրերվում էին նրանցից, սրովհետև այս դեպքում թոնդրակյան համայնքները նաև պայքարի օջախներ էին: Իսկ կազմակերպական այն ձևն էր, որի միջոցով թոնդրակյանները համալրում էին իրենց շարքերը և նախապատրաստում պայքարի ֆեոդալական կարգերի դեմ:

Միջնադարյան գյուղացիական շարժումների համար կրոնական գունավորումը պատմականորեն ասիուսափելի է եղել. այդ բացատրվում է առհասարակ կրոնի և մասնավորապես քրիստոնեական եկեղեցու այն խոշոր ազդեցությամբ և խաղացած դերով, որ նա ձեռք էր բերել հասարակական կյանքի համարյա բոլոր բնագավառներում: Ինչպես շատ երկրներում, այնպես էլ միջնադարյան Հայաստանում եկեղեցին իր ձևերն էր վերցրել մտավոր ամբողջ կյանքը՝ դպրոցները, գիտությունը, իրավաբանությունն ու օրենսդրությունը և այդ բոլորը ենթարկել էր աստվածարանությունը: Ես Աստվածաշնչի խոսքերին, Վինչպես էնգելսն է ասում, դատարաններում օրենքի ուժ էր տվել: Եվ այդ ամենը օգտագործվում էր ֆեոդալական կարգերի սրբագործման համար:

Բացի վերոհիշյալից, եկեղեցին հանդիսանում էր նաև խոշորագույն հողատերերից մեկը: Հայաստանում IX—XI դարերում մեծ քանակությամբ կալվածներ են կենտրոնանում վանքերի և հոգևորականություն ձևերին: Տաթևի, Սանահնի, Հաղպատի, Նարեկա և ուր վանքեր առանձին-առանձին ունեցել են մի քանի տասնյակ գյուղեր: Կաթողիկոսարանը XI դարում ունեցել է շուրջ 500 գյուղ: Հոգևորականությունը և կրոնական դանազան հաստատություններ աշխարհի ֆեոդալներից ոչ պակաս, շատ դեպքերում նույնիսկ ավելի անխնա էին շահագործում աշխատավոր բնակչությանը:

Կրոնի և կրոնական հաստատությունների այդպիսի մեծ ազդեցութեան պայմաններում միջնադարյան գյուղացիական շարժումները, այդ թվում և թոնդրակյան շարժումը, իրենց մղած պայքարում նույնպես պետք է օգտագործեին կրոնի ազդեցությունը և իրենց կազմակերպություններին ու գործունեությանը տալին կրոնական գունավորում՝ ուղղելով այն առաջին հերթին պաշտոնական եկեղեցու դեմ: Այդ անխուսափելի էր և անհրաժեշտ, որովհետև, ինչպես էնգելսն է ասում, «Տիրող հասարակական հարաբերությունների խնդիրը շոշափելու համար անհրաժեշտ էր հեռացնել սրբություն այն շղարշը, որով սքողված էին այդ հարաբերությունները» և այդ պատճառով էլ «...յուրաքանչյուր պայքար ֆեոդալիզմի դեմ այն ժամանակ պետք է կրոնական զգեստավորում ընդուներ, ուղղվեր առաջին հերթին եկեղեցու դեմ»:

5. ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆ ՇԱՐՇՄԱՆ ՃՆՇՈՒՄԸ

Շարժման նոր վերելքը Մանանազի և Հարք գավառների թոնդրակյան համայնքների ելույթներից հետո թեև շարժումը XI դարի առաջին քառորդին վայրէջք ապրեց, սակայն նույն դարի 20-ական թվականներից սկսած նոր ծավալ և թափ ստացավ: Հայաստանից հեռացած Հարքի թոնդրակյանների ղեկավար Հակոբը վերադարձավ հայրենիք և վերսկսեց իր գործունեությունը Խլաթի լեռներում ու անտառներում ասպատանած գյուղացիների մեջ: Վերականգնվեցին Մանանազիի գավառի Կաշե և այլ գյուղերի ջախջախված թոնդրակյան համայնքները: Ասպարեզ ելան և ակտիվ գործունեություն ծավալեցին թոնդրակյան շարժման նոր կենտրոններ Թուլայլ ավանը և Խնուս քաղաքը: Թոնդրակյանների գործունեությունը աշխուժացավ Շիրակում: Շարժումը ծավալվեց և տարածվեց նաև Հայաստանի այլ գավառներում:

Թոնդրակյան շարժման ծավալմանը զուգընթաց ավելի որոշակի դարձան նրանց ձգտումներն ու քարոզած գաղափարները, որոնք, Լաստիվերտցու արտահայտությամբ, ժողովրդի մեջ տարածվում էին այնպես, ինչպես քաղցկեղն է տարածվում հիվանդի մարմնի մեջ: Շարժման նոր, հուժկու վերելքի մասին Գրիգոր Մագիստրոսը ահաբեկված տոնով գրել է, թե թոնդրակյանները «մրրկեալ» և «պղտորեալ» վտակների նման ողողել էին երկիրը Սմրատ Զարեհավանցու գաղափարներով:

Թոնդրակյան համայնքների ցրումը Գյուղացիների և աշխատավորական մյուս խավերի ակտիվ գործունեությունը, թոնդրակյան շարժման համեմատաբար լայն տարածումը երկրի մի շարք նահանգներում անհանգստություն ու վախ են առաջ բերել շահագործող

դասակարգի մեջ: Հայ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները միացած բյուզանդական իշխանությունների հետ, որոնց տիրապետության տակ էր գտնվում այդ ժամանակ Հայաստանի մեծագույն մասը, XI դարի 50-ական թվականների առաջին տարիներին ընդհանուր գրոհ կազմակերպեցին թոնդրակյանների դեմ: Այդ գործի գլուխ անցավ հայ խոշոր ֆեոդալ և ժամանակի մտավորականության մեջ մեծ հեղինակություն ձեռք բերած Գրիգոր Մագիստրոսը: Նա 1049 թվի Բասենի ճակատամարտից հետո, երբ սելջուկ-թուրքերը շուրջ հինգ տարի դադարեցին Հայաստանի վրա արշավելուց, իր տրամադրության տակ եղած զորքերը գործադրեց թոնդրակյանների դեմ՝ նրանց կենտրոններն ու համայնքները ոչնչացնելու համար:

Նրա ջոկատները հարձակվեցին Խնուսի վրա և ոչնչացրին այն: Դրանից հետո նրանք մտան Մանանազիի գավառը, քարուքանդ արեցին Թուլայլ և Կաշե ավանները, իսկ թոնդրակյան կազմակերպությունները ցրեցին: Այդ ջոկատները ավելի դաժան դատաստան տեսան թոնդրակյան շարժման գլխավոր կենտրոնի՝ Թոնդրակ գյուղի հետ: Նրանք հիմնահատակ կործանեցին այդ ավանը, նրա բնակիչներին հալածելով դուրս բռնեցին երկրից: Այդ բոլորի մասին ինքը՝ Մագիստրոսն է տեղեկություններ հաղորդում, հայտարարելով, թե «հրամայեցաք տապալել զհիմունսրն հարկացն և հրձիգ առնել և զինքեանս հանել ի սահմանաց մերոց»: Գրիգոր Մագիստրոսի ջոկատները շարժման հետևորդներից շատերին արտաքսել են օտար երկրներ, ոմանց ստիպել են հրաժարվել իենց դավանած սկզբունքներից, իսկ մի մասին էլ ոչնչացրել:

Շարժման թուլացումը ու անկումը

Գրիգոր Մագիստրոսի ջոկատները թեև ծանր հարված հասցրին թոնդրակյան շարժմանը, բայց շկարողացան նրանց բոլոր կենտրոնները ի հայտ բերել և ոչնչացնել: Սակայն հայ ֆեոդալների և բյուզանդական իշխանությունների կողմից թոնդրակյան շարժման դեմ կիրառած դաժան միջոցները կոտրեցին շարժման թափը և ստիպեցին նրա հետևորդներին, որոնք մնացել էին երկրում և թաքնվել, դադարեցնել իրենց գործունեությունը:

1050—1054 թթ. թոնդրակյանների դեմ կիրառված այդ հալածանքներից հետո Հայաստանում նրանց շարժումն այլևս նոր վերելք չարբեց, այն թուլացավ և գնաց դեպի անկում, թեև փաստերը ցույց են տալիս, որ թոնդրակյանների մնացորդները դեռ երկար ժամանակ իրենց գոյությունը պահպանել են թե՛ բուն երկրի առանձին գավառներում, օրինակ, Տարոնում, և թե՛ Հայաստանի սահմանամերձ վայրերում՝ մտավորապես Ամիդ քաղաքի շրջակայքում: Այն վերջնականապես վերացավ ոչ այնքան Գրիգոր Մագիստրոսի կիրառած հալածանքների, որքան սելջուկ-թուրքերի և մոնղոլական տիրապետության ժամանակ Հա-

չաստանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի հետադիմության պատճառով: Նրանց տիրապետության տարիներին քայքայվեց երկրի տնտեսությունը, անկում ապրեցին քաղաքները, ուժեղացավ տնտեսության փակ բնույթը, և ետ մղվեցին սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները: Այդ բոլորը առաջ բերեց հայ ժողովրդի մասսայական արտագաղթի բուն հայրենիքից: Այդպիսի իրադրությունը այլևս նպաստավոր պայմաններ չէր ընձևում թոնդրակյան շարժման համար, և այդ է պատճառը, որ թոնդրակյանները հեռացան ասպարեղից ու տեղի տվեցին դասակարգային պայքարի այլ ձևերի:

Թոնդրակյան շարժման նշանակությունը Թոնդրակյան շարժման գնահատման հարցում հայ պատմագիտական գրականության մեջ կան տարբեր մոտեցումներ: Բուրժուա-կղերական շրջաններին պատկանող որոշ պատմագետներ գեոևս XIX դարի վերջերից այդ շարժումը ներկայացրել են որպես լուկ կրոնական, հասարակական արժեքից դուրկ և լուսավոր շող շունեցող մի շարժում՝ այն էլ դրսից ներմուծված հալ իրականության մեջ: Նրանք գտնում են, որ թոնդրակյանները եղել են «հին աշխարհի ճշմարիտ ոչնչականներ», այսինքն՝ նիհիլիստեր և նրանց քարոզած գաղափարները չեն եղել հայ մտքի «արտարերություն»:

Պատմագետների և բանասերների մի այլ խումբ թեև առաջինների նման շարժման մեջ չի տեսնում դասակարգային պայքար, սոցիալ-տնտեսական բովանդակություն, բայց նշում է նրա առաջադիմական էությունը հայ հասարակական մտքի զարգացման համար և այն գնահատում է որպես հայ հասարակական կյանքի կարևոր երևույթ:

Սովետահայ պատմագիտությունն ու բանասիրությունը ցույց տվեցին, թե որքան անհիմն է թոնդրակյան շարժմանը տրված կղերա-բուրժուական պատմագետների գնահատականը, վեր հանեցին այդ շարժման կարևոր նշանակությունը և ղերը ոչ միայն հասարակական մտքի պատմության, այլև միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու դրա հետ կապված դասակարգային պայքարի համար: Իրոք, թոնդրակյան շարժումը, առաջանալով IX—XI դարերում որպես Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետեանր, հանդիսացել է հայ աշխատավոր բնակչության կողմից ֆեոդալական կարգերի դեմ ուղղված պայքարի ձևերից մեկը: Այդ շարժումը հաստատում է Հայաստանում IX—XI դարերում ծավալված դասակարգային պայքարի սուր բնույթը և ժխտում կղերա-բուրժուական պատմագետների այն պնդումը, թե հայ իրականության մեջ միջին դարերում դասակարգային պայքար գոյություն չի ունեցել: Թոնդրակյան շարժումը տոգորված է եղել իր ժամանակի առաջադիմական գաղափարներով և զլխավորել է ֆեոդալական

կարգերի դեմ աշխատավոր բնակչության մղած պայքարը: Այն դրսևորվել է որպես միջնադարյան Հայաստանի հասարակական կյանքի ամենապրոգրեսիվ և հեղափոխական երևույթ:

ԳԼՈՒԽ V

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

Սելջուկյան առաջին արշավանքները և Բասենի ճակատամարտը

Սելջուկ-թուրքական ցեղերը մինչև XI դարի սկիզբն ապրում էին Միջին Ասիայում: Նրանք, լինելով գեղազանցապես խաշնարած և քոչվորական կյանք վարող ցեղեր, նոր արոտավայրեր գտնելու համար հաճախ տեղից տեղ էին փոխադրվում: XI դարի առաջին քառորդին նրանք, ենթարկվելով իրենց նման այլ ցեղախմբերի ճնշմանը, իջան դեպի հարավ և բնակություն հաստատեցին իրանական սարահարթի հյուսիսային շրջաններում: Նրանց ցեղապետներ Չալիիրը և Տուլրիլ ընկը նույն դարի 30-ական թվականներին իրենց ենթարկեցին ամրույշ Պարսկաստանը և հիմք դրեցին սելջուկյան մեծ պետությանը: Դրանից հետո սելջուկները արշավանքներ կազմակերպեցին դեպի Միջագետք ու Անդրկովկաս: Այդ արշավանքների ժամանակ էլ նրանք մտան Հայաստան: Հայաստանի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում դեռևս իրենց դոմինանտությունը պահպանած հայկական մանր թաղավորությունները չկարողացան դիմադրել սելջուկ-թուրքերի արշավանքներին, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը իր տիրապետության տակ եղած հայկական հողերից տեղահան էր արել և կայսրության այլ շրջաններ ուղարկել հայկական ուղամտիկան ուժերը: Երկիրն անպաշտպան էր մնացել սելջուկյան ասպատակող հորդաներից:

1048 թվականին սելջուկ-թուրքերը, Գթլմուշի և Իբրահիմ Յանալի գլխավորությամբ, սկսեցին իրենց առաջին արշավանքը դեպի Հայաստան: Նրանք Ատրպատականից Խոյի և Մալմաստի վրայով մտան Հայաստան և, ասպատակելով ու կողոպտելով իրենց ճանապարհին ընկած շրջանները, անցան Բերկրի և այնտեղից էլ Վանա լճի հյուսիսային ափերով շարժվեցին դեպի Մանազկերտի դաշտը: Այնտեղ նրանք բաժանվեցին մի քանի խմբերի: Լուրջ դիմադրության չհանդիպելով նրանք շարժվեցին դեպի Բասեն, Կարին, Տայք, Սպեր, Արշարունիք և Տարոն: Սելջուկ-թուրքերը բազմաթիվ ավաններ ու գյուղեր ավերեցին, շատ մարդ-

կանց սրի ճարակ դարձրին և հարուստ ավարով ու բազմաքանակ գե-
րիներով վերադարձան Պարսկաստան: Հաջորդ տարի՝ 1049 թվականի
սեպտեմբերին նրանք նույն զորավարների գլխավորությամբ երկրորդ
անգամ արշավեցին դեպի Հայաստան: Այս անգամ նույնպես նրանց
հրոսակախմբերը երկիր ներխուժեցին առաջին արշավանքի ճանապար-
հով: Նրանք Մանանաղիի գավառի Սմբատաթերդ լեռան մոտ, ուր ա-
պաստանել էր ժողովուրդը, կոտորեցին տասնյակ հազարավոր մարդ-
կանց՝ շխնայելով ծերերին, կանանց և երեխաներին: Նրանք գրավեցին
ու հիմնահատակ կործանեցին հռչակավոր Արծն քաղաքը, կողոպտեցին
նրա հարստութունը և սրի մատնեցին նրա բազմահազար բնակչությանը:
Արիստակես Լաստիվերացին Արծնի մասին պատմում է՝ «Մտին իբրև
հնձողք ոճոյ ագարակի, և սուր առն ի վերայ եղեալ հնձեցին մինչև ան-
ջատեցաւ ի կենդանոյ քաղաքս»: Նրանք հանկարծակի հարձակվեցին
նաև Կարս քաղաքի վրա և մեծ կոտորածի ու կողոպուտի մատնեցին
բնակչությանը: Այդպես վարվեցին նաև Հայաստանի այլ քաղաքների ու
գյուղերի հետ:

Բյուզանդական կայսրութունը փորձեց կասեցնել նրանց առաջխա-
ղացումը: Այդ նպատակով, նույն 1049 թվականին, Անիի կառավարիչ
Կամենասը, Վասպուրականի կառավարիչ Ահարոն Բուլղարը և հյուսիսա-
յին Միջագետքի կառավարիչ Գրիգոր Մագիստրոսը, վրաց Լիպարիտ իշ-
խանի հետ միասին, իրենց զորքերով Բասենի դաշտում ճակատամարտ
տվեցին սելջուկ-թուրքերին: Սակայն ճակատամարտի դաշտից Ահարոն
Բուլղարի ջոկատների դուրս դալու պատճառով բյուզանդական զորքերը
պարտվեցին և ցաք ու ցրիվ եղան, իսկ սելջուկները մեծ ուղղակի արշավ
նորից վերադարձան Պարսկաստան:

Բյուզանդիայի նոր քաղաքականությունը հայաստանում

Բասենի ճակատամարտում կրած պարտությունը և
սելջուկյան սպառնալիքը ստիպեցին Բյուզանդական
կայսրությանը փոխել իր քաղաքականությունը Հա-
յաստանի նկատմամբ: Կայսրությունը անպաշտ-
պան էր թողել Հայաստանը: Գա հայերի մեջ առաջ էր բերել ատելու-
թյուն և թշնամանք դեպի Բյուզանդիան: Սա զգալով, որ առանց հա-
յերի ակտիվ օժանդակության ի վիճակի չի լինի ապահովել իր արևել-
յան շրջանները սելջուկների ներխուժումներից, ստիպված եղավ փոխել
իր վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: 1049 թվականից սկսած Բյու-
զանդիան որոշ շափով թեթևացրեց հարկերը, ապա երկրի առանձին մա-
սերում նշանակեց հայ կառավարիչներ և հայ խոշոր ֆեոդալներից ու-
մանց թույլ տվեց վերադառնալ Հայաստան: Այնուհետև սկսեց ավելի
շամբերապար քաղաքականություն վարել նաև կրոնա-դավանաբանա-
կան հարցերում: Հայոց կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձը, որ արգելա-

վակլիած էր Կոստանդնուպոլսում, 1049 թվականից հետո ազատ արձակվեց և իրավունք ստացավ վերադառնալ Սերաստիա:

Բյուզանդական կայսրության ալդ նոր քաղաքականության նպատակն էր՝ մեղմացնել հայերի թշնամանքը իր նկատմամբ և ստանալ նրանց օժանդակությունը սելջուկ-թուրքերի դեմ պայքարելու, նրանց արշավանքները կասեցնելու համար: Սակայն այդ նոր քաղաքականությունը, հայկական ռազմական ուժի կազմալուծման պատճառով, այնքան էլ արդյունավետ չեղավ:

Սելջուկյան երրորդ արշավանքը և Մանապկերտի պաշտպանությունը Սելջուկ-թուրքերի արշավանքները վերսկսվեցին 1054 թվականին: Այս անգամ արշավանքը զլխավորում էր անձամբ Տուղրիլ բեկը՝ սելջուկյան պետության ղեկավարը: Սելջուկյան զորքերը նախորդ արշավանքների ճանապարհներով մտան Հայաստան և, մահ ու ավերածություն սփռելով իրենց ճանապարհին, արշավեցին մինչև Լրկրի արևմրտյան նահանգները: Բայց այս անգամ նրանք որոշ տեղերում հանդիպեցին լուրջ դիմադրության: Տուղրիլը ձգտում էր զրավել Կարին քաղաքը, սակայն հանդիպեց դիմադրության և ետ քաշվեց: Այնուհետև փորձեց հարձակվել Կարս քաղաքի վրա: Բայց Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանի զորքերը արժանի հարված հասցրին սելջուկներին և ետ շարտեցին նրանց:

Կարսի վրա կատարված հարձակման ժամանակ թաթուլ անունով մի հայ զինվորական մահացու հարվածով վիրավորել էր Տուղրիլի բարեկամ սելջուկ մի Լրիտասարդի, բայց ինքն էլ գերի էր ընկել: Տուղրիլը իր մոտ կանչելով թաթուլին, նրան ասում է, որ եթե սելջուկ երիտասարդը մեռնի, ապա իրեն՝ թաթուլին կզլխատեն, իսկ եթե ապրի՝ ազատ կարձակեն: Դրան թաթուլը համարձակորեն սյատասխանում է, որ հարվածը իրենն է և երիտասարդը պիտի մեռնի: Հայ մարտիկի այդ վճռական պատասխանը իր հայրենիքի պաշտպանության համար ոտքի ելած մարդու անձնագոհության և նվիրվածության ապացույց է:

Սելջուկ-թուրքերը թեև հաջողություն չունեցան Կարինի և Կարսի շրջաններում, բայց Տարոնի, Խորձյան և Հանձիթ գավառների, Եկեղյաց, Տայքի, Խաղտյաց և այլ շրջանների բնակչության մի մասին սրի քաշեցին, շատերին գերեվարեցին, կողոպտեցին երկրի հարստությունը:

Տուղրիլի զորքերը ասպատակած շրջաններից Լտ վերադառնալիս պաշարեցին Մանաղկերտը: Քաղաքի բնակչությունը նախօրոք ամրացրել էր պարիսպները, մեծ քանակությամբ սննդամթերք ամբարել և պատրաստ էր պաշտպանելու իր քաղաքը: Տուղրիլը քաղաքի դեմ հանեց բաբաններ (պարիսպ քանդող և քար նետող մեքենաներ), հրամայեց անցք փորել գետնի տակով և ներխուժել քաղաք: Սակայն այդ բոլոր

ձեռնարկումներն էլ խափանվեցին քաղաքացիների հերոսական ջանքերի շնորհիվ:

Արխատակես Լաստիվերտցին պատմում է, որ սելջուկները քաղաքի պարսպին մոտեցրին հարվածներից պաշտպանված մի հսկա բաբան, որի նետած քարերից մեկը արդեն փլվածք էր առաջացրել պարսպում. քաղաք ներխուժելու վտանգ էր ստեղծվում: Քաղաքի բնակիչներից մեկը, որին պատմագիրները «փռանգ» են անվանել, հանձն է առնում ոչընչացնել թշնամու այդ ահավոր մեքենան: Նա մարտի ընդմիջման պահին վերցնում է նավթով լցված շշեր և ձևացնելով, թե բանակցության է գնում, ձին քշում է դեպի բաբանը. մոտենալով մեքենային, լցնում է նավթը նրա վրա ու հրկիզում: Մինչև սելջուկները գլխի են ընկնում, փռանգը ասպանդակում է ձին և սլանում դեպի քաղաք: Լաստիվերտցին վկայում է, որ պաշտպանվողներին օժանդակել է թշնամու բանակում եղած և Տուղրիլի նախատեսած գործողություններին իրազեկ մի անձնավորություն: Նա հաճախ նամակով, որ կապում էր նետին և արձակում պարսպից ներս, տեղեկացրել է մանազկերտցիներին, թե այդ կամ հայորդ օրը սելջուկները որ ուղղությամբ ինչ գործողություններ են ձեռնարկելու: Մանազկերտցիների հերոսական և համառ դիմադրությունը ընկճում է սելջուկներին: Նրանք, շուրջ մի ամիս քաղաքը պաշարելուց հետո, ամոթահար հեռանում են Մանազկերտից:

Սելջուկները Մանազկերտում կրած պարտության վրեժը հանում են հայկական մյուս քաղաքներից և գյուղերից: Նրանք իրենց նահանջի ճանապարհին ավերում են Արծիկ, Բերկրի քաղաքներն ու այլ բնակավայրեր: Նրանք կողոպտելով ասպատակած շրջանները, այս անգամ նույնպես անհամար ավարով ու բազմաքանակ գերիներով հեռանում են Հայաստանից: Սելջուկ-թուրքերի արշավանքները, որ ավարառության և հետախուզական բնույթ էին կրում, ծանր հարված հասցրին Հայաստանին: Արխատակես Լաստիվերտցին այսպես է ավարտում իր խոսքը սելջուկ-թուրքերի շարագործությունների մասին. «... քաղաքներն ավերվեցին, տները հրկիզվեցին, ավարանքներն ու արքունաշեն սրահները մոխրակույտի վերածվեցին»:

Սելջուկ-թուրքերի կատարած ավերածությունները Հայաստանում առաջ բերեցին մի առավել վտանգավոր և կորստարեր երևույթ ևս: Երկրի բոլոր շրջաններից բնակչության մի մասը դիմեց փախուստի՝ մասսայական արտադադթի. այդ բանը առավել ևս նոսրացրեց բնակչությունը և թուլացրեց Հայաստանը՝ անպաշտպան դարձնելով սելջուկյան հետագա արշավանքների հանդեպ:

Լոռու, Սյունիքի և Արարատյան դաշտի գրավումը

Սելջուկ-թուրքերը 1054 թվականի արշավանքից հետո, շուրջ տասը տարի, դադարեցրին իրենց արշավանքները դեպի Հայաստան: Սակայն ոչ Քյուզանդական կայսրությունը, ոչ էլ հայկական թագավորությունները այդ ժամանակամիջոցը շօգտագործեցին երկրի պաշտպանությունը ամրացնելու և սելջուկյան հետագա հարձակումները ետ մղելու համար: Այդ պատճառով էլ Հայաստանը սելջուկյան երրորդ արշավանքից տասը տարի անց նույնպիսի անպաշտպան վիճակում էր, ինչպես առաջին արշավանքի ժամանակ:

Սելջուկյան արշավանքները դեպի Հայաստան վերսկսվեցին Տուղրիլ բեկի մահից հետո, երբ սելջուկյան պետության գլուխ էր անցել նրա եղբորորդին՝ Ալփ-Ասլանը (1063—1072): Սա 1064 թվականին մեծ բանակով արշավեց Հայաստան: Նրա զորքերը, իսկ զորքերի ետևից կրքնկահոխ նաև սելջուկ պեղերը՝ իրենց անասունների հոտերով, նախ մտան Ադվանք, ապա Քուռ գետի հովտով անցան Արևելյան Վրաստան և այնտեղից Գուգարքի վրայով արշավեցին դեպի Հայաստան: Ալփ-Ասլանի զորքերը առաջին հերթին գրավեցին Լոռին: Այնտեղի հայկական թագավորությունը հպատակություն հայտնեց Ալփ-Ասլանին և պահպանեց իր գոյությունը: Լոռուց թշնամու բանակը իջավ դեպի Շիրակ և պաշարեց Անին: Սելջուկ-թուրքերը շուրջ մի շաբաթ իգուր փորձում են գրավել քաղաքը: Հուլիսի կտրած, նրանք դադարեցնում են պաշարումը և հեռանում: Սակայն այդ նույն ժամանակ բյուզանդական զորքերը թողնում են արտարին պարսպի պաշտպանությունը և քաշվում միջնաբերդ: Բաղաբի անպեն բնակչությունը բողոք բարձրացրեց բյուզանդական զորքերի այդ արարմունքի դեմ: Հակառակորդի զորքերը, օգտվելով քաղաքում ստեղծված շփոթությունից, վերսկսեցին հարձակումը և գրավեցին Անին: Նրանք ավերեցին և հրկիզեցին քաղաքը, կողոպտեցին բնակչության ունեցվածքը, այնքան շատ մարդ կոտորեցին, որ քաղաքի փողոցներն ու հրապարակները, ինչպես վիայում են Լաստիվերտցին և Ուսհայկցին, ծածկվեցին դիակներով, իսկ շատերին էլ դերի տարան:

Ալփ-Ասլանը Անին գրավելուց հետո, այն իր շրջակայքով հանձնեց Գանձակի Շեղաղյան էմիր Փատլունին, որն իր զորքերով օգնում էր սելջուկ-թուրքերին, իսկ սա էլ Անիի կառավարիչ նշանակեց իր թոռ Մանուչեին՝ Գվինի Աբուլսվար էմիրի որդուն:

Սելջուկ-թուրքերը նույն թվականին գրավեցին նաև Արարատյան դաշտը և Սյունիքը: Սյունյաց հայկական թագավորությունը, որի գլուխ այդ ժամանակ կանգնած էր Գրիգոր I-ը, դիմադրություն ցույց չտվեց՝ հայանելով իր հնազանդությունը Ալփ-Ասլանին, և պահպանեց իր գոյու-

թյունը: Կարսի հայոց թագավոր Գագիկ Աբասյանը, իր երկիրը ասպատակությունից զերծ պահելու համար, նույնպես ընդունեց Ալփ-Ասլանի առաջարկությունը և հնազանդեց նրան:

Այսպիսով, 1064 թվականի արշավանքի ժամանակ սելջուկ-թուրքերին հաջողվեց նվաճել Հայաստանի հյուսիսային նահանգները՝ Լոռին, Սյունիքը, Արարատյան դաշտը և Հայաստանի հարևան երկրները՝ Աղվանքն ու Վրաստանի արևելյան շրջանները: Ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար այդ վայրերը ներխուժեցին ու բնակություն հաստատեցին նաև սելջուկյան ցեղերը:

Մանազկերտի ճակատամարտը և անբողջ Հայաստանի նվաճումը Հայաստանի հյուսիսային մասերը գրավելուց հետո սելջուկ-թուրքերը 1070 թվականին արշավեցին դեպի Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգները: Նրանք Ալփ-Ասլանի գլխավորությամբ գրավեցին Բագրևանդը, իջան դեպի Վասպուրական, արշավեցին Մանազկերտի վրա, գրավեցին և քարուքանդ արեցին քաղաքը:

Այդ ժամանակ Բյուզանդիան մի մեծ բանակ ուղարկեց սելջուկների դեմ: Սկզբնական շրջանում բյուզանդացիներին հաջողվեց նեղել սելջուկներին և նույնիսկ ետ վերցնել ավերված Մանազկերտ քաղաքը: 1071 թվականին Մանազկերտի մոտ Դևոզենես IV կայսեր և Ալփ-Ասլանի զորքերի միջև տեղի ունեցավ գլխավոր ճակատամարտը: Կռվի դաշտում բյուզանդական առանձին զորամասեր և հայկական ջոկատները ցուցաբերեցին արիություն և անձնազոհություն, բայց բյուզանդական մի քանի զորավարներ, որոնք անբարյացակամ էին դեպի կայսրը, դավաճանաբար լքեցին մարտի դաշտը և այդպիսով նպաստեցին սելջուկների հաղթանակին:

Մանազկերտի ճակատամարտը վերջացավ բյուզանդացիների լիակատար պարտությամբ: Կայսրը գերի ընկավ և ստիպված եղավ հաշտություն կնքել Ալփ-Ասլանի հետ: Մի քանի տարի հետո՝ 1073—1074 թվականներին բյուզանդական մի այլ կայսր՝ Միքայել VII Գուկասը թեև փորձեց ետ մղել սելջուկ-թուրքերին, բայց նորից պարտություն կրեց և հարկադրված նոր հաշտություն կնքեց Ալփ-Ասլանի հաջորդ Մելիք-շահի (1072—1092) հետ, ճանաչեց նրա գերիշխանությունը ամբողջ Մերձավոր արևելքի, ինչպես և Հայաստանի վրա:

Մելիք-շահի իշխանության առաջին տարիներին սելջուկյան արշավանքներն ավարտվեցին: Այդ լայնածավալ պետության ներսում ստեղծվեց համեմատաբար խաղաղ դրություն: Երկրի ամբողջ կառավարումը՝ տեղական վարչական պաշտոնները, դատավարությունը, հարկահավաքումը և այլն, անցան սելջուկների ձեռքը: Միայն մի քանի գավառներում՝ Լոռում, Սյունիքում և Հայաստանի հարավային լեռնային վայրերում, ուր հայ ֆեոդալները կարողացել էին պահպանել իրենց գոյու-

թյունը, քաղաքական-վարչական իշխանությունը դեռևս հայերի ձեռքին էր: Սելջուկները բնակչության վրա մեծ հարկեր դրեցին, որոնք առանձնապես ծանր էին գյուղացիների համար: Նրանց ճորտացման պրոցեսը կասեցվեց. գյուղացիները տեղափոխման իրավունք ստացան, որովհետև սելջուկները, վաչկատուն անասնապահ ցեղեր լինելով, շահագրգռված չէին նրանց հողին ամրացնելու գործում, բայց գյուղացիների վիճակը ավելի ծանրացավ. նրանք կորցրին ունեցվածքի և անձի ապահովությունը և դարձան կողոպտման ու գերեվարության առարկա: Սելջուկները խլեցին հայ աշխարհիկ ֆեոդալների կալվածները, նրանց դուրս բռնեցին երկրից կամ ոչնչացրին, իսկ խլված հողերը հանձնեցին իրենց զինվորականներին ու պաշտոնյաներին:

Մելիք-շահից հետո սելջուկյան պետության ներսում սկիզբ առան խռովություններ և գահակալական կռիվներ: Սելջուկ շատ պաշտոնյաներ ու ցեղապետներ հաստատվելով նվաճված երկրներում, ուր ֆեոդալական հարաբերություններն արդեն զարգացման բարձր աստիճանի էին հասել, և ձեռք բերելով տնտեսական ու ռազմական կարողություն, սկսեցին ծառանալ կենտրոնական իշխանության և Մելիք-շահի հաջորդների դեմ, հատկապես Մուհամեդ Տաբարիի (1104—1118) ժամանակ ու նրանից հետո սելջուկյան ընդարձակ պետությունը նրանք տրոհեցին բազմաթիվ մանր իշխանությունների:

Սելջուկյան պետության քայքայման պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նրա մեջ կային բազմաթիվ ժողովուրդներ, ցեղախմբեր և ցեղեր, որոնք գտնվում էին զարգացման տարբեր աստիճանի վրա և միավորված էին մի պետության մեջ ոչ թե տնտեսական ու կուլտուրական կապերի անհրաժեշտությամբ, շահերի ընդհանրությամբ, այլ բոնի ուժի, հաջող ռազմական գործողությունների օգնությամբ: Եվ բավական էր, որ այդ ուժը մի պահ թուլանար, որպեսզի պետությունը փլվեր նույնպիսի արագությամբ, ինչպիսի արագությամբ ստեղծվել էր:

Հայկական իշխանությունների վերականգնումը

Սելջուկյան-գերիշխանության թուլացման հետևանքով Հայաստանում առաջին հերթին վերականգնվեցին հայկական թագավորությունները՝ Լոռիում ու Սյունիքում և իրենց անկախ հայտարարեցին:

Լոռու թագավորությունն այդ ժամանակ ընդգրկում էր Գուգարք նահանգի արևելյան մասերը (Չորագետ-Տաշիրը), սրանցից հյուսիս ընկած շրջանները, Ուտիքի արևմտյան մասերը և այլ գավառներ: Սյդտեղ իշխանության գլուխ կանգնած էին Կյուրիկեի որդիները՝ Դավիթն ու Աբասը, որոնք և Լոռին հայտարարում են անկախ:

Ընդարձակ տերիտորիա էր ընդգրկում նաև Սյունյաց կամ Կապանի թագավորությունը: Նա իր սահմաններում պարփակել է այն շրջանները, որոնք հիմա հայտնի են Զանգեզուր անունով: Սելջուկյան նվաճումների

Ժամանակ այս թագավորության գլուխ էր կանգնած Գրիգոր I-ը, իսկ Մելիք-շահի ժամանակ՝ Սենեքերիմը (Գրիգորի կնոջ եղբայրը), որին թագավորական իրավունքների մեջ հաստատեց Սելիք-շահը և նրան վերադարձրեց գրավված հողերը: Սենեքերիմին հաջորդել է նրա որդին՝ Գրիգոր II-ը, որը և իր թագավորությունը հայտարարում է անկախ:

Բացի հայկական հիշյալ երկու թագավորությունից, XI դարի վերջերին և XII-ի սկզբներին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան և հարավային լեռնային վայրերում իրենց գոյությունը պահպանել էին և ինքնավար կյանք էին վարում առանձին հայ ֆեոդալական իշխանություններ: Օրինակ, պատմական աղբյուրներում հիշատակություն կա Արցախ նահանգի Խաչենի իշխանության, Ռշտունիքում՝ Ամյուկ բերդի շրջակայքում և Աղթամար կղզում ապավինած Արծրունիների մնացորդների, Սասունում, Մոկաց լեռնային վայրերում և այլ տեղերի իշխանությունների մասին: Այդ բոլորի մեջ աչքի է ընկել Սասնո իշխանությունը, որի գլուխ էին կանգնած՝ սկզբում Թոռնիկ իշխանը, իսկ հետո նրա որդիներ Չորավանելը և Վասակը: Թոռնիկի իշխանությունը, Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ, կարող էր ոտքմի դաշտ գուրս բերել մի քանի տասնյակ հազար հետևակ և հեծյալ զորք:

Հայկական վերոհիշյալ իշխանությունները բաժան-բաժան և թույլ լինելու հետևանքով ի վիճակի չեղան Հայաստանի կյանքում լուրջ քաղաքական դեր խաղալ և ժամանակի ընթացքում կույ գնացին շրջակայքի ավելի ուժեղ սելջուկյան էմիրություններին:

**Էմիրությունների
առաջացումը
Հայաստանում**

Հայաստանում առաջուցան նաև սելջուկ-թուրքական և այլ օտար իշխանություններ, որոնք մի ընդհանուր անունով կոչվում էին էմիրություն: Գրանցից մեկը Շեղադյան էմիրությունն էր, որ տարածվում էր Արարատյան դաշտում և Շիրակում՝ կենտրոն ունենալով Դվինն ու Անին: Այս էմիրության հիմնադիրն էր Գանձակի էմիր Փատլունը, որը ծագում էր քրդական մի ցեղից: XI դարի առաջին կեսին, Հովհաննես-Սմբատի օրոք, նա գրավել էր Դվինը և հանձնել իր որդի Աբուլսվարին, որն ամուսնացել էր Բաղրատունի թագավոր Աշոտ IV-ի դստեր հետ:

Մյուս խոշոր էմիրությունը Շահարմենների էմիրությունն էր: Այս իշխանությունը կազմակերպվեց XII դարի առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում. նրա գլուխ անցավ Սուքման ալ-Կուարի անունով մի անձնավորություն: Այս էմիրության մեջ էին մտնում Մանազկերտի, Խլաթի, Տարոնի, Խնուսի, Բապրևանդի գավառները և Բարձր Հայքի, Վասպուրականի մի շարք շրջաններ: Նրա կենտրոններն էին Մանազկերտը և Խլաթ քաղաքները: Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում հիշյալ էմիրություններից դատ, կազմակերպվեցին նաև Կարինի Սալդուխյան և Կարսի էմիրությունները:

Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում ևս առաջացան զանազան էմիրություններ, օրինակ, Գանձակի կամ Փահլեվանյան էմիրությունը, որի մեջ, Աղվանքից բացի, մտնում էին Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջանները՝ Արցախը, Սյունիքի հյուսիսային գավառները, Սևանա լճի արևելյան ափերը և այլն: Այս էմիրությունը XII դարի առաջին կեսին Անդրկովկասյան երկրների ուժեղագույն իշխանություններից մեկն էր և հանդիսանում էր Հայկական թագավորությունների ամենավտանգավոր թշնամին: Հայաստանի հարավային սահմանագլխում ստեղծվեց Օրդուխյան էմիրությունը, որի մեջ էին մտնում հյուսիսային Միջագետքը և Հայաստանի հարավային շրջանները՝ Աղձնիքը, Մոկաց աշխարհի և Վասպուրականի հարավային մասերը: Օրդուխյան էմիրության կենտրոններ էին Հասան-Քեֆը և Մերդինը: Հայաստանի արևմուտյան մասերում առաջացավ Գանիշմանների էմիրությունը, բնդգրկելով Փոքր Ասիայի արևելյան գավառները և Հայաստանի արևմտյան շրջանները՝ Երզնկայի, Կամախի հողերը և այլն:

XII դարի սկզբից առաջացած վերոհիշյալ էմիրություններին ենթակա բնակչության մեծ մասը, հատկապես Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում, հայեր էին: Հայ բնակչությունը ենթակա էր ծանր հարկերի և զանազան կեղեքումների ու հալածանքների: Այդ էմիրությունների հենարանն էին սելջուկ-թուրքական ցեղերը, որոնք ներխուժել էին հայկական հողերը և հաստատվել այնտեղ:

ԳԼՈՒԽ VI

ՀԱՅ ԵՎ ՎՐԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՂ ՊԱՅՔԱՐԸ ԷՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՄԱՍԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

1. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՕՏԱՐ ՆՎԱՃՈՂՆԵՐԻ ԴԵՄ

Հայերի վիճակը էմիրություններում

XII դարում Հայաստանում առաջացած •տար իշխանությունները, որոնք իրար նկատմամբ թշնամաբար էին տրամադրված և հաճախ բախվում էին ինչպես իրար, այնպես էլ հայկական թագավորությունների հետ, հայ ժողովրդի համար ստեղծել էին ծանր կացություն: Վարդան Բարձրաբեկը ինչպես կամ Արևելքին վկայում է, որ Օրդուխյան, Շեղաղյան և Գան-

ձակի էմիրությունների միջև տեղի ունեցած բախումների ժամանակ ամենածանր հարվածը հասնում էր հայ ժողովրդին: Ոտնատակ էին լինում նրա մշակված արտերն ու այգիները, կողոպտվում էր նրա ունեցվածքը, ավերվում ու հրկիզվում էին նրա գյուղերն ու քաղաքները, գերության ու ստրկության էին քշվում նրա հաղարավոր որդիներն ու դուստրերը: էմիրություններում բնակչությունը ենթարկվում էր ծանր հարկադրման և կրոնական հալածանքների:

էմիրությունները սելջուկյան կենտրոնական իշխանության նման հետամուտ էին հայկական, ազնվականության ոչնչացմանը և նրանց կալվածների գրավմանը: Իսկ սելջուկ ցեղերի թափառումները (իրենց անասուններով) կատարյալ շարիք էին դարձել ժողովրդի համար և մեծ վնաս էին հասցնում երկրագործությանը:

Վրաստանի կորստունը և պայքարը էմիրությունների դեմ

Ստեղծված դրությունը դժգոհություն և զայրույթ էր առաջացնում հայերի մեջ և նրանց ոտքի հանում էմիրությունների դեմ: Այդ պայքարն ավելի իրական հիմքերի վրա դրվեց XII դարի առաջին քառորդից, երբ եղբայրական վրաց ժողովուրդը նույնպես ոտքի ելավ իր հայրենիքից սելջուկ-թուրքական ասպատակողներին դուրս քշելու համար:

XII դարի սկզբից Վրաստանը բռնեց իր միավորման ու հզորացման ուղին: Վրաց թագավոր Դավիթ II-ը (1089—1125), որ պատմության մեջ հայտնի է «Շինարար» մականունով, ամրապնդեց կենտրոնական իշխանությունը. 1102 թվականին նա Կախեթիայի թագավորի մահից հետո նրա երկրամասը միացրեց իր թագավորությանը, 1110 թվականին սելջուկներին դուրս քշեց Շամշուղեից և Սոմխեթից, 1115 թվականին՝ Ռուսթավիից, իսկ 1122 թվականին՝ Թբիլիսիից: Վերոհիշյալ գործողությունները զգալի շափով ամրապնդեցին վրացական պետությունը, ընդարձակեցին նրա սահմանները, միավորեցին վրացական հողերը մեկ միացյալ իշխանության ներքո, որը XII դարի առաջին քառորդին արդեն հանդես էր գալիս որպես Մերձավոր արևելքի ուժեղ պետություններից մեկը:

Հայկական ուժերի համախմբումը Վրաստանի շուրջը

Վրաստանի հզորացումը մեծ հույս ներշնչեց էմիրությունների լծի տակ տառապող հայ ժողովրդին: Նա վրացական պետության հզորացման մեջ էր տեսնում այն ուժը, որի օգնությամբ կազատագրվեր օտարի լծից և սելջուկ-թուրքական ասպատակություններից: Այդ պատճառով էլ հայ ժողովրդի համարյա բոլոր խավերն իրենց հայացքն ուղղեցին դեպի Վրաստան և ընդհանուր թշնամու դեմ մղված պայքարում, ինչպես հայկական հողերի վրա, այնպես էլ այլ վայրերում, մեծ աջակցություն ցույց տվեցին վրացական բանակին: Դեռևս Դավիթ

II-ի թագավորության առաջին տարիներին սելջուկներից հալածված հայկական ֆեոդալական և զինվորական տարրերը, ինչպես հաղորդում է Մատթեոս Ուռհայեցին, անցան Վրաստան և մտան վրացական բանակի շարքերը: Վրաստան գնացին նաև հայ բնակչության մեծ զանգվածներ, որոնց նկատմամբ Դավիթ II-ը բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերեց և նրանց բնակության համար Վրաստանում Գուռա անունով մի քաղաք կառուցեց:

Վրաստան անցած հայերից վրացական բանակում ստեղծվեցին հայկական ջոկատներ, որոնց թիվը գնալով մեծանում էր և նրանց հրամանատարներ էին դառնում հայ իշխաններ: Այդ հրամանատարներից ոմանք սկսեցին խոշոր դեր կատարել վրաց բանակում: Հայկական սկզբնաղբյուրներում այդպիսիներից հիշատակվում է հատկապես Սարգիս Զաքարյանը:

Անդրկովկասյան ժողովուրդների միջև ստեղծվեց ամուր դաշինք, որով շահագրգռված էին թե՛ վրացիները և թե՛ հայերը: Վրաստանը թեև ուժեղ պետություն էր դարձել, բայց սելջուկ-թուրքական ուժերի դեմ մղած պայքարում դաշնակցի կարիք էր զգում: Իսկ այդպիսի դաշնակից կարող էր հանդիսանալ հայ ժողովուրդը, որ ձգտում էր ազատվել սելջուկ-թուրքական տիրապետությունից, բայց միայն իր ուժերով դրան հասնել չէր կարող: Ստեղծված իրադրությունն անհրաժեշտ էր դարձնում հայերի և վրացիների սերտ համագործակցությունը, որի արդյունավետությունը երկու ժողովուրդների համար էլ ապացուցված էր դարերի պատմությամբ:

Լոռու միացումը Վրաստանին և պայքարը Անիի համար

Հայերի և վրացիների համագործակցությունը հայկական հողերի ազատագրման համար առաջին հերթին կենսագործվեց Վրաստանին սահմանակից Հայաստանի հյուսիսային մասերում: Դեռ 1110 թվականին ազատագրվել էին Կյուրիկյան թագավորության հին մայրաքաղաք Շամշուղեն և Սոմխեթի մի շարք բերդեր, 1118 թվականին՝ Լոռի բերդաքաղաքը և ագարակը, իսկ հետագա տարիներին (մինչև 1123 թվականը) Լոռու հայկական նախկին թագավորության ամբողջ հողերը միացվեցին վրացական պետությանը: Դրանով Լոռին ու Սևանա լճից հյուսիս ընկած հայկական հողերը զերծ մնացին Գանձակի էմիրության կողմից նվաճվելու վտանգից:

Սելջուկ-թուրքերի դեմ Վրաստանի տարած հաղթանակները հայերի մեջ մեծ ոգևորություն առաջ բերեցին: Հայերը ձգտում էին վրացական զորքերի օգնությամբ Հայաստանը ևս ազատագրել էմիրությունների լծից: Այդ նպատակով Շեղադյան էմիրության տիրապետության տակ գտնվող Անի քաղաքի բնակիչները 1124 թվականին պատգամավորություն ուղարկեցին Դավիթ II-ի մոտ և խնդրեցին, որ օգնության գա և

ազատագրի Անին: Դավիթ թագավորն ընդառաջեց հայերի խնդրանքին և առանց հապաղելու դեպի Անի առաջնորդեց իր զորքը, որի շարքերում վրացիների հետ կողք-կողքի մարտնչում էին նաև հայկական ջոկատները: Դավիթ II-ի զորքերը դեռ քաղաք չէին հասել, երբ հայերը ապրստամբույթյուն բարձրացրին քաղաքի կառավարիչ Մանուչեի որդի Աբուլսվարի դեմ, ձերբակալեցին նրան և Անիի դարբասները բացեցին օգնության եկող զորքերի առաջ:

Անի քաղաքի ազատագրումը որքան ուրախություն և ոգևորություն պատճառեց հայերին, այնքան տագնապ առաջացրեց սելջուկյան էմիրություններում: Վերջիններս Անիի ազատագրումը դիտեցին որպես հայկական մնացած հողերի ազատագրման սկիզբ: Եվ ահա, Դավիթ Շինարարի մահից հետո, 1126 թվականին, գերված Աբուլսվարի ավագ որդի Փատլունը, օգնություն ստանալով էմիրություններից, եկավ և պաշարեց քաղաքը: Սկսվեց օրհասական պայքար Անիի համար: Հայերն ու վրացիները քաղաքը պաշտպանում էին հերոսաբար: Մարտերին ակտիվ կերպով մասնակցում էր Անիի և նրա շրջակայքի բնակչությունը: Սամվել Անեցին պատմում է, որ քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցելու համար կազմակերպվել էին աշխարհագորային ջոկատներ, որոնց շարքերում կային նույնիսկ կանայք: Նրանցից առանձնապես աչքի է ընկել Այծեմիկ անունով մի կին, որը «առնացի ստացեալ սիրտ հալածական առնէր քարամբք» հակառակորդի զինվորներին, «առ ոչինչ համարելով նետերից ստացած վերքերը»:

Սակայն թշնամու գրոհները, օրավուր սաստկանալով, ծանր կացություն մեջ դրեցին քաղաքի պաշտպաններին և բնակչությանը: Քաղաքում սկսվեց սով: Պաշտպանությունը գնալով դժվարանում էր և վրաց Դիմիտրե թագավորը, որ հաջորդել էր Դավիթ II-ին, ստիպված եղավ Անին վերադարձնել Շեղադյաններին:

Սյունիքի թագավորության անկումը Անիի պաշտպանների պարտությունը թև տվեց Գանձակի էմիրությանը Սյունյաց թագավորության վրա իր հարձակումները ուժեղացնելու համար: 1126 թվականին Գանձակի Հարուն էմիրը հարձակվեց Սյունիքի վրա, ասպատակեց Արևիկ ու Կապան գավառները և գրավեց մի քանի ամրություններ: Նման հարձակումներ կատարվեցին 1142—1146 թվականներին Գարդմանի, Խաչենի, Տավուշի և այլ վայրերի ու ամրությունների վրա: Սյունյաց թագավորության վիճակն ավելի վատացավ, երբ Գանձակի էմիրության գլուխ անցավ էլզկուզ աթաբեկը, որը հայկական իշխանությունների նկատմամբ բացարձակ թշնամական դիրք բռնեց:

Էլզկուզի զորքերը 1151—1152 թվականներին գրավեցին Շլորուտ բերդը, 1157 թվականին՝ Մեղրին, 1166—1169 թվականներին՝ Գրհամը և Կաքավաբերդը, 1170 թվականին՝ Բաղաբերդը և այսպիսով ամբողջ թագա-

վորութիւնը, վերացրին հայկական վերջին իշխանութիւնը բուն Հայաստանում:

Սելջուկ-թուրքերը կողոպտում էին բնակչութեանը, գերեվարում բազմաթիւ մարդկանց, ավերում բնակավայրերը, ամրութիւնները և կուլտուրայի հուշարձանները: Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է, որ էլդկուզ աթաբեկի զորքերը, գրավելով Բաղաբերդը, ոչնչացրին այնտեղ բերված Տաթևի վանքի 10000 ձեռագիր գրքեր:

Գանձակի և Շեդադյան էմիրութիւնների ժամանակավոր հաջողութիւնները ոգևորեցին նաև մյուսներին: Այս անգամ ոտքի կանգնեցին համարյա բոլոր էմիրութիւնները: Օրդուխյան և Շահարմենների էմիրութիւնները ոչնչացրին Հայաստանի հարավում պահպանված հայկական իշխանութիւնները: Այնուհետև, բոլոր էմիրութիւնները միացյալ ուժերով գրոհեցին վրացական պետութեան վրա, նպատակ ունենալով կասեցնել նրա հզորացումը և հայկական հողերի ազատագրումը: Սակայն այդ հարձակումները հաջողութիւն չունեցան: Վրացական պետութիւնը XII դարի երկրորդ կեսին ավելի հզորացավ և օգնութիւն ցույց տվեց հայերին սելջուկյան էմիրութիւնների լծից ազատագրվելու համար:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՄԻՍՍՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՆԳՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ԵՎ ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

**Անիի վերջնական
ապատագրումը** Վրաց թագավոր Գեորգի III-ի օրոք (1156—1184)
էմիրութիւնների դեմ հայերի և վրացիների համատեղ պայքարն ավելի մեծ ծավալ ու թափ ստացավ:

Ետ մղելով սելջուկ-թուրքական ուժերի գրոհները, իր բանակը համալրելով նաև հայերով և կովկասյան մյուս ժողովուրդներից ստացած ուժերով, Գեորգի III-ը անցավ հակահարձակման: Նրա բանակը, որն իրավամբ կարելի էր անվանել հայ-վրացական, 1161 թվականին երկրորդ անգամ ազատագրեց Անին ու Շիրակի գավառը, իսկ հաջորդ՝ 1162 թվականին շարունակեց իր առաջխաղացումը դեպի Արարատյան դաշտ և Շեդադյաններից գրավեց նաև Դվինը: Սակայն այս հաջողութիւնները երկարատև չեղան: Գանձակի էմիրութեան բանակը 1162 թվականի աշնանը արշավեց դեպի Արարատյան դաշտ, ետ վերցրեց Դվինը և պաշարեց Անին: Նորից սկսվեց հերոսական պայքար Անին պաշտպանելու համար: Երկու կողմերն էլ անգիշում մարտնչում էին քաղաքի համար: Էլդկուզ աթաբեկի զորքերին օգնութեան էին եկել մյուս էմիրութիւնները: Նրանց գրոհը գնալով սաստկանում էր, բայց պաշտպանվողներն էլ անդրդվելի էին:

էմիրութիւնները, չկարողանալով գրավել Անի, շրջան-
ցեցին այն, հանկարծակի հարձակվեցին վրաց բանակի վրա և ծանր
կորուստ պատճառեցին նրան: Պատերազմական գործողութիւնները
փոփոխակի հաջողութեամբ տեւեցին մի քանի տարի, որի հետեանքով
երկու կողմերն էլ, բայց առավել ևս հայ-վրացական կողմը, ուժա-
սպառ եղան: Այդ պատճառով Գեորգի III-ը 1165 թվականին համա-
ձայնեց Անին ու Շիրակը վերադարձնել Շեղադյաններին:

XII դարի վերջերին էմիրութիւնները սկսեցին քայքայվել, նրանց
դիմադրութիւնը թուլացավ: Դա նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց
վրացական պետութեան ընդարձակման և հայկական հողերի ազատա-
գրման համար: 1170-ական թվականների առաջին կեսից հայ-վրացա-
կան զորքերը վերսկսեցին իրենց հարձակումները և 1174 թվին երրորդ
անգամ ազատագրեցին Շիրակն ու Անին, որի կառավարիչ նշանակվեց
վրաց իշխան Իվանե Օրբելին, իսկ նրա օգնական՝ հայ իշխան Սարգիս
Զաքարյանը:

Անիի երրորդ ազատագրումից հետո, 1177—78 թվականներին,
Վրաստանում տեղի ունեցավ զահակալական խռովութիւն, որը գլխա-
վորում էր Անիի կառավարիչ Իվանե Օրբելին: Խռովութիւնը ճնշելուց
հետո Իվանե Օրբելու տոհմը սրի քաշվեց: Անիի կառավարիչ նշանակ-
վեց Սարգիս Զաքարյանը, որը Գեորգի III-ից ստացավ նաև Շիրակը
որպես կալվածք:

Զաքարյանները և Սելջուկյան էմիրութիւնների դեմ Հայաստանի ա-
վրացական արքու- զատագրման համար մղված պայքարում խոշոր
նիքը դեր խաղացին Զաքարյան ֆեոդալական տան ներ-
կայացուցիչները: Այդ հայկական ֆեոդալական տան առաջացման մա-
սին կան տարբեր ենթադրութիւններ, բայց վերջին տարիների ուսում-
նասիրութիւնները հաստատել են, որ Զաքարյանների նախապապերը
դեռևս XI դարից հաստատվել են Գուգարքում, ազգակցական կապեր
հաստատել Լոռու Բագրատունիների հետ, ընդարձակ կալվածներ ձեռք
բերել և դարձել այնտեղի խոշոր ֆեոդալական տներից մեկը: Վրացական
արքունիքը հաշվի առնելով այդ ամենը, նրանց բարձր պաշտոններ է
շնորհել: Սարգիս Զաքարյանը, որ պատմական աղբյուրներում երբեմն
անվանվում է «Մեծ», բացի Անիի կառավարչի պաշտոն ստանձնելուց,
եղել է նաև վրացական բանակում գործող հայկական զորամասերի
ամիրսպասալարը, այսինքն՝ սպարապետը, իսկ 1186 թվականին նշա-
նակվել է վրաց և հայոց զորքերի ընդհանուր ամիրսպասալար:

Զաքարյանների և ընդհանրապես առանձին հայ ֆեոդալների դերը
վրացական պետութեան մեջ, հատկապես բանակում, ավելի մեծացավ
Թամար թագուհու օրոք (1184—1213): Նա որոշ բարեփոխումներ մտցր-

րեց պետական ապարատում և պատասխանատու պաշտոնները հանձնեց ուժեղ և կենտրոնացված իշխանության կողմնակիցներին:

Ամիրսպասալար Սարգիս Զաքարյանի մահից հետո գորքի ընդհանուր հրամանատարությունը հանձնվել էր ուրիշի, բայց Թամար թագուհին այդ պաշտոնը տվեց Սարգիս Զաքարյանի ավագ որդուն՝ Զաքարե Զաքարյանին: Սրա կրտսեր եղբայր Իվանե Զաքարյանը նշանակվեց արքունի վեզիր, իսկ հետագայում՝ պետության աթաբեկ, այսինքն՝ խնամակալ:

Այդպիսով, հայ խոշոր ֆեոդալական տարրերը՝ հանձինս Զաքարյանների, ակտիվ և գործուն մասնակցություն են հանդես բերում վրացական պետության թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին կյանքում, և դա առավել ևս ուժեղացնում է հայ-վրացական միացյալ պայքարը էմիրությունների դեմ:

Սյունիքի և Արա- XII դարի վերջերին և XIII-ի սկզբներին էմիրությունայան դաշտի **ա-** թյունների դեմ մղվող պայքարը և հայկական հոպատագրումը **ը** դերի ազատագրումը իր վճռական փուլի մեջ մտավ: Հայ-վրացական բանակը Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների գլխավորությամբ 1196—1202 թվականներին ջախջախեց Գանձակի էմիրությունը և ազատագրեց Արցախի նահանգը, Սևանա լճի շրջակայքը և ամբողջ Սյունիքը: Հայկական այդ գավառների հետ միասին ազատագրվեցին նաև Աղվանից աշխարհի շատ շրջաններ: Հաջորդ հարվածն ուղղվեց Շեղաղյան էմիրության դեմ: 1198—1199 թվականներին ազատագրվեց ամբողջ Շիրակը, իսկ 1202—1204 թվականներին հայ-վրացական բանակը սելջուկներից մաքրեց Արագածոտն գավառը, Բջին, Դվին քաղաքը և ամբողջ Արարատյան դաշտը:

Այսպիսով, XII դարի վերջերին և XIII դարի սկզբներին վրաց և հայ ժողովուրդների միացյալ ուժերը ոչնչացրին Գանձակի և Շեղաղյան էմիրությունները, նրանց տիրապետությունից ազատագրեցին ինչպես Աղվանից երկրի շատ շրջաններ, այնպես էլ Հայաստանի չորս խոշորագույն նահանգները՝ Գուգարքը, Արցախը, Սյունիքը և Այրարատյան նահանգի մեծագույն մասը: Ազատագրված հայկական բոլոր հողերի կառավարումը Թամար թագուհին հանձնեց Զաքարյաններին, իսկ դրանց մի զգալի մասը՝ որպես սեփական կալված: Զաքարյաններն իրենց հերթին այդ հողերից ընդարձակ կալվածներ էին նվիրում հայ ազնվականներին և դրանով իսկ նրանց կախման մեջ դնում իրենցից, այսինքն՝ դարձնում իրենց վասալներ: Այդ ամենը հիմք հանդիսացավ Զաքարյանների իշխանության առաջացման համար և աստիճանաբար ձևավորեց այդ իշխանությունը Հայաստանի հյուսիսային նահանգներում:

Կարսի և Բագրե-վանդի ազատագր-րումը Հայաստանի կենտրոնական գավառները գտնվում էին Շահարմենների էմիրության, իսկ արևմտյան մասերը՝ Դանիշմանների էմիրության ձեռքում:

XIII դարի սկզբին այդ էմիրություններում դրուժյունը փոխվել էր: Շահարմենների, Կարսի, Կարինի, ինչպես և Դանիշմանների էմիրությունները կորցրել էին իրենց ինքնուրույնությունը, ընկել էին Իկոնիայի և եգիպտական բավականին ուժեղ սուլթանությունների ազդեցության տակ: Դա նշանակում էր, որ հայկական հողերի ազատագրումն այստեղ ավելի մեծ դիմադրության կհանդիպեր:

Այդ դժվարությունները նկատի առնելով, հայ-վրացական զորքերը 1206 թվականին ազատագրեցին Կարս քաղաքը, որը պատերազմի պատճառ դարձավ վրացական պետության և Իկոնիայի սուլթանության միջև:

Կարսի գրավումից անմիջապես հետո Իկոնիայի Ռուբ-էդդին սուլթանը մի մեծ բանակի գլուխ անցած արշավեց վրաց պետության վրա: Բայց Ռուբ-էդդինի այդ փորձը անփառունակ վախճան ունեցավ: Վրացական ու հայկական բանակը Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների գլխավորությամբ 1206 (կամ 1207) թվականին դուրս եկավ Իկոնիայի զորքերի դեմ և Թասենի դաշտում մարտի բռնվեց նրանց հետ: Չնայած Ռուբ-էդդինի զորքերի գերակշռությանը, հայ-վրացական բանակը վրձնական գրոհով պարտության մատնեց նրանց: Այդ հաղթանակի շնորհիվ ազատագրվեցին Բարձր Հայքի արևելյան շրջանները՝ Թասենի դաշտով, և հանձնվեցին Ջաքարյաններին: 1208—1209 թվականների ընթացքում հայ-վրացական զորքերն ազատագրեցին Բագրևանդի շրջանը, Տուրուբերան նահանգի հյուսիսային մասերը և պաշարեցին Խլաթ քաղաքը: Այստեղ նրանք հանդիպեցին ուժեղ դիմադրության և շկարողացան գրավել քաղաքը: Պաշարումը երկարեց, մի անակնկալ դեպք առիթ տվեց դադարեցնելու պատերազմական գործողությունները և հաշտություն կնքելու:

Իվանե աթաբեկը դուրս էր եկել դիտելու ռազմաճակատը քաղաքի շրջակայքում: Այդ պահին թշնամին հանկարծակի հարձակվում է նրա վրա և գերում: Ջաքարե ամիրսպասալարը եղբորը փրկելու համար բանակցությունների մեջ է մտնում Խլաթի տերերի հետ և առաջարկում հաշտություն կնքել: Նրանք համաձայնում են: Վերացվում է քաղաքի պաշարումը, կնքվում է հաշտություն: Խլաթի իշխանությանը վերադարձվեցին նրանից վերցված մի քանի ամրություններ: Գերված Իվանե աթաբեկը ազատ է արձակվում և որպես հաշտության նշան Իվանեի դստերը՝ Թամթային կնության են տալիս Խլաթի էմիրին:

Խլաթի հաշտությամբ ավարտվեց հայ և վրաց ժողովուրդների մղած համատեղ պայքարը սելջուկյան էմիրությունների դեմ: Այդ պայքարը

տեկեց մի ամբողջ դար և վերջացավ վրացիների ու հայերի կատարյալ հաղթանակով: Այդ բանի շնորհիվ վերացվեցին Հայաստանում հաստատված մի քանի էմիրությունները և ազատագրվեց Հայաստանի մեծ մասը, այդ թվում Տայքը, Գուգարքը, Արցախը, Այրարատյան նահանգը, Բարձր Հայքի արևելյան, Տուրուբերան նահանգի հյուսիսային գավառները:

Սելջուկյան էմիրությունների դեմ տարած հաղթանակին նպաստեց այն, որ վրաց, աղվանից և հայ ժողովուրդները օտար զավթիչների դեմ մղած պայքարում հանդես եկան միասնաբար՝ իրենց հողերը ազատագրելու և պետական անկախությունը պահպանելու համար: Այնուհետև, թեպետ հայերն ու վրացիները, ինչպես և սելջուկները, ապրում էին ֆեոդալական հասարակական-տնտեսական կարգերում, բայց առաջիններն ունեին ավելի զարգացած արտադրանական և տնտեսություն՝ մի բան, որ նույնպես նպաստել է նրանց հաղթանակին, ինչպես և այն, որ սելջուկ-թուրքական իշխանությունները մասնատված էին, հաճախ ընդհարվում էին իրար հետ և, բացի այդ, նրանց ուշադրությունը բեկոված էր խաչակիրների արշավանքների վրա, որ տեղի էին ունենում Փոքր Ասիայում, Սիրիայում, Պաղեստինում և օբյեկտիվորեն նպաստում հայ-վրացական ուժերի հաղթանակին:

Զաքարյանների իշխանության հաստատումը **Հայաստանում** Ազատագրված հայկական հողերը վրացական պետությունը հանձնեց Զաքարյաններին ի կառավարում: Նրանց իշխանությունը Հայաստանի հյուսիսային մասերում ավելի որոշակի դարձավ և օրինականացվեց Թամար թագուհու օրոք, երբ հայ իշխաններ Զաքարե և Իվանե Զաքարյանները վրացական պետության մեջ ղեկավար դեր ստանձնեցին և գլխավորեցին սելջուկ-թուրքական էմիրությունների դեմ մղվող պայքարը:

Զաքարյաններն իրենց իշխանության տակ գտնվող նահանգներում ու գավառներում բոլոր գործերը վարում էին ինքնուրույն կերպով: Նրանք լիակատար ինքնիշխան էին Հայաստանին վերաբերող ներքին հարցերի լուծման գործում և ճանաչվում էին որպես Հայաստանի տնօրեն: Զաքարյաններն իրենց ենթակա նահանգներում և գավառներում նշանակում էին իրենց կառավարիչներն ու գործակալները, հավաքում էին հարկեր և տնօրինում դատական, եկեղեցական և երկրի ներքին կյանքին վերաբերող այլ գործեր: Պատմագիրների երկերում և վիճակական արձանագրություններում Զաքարյանների իշխանությունն անվանված է «պետական իշխանութ՞յուն», «պետություն», «աշխարհակալ տերություն», իսկ իրենք Զաքարյանները՝ «շահնշահ», «հայոց թագավորներ»:

Այդպիսով, ազատագրված հայկական հողերում ստեղծվեց հայ-

կական ինքնավար իշխանություն՝ Զաքարյանների գլխավորութեամբ: Այն մտնում էր վրացական թագավորության մեջ: Սակայն հայկական հողերը չէին դիտվում որպես նվաճված հողեր և հայ ու վրաց բնակչութիւնը իրավահավասար վիճակում էր: Ստեղծվել էր հայ և վրաց ժողովուրդների մի համագործակցութիւն, դաշինք՝ իրենց հողերը օտար ներխուժողներից ազատագրելու և պետական անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

Զաքարյանների իշխանութիւնից դուրս մնացած հայկական հողերը՝ Վասպուրականի, Մոկաց, Աղձնիքի նահանգները, Տուրուբերանի և Բարձր Հայքի մեծ մասն ու Հայաստանի արևմտյան գավառները գրտնրվում էին եգիպտական էութեան և Իկոնիայի սուլթանութեան տիրապետութեան ներքո. այդ շրջանների հայ բնակչութիւնը շարունակում էր մնալ օտար լծի տակ՝ ենթարկվում ծանր հալածանքների և տնտեսական կեղեքման:

Յ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ

Հայկական ֆեոդալական հողատիրութեան վերականգնումը Զաքարյանների տիրապետութեան առաջին իսկ տարիներին նրանց տնօրինութեան տակ գտնվող հայկական նահանգների ֆեոդալական հարաբերութիւնների մեջ տեղի ունեցան խոշոր փոփոխութիւններ: Դա առաջին հերթին վերաբերում է սելջուկների տիրապետութեան տարիներին իրենց կալվածներից զրկված հայկական ֆեոդալական տների իրավունքների վերականգնմանը և նորերի առաջացմանը:

Այդպիսի խոշոր ֆեոդալական տների թվին էին պատկանում իրենք՝ Զաքարյանները, որոնք բաժանված էին երեք ճյուղի: Նրանցից մեկը՝ Զաքարե ամիրսպասալարի ճյուղը հաստատվեց Շիրակում և Լոռիում: Երկրորդ ճյուղը, որին գլխավորում էր Զաքարե ամիրսպասալարի եղբայր Իվանե աթաբեկը, կալվածներ ուներ Արարատյան դաշտում, Սևանա լճի ավազանում, Սյունիքում և այլ գավառներում: Երրորդ ճյուղը Զաքարեի և Իվանեի հորեղբայր Վահրամի ժառանգներն էին, որոնք հաստատվել էին Արցախի նահանգում և կալվածներ ունեին Գարդմանում, Փառիսոսում, Շամքորում և այլ գավառներում:

Բացի Զաքարյանների վերոհիշյալ ֆեոդալական տներից, իր հզորութեամբ աչքի էր ընկնում նաև Սյունիքում նոր առաջացած Օրբելյանների տունը, որը ձևավորվեց XII դարի վերջերին և XIII-ի սկզբներին: Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդած տեղեկութիւններից պարզվում է, որ վրաց թագավոր Գեորգի III-ի դեմ Իվանե Օրբելու բարձրացրած ապրա-

տամբության ժամանակ վերջինիս եղբայր Լիպարիտը, իր երկու որդիներին՝ Էլիկումի և Իվանեի հետ մասին, գնացել էր Պարսկաստան օգնություն խնդրելու, բայց մինչև նրանց վերադարձը ապստամբությունը ճնշվում է և Լիպարիտն ու նրա որդին Էլիկումը այլևս չեն վերադառնում Վրաստան:

Լիպարիտի մահից հետո Էլիկումը գալիս է Սյունիք, ամուսնանում է Ճահկեցի հայ ազնվական Աբասի դստեր հետ և Երնջակի բերդն ու Ճահուկ ավանը ստանում որպես կալված: Էլիկումը և նրա արդեն հայացած զավակները Օրբելյանների հայկական ֆեոդալական տան հիմքն են դնում: Էլիկումի որդի Լիպարիտը Սյունիքը Գանձակի էմիրությունից ազատագրելու ժամանակ Ջաքարյան Իվանե աթաբեկից ընդարձակ կալվածներ է ստանում Սյունիքի հարավային մասերում: Այդ ժամանակից սկսած Օրբելյանները հանդես են գալիս որպես խոշոր կալվածատերեր:

XIII դարի սկզբին Սյունիքի արևմտյան մասերում՝ Վայոց ձորում և Կոտայքի գավառում, առաջացավ ֆեոդալական մի այլ տուն, որը պատմական աղբյուրներում անվանվում է Պոռշյանք կամ Խաղբակյանք: Այս ֆեոդալական տան հիմնադիր Վասակ իշխանը, որն անձամբ մասնակցել էր Սյունիքի և այլ գավառների ազատագրմանը, Ջաքարյաններից ընդարձակ կալվածներ է ստանում Վայոց ձորում, Գառնիում, Կոտայքում և այլ վայրերում: Նրա հաջորդները XIII դարի առաջին կեսին արդեն հանդես են գալիս որպես խոշոր ֆեոդալներ: Բացի վերոհիշյալ ֆեոդալական խոշոր տներից, պատմական աղբյուրներում հիշատակվում են Վաչուտյանների տունը, որի հիմնադիր Վաչե իշխանը Ջաքարյաններից ընդարձակ կալվածներ էր ստացել Արագածոտն գավառում, Գոփյանների տունը, որի կալվածները գտնվում էին Սևանա լճի հարավային ափերին՝ Գեղարքունյաց գավառում, Պահլավունիների հետնորդները իրենց վաղեմի կալվածներում և այլն:

Հայաստանում սելջուկյան տիրապետության ժամանակ հողատեր սելջուկ-թուրքերը իրենց կալվածներին, որոնք կոչվում էին իկտա, տիրում էին պայմանականորեն, ժամանակավորապես: Ջաքարյանների իշխանության հաստատման ժամանակաշրջանից սկսած վերահաստատված հայ ֆեոդալները իրենց տրված հողերի մեծ մասի նկատմամբ ձեռք են բերում սեփականատիրական իրավունք և տիրում ժառանգաբար: Կատարված վերոհիշյալ փոփոխությունը փաստորեն վերականգնումն էր հողատիրության այն ձևերի ու հարաբերությունների, որոնք գոյություն ունեին Բագրատունիների թագավորության ժամանակաշրջանում:

**Գյուղացիության
ճորտացումը**

Հայ ֆեոդալական տների և հողատիրության վերոհիշյալ ձևի վերականգնմանը համընթաց վերսկսվեց նաև գյուղացիության ճորտացման, այսինքն՝ նրանց հողին ամրացնելու պրոցեսը: Այդ բխում էր ֆեոդալական տնտե-

սուժյան պահանջներից: Հայ ֆեոդալները ձեռնամուխ էին եղել սեփական տնտեսության ստեղծման գործին: Նրանք կազմակերպում էին ագարակային տնտեսություններ և շահագրգռված էին մշտական աշխատող ձեռք ունենալու մեջ: Դրա համար էլ գյուղացուն ամրացնում էին հողին և արգելում հեռանալ այդ վայրից:

XII դարի վերջերին գյուղացիների մի մասի ճորտացումն արդեն կատարված իրողությունն էր, որն արձանագրվել է Մխիթար Գոշի «Պատաստանագրքում»: Գյուղացիներին վերաբերող հողվածներից մեկում ասված է. «Մարդկային բնությունը արարչից ազատ է ստեղծվել, իսկ տերերին ծառայելը եղել է հողի և ջրի կարիքի պատճառով: Ես այսպիսի դատաստան եմ պատշաճ համարում, որ (գյուղացին) թողնելով իր տիրոջ կալվածքը կարող է գնալ և ապրել ուր կամենա: Իսկ եթե այդ քանը տերերից որևէ մեկը շների և բռնություններ նրան ետ վերադարձնի, հոր մահից հետո ազատ են այն որդիները, որոնք ծնվել են ուրիշ տեղ և ոչ տիրոջ կալվածում»: Այս մեջբերումից պարզ երևում է, որ գյուղացիները ամրացված են եղել հողին, անձնապես կախման մեջ են եղել ֆեոդալից և առանց տիրոջ համաձայնության իրավունք չեն ունեցել հեռանալու նրա կալվածից:

Գյուղացիության ճորտացված լինելու մասին են վկայում նաև XIII դարի վիճակաբան արձանագրությունները, որոնցից մի քանիսում պատմվում է, թե ինչպես ֆեոդալները իրար նվիրել կամ վաճառել են գյուղացիներին՝ և՛ հողի հետ, և՛ առանց հողի: Օրինակ, Գադի վանքի 1224 թվականի արձանագրության մեջ հիշատակություն կա «չորս տուն շինականի», Խծկոնքի 1211 թվականի արձանագրության մեջ՝ մեկ շինականի, Հաղպատի 1243 թվականի արձանագրության մեջ՝ երեք շինականի, իսկ Մարմաշենի 1225 թվականի արձանագրության մեջ՝ գյուղի ամբողջ բնակչությունը հողով և ջրով նվիրելու մասին: Ճորտացված գյուղացիության զգալի մասը կենտրոնացված էր ագարակներում, որոնք հանդիսանում էին ֆեոդալական տնտեսության կարևորագույն կենտրոններ: Սակայն գյուղացիությունը ամբողջությամբ վերցված ճորտացված չէր: Նրա ներսում կային այնպիսի խավեր, որոնք կա՛մ բոլորովին ազատ էին, կա՛մ միայն տնտեսական կախվածության մեջ էին, այսինքն՝ կախյալ գյուղացիներ էին: Գյուղացիության մեջ XII—XIII դարերում այդպիսի տարբեր խավերի առկայությունն էլ հիմք է տվել Մխիթար Գոշին իր «Պատաստանագրքում», բացի ֆեոդալական դասակարգից, մնացած բնակչությունը բաժանել երեք շերտի: Այնտեղ ասված է. «Քաղաքացի մարդիկ պիտի ավելի պատիվ ունենան, քան գեղջուկները, իսկ գեղջուկներին նմանապես առավել պատիվ պիտի տրվի, քան ագարակի բնակիչներին»:

Քաղաքացիներն ավելի արտոնյալ վիճակում էին նաև նախորդ դա-

քերում, բայց գյուղացիությունը երկու շերտի՝ գեղջուկների և ագարակի բնակիչների բաժանելը արդեն նոր երևույթ էր:

Գյուղացիության ճորտացումը ամբողջ Հայաստանի համար համատարած երևույթ չի եղել: Այն հատուկ է եղել միայն Հայաստանի հյուսիսային նահանգներին, ավելի որոշակի ասած՝ Զաքարյանների իշխանությանը ենթակա հայկական շրջաններին: Սելջուկ-թուրքական իշխանություններին դեռևս ենթակա վայրերում գյուղացիությունը չէր ճորտացվել, կամ այդ ճորտացումը այնպիսի բնույթ չի ունեցել, ինչպես Զաքարյաններին ենթակա շրջաններում: Սակայն էմիրություններին ենթակա գյուղացիները զուրկ էին որևէ իրավունքից և փաստորեն նվաճված, ստրկացված էին օտար նվաճողների կողմից:

Գյուղացիության վերոհիշյալ խավերից բացի, XII—XIII դարերում կար շահագործվողների մի այլ խումբ ևս: Դրանք աղախիններն ու ծառաներն էին, որոնք կազմում էին իրավագուրկ բնակչության ստորին խավը: Ծառաներն ու աղախինները ժամանակավորապես էին ստրկացվում: Հարուստները նրանց գնում էին, նրանք պարտավոր էին յոթ տարի ձրի աշխատել իրենց տերերի համար, նրանք իրենց սեփական տնտեսությունն ու աշխատանքի գործիքները շունեին, իսկ եթե ամուսնանում էին իրենց տերերի մոտ եղած ժամանակ և նրանց օժանդակությամբ, ապա, յոթ տարի ծառայելուց հետո ազատվելիս, իրենց ամուսիններին ու զավակներին կարող էին իրենց հետ վերցնել միայն փրկագին վճարելով: Թեև ծառաներն ու աղախինները իրենց իրավական և տնտեսական կացությամբ ստրուկների նման էին, տերերը նրանց սպանելու իրավունք չունեին: Եթե տիրոջ կողմից նրանց մարմնական վնաս հասցվեր, տերը պարտավոր էր կա՛մ իր ծախսով բուժել, կա՛մ ժամանակից շուտ ազատ արձակել տուժածին: Տիրոջ հարվածից կամ նրա հանցանքով մեռնողի համար վճարվում էր նրա արյան գինը:

Տնտեսական կյանքի աշխուժացումը Զաքարյանների ժամանակ XII դարի վերջերից Հայաստանի ազատագրված շրջանների բնակչությունը նորից ձեռնամուխ եղավ դաշտերի մշակման և անասնապահության զարգացման գործին: Շիրակի, Արշարունիքի, Բագրեվանդի և Բասենի հարթավայրերում նորից տարածվեցին ցորենի, գարու և այլ հացաբույսերի արտերը, իսկ Արարատյան դաշտում, Լոռու և Սյունիքի ձորահովիտներում՝ խաղողի այգիները և պտղատու ծառերի պարտեզները: Վերանորոգվեցին նաև քաղաքները: Անին, որ սելջուկների արշավանքների հետևանքով խիստ ավերվել էր, նրա տնտեսական կյանքը Շեղաղյան էմիրության օրոք կանգ էր առել, այժմ՝ Զաքարյանների օրոք սկսեց վերելք ապրել: Նորից ծավալվեց շինարարությունը, կառուցվեցին դղյակներ, սկսեցին գործել շուկաները, հիմնվեցին արհեստանոցներ և քաղաքը մտավ իր զարգացման նորմալ հունի մեջ:

վերականգնման այդպիսի ուղի բռնեցին նաև Կարսը և երկրի մյուս քաղաքներն ու քաղաքատիպ ավանները: Աշխուժացավ նաև ներքին և արտաքին առևտուրը: Հայաստանի քաղաքները առևտրական կապեր հաստատեցին՝ Տրապիզոնի և Միջերկրական ծովի քաղաքների հետ: Հայաստանից արտահանվում էին ինչպես արհեստագործական, այնպես էլ գյուղատնտեսական արտադրանքներ: Տնտեսական կյանքի զարգացման կարևոր հատկանիշներից մեկն այն էր, որ առևտրականները ձեռք տուր էին իրենց միջոցները ներդրել թե՛ արհեստագործության և թե՛ գյուղատնտեսության մեջ: Այդ կրեուլթի ցայտուն օրինակ է հանդիսանում Անի քաղաքի հարուստ առևտրական Հոնենց Տիգրանի գործունեությունը: Նա Հայաստանի տարբեր գավառներում գնել է գյուղեր, այգիներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ, դրանք դարձրել շահույթի աղբյուրներ:

Տնտեսական կյանքի զարգացումը բարեբար կերպով անդրադարձավ երկրում ծավալվող շինարարության վրա: Լոռիում, Սյունիքում, Շիրակում և Այրարատյան նահանգի մի շարք այլ գավառներում վերաշինվեց սելջուկյան արջավանքների ժամանակ ավերված բնակավայրերի մի մասը, ինչպես և կառուցվեցին ճարտարապետական արժեքավոր հուշարձաններ: Սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, երկրի տնտեսական կյանքի մակարդակը, հատկապես քաղաքների, քաղաքային կյանքի ու շուկայական հարաբերությունների զարգացման բնագավառներում, չհասավ այնպիսի բարձրության, որին հասել էր Հայաստանը նախասելջուկյան, այսինքն՝ Բագրատունիների թագավորության ժամանակաշրջանում:

Աշխատավորության պայքարը շահագործողների դեմ

Երկրի արտադրանքի աճը ընդհանուր առմամբ դրականորեն անդրադարձավ ժողովրդի կենսամակարդակի վրա, սակայն աշխատավոր մարդկանց ստեղծած նյութական բարիքներից օգտվում էին միայն շահագործող խավերը՝ ազնվականները, հոգևորականները և հարուստ առևտրականները: Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքից» հայտնի է, որ գյուղացիները պարտավոր էին ֆեոդալներին տալ յուրաքանչյուր տարվա բերքի մեկ հինգերորդ մասը, ամեն տարի տասը մանր եղջյուրավոր անասունից մեկը, յուրաքանչյուր կովից մեկ լիտր յուղ, շաբաթվա մեջ մեկ օր իրենց անասուններով և գործիքներով ձրիաբար աշխատել ֆեոդալների համար, տոն օրերին և տարեմուտին նվերներ տալ, անտառից և որսից ձեռք բերածը տասնորդել, եկեղեցուն տալ տասանորդը և այդ բոլորի հետ միասին պետությանն էլ վճարել զանազան հարկեր: Իրենց արտադրանքից բազմաթիվ մասհանումներ էին կատարում նաև արհեստավորները: Այդ ամենը ծանրացնում էր աշխատավոր գյուղացիների վիճակը, նեղ դրություն մեջ էր դնում արհեստավորներ-

րին, սրում դասակարգային հակասությունները շահագործողների և աշխատավորութայան միջև, վերջինիս ակտիվ պայքարի հանում շահագործողների դեմ:

Պատմական աղբյուրներում թեև քիչ տեղեկություններ են պահպանվել XII—XIII դարերում Հայաստանում և հայաբնակ այլ վայրերում տեղի հենցած դասակարգային պայքարի մասին, սակայն եղած կցկտուր վկայություններն էլ բավականաչափ հաստատուն կերպով խոսում են ոչ միայն այդ պայքարի առկայության, այլև բորբոքման ու խորացման մասին: Շիրակի Գրիգոր արքեպիսկոպոսի Անի քաղաքում թողած 1217 թվականի և նույն քաղաքում գրված վրաց Եփիփան կաթողիկոսի 1218 թվականի արձանագրությունները վկայում են Շիրակի գյուղացիների և Անի քաղաքի բնակչության՝ հոգևորականներին վճարվող տուրքերից ազատվելու համար մղած պայքարի մասին:

Գրիգոր արքեպիսկոպոսի արձանագրությունից երևում է, որ նաստիպված է եղել վերացնել գյուղացիներից եկեղեցու համար հավաքվող հացահատիկային տուրքը, իսկ Անի քաղաքի բնակիչներից՝ զատկի օրերին եկեղեցուն մորթի տալու պարտավորությունը: Այդպիսի կարևոր եկամտից եկեղեցին կհրաժարվեր միայն հարկատուների, այսինքն՝ աշխատավոր բնակչության վճռական դիմադրությունից հետո: Այդպիսի դիմադրության մասին շատ որոշակիորեն արդեն խոսվում է վրաց Եփիփան կաթողիկոսի արձանագրությունում: Այնտեղ ասված է, որ Անիի բնակիչները ըմբոստացել են հոգևորականության դեմ, քանի որ նրանք բնակչության վրա ծանր տուրքեր էին դրել: Կաթողիկոսը հարկադրված է եղել միջամտել գործին, կշտամբել Անի քաղաքի հոգևորականներին՝ նրանց արարքների համար, և ժողովրդի զայրույթը մեղմացնելու նպատակով ի լուր ամենքի հայտարարել, որ նշանակված տուրքերը շատ են և ապօրինի:

XII դարում Հայաստանում և հայաբնակ այլ շրջաններում ևս դասակարգային պայքար է մղվել: Ինչպես հայտնի է, Հայաստանում թոնդրակյան շարժման ճնշման տարիներին բազմաթիվ թոնդրակեցիներ արտաքսվեցին նաև Սիրիա և Հյուսիսային Միջագետք: Նրանց հետնորդները XII դարի երկրորդ կեսին ակտիվ գործունեություն են ծավալում Հայաստանի հարավային և սրան սահմանակից շրջաններում: Ներսես Շնորհալու գրած մի նամակից երևում է, որ Ամայք և Շփղթան գավառների հայ բնակչության մի մասը մերժում է քրիստոնեական եկեղեցու որոշ սկզբունքներ, հայտարարելով, որ Քրիստոսը մեռել է խաչի վրա և այլևս հարություն չի առել, որ հոգին անմահ չէ, որ նա էլ է մեռնում մարմնի հետ միասին: Ներսես Շնորհալին պարզաբանում է, որ դրանք թոնդրակյաններ են եղել, այդ գավառների իշխանին խորհուրդ է տալիս՝ չսել և հալածանքի ենթարկել նրանց:

XII դարի կեսերին թոնդրակյանների հանդես գալը ցույց է տալիս, որ այդ շարժումը Գրիգոր Մագիստրոսի դաժան հալածանքներից հետո էլ շարունակում է իր գոյությունը և վերստին սկսում իր պայքարը թե՛ քրիստոնեական եկեղեցու և թե՛ աշխարհիկ ֆեոդալների դեմ: Այս փաստը նույնպես վկայում է XII—XIII դարերում դասակարգային պայքարի ուժեղացման մասին ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Հայաստանից դուրս գտնվող հայաբնակ վայրերում:

ԳԼՈՒԽ VII

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ

1. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲՆԱՇԵԱՐՀԸ ԵՎ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աշխարհագրական դիրքը և բնական հարստությունները Կիլիկիան ընկած է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան կամ Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան անկյունում: Հարավից Կիլիկիան եզերում է Միջերկրական ծովը՝ առաջացնելով մի շարք ծովածոցեր ու ծովափորշեր, որոնք բնականից հանդիսանում են հարմար նավահանգիստներ: Հյուսիսից և արևմուտքից Կիլիկիան Փոքր Ասիայի մյուս շրջաններից անջատվում է Տավրոսի լեռնաշղթայով, որը Պամփուլյան ծոցի մոտ հատվում է Միջերկրական ծովի հետ: Արևելքից Կիլիկիայի բնական սահմանն են կազմում Սև լեռները կամ Ամանոսի լեռնաշղթան: Կիլիկիայի բնական սահմանները, հատկապես լեռնաշղթաները, երկրի համար հանդիսանում են պաշտպանական ամուր գոտիներ: Այդ լեռներով դեպի Կիլիկիա կարելի է անցնել միայն առանձին կիրճերով, որոնք անվանվել են կապան: Երկրի հյուսիս-արևելյան մասը ծածկված է լեռնային զանգվածներով, որոնք կազմում են բարձրադիր մի լեռնաշխարհ, կոչվում է Լեռնային Կիլիկիա, իսկ հարավ-արևելյան մասը՝ Դաշտային Կիլիկիա: Երկրի արևմտյան մասը, որ ծածկված է քարքարոտ բլուրներով, ստացել է Քարուտ Կիլիկիա անունը:

Կիլիկիայում կան բազմաթիվ գետեր ու գետակներ, որոնցից ջրառատությամբ և երկարությամբ աչքի են ընկնում Կալիկաղնոս կամ Սելեկիա, Լամոս, Կյուղնոս կամ Տարսուլս-չայ, Սարոս կամ Սիհուն և Պիոամոս կամ Զիհուն գետերը: Վերջին չորս գետերը, հոսելով դաշտային Կիլիկիայով, երկրի հյուսիսային լեռներից իրենց հետ բերում են հանքային նյութերով հարուստ տիղմ և դրանով ծածկում արդեն իսկ բերրի դաշտերը, ավելի արգավանդ դարձնում դրանք:

Կիլիկիայի բնաշխարհը հարուստ է ինչպես բուսականությամբ ու կենդանիներով, այնպես էլ հանրային նյութերով: Նրա լեռնային մասե-

րը ծածկված են փշատերև և սաղարթախիտ ծառերի անտառներով ու ընդարձակ արոտավայրերով, որոնք նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում մի կողմից անասնապահության, մյուս կողմից փայտամշակության զարգացման համար: Կիլիկիայի դաշտային մասը իր լայնարձակ հարթավայրերով և արգավանդ հողերով նպաստել է երկրագործության զարգացմանը:

Կիլիկիայի լեռների ընդերքում կան բազմատեսակ հանքանյութեր, որոնցից հին ժամանակներում հայտնի են եղել երկաթի, կապարի, արծաթի, գանազան գույնի կրաքարերի, ծծումբի, արջասպի, բորակի, աղ: և այլ նյութերի հանքեր: Այնտեղ կան նաև հանքային բուժիչ ջրեր, որոնք դեռ վաղ ժամանակներում օգտագործվել են բնակչության կողմից:

Կիլիկիայի բնակչու- Կիլիկիան որպես բնակավայր հայտնի է դարձել **թյունը մինչև X դա-** շատ վաղ ժամանակներից: Նրա հնագույն բնակիչներին են եղել փոքրասիական ցեղերն ու ցեղախմբերը, իսկ միջին դարերում այնտեղ ապրել են հույներ, ասորիներ, հրեաներ և այլ ազգություններ: Հիշյալ բնակիչներից բացի, այդ երկրի առանձին շրջաններում, հին ժամանակներից սկսած, բնակություն են հաստատել նաև հայերը: Դեռևս մեր թվականությունից առաջ, I դարում, Կիլիկիայի արևելյան շրջանները նվաճեց Տիգրան II-ը: Այդ ժամանակից սկսած հայերը բնակություն են հաստատել հիշյալ վայրում: IV դարի լատին մատենագիր Ամիանոս Մարցելինոսի վկայությամբ, Իսոսի (այժմյան Ալեքսանդրետայի) ծոցը ժամանակին կոչվել է «Հայկական ծոց», իսկ նրա համարյա ժամանակակիցը՝ Հովհան Ոսկեբերանը V դարի սկզբին Կիլիկիայի արևելյան շրջանից գրած մի նամակում հիշատակում է, թե իր ապրած գյուղը հայաբնակ է, որ մի հայ իշխան է այդ շրջանի տերը:

Բյուզանդական կայսրությունը VI—VII դարերից սկսած վարում էր հայերին Հայաստանից արտագաղթեցնելու քաղաքականություն, որի հետևանքով Հայաստանից բազմաթիվ հայեր տեղափոխվեցին Կիլիկիա և նրա մոտակա շրջանները: VII դարի առաջին կեսին Կիլիկիայի արևելյան շրջաններում արդեն մեծ թվով հայեր կային, որոնց հայոց Քրիստափոր կաթողիկոսը զգուշացրել էր նեստորական աղանդին ենթարկվելու վտանգից: Արաբական աղբյուրներում հիշատակվում է, որ 809 թվականին վերաշինվել է Սիս քաղաքը, ուր տեղափոխվել են բազմաթիվ հայեր:

Ստեփանոս Տարոնեցին վկայում է, որ Խաչիկ կաթողիկոսը X դարի վերջին Տարսոն և Սուլբնդա քաղաքներում ու նրանց շրջակայքում մեծ թվով հայ բնակչության կուտակման պատճառով եկեղեցական թեմեր՝ եպիսկոպոսություններ է հաստատել: Նույն դարում հայերը բնա-

կոսթյուն են հաստատում նաև Սելևկիա քաղաքում և նրա շրջակայքում, 967 թվականին իրենց վրա են վերցնում քաղաքի և նրա շրջակայքի պաշտպանությունը օտար ասպատակողներից:

Այսպիսով, վաղ ժամանակներից սկսած հայերը աստիճանաբար թափանցել են Կիլիկիա և X դարում արդեն զգալի թիվ կազմելով մեծ դեր են խաղացել այդ երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում, բայց մինչև XI դարը փոքրամասնություն են կազմել:

Հայերի հոսանքը XI դարում Հայաստանի համար ստեղծված քաղաղեպի **Կիլիկիա XI դարում** մի մասին ստիպեցին թողնել հայրենիքը և գնալ օտար երկրներ: Հայերը գաղթում էին գլխավորապես դեպի Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանները, հատկապես՝ Կիլիկիա: Դեռևս XI դարի առաջին քառորդին Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի հետ Փոքր Ասիա տեղափոխված ավելի քան 70 հազար հայերի մեծ մասը բնակոսթյուն հաստատեց Կիլիկիայի լեռնային մասերում: Պատմագիտական գրականություն մեջ հիշատակություն կա, որ հետագայում Վասպուրականից դեպի վերոհիշյալ շրջանները և Կիլիկիա տեղափոխվել են շուրջ 400 հազար հայեր:

1045 թվականին Բյուզանդական կայսրության մեքենայությունների պատճառով իր թագավորությունից զրկված Գագիկ II-ը եկավ և բնակություն հաստատեց Կիլիկիայի սահմանագլխում գտնված Պիզու քաղաքում: Այդ առիթ տվեց, որ Հայաստանի տարբեր շրջաններից հայկական ազնվականական տարրերը, ինչպես և բնակչության մյուս խավերից բազմաթիվ հայեր, թողնեն իրենց հայրենիքը, տեղափոխվեն Կապադովկիայի հարավային և Կիլիկիայի հյուսիսային շրջանները: Հայերի հոսանքը դեպի Կիլիկիա և հատկապես դեպի նրա դաշտային ու ծովափնյա մասերը առավել ևս ուժեղացավ սելջուկ-թուրքերի արշավանքների ժամանակ: 1065 թվականին Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանը թողեց իր երկիրը և մեծաթիվ զորականների, ազնվականների և այլոց հետ միասին տեղափոխվեց Կիլիկիայի հյուսիսային սահմանամերձ Մմնդավ կոչված շրջանը: 1073 թվականին բազմաթիվ մարդկանց հետ միասին Կիլիկիա գնաց Արցախի իշխաններից մեկը՝ Օշինը: Այնտեղ տեղափոխվեցին Սասունից, Վասպուրականից, Շիրակից և Հայաստանի այլ վայրերից բազմահազար հայեր:

XI դարի 70-ական թվականներին սելջուկ-թուրքերը ներխուժեցին նաև Փոքր Ասիայի արևելյան ու կենտրոնական շրջանները, ասպատակության ենթարկեցին Ասորիքն ու Կիլիկիայի սահմանակից այլ երկրներ: Այստեղ կենտրոնացած հայկական բնակչության զգալի մասը տեղափոխվեց Կիլիկիայի հարավային՝ դաշտային և ծովափնյա շրջանները և բնակություն հաստատեց Մամեստիա, Ադանա, Տարսոն քաղաքներում

և նրանց շրջակայքում: Այդպիսով, XI դարի կեսերին, հատկապես այդ դարի երրորդ քառորդին, Կիլիկիայում կուտակվեցին մեծ թվով հայեր, որոնք արդեն այդ երկրի բնակչության մեջ քանակական գերազանցություն ձեռք բերեցին: Շատ շրջաններում առաջացան հայ խոշոր ֆեոդալներ, որոնք այդ գավառների վարչական ու տնտեսական կյանքի կառավարումն իրենց ձեռքը վերցրին: Օրինակ, Տարսոնի կառավարիչ էր նշանակվել Աբլղարիք Արծրունի իշխանը: Լամբրոնի տերն էր Գանձակից Լկաժ իշխան Օշինը, իսկ սրա եղբայրը Պապեոնի տերը դարձավ: Մի այլ հայ իշխան՝ Խաչատուրը, ձեռք բերեց Քարուտ Կիլիկիայի, իսկ Հակամ իշխանը՝ արևմտյան ծովափնյա շրջանների կառավարչությունը: Նախնայելյանները դարձան Լամբրոնին սահմանակից շրջանների տերը: Հայ բնակչության կուտակումը Կիլիկիայում և այնտեղ հայկական խոշոր ֆեոդալական տների առաջացումն ու քաղաքական կռուի ձեռք բերումը նախապայմաններ ստեղծեցին հայկական ինքնուրույն իշխանություն առաջացման համար:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ

Հայկական իշխանությունների առաջացումը Կիլիկիային սահմանակից երկրներում Կիլիկիայում և նրան սահմանակից շրջաններում հաստատված հայկական ֆեոդալական խոշոր տները իրենց կալվածներն ընդարձակելու համար պայքարի մեջ մտան այլազգի և առաջին հերթին բյուզանդական ժագում ունեցող ֆեոդալների հետ: Այդ պայքարը գնալով խորացավ, լայն շափեր ընդունեց և ժամանակի ընթացքում վերածվեց քաղաքական-ազատագրական պայքարի՝ ուղղված բյուզանդական գերիշխանության դեմ:

Կիլիկիայի, Կապադովկիայի ու Ասորիքի հայ բնակչության բոլոր խավերը համակրանքով վերաբերվեցին այդ պայքարին: Նրանք համախմբվեցին այդ պայքարը գլխավորող անձանց շուրջը և օժանդակեցին նրանց թոթափելու բյուզանդական կայսրերի գերիշխանությունը: Այդ պայքարի արդյունքը եղավ այն, որ հայկական իշխանություններ առաջացան Կիլիկիայի լեռնային մասերում, Կապադովկիայում և Ասորիքի հյուսիսային շրջաններում: Դրանցից մեկը Փիլարտոսի իշխանությունն էր: Սա նախկինում եղել էր բյուզանդական գորավար, որի բանակի զինվորների մեծ մասը հայեր էին: 1071 թվականի Մանազկերտի ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության կրած պարտությունից հետո նա հրաժարվեց ճանաչել կայսրության գերիշխանությունը և սկսեց գործել ինքնանկախ: Շուտով նրա գլխավորությամբ ստեղծվեց մի ընդարձակ իշխանություն, որն ընդգրկում էր Մարաշի, Քեսուի, Եդեսիայի, Անարզաբայի ու այլ շրջաններ: Այն իր գոյությունը պահպանեց մինչև XI դա-

րի 80-ական թվականները: Հետագայում՝ Փիլարտոսի մահից հետո, Քեստուում առաջանում է Գող Վասիլի իշխանությունը, որը նույնպես ընդարձակ շրջաններ է ընդգրկել և իր գոյությունը պահպանել է մինչև XII դարի սկիզբը:

Հայկական այդ իշխանությունները երկար ժամանակ կասեցնում էին սելջուկ-թուրքերի ներխուժումը Ասորիքի որոշ շրջաններ ու Կիլիկիա և դրանով իսկ նպաստավոր պայմաններ ստեղծում Կիլիկիայի հայերի համար՝ միավորվելու և իրենց սեփական իշխանությունը ստեղծելու: Վերոհիշյալ հայկական իշխանությունները կարճատև կյանք ունեցան: Նրանք փաստորեն գոյություն ունեցան: մինչև իրենց հիմնադիրների մահը: Ի տարբերություն վերը հիշատակված իշխանությունների, այլ ընթացք ունեցավ բուն Կիլիկիայում Ռուբենի գլխավորութամբ ստեղծված հայկական իշխանությունը, որը խոշոր դեր խաղաց Կիլիկիայի հայերի պետական ու կուլտուրական կյանքում:

Ռուբինյան իշխանության հաստատումը Պատմական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Գագիկ II-ի թիկնապահ իշխաններից (թերևս ազգականներից) մեկը՝ Ռուբեն անունով, հաստատվել էր Կիլիկիայի հյուսիսային լեռնաշխարհում՝ Բարձրաբերդում: Նա 1080 թվականին ապրտամբեց Բյուզանդական կայսրության դեմ, ամրացավ Կոռոմոզու բերդում և պայքար սկսեց իր իշխանությունն ընդարձակելու համար: Այդ պայքարի ընթացքում Ռուբենի շուրջը համախմբվեցին Կիլիկիայի լեռնային շրջաններում բնակություն հաստատած հայերը և օգնեցին նրան այդ շրջանները մաքրելու բյուզանդական իշխանություններից: Հայերին հաջողվեց կարճ ժամանակում բյուզանդացիներից դրավել նաև Կոպիտառ և Բարձրաբերդ ամրոցները, ազատագրել ամբողջ Բարձրաբերդի շրջանը և Ռուբենի գլխավորությամբ Կիլիկիայում հիմք դնել հայկական իշխանության: Այստեղից էլ պատմության մեջ այդ իշխանությունը կոչվեց Ռուբինյան իշխանություն կամ թագավորություն:

Ռուբինյան իշխանությունը, որ XII դարի վերջերին դարձավ թագավորություն, իր գոյությունը պահպանեց շուրջ 300 տարի: Այն իր պետական կառուցվածքով, մշակած օրենքներով և վարչական սիստեմով հասավ կազմակերպվածության ավելի բարձր աստիճանի, քան դրանից առաջ եղած հայկական թագավորությունները, դարձավ հայերի երկրորդ հայրենիքը, միջնադարյան հայ կուլտուրայի խոշորագույն օջախը: Այդ թագավորությունը միաժամանակ դարձավ Արևելքի և Արևմուտքի միջև մի շաղկապող, այդ երկու աշխարհամասերի կուլտուրաների հաղորդակից օղակ և դրական դեր խաղաց հարևան ժողովուրդների կյանքի պրոգրեսիվ երևույթներին ու առաջավոր մտքերին հայ իրականությանը իրազեկ պահելու գործում: Նոր հաստատված հայկական

իշխանությունը իր իսկ հիմնադրի օրոք բավականին ընդարձակվեց և հանդես բերեց բարձր կենսունակություն: Ռուբեն I-ը (1080—1095) կարողացավ իր իշխանությունը տարածել լեոնային Կիլիկիայի մեծ մասի վրա և արդեն ամուր հիմքերի վրա դրված մի իշխանություն ժառանգություն թողեց իր որդուն՝ Կոստանդին I-ին (1095—1100):

Խաչակիրները և հայկական իշխանության ընդարձակումը XII դարի առաջին երեք տասնամյակներին հայկական իշխանությունը Կիլիկիայում ավելի ընդարձակվեց ու ամրապնդվեց: 1098 թվականին հայկական զորքերը գրավեցին Վահկա բերգը՝ լեոնային Կիլիկիայի կարևորագույն ամրություններից մեկը, որն այդ ժամանակից սկսած դարձավ իշխանության կենտրոն: Կոստանդին I-ը ձեռնամուխ եղավ իր իշխանության սահմանները դեպի Դաշտային Կիլիկիա ընդարձակելու գործին: Այստեղ ևս հայերը հաջողության հասան և, ինչպես Մատթեոս Ուռհայեցին է վկայում, տիրեցին «բազում քաղաքաց և գավառաց»: Կոստանդինի ժամանակ հայերի հաջողությանը նպաստեց նախ այն, որ ազատագրվող շրջանների բնակչության մեծ մասը հայեր և ասորիներ էին, որոնք ակտիվ կերպով օժանդակում էին հայկական զորքերին: Երկրորդ, խաչակիրների արշավանքը, որն սկսվել էր այդ ժամանակ, օբյեկտիվորեն օժանդակում էր հայերին Բյուզանդական կայսրության դեմ նրանց մղած ազատագրական պայքարում:

Կոստանդին I-ը համագործակցեց խաչակիրների հետ և իր զորքերով մասնակցեց խաչակիրների արշավանքին դեպի Ասորիքի մի շարք քաղաքներ: Նա և հայ այլ իշխաններ պարենով և այլ միջոցներով օգնեցին խաչակիրների զորքերին, իսկ խաչակիրները օժանդակեցին Կոստանդինին իր իշխանությունն ընդարձակելու դեպի արևելք, նրան շնորհեցին «կոմսի», «մարկիզի» տիտղոսներ և խնամիական կապեր հաստատեցին նրա ընտանիքի հետ: Եդեսիայի կոմս Ժոսելինն ամուսնացավ Կոստանդինի դստեր, իսկ Երուսաղեմի թագավոր Բուլդվինը՝ նրա եղբոր աղջկա հետ:

Կոստանդին I-ի հաջորդը և որդին՝ Թորոս I-ը (1100—1129) շարունակեց իր հոր քաղաքականությունը: 1104 թվականին հայկական բանակը Թորոսի ղեկավարությամբ առաջ շարժվեց դեպի Սիս և Անարզաբա քաղաքները: Անարզաբայի մոտ հայերը ջարդեցին բյուզանդական զորքերին և այդ երկու քաղաքներն իրենց շրջակայքով միացրին հայկական իշխանությանը: 1111 թվականին նրանք գրավեցին Կիզիստրա ամրոցը, որով հայկական իշխանության սահմաններն ընդարձակվեցին դեպի հյուսիս՝ մինչև Կապադովկիա:

Հայկական իշխանության հաջողություններն սկսեցին անհանգրստություն պատճառել թե՛ Բյուզանդական կայսրությանը, թե՛ Կիլիկիային սահմանակից սելջուկ-թուրքական էմիրություններին: 1107 թվակա-

նին ի կոնիայի սելջուկները թափանցեցին Կիլիկիա և ասպատակեցին Անարզաբայի շրջանը, սակայն Թորոս I-ի և Գող Վասիլի միացյալ զորքերը Բերդուսի մոտ ջարդեցին սելջուկներին և ետ շարտեցին նրանց: Նման հարձակումները կրկնվեցին նաև 1110 և 1113 թվականներին, բայց հայերին հաջողվեց սանձահարել սելջուկյան հրոսակախմբերին և մաքրել երկիրը նրանցից:

Հակառակորդների դեմ տարած հաղթանակները բարձրացրին Կիլիկիայի հայկական իշխանության հեղինակությունը հարևան ժողովուրդների աչքում, ամրապնդեցին նրա դերն ու տեղը Մերձավոր արևելքի քաղաքական կյանքում:

Դաշտային Կիլիկիայի միացումը հայկական իշխանությանը Թորոս I-ին հաջորդեց նրա եղբայր Լևոն I-ը (1129—1137), մի եռանդուն և քաջակոշով անձնակազմով ժողովուրդներին, որի իշխանության շրջանում կրկրի հոգսերից մեկը դարձավ Կիլիկիայի ծովեզրյա մասերի ազատագրումը: Դա բարդ ու դժվարին գործ էր: Այստեղ հայերը բախվեցին և՛ բյուզանդացիների, և՛ խաչակիրների հետ: Վերջիններն իրենց արշավանքների ժամանակ բնակություն էին հաստատել ծովափնյա մի շարք շրջաններում, հատկապես Դաշտային Կիլիկիայի արևելյան մասերում: Բայց հայերը կարողացան օգտագործել իրենց հակառակորդների միջև եղած թշնամանքը և առանձին-առանձին նրանց դուրս բերել Կիլիկիայից:

1130—1132 թվականներին հայկական իշխանությունը բյուզանդական զորքերին դուրս բերեց Մամեստիայից, Ադանայից և Տարսոնից: Դրանով հայերն իրենց իշխանության սահմանը հարավից հասցրին Միջերկրական ծով: Այնուհետև, Լևոն I-ի բանակը հարձակվեց Կիլիկիայի սահմանակից սելջուկյան էմիրությունների վրա և իշխանության սահմաններն ընդարձակեց դեպի արևելք ու հյուսիս-արևելք, իսկ հետո ձեռնարկեց Կիլիկիայի հարավ-արևելյան ծովեզրյա շրջանների ազատագրումը: Դրանից հետո Լևոն I-ը դաշնակցեց Եդեսիայի դուքս Ճոսլինի՝ իր քրոջ որդու և Հալեպի Զանգի էմիրի հետ, պայքարի ելնելով Անտիոքի դքսության և Երուսաղեմի թագավորության դեմ: 1135—1136 թվականներին խաչակիրներին ծովափնյա շրջաններից դուրս բերուց հետո իշխանության սահմաններն ընդարձակեց դեպի արևմուտք և հասցրեց մինչև Կալիկադոնոս գետը:

Հայկական իշխանության Մինչև 1130-ական թվականները Բյուզանդական նության ժամանակայսրությունը լուրջ ուշադրություն չէր դարձնում կավոր անկումը Կիլիկիայում տեղի ունեցող դեպքերի վրա: Սակայն 1136 թվականին, երբ հայկական զորքերը պաշարել էին Սելևկիա քաղաքը, բյուզանդական կայսր Հովհաննես Կոմնենոսը կազմակերպեց արշավանք դեպի Կիլիկիա:

Բյուզանդական բանակը Կիլիկիա մտավ Միջերկրական ծովով: Նա թևանցեց շրջապատված Սելևկիա քաղաքը և արջավեց Դաշտային Կիլիկիայի վրա: Նրան հաջողվեց սրբնթաց արշավանքով գրավել Տարսոն, Ադանա, Մսիս քաղաքները և առաջ շարժվել դեպի Անարզաբա, որն այդ ժամանակ հայկական իշխանության կենտրոնն էր: Հայկական զորքերը, տեղեկանալով բյուզանդացիների հարձակման մասին, դադարեցրին Սելևկիայի պաշարումը և եկան ամրացան Անարզաբայում:

Հովհաննես Կոմնենոսի բանակը մոտեցավ ու պաշարեց Անարզաբան: Բյուզանդական կայսրը հայերի դեմ հանեց իր դաշնակիցներին՝ թուրքերին, բայց հայերը քաղաքի պարիսպներից դուրս նրանց ջարդեցին և ետ մղեցին: Այդ ժամանակ քաղաքի վրա սկսեց գրոհել հունական բանակը: Հայերը քաշվեցին պարսպից նեխ և համառությամբ պաշտպանեցին իրենց քաղաքը:

Անարզաբայի պարիսպների տակ տեղի ունեցան արյունալի մարտեր: Երկու կողմերն էլ կոպում էին անընկճելի համառությամբ: Բյուզանդացիները բաբաններ բերեցին և, մարտկոցներ կազմելով, սկսեցին հարվածել պարիսպներին: Սակայն, պաշտպանվողներն էլ իրենց հերթին մեքենաներով հսկայական քարեր էին նետում թշնամու վրա և շարքից հանում բաբանները: Նրանք պարիսպ քանդող մեքենաները հրկիզում էին նաև շիկացած երկաթյա ձողերով: Բայց բյուզանդացիները կավով ծեփեցին բաբանները, որպեսզի դրանք պաշտպանեն հրկիզումից, ճեղքեցին պարիսպը և ներխուժեցին քաղաք:

Հայերը միջնաբերդում 30 օր համառ պայքար մղելուց հետո ստիպված եղան թողնել քաղաքը, քաշվել լեռները և ամրանալ Վահկա բերդում: Վերջինս որքան էլ անառիկ էր, այնուամենայնիվ շղիմացավ բյուզանդական գերազանց ուժերին և 1137 թվականին Լևոն I-ը անձնատուր եղավ: Բյուզանդական կայսրը Լևոն I-ին և նրա երկու որդիներին՝ Ռուբենին և Թորոսին, շղթայակապ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, իսկ Կիլիկիան ենթարկեց իր գերիշխանությանը:

Կիլիկիան նվաճելուց հետո բյուզանդական կայսրը վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Երկիրը մնաց անպաշտպան: Դրանից օգտվեցին հարևան սելջուկյան էմիրությունները և լատինական իշխանությունները: Դանիշման Մելիք-Ահմատը ներխուժեց երկրի լեռնային մասերը, գրավեց Վահկա բերդը և Կապանի ամրությունները: Խաչակիրները ասպատակեցին դաշտային շրջանները: Երկրում ստեղծվեց խառնակ և անպահանջ վիճակ:

Թորոս II-ը և իշխան Կիլիկիայում ստեղծված դրությունը նորից իր վրա նության վերականգնող հրավիրեց Բյուզանդական կայսրության ուշադրությունը: Հովհաննես Կոմնենոսը 1142—1143 թվականներին նորից մի մեծ բանակով արշավեց Կիլիկիա: Սակայն 1143

Թվականին նա Կիլիկիայում նետահարվեց թունավոր նետով և մեռավ՝ գահը թողնելով իր որդի Մանվելին։ Վերջինս Կիլիկիայում թողեց 12 հազարանոց մի բանակ և վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս։ Հենց այդ ժամանակ էլ երկրում սկսվեց մի հուժկու շարժում բյուզանդական տիրապետութունը նորից տապալելու և հայկական իշխանութունը վերականգնելու համար։

Հայ պատմագիրները հաղորդում են, որ գերված հայոց իշխան Լևոն I-ը և նրա որդին՝ Ռուբենը 1142 թվականին մահանում են Կոստանդնուպոլսում։ Մյուս որդին՝ Թորոսը կենդանի է մնում, վերադառնում է Կիլիկիա և պայքարում իշխանության վերականգնման համար։ Թորոսի Կիլիկիա վերադառնալու մասին կան տարբեր տեղեկություններ, որոնք, սակայն, միաբերան վկայում են, որ Թորոս II-ը (1145—1169) փախչում է Կոստանդնուպոլսից, 1145 թվականին գալիս է Կիլիկիա, իր շուրջն է համախմբում հայկական ուժերին, օժանդակություն ստանում ասորիներից և պայքար սկսում բյուզանդական զորքերի դեմ։ Շուտով նրա մոտ են գալիս գերութունից զերծ մնացած իր երկու եղբայրները՝ Ստեփանեն և Մլեհը, որոնք բյուզանդական արշավանքի ժամանակ գտնվում էին Հալեպում։ Նրանք ընդհանուր գրոհ սկսեցին բյուզանդացիների դեմ և, նրանց դուրս քշելով Լեոնային Կիլիկիայից, ազատագրեցին Ամուտա, Վահկա, Առյուծ և Սիմոնկլայ բերդերը։

Իրենց դիրքերն ամրապնդելու և հաղթանակն ապահովելու նպատակով հայերը դարձյալ համագործակցության մեջ մտան խաչակիրների հետ։ Այդ համագործակցությունն ավելի ամուր դարձնելու համար թորոս II-ը ամուսնացավ խաչակիր իշխաններից մեկի՝ Եդեսիայի Թևոսաշարի տեր Ճոսլինի դստեր հետ։ Այդ նույն նպատակով հայերը աշխատեցին ընդհանուր լեզու գտնել նաև սելջուկ-թուրքական առանձին էմիրությունների հետ։ Օգտագործելով այդ իշխանութունների ուժերը, հայերը Թորոս II-ի գլխավորությամբ ազատագրեցին Անարղաբա քաղաքը, Թիլ ամրոցը, իջան դեսպի ծովափ և 1151 թվականին դուրս քշեցին բյուզանդացիներին Մսիս և Տարսոն քաղաքներից։ 1145—1151 թվականներին՝ շուրջ 5—6 տարվա ընթացքում հայերին հաջողվեց բյուզանդական զորքերից մաքրել համարյա ամբողջ Կիլիկիան և վերականգնել հայկական իշխանութունը։ Սամվել Անեցու և Մատթեոս Ուոհայեցու վկայությամբ, Թորոս II-ը ոչ միայն «իր հայրենիքը ետ գրավեց, այլ ավելի քաղաքներ ու բերդեր առավ, քան իր նախնիները» և «տիրապետեց ամբողջ Կիլիկիան ծագե ի ծագ»։

3. ՊԱՅՔԱՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԴԵՄ ԵՎ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ

Բյուզանդական կայսրությունը 1152 թվականին Բյուզանդական նոր Անդրոնիկոս Կոմնենոս զորավարին մեծ բանակով արշավանքները ուղարկեց Կիլիկիա, հրահանգելով նրան՝ ոչնչացնել հայկական իշխանությունը: Անդրոնիկոսը Կիլիկիա գալով, իր մոտ հրավիրեց դեռևս բյուզանդական գերիշխանությունը ճանաչող Պապեոնի և Լամբրոնի հայ իշխան Օշին Հեթումյանին և Բարձրաբերդի տեր Վասիլ Նաթանայելյանին, նրանց հետ միասին սլաշարեց Մսիս (Մամեստիա) քաղաքը, ուր գտնվում էր հայկական բանակը:

Թորոս II-ը, նկատի ունենալով թշնամու գերազանց ուժերը, Անդրոնիկոսին առաջարկեց հաշտություն կնքել, խոստանալով հնազանդվել կայսրին, բայց սլաշամանով, որ կայսրն էլ ճանաչի հայերի իրավունքները: Սակայն բյուզանդական զորավարը ի պատասխան հայերի հաշտարար առաջարկի, սպառնաց Թորոս II-ին, ասելով, որ ինքը իր հետ բերել է նրա հոր՝ Լևոն I-ի շղթաները և դրանցով Թորոսին պիտի շղթայակապ ուղարկի Կոստանդնուպոլիս:

Հայերը վրդովվեցին Անդրոնիկոսի նման պատասխանից, կրկնապատկեցին իրենց ուժերը և ամուր պաշտպանեցին քաղաքը, իսկ հետո, անցնելով հարձակման, անձրևոտ մի գիշեր դուրս եկան քաղաքից և հանկարծակի գրոհեցին բյուզանդական բանակի վրա: Խուճապի ենթարկված հակառակորդը շղիմացավ ու փախուստի դիմեց: Թորոս II-ի զորքերը մեծ ջարդ տվեցին թշնամուն և գերեցին շատերին, որոնց թվում Օշին Հեթումյանին և Վասիլ Նաթանայելյանին: Իսկ բյուզանդական զորավար Անդրոնիկոս Կոմնենոսը հազիվհազ փրկեց իր անձը՝ Անտիոքի կողմերը ճողոպրելով: Գերիների հետ Թորոս II-ը վերաբերվեց յուրովի: Նա երկու հայ իշխաններից փրկագին ու պատանդներ վեցրեց և ազատ արձակեց, իսկ հույն իշխաններին առաջարկեց, որ իրենք որոշեն իրենց փրկագինը: Հույները Թորոսին խնդրեցին, որ ի'նքը սահմանի իրենց փրկագնի չափը, իսկ Թորոսը նրանց պատասխանում է. «Եթե ինձ համար մի բան արժենայիք, ձեզ չէի արձակի»: Գերվածները ստիպված իրենք են նշանակում իրենց փրկագնի չափը և վճարում: Վերցրած գանձն ու գումարը Թորոս II-ը հույն իշխանների առաջ բաժանում է իր զինվորներին: Երբ գերիները հարցնում են, թե ինչու է այդպես վարվում, նա պատասխանում է. «... որ ուրիշ անգամ էլ զորքերս ձեզ բռնեն»:

Բյուզանդական կայսրությունը Անդրոնիկոսի պարտությունից հետո փորձեց հայերի դեմ հանել սելջուկ-թուրքական էմիրություններին: 1153—1155 թվականների ընթացքում Իկոնիայի սուլթան Մագսուդը և սրա փեսա Յաղուբը մի քանի հարձակումներ կատարեցին Կիլիկիայի

վրա, պաշարեցին Թիլ ամրոցը և ասպատակեցին երկրի արևելյան շրջանները: Սակայն հայկական զորքերը խաչակիր ասպետների հետ միասին ջարդեցին նրանց և դուրս շարտեցին երկրից:

Դրանից հետո Բյուզանդական կայսրութունը հայկական իշխանության դեմ գրգռեց խաչակիրներին և հատկապես Անտիոքի դքսությանը, օգտագործելով վերջինի և հայկական իշխանության միջև ծագած սահմանային վեճերը: Անտիոքի դուքսը, միանալով Կիլիկիայի հարավ-արևելյան մասերում բնակութուն հաստատած տաճարական ասպետների և տեղում եղած հունական զորքերի հետ, հարձակվեց հայկական իշխանության վրա: Ճակատամարտերը տեղի էին ունենում Ալեքսանդրետա քաղաքի մոտերքում:

Հայերը, հետագա բարդություններից խուսափելու և խաչակիրներին բյուզանդացիների հետ համագործակցելուց ետ կանգնեցնելու համար, Անտիոքի դքսությանը զիջեցին սահմանամերձ մի քանի բերդեր և վերահաստատեցին նրա հետ նախկին բարեկամությունն ու դաշինքը: Դրանից հետո այդ երկու իշխանությունները միացյալ ուժերով իրենց զենքըն ուղղեցին Բյուզանդիայի դեմ:

Անհաջողություններն ավելի անհանգստացրին Բյուզանդական կայսրությանը: Նա վճռեց նորից զորքեր ուղարկել Կիլիկիա: Եվ ահա, 1156—1157 թվականներին բյուզանդական զորավար Անդրոնիկոս Եվփորպեն մի մեծ բանակով մտավ Կիլիկիա, բայց Տարսոն քաղաքի մոտ մղած մարտի դաշտում թողնելով 3000 դիակ, ետ փախավ: Մի տարի անց ինքը՝ կայսրը նոր բանակով արշավեց Կիլիկիայի վրա և պատերազմ սկսեց թե՛ հայերի և թե՛ խաչակիրների դեմ: Պատերազմական գործողությունները ձգձգվեցին, խաչակիրները դադարեցրին դիմադրությունը, իսկ հայերն էլ ընդունեցին Երուսաղեմի թագավորի ու Անտիոքի դուքսի միջնորդությունը և հաշտություն կնքեցին Բյուզանդիայի հետ՝ նրան զիջելով Անարզաբա ու Մսիս քաղաքները և ընդունելով կայսեր գերիշխանությունը: Բայց շուտով Թորոս II-ը այդ պայմանները շեղյալ հայտարարեց:

Հայերի հաղթանակը և իշխանության ամրապնդումը

Շուրջ հինգ-վեց տարի երկիրը զերծ մնաց արտաքին հարձակումներից: Այդ ժամանակամիջոցում Թորոս II-ը իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց իշխանության ամրապնդման վրա: Նրա զորքերը գրավեցին երկրի ներսում դեռևս տեղ-տեղ բյուզանդացիների ձեռքում մնացած ամրոցները, հայկական իշխանությանը միացրին Նաթանայելյանների կալվածները և ընդարձակեցին ու ամրապնդեցին իշխանության սահմանները: Ստեփանեի ջոկատները գրավեցին Սև լեռներում գտնվող Բերդուսը, Դղյակ Կիլիկիոն և այլ ամրություններ:

1163—1164 թվականներին Կիլիկիայով ճանապարհորդել է հրեա

Ճանապարհորդ Բենիամին Դուտելան: Թորոսի իշխանության սահմանների մասին նրա հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, այդ իշխանության հարավ-արևմտյան սահմանը հասել է մինչև Կոռիկոս, իսկ արևելքից՝ Սև լեռներ: Այդ նշանակում է, որ Թորոսին հաջողվել էր եամղել բյուզանդացիների բոլոր հարձակումները և, բացառությամբ Քարուտ Կիլիկիայի արևմտյան գավառների, տեր դառնալ Կիլիկիայի մեծագույն մասին: Թորոս II-ը այդ բավականին ընդարձակ տերիտորիան արտաքին թշնամիներից պաշտպանելու համար ստեղծեց ավելի քան 30 հազարանոց ուժեղ բանակ: Բացի ռազմական ուժի կազմակերպումից, իշխանությունը իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց նաև երկրի շինարարության ու տնտեսական կյանքի վրա: Բարեկարգվեցին քաղաքները, նավահանգիստները: Զարկ տրվեց առևտրին, արհեստագործությանը և գյուղատնտեսությանը: Սակայն բյուզանդացիները մեկ անգամ ևս փորձեցին խախտել Կիլիկիայի խաղաղությունը և նորից հարձակվեցին հայկական իշխանության վրա:

1164 կամ 1165 թվականին բյուզանդական կառավարիչներից մեկը խարդախությամբ իր մոտ կանչեց Թորոս II-ի եղբորը՝ Ստեփանեին և եղեռնական ձևով սպանեց նրան, կենդանի-կենդանի ընկղմելով կաթսայում եռացող ջրի մեջ: Ստեփանեի եղբայրներ Թորոսն ու Մլեհը հարձակումներ կազմակերպեցին բյուզանդական տիրապետությանը ենթակա շրջանների վրա, քարոզքանդ արեցին նրանց ամրոցները և անխնա կոտորեցին նրանց պաշտոնյաներին: Կայսրությունը այդ դեպքերը առիթ դարձնելով, նորից բանակ ուղարկեց Կիլիկիա: Մանվել Կոմնենոսը Կիլիկիա արշավող զորքերի հրամանատար նշանակեց դարձյալ Անդրոնիկոս Կոմնենոսին, որն արդեն մի անգամ խայտառակ պարտություն էր կրել հայերից: Կիլիկիա գալով, նա հայերի նկատմամբ իր արհամարհանքը ցույց տալու համար դաշտում զորքերը դասավորեց ոչ մարտական ձևով: Հայերն էլ օգտագործեցին այդ, անտառներով ու ձորերով ծածկաբար մոտեցան հակառակորդին և, մի քանի կողմից գրոհելով, լիովին ջարդեցին նրան: Այս անգամ ևս Անդրոնիկոս Կոմնենոսը մազապուրծ փախավ: Դրանից հետո բյուզանդական կայսրությունն այլևս երբեք չփորձեց միջամտել Կիլիկիայի գործերին և հաշտվեց հայկական ինքնուրույն իշխանության գոյության հետ:

Մլեհը և նրա քաղաքականությունը Թորոս II-ը մահացավ 1169 թվականին: Նա գահը թողեց իր անչափահաս որդի Ռուբենին, որին խնամակալ էր նշանակել Թովմաս պալլին: Սակայն իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելու համար ասպարեզ ելավ Թորոս II-ի եղբայր Մլեհը: Նա Թորոսի կենդանության վերջին տարիներին առանձնացել էր եղբորից և մեծ մասամբ լինում էր Հալեպի նուր-էդդին սուլ-

թանի մոտ: Եղբոր մահից հետո Մլեհը նուր-էրզինի օգնութեամբ զենքի ուժով գրավեց իշխանութիւնը: Թովմաս պալը փախավ Անտիոք, իսկ մանուկ Ռուբենին փախցրին Հոռմկլայ՝ հայոց կաթողիկոսի մոտ, ուր հետագայում նրան սպանեցին: Այդպիսով, Թորոս II-ից հետո գահին տիրացավ Մլեհը (1169—1175):

Պատմագիտական հին աղբյուրներում և նույնիսկ հետագա շրջանի որոշ ուսումնասիրութիւններում Մլեհը ներկայացվել է որպէս անփառունակ և անարժան մի անձնավորութիւն, այն բանի համար, որ նա Կիլիկիայի հայկական իշխանութեան արտաքին և մասամբ էլ ներքին քաղաքականութեան մեջ փոփոխութիւններ մտցրեց: Մինչև Մլեհը, Կիլիկիայի հայ իշխանները Բյուզանդիայի դեմ մղած պայքարում հիմնականում դաշնակցում կամ համագործակցում էին խաչակիր ասպետական ընկերութիւնների և լատինական իշխանութիւնների հետ: Մլեհը փոխեց այդ քաղաքականութիւնը և համագործակցեց Կիլիկիայի հարևան սուլթանութիւնների, առանձնապէս Հալեպի սուլթանութեան հետ:

Հայկական իշխանութեանը հարկավոր էր ամբողջութեամբ մաքրել Կիլիկիայի ծովափնյա շրջանները օտար տիրապետութիւններից, արևմրտյան ծովափնյա վայրերում դեռևս իշխում էին բյուզանդացիները, իսկ արևելյան մասերում՝ տեղ-տեղ խաչակիրները: Սրանց այդ շրջաններից դուրս քելու համար Մլեհը պետք է այլ ուժերի հետ համագործակցեր և օգնութիւն ստանար: Համագործակցել կարող էին հարևան սուլթանութիւններն ու էմիրութիւնները, որոնք շահագրգռված էին լատինական իշխանութիւնների և Բյուզանդիայի թուլացմամբ:

Մլեհն իշխանութիւնն իր ձեռքը վերցնելուց հետո պետական ապարատում կատարեց որոշ փոփոխութիւններ: Նա ասպարեզից հեռացրեց այն մարդկանց, որոնք դեմ էին իր քաղաքականութեանը, բռնութիւններ գործադրեց նրանց նկատմամբ և զրկեց որոշ իրավունքներից:

Այս ձեռնարկումներից հետո 1171—1172 թվականներին հայկական իշխանութիւնը, երկիրն ապահովելով հարևան սելջուկ-թուրքական սուլթանութիւնների ներխուժումներից, պայքար սկսեց խաչակիր տաճարական ասպետների դեմ, որոնք տիրում էին Կիլիկիայի և Անտիոքի միջև ընկած վայրերին, և այդ հողերը միացրեց իրեն: Այնուհետև, օժանդակութիւն ստանալով սուլթանութիւններից և հատկապէս Հալեպի սուլթանից, հայերը դուրս քեցին Անտիոքի դքսութեանը և խաչակիր մյուս տարրերին Կիլիկիայի հարավ-արևելյան ծովափնյա շրջաններից, իսկ բյուզանդական իշխանութեան մնացորդներին՝ Մամեստիայի, Ադանայի և Տարսոնի ծովամերձ շրջաններից և այդ բոլոր հողերը վերջնականապէս միացրին իրենց իշխանութեանը:

Բյուզանդական կուսակալներ և զորավարներ Միքայել Վառնան,

Կոստանդին Եվփորպեն և Կոստանդին Կալամանը փորձեցին խանգարել հայերին՝ ջնդարձակելու իրենց տիրապետությունը, սակայն նրանց զորքերը ջարդվեցին և երկրից դուրս շարտվեցին: Մլեհի գլխավորությամբ ձեռք բերված այդ հաջողությունները մեծ հաղթանակ էին հայերի համար, հատկապես այն տեսակետից, որ նրանց ձեռքն էին ընկնում խոշոր նավահանգիստները և ծովային ճանապարհների ելքերը:

Մլեհի իշխանության տարիներին հատուկ ուշադրություն դարձվեց երկրի շինարարության և տնտեսական կյանքի կարգավորման ու զարգացման վրա: Վերաշինվեց ու բարեկարգվեց Սիս քաղաքը և դարձավ իշխանության մայրաքաղաքը: Իշխանության կենտրոնը մինչ այդ համարվում էր Վահկա ամրոցը, սակայն իշխաններից ոմանք հաճախ իրենց համար որպես կենտրոն ընտրում էին տարբեր վայրեր՝ Անարգաբա, Տարսոն, Մսիս և այլն: Մլեհի տիրապետության տարիներից սկսած Սիսը դարձավ իշխանության, իսկ 1198 թվականից՝ նաև թագավորության հիմնական մայրաքաղաքը: Այնուհետև հոգ տարվեց առևտրի և արհեստագործության զարգացման մասին: Այդ նպատակով Մլեհը, Հալեպի Նուր-էդդին սուլթանի հետ միասին, դրամ կտրեց և կարգավորեց երկրի դրամական շրջանառությունը:

Մլեհի վարած քաղաքականությունը և իրագործած ձեռնարկումները, անտարակույս, նպաստեցին հայկական իշխանության ամրապնդմանն ու զարգացմանը: Իրա հետ մեկտեղ, այդ ձեռնարկումները Մլեհին հնարավորություն տվեցին խոշոր ֆեոդալներին ավելի մեծ կախման մեջ դնելու կենտրոնական իշխանությունից: Իսկ այդ շահավետ չէր խոշոր ֆեոդալներին, դրա համար էլ նրանք դժգոհեցին Մլեհի քաղաքականությունից: Հայ բարձրաստիճան հոգևորականները ևս խիստ դեմ էին մահմեդական իշխանությունների հետ Մլեհի համագործակցությանը: Այդ բոլորը հասցրեց այն բանին, որ 1175 թվին Սիս քաղաքում դավադրություն կազմակերպեցին Մլեհի դեմ և սպանեցին նրան:

Բյուզանդական իշխանության մնացորդների լիկվիդացիան Ստեփանի որդի Ռուբեն II-ը (1175—1187), որ հաջորդեց Մլեհին, չփոխեց իր հորեղբոր վարած քաղաքականությունը այս կամ այն իշխանության, ինչպես նաև սելջուկյան սուլթանությունների հետ համագործակցելու հարցում: Ռուբեն II-ի ժամանակ ևս հայկական իշխանության հիմնական հոգսը բյուզանդական տիրապետությունից ամբողջ Կիլիկիայի ազատագրումն էր: Նա, օգտագործելով բյուզանդական իշխանությունների և Իկոնիայի սուլթանության միջև եղած թշնամանքը և օժանդակություն ստանալով Իկոնիայի սուլթանից, կարճ ժամանակում Կիլիկիայի արևմտյան մասերը ազատագրեց բյուզանդական տիրապետությունից: Հայերը բյուզանդական վերջին կուսակալին՝ Կիո

Սահակին գերի վերցրին և հանձնեցին Անտիոքի դքսին: Կիռ Սահակով Կիլիկիայում վերացվեց բյուզանդական տիրապետության վերջին մնացորդը: Ամբողջ երկիրը միավորվեց հայկական իշխանության ներքո, որի սահմանները ձգվում էին Սելևկիայից մինչև Սև լեռները:

Այսպիսով, ավելի քան հարյուրամյա համառ և արյունալի պայքարի գնով Կիլիկիայի հայերը կարողացան երկրից դուրս քշել բյուզանդացիներին, կազմակերպել և ամրապնդել իրենց իշխանությունը, ձեռք բերել քաղաքական անկախություն և ստիպել Բյուզանդիային ու սահմանակից մյուս տերություններին ճանաչել իրենց իշխանությունը Կիլիկիայում:

Հայ ժողովրդի կիլիկյան հատվածի այդ հաղթանակի վճռական պայմաններից մեկն այն էր, որ ժամանակի ընթացքում Հայաստանից և հայաբնակ այլ վայրերից Կիլիկիա տեղափոխվեցին հարյուր հազարավոր հայեր: XI—XII դարերում Կիլիկիայի բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին, որոնք իրենց ձեռքը վերցրին երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքի ղեկավարությունը: Դրա հետ միասին հայերը տոգորված էին բյուզանդական տիրապետությունը թոթափելու և սեփական անկախ պետություն ստեղծելու ձգտումով:

Երկրորդ պատճառն այն էր, որ Կիլիկիան, տեղավորված լինելով Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան անկյունում, հանդիսանում էր միջազգային առևտրի ծովային և ցամաքային ճանապարհների հանգույց: Իսկ դա զգալի շափով նպաստում էր երկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը և հսկայական եկամուտ բերում իշխանությանը: Կիլիկիայի աշխարհագրական դիրքն ուներ նաև մի այլ առավելություն՝ նա երեք կողմից շրջապատված էր բարձր և անանցանելի լեռներով, իսկ մի կողմից ծովով: Այդ դժվարացնում էր թշնամու մուտքը երկրի խորքերը և հեշտացնում երկրի պաշտպանությունը:

Պատճառներից մեկն էլ խաչակիրների և հայերի համագործակցությունն էր: Խաչակիրների արշավանքները և Սիրիայում ու Պաղեստինում ստեղծած նրանց իշխանությունները ծանր հարվածներ հասցրին Կիլիկիայի սահմանակից սելջուկ-թուրքական սուլթանություններին և թուլացրին նրանց: Բացի այդ, խաչակիրներն իրենց հարվածներն ուղղում էին նաև Բյուզանդիայի դեմ և դրանով խանգարում Բյուզանդիային միջամտելու Կիլիկիայի գործերին:

ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԼԵՎՈՆ II-Ը ԵՎ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ

Քաղաքական դրություները Մերձավոր արևելքում XII դարի վերջին քառորդին Մերձավոր արևելքի, առանձնապես Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին ընկած երկրների քաղաքական վիճակը XII դարի վերջին քառորդին ենթարկվեց զգալի փոփոխության: Եգիպտական էուբյան սուլթանությունը Սալահեդդինի գլխավորությամբ մեծ հզորության էր հասել: Նա սպառնում էր ոչնչացնել Պաղեստինի, Ասորիքի, Միջագետքի և նույնիսկ Կիլիկիայի իշխանությունները: Այդ սուլթանությունը 1187 թվականին գրավեց Երուսաղեմի լատինական թագավորությունը: Այնուհետև մտավ Ասորիք, հասավ մինչև Գամասկոս, իրեն ենթարկեց Ասորիքի և Միջագետքի զգալի մասը և վտանգի տակ դրեց Անտիոքի լատինական իշխանության գոյությունը: Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին ընկած լատինական իշխանությունները XII դարի վերջին քառորդին կորցրեցին իրենց հզորությունն ու ազդեցությունը: Նրանցից մի քանիսը կույ գնացին Սալահեդդինի նվաճումներին:

Խոշոր ուժ էր դարձել նաև Իկոնիայի սուլթանությունը: Նա Բյուզանդիայի հաշվին ընդարձակեց իր տերիտորիան Փոքր Ասիայում և իր ազդեցությունը տարածեց արևելքից իրեն հարևան սելջուկյան էմիրություններին վրա: Նրա արևելյան սահմանը XII դարի վերջին քառորդին հասավ մինչև Կարնո բարձրավանդակը:

XII դարի վերջերին իր հզորացումն էր ապրում նաև վրացական պետությունը: Նա այդ ժամանակաշրջանում ծանր հարվածներ էր հասցնում հարևան սելջուկ-թուրքական էմիրություններին: Ի հակադրություն Արևելքի այդ իշխանությունների ազդեցության ուժեղացման, Մերձավոր արևելքում աստիճանաբար թուլանում էին արևմտյան պետությունների ազդեցությունը և նրանց ստեղծած լատինական իշխանությունների ուժն ու նշանակությունը: Բյուզանդիան, որ մինչ այդ ազդեցիկ դեր էր խաղում Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանում, այժմ էտ էր մղվել և ամփոփվել Մարմարի և Սև ծովերի ափերին: Նա XII դարի վերջերին արդեն հզոր պետություն չէր համարվում, այլևս վտանգավոր չէր ինչպես հայկական իշխանության, այնպես էլ ուժեղացող Իկոնիայի և Եգիպտոսի սուլթանությունների համար:

Եգիպտոսի և Իկոնիայի սուլթանությունների նվաճումների հետե-

վանքով Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող միջազգային առևտրի բանուկ ճանապարհներն ու նավահանգիստները դուրս եկան եվրոպական պետութունների ձեռքից: Հենց դա էլ դրդեց նրանց նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպել դեպի Արևելք՝ լատինական իշխանութունները վերականգնելու և առևտրական ճանապարհներին տիրելու համար: Այդ ժամանակ էլ կազմակերպվեց խաչակրաց երրորդ արշավանքը, որը գլխավորում էին Գերմանիայի կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը և Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտը:

Պայքարը օտար ներխուժումների դեմ Այդպիսի քաղաքական իրադրություն պայմաններում Կիլիկիայի հայկական իշխանության գլուխ անցավ Լևոն II-ը (1187—1219): Նրա գահակալության հենց առաջին տարիներին Իկոնիայի և Եգիպտոսի սուլթանութունները փորձեցին անդամահատել Կիլիկիան և տիրանալ նրա առանձին մասերին: Այդ նպատակով 1187 թվականին Իկոնիայի սուլթանի զորավար Ռոստոմը մեծ բանակով հարձակվեց Կիլիկիայի վրա և, ասպատակելով շատ գավառներ, հասավ մինչև Սիս քաղաքը: Բայց նրա դեմ ելան հայկական զորքերը: Սիսից ոչ հեռու: Ռավին կոչված վայրում, ջարդեցին նրա բանակը, իրեն էլ սպանեցին: Դրանից հետո Կիլիկիայի վրա հարձակվեցին՝ հյուսիսից Իկոնիայի սուլթանի բանակները, հյուսիս-արևելքից՝ Մարաշի թուրքմանիկները, բայց ջախջախվեցին և ետ շարտվեցին:

Թշնամիների ներխուժումները հայերին ստիպեցին մտածել իրենց իշխանության սահմանների ամրապնդման մասին: Այդ նպատակով հայկական զորքերը 1188 թվականին Իկոնիայի սուլթանութունից գրավեցին Պռականա և Լուլուա ամրոցները, ապա նաև Պաղրաս և Դարասակ բերդերը (Կիլիկիայի հարավ-արևելյան սահմանագլխին): Հայերը վերակառուցեցին այդ ամրութունները, զորապահակներ դրեցին և դարձրին պաշտպանության ամուր կետեր:

Այդ նվաճումներից հետո, դեռևս 1190-ական թվականների սկզբներին, Կիլիկիայի հայկական իշխանության սահմանները հասան հարավ-արևելքից՝ մինչև Ալեսանդրետայի շրջանը, հյուսիս-արևելքից՝ մինչև Մարաշ, հյուսիսից՝ մինչև Առակլիա քաղաքը, իսկ արևմուտքից՝ մինչև ծովափնյա Ատալիա քաղաքը, այսինքն՝ մինչև Պամփյուլիա: Այդպիսով, հայկական իշխանության տերիտորիալ սահմանները Լևոն II-ի գահակալության առաջին տասնամյակում դուրս եկան Կիլիկիայի աշխարհագրական շրջանակներից:

Լևոն II-ը և խաչակիրները 1189 թվականին սկսվեց խաչակիրների երրորդ արշավանքը: Լևոն II-ը հատուկ պատվիրակության միջոցով բանակցութունների մեջ մտավ գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի հետ. նրանք համաձայնության

եկան համագործակցելու իրար հետ: Լեոն II-ը պատրաստակամություն հայտնեց օգնել խաչակիրներին պարենով, իսկ գերմանական կայսրը խոստացավ թագ շնորհել Լեոնին և նրան ճանաչել որպես Կիլիկիայի հայոց թագավոր:

Խաչակիրներն Իկոնիայի դիմադրությունը կոտրելուց հետո Կիլիկիայով շարժվեցին դեպի Ասորիք և Պաղեստին, ուր մի քանի տարի Երուսաղեմի համար համառ կռիվներ մղեցին Սալահեդդինի բանակի դեմ: Այդ կռիվներում խաչակիրները թեև լուրջ հաջողություններ չունեցան, բայց զբաղեցրին Սալահեդդինի զորքերին, կասեցրին նրանց հարձակումները Կիլիկիայի հայկական իշխանության վրա և դրանով իսկ օժանդակեցին նրան ընդարձակելու իր սահմանները և անբացնելու իր դիրքերը:

Լեոն II-ը, ի հատուցում այդ բոլորի, 1191 թվականին անձամբ ղլխավորելով հայկական զորքերը, օգնեց Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասրտին Բյուզանդիայից գրավելու Կիպրոս կղզին, ուր հետո հաստատվեց ֆրանսիական Լյուզինյան կամ Լուսինյան տան իշխանությունը: Այնուհետև, նա խաչակիր ասպետների միություններից մի քանիսին կալվածներ շնորհեց Կիլիկիայում, օրինակ, տաճարականներին տրվեցին Մարաշի շրջակայքի մի քանի բերդեր՝ ընդարձակ կալվածներով, հիվանդանոցային ասպետներին հանձնվեց Սելևկիա քաղաքը՝ նրա շրջակայքով, և այլն: Լեոն II-ը այդ անում էր այն նպատակով, որպեսզի հետագայում նրանց օգտագործեր իր երկիրը ներխուժող ուժերի դեմ:

Դաշինքի կնքումը Անտիոքի և Կիլիկիայի միջև

Մինչև Լեոն II-ը Կիլիկիայի հայ իշխանները եթե Անտիոքի դքսության ենթական կամ վասալը չէին, այնուամենայնիվ, հանգամանքների բերումով, ընդունում էին նրա ավագությունը: Լեոն II-ը այդպիսի դրություն այլևս հանդուրժել չէր կարող: Նա առիթ էր որոնում վերջ տալու այդ աննորմալ դրությանը: Դեռևս Սալահեդդինի կենդանության ժամանակ, 1193 թվականին, երբ նա գտնվում էր Դամասկոսում, Անտիոքի դուքս Բոհեմունդը ներկայացավ Սալահեդդինին և աշխատեց նրան դրդել Լեոն II-ի դեմ: Սակայն Անտիոքի դքսի այդ մտադրությունը չիրականացավ, որովհետև Սալահեդդինը հենց այդ թվականին մահացավ, ձախողվեց Կիլիկիայի վրա կազմակերպած նրա արշավանքը: Դրանից հետո Անտիոքի դուքսը խորհեց դավադրությամբ իր ձեռքը գցել Լեոն II-ին: Երկու երկրների միջև սահմանային վեճերը լուծելու և բարեկամություն հաստատելու պատրվակով 1193 թվականին Բոհեմունդը պատվիրակություն ուղարկեց Սիս, Լեոնին առաջարկելով գալ և տեսակցել իր հետ երկու պետությունների սահմանազլխին: Սակայն Լեոն II-ը, նախօրոք տեղեկանալով Անտիոքի դքսի մտադրության մասին,

կարողացավ նույնպիսի ծուղակ սարքել Բոհեմունդի համար: Նա իր համաձայնությունը հայտնեց հանդիպելու դքսի հետ ու տեսակցություն վայրը նշանակեց Կաստիմ բերդը: Բոհեմունդը առանց որևէ կասկածանքի ընդունեց Լևոնի առաջարկը և իր շքախմբով մեկնեց Կաստիմ: Այնտեղ Լևոն II-ը նրան ձերբակալեց և բերեց Սիս: Գերված դքսից պահանջեցին ետ վերադարձնել Ռուբեն II-ի օրոք Կիլիկիայից խլած բերդերը, հողերը և գանձը, ինչպես և հայերին հանձնել Անտիոքը: Բոհեմունդը ընդունեց այդ պահանջները, բայց Անտիոքի բնակիչները չկամեցան քաղաքը հանձնել հայերին և դուքսը մնաց դերություն մեջ:

Երուսաղեմի թագավորը 1194 թվականին եկավ Սիս, բանակցեց Լևոն II-ի հետ: Նրան հաջողվեց համոզել Լևոն II-ին ու Բոհեմունդին՝ հաշտություն կնքել: Այդ հաշտության համաձայն՝ ա) Անտիոքի դքսությունը հրաժարվեց իր ավագությունից Կիլիկիայի իշխանության նկատմամբ և ընդունեց Կիլիկիայի հայկական իշխանության ավագությունը, բ) Կիլիկիայի իշխանությունը վերադարձվեցին նրանից զրավված հողերն ու ամրությունները, գ) ազատ արձակվեց Բոհեմունդը, իսկ նրա որդի Ռայմոնդը ամուսնացավ Լևոն II-ի եղբայր Ռուբենի դուստր Ալիծի հետ, պայմանով, որ Ռայմոնդի մահից հետո դքսությունը անցնի Ալիծից ծնված որդուն: Լևոն II-ը իր եղբոր աղջկան Ռայմոնդի հետ ամուսնացնելով, ձգտում էր հնարավորություն ստեղծել և իրավաբանական հիմք ունենալ հետագայում Անտիոքի դքսությունը միացնելու Կիլիկիայի հայկական իշխանությանը և այդպիսով կազմակերպելու համեմատաբար ուժեղ և կենսունակ պետություն: Հետագայում Ալիծից ծնված որդուն նա որդեգրեց և հռչակեց Կիլիկիայի հայկական իշխանության գահաժառանգ: XII դարի վերջերին Կիլիկիայում արդեն ստեղծվել էին քաղաքական, տնտեսական և տերիտորիալ բոլոր նախապայմանները, որոնք հնարավոր էին դարձնում այդ իշխանությունը տալ պետական ավելի հաստատուն և օրինական ձև՝ հռչակել թագավորություն:

Թագավորության հռչակումը

Կիլիկիան թագավորություն հռչակելու համար գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի և Լևոն II-ի միջև դիվանագիտական բանակցություններ էին սկսվել դեռևս XII դարի 80-ական թվականների վերջերից: Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը չկարողացավ իր տված խոստումը կատարել, որովհետև խեղդվեց գետում, բայց հայերը այդ հարցը բարձրացրին նրա հաջորդի՝ Հենրիխ I-ի առջև: Վերջինս հանձն առավ իրագործել հայերի պահանջը և իր քարտուղար Կոնրադի միջոցով թագավորական թագ ուղարկեց Լևոն II-ին: Բայց պատերազմական գործողությունների անհաջող ընթացքի հետևանքով Կոնրադը չկարողացավ գալ Կիլիկիա և թագադրել Լևոն II-ին:

Այդ ժամանակ բյուզանդական Ալեքսեյ կայսրը շտապեց առաջինը

պաշտոնապես ճանաչել Կիլիկիան որպես թագավորություն և 1196 թվականին թագ ուղարկեց Լևոն II-ին: Դրանից երկու տարի հետո Հենրիխ I-ի ուղարկած թագը ևս ստացվեց և այդ նույն թվականին Լևոն II-ը Տարսոն քաղաքում հանդիսավոր կերպով թագադրվեց որպես Կիլիկիայի հայոց թագավոր:

Այդ ակտը իր ժամանակի պատմագիրների կողմից դիտվել է որպես հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական խոշոր իրադարձություն: Կիլիկիայի հայ պատմագիր Սմբատ Գունդստաբլը այն բնութագրում է որպես հայկական խորտակված պետականության վերականգնում: Եվ իրոք, Կիլիկիան թագավորություն հռչակելը նշանակում էր, որ Մերձավոր արևելքում ստեղծվել էր հայկական մի ուժեղ պետություն, որ նորից վերականգնվել էր հայկական պետականությունը:

Հայերը Լևոն II-ի թագադրությանը տվեցին հանդիսավոր բնույթ: Տարսոն էին հավաքվել բազմաթիվ իշխաններ, բարձրաստիճան հոգևորականներ, օտարերկրյա դեսպաններ ու պատվիրակություններ, ինչպես և բնակչության տարբեր խավերին պատկանող հազարավոր մարդիկ: Թագադրության հանդեսը տևել է մի քանի օր և վեր է ածվել համաժողովրդական ցնծության:

Լևոն II-ի ձեռնարկումները Թագավոր օժվելուց հետո Լևոն II-ի առաջին ձեռնարկումը եղավ Կիլիկիայում դեռևս անկախ մնացած առանձին ֆեոդալական իշխանությունների հնազանդեցումն ու հայաբնակ այդ շրջանների միացումը թագավորությանը: Այդպիսի շրջաններից մեկն էր Լամբրոնը, որի տերերը չէին ուզում ենթարկվել Ռուբինյանների իշխանությանը: Լևոն II-ի նախորդները մի քանի անգամ անհաջող փորձեր կատարեցին Լամբրոնի Հեթումյաններին իրենց ենթարկելու: Լևոն II-ը վճռեց վերջ տալ նրանց պառակտիչ գործողություններին և, քանի որ պատերազմական գործողություններով Լամբրոնին տիրանալը չափազանց դժվար էր, դիմեց խորամանկության: Նա 1202 թվականին Լամբրոնի տեր Հեթում իշխանին խնամհական կապ հաստատելու պատրվակով հրավիրեց Տարսոն և բանտարկեց: Դրանից հետո առանց մարտի գրավեց Լամբրոնը և այն վերածեց արքունական կալվածի:

Թագավորության ձեռնարկած երկրորդ քայլը եղավ երկրի սահմանների պաշտպանության ամրացումը: Լեոնանցքներում կառուցվեցին ամրություններ, որտեղ դրվեցին մշտական սահմանապահ զինվորական ջոկատներ: Այդպիսի ջոկատներ հաստատվեցին նաև սահմանային այն հատվածներում, որտեղից տպասվում էր թշնամու հնարավոր ներխուժում: Այնուհետև ուշադրություն դարձվեց երկրի ռազմական ուժի կազմակերպման վրա: Ստեղծվեց մշտական բանակ և հաստատվեց ռազմական ուսուցման որոշակի սխեմա:

Իշխանության շրջանում պետական կանոնավոր ապարատ համար-
յա թե գոյութիւն չունէր: Լեոն II-ի օրոք ստեղծվեցին և օրինականացվե-
ցին պետական մի շարք օրգաններ: Նախ, կազմակերպվեց և օրինական
տեսք ստացավ աւբուխիք: Երկրորդ, արքունիքին կից հիմնադրվեց մեծ
կամ վերինատյան, որն անվանվել է նաև արքունականատյան կամ դի-
վան: Երրորդ, արքունիքում կազմակերպվեցին գործակալութիւններ,
վարչութիւններ, որոնց պաշտոնատար անձինք նշանակվում էին թա-
գավորի կողմից: Չորրորդ, կարգավորվեց դատական սիստեմը և ստեղծ-
վեց երեք կարգի դատարան՝ վերին, Սսի արքեպիսկոպոսական և Ստորին
կամ Փոքրատյաններ: Այս վերջին դատարանը միաժամանակ անվան-
վել է նաև Բուրջես:

Հատուկ ուշադրութիւն դարձվեց երկրի տնտեսական կյանքին: Կար-
գի բերվեցին նավահանգիստները և ապահովվեցին ծովային ավա-
զակների ասպատակութիւններից, ստեղծվեց առևտրական նավատորմ,
կանոնավորվեցին ցամաքային ճանապարհները, կտրվեցին արծաթյա և
ոսկյա դրամներ, որոնք գործածութիւն մեջ մտան ոչ միայն Կիլիկիա-
յում, այլև Մերձավոր արևելքի մի շարք երկրներում: Արհեստագործու-
թիւն և առևտրի զարգացմանը նպաստելու համար առևտրական պայ-
մանագրեր և համաձայնագրեր կնքվեցին Վենետիկի, Ջենովայի և այլ
քաղաքների ու երկրների առևտրականների հետ:

Լեոն II-ը աչքաթող շարեց նաև երկրի կուլտուրական կյանքի բնա-
գավառը: Նա թե՛ հին և թե՛ իր օրոք կառուցված նոր վանքերին կից
հրամայում է հիմնադրել դպրոցներ և դրանք ապահովում նյութապես:
Նա գիտութիւն և արվեստի մարդկանց հրավիրում է իր արքունիքը և
պայմաններ ստեղծում նրանց գործունեութիւն համար: Ալիշանի նշած
մի հիշատակարանում ասված է, որ Լեոն II-ի օրոք «Կիլիկեցվոց աշ-
խարհը լցվեց իմաստութիւնամբ և բազմացան մատենագրութիւնամբ դբադ-
վողները՝ կեսը գրականութիւն, մյուսները զարդանկարչութիւն գծով»:

Լեոն II-ի օրոք Կիլիկիայում ամրապնդվեց օրինականութիւնը և
կարգավորվեցին մարդկանց սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւննե-
րը: Այդ ձեռնարկումների ընթացքում հայկական թագավորութիւնը շատ
բան վերցրեց Ասորիքի և Պաղեստինի լատինական իշխանութիւնների,
հատկապես Անտիոքի գրքութիւն հաստատած կարգ ու կանոնից: Կի-
լիկիայում կիրառվեցին Անտիոքի գրքութիւն կողմից ընդունված օրենք-
ները, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում էին ասիզ, այսինքն՝ օրենս-
դրական հրովարտակ:

Նոր ընդհարումներ Հայկական թագավորութիւն ռազմական ու քաղա-
Անտիոքի գրքութիւն քական հզորացումը և Անտիոքի գրքութիւնը հայ-
կական թագավորութիւնը միացնելու մասին Լեոն
II-ի մտադրութիւնը ցանկալի չէին Կիլիկիայի հարևաններին, որոնց

թվում և լատինական իշխանություններին: Դա նոր բախումներ առաջ բերեց Կիլիկիայի և Անտիոքի դքսություն միջև: 1199 թվականին մեռավ Անտիոքի դուքս Ռայմոնդը, գահը թողնելով Ալիծից ծնված իր անշափահաս որդուն՝ Ռուբեն-Ռայմոնդին: Բայց այդ բանին դեմ դուքս եկավ Ռուբեն-Ռայմոնդի հորեղբայրը՝ Տրիպոլսի դուքս Բոհեմունդ Միակնանին: Նա հստակվեց Անտիոքի վրա և գրավեց այն: Միակնանու գործողությունները դրդեցին Լևոն II-ին պաշտպանելու Ռուբեն-Ռայմոնդի օրինական իրավունքները, որոնք նախատեսված էին և՛ ժառանգական սկզբունքով, և՛ 1194 թվականին Անտիոքի դքսի ու Լևոն II-ի միջև կրնքված պայմանագրով:

Լևոն II-ի բանակը 1203 թվականին արշավեց Անտիոքի վրա, գրավեց քաղաքը և մանուկ Ռուբեն-Ռայմոնդին խորից գահ բարձրացրեց: Սակայն Միակնանին շհրաժարվեց իր մտադրությունից, ռազմական գործողությունները շարունակվեցին երկար ժամանակ: Գործին միջամտեցին խաչակիրները և Հոռմի պապը՝ պաշտպանելով Միակնանուն: Լևոն II-ը չզիջեց նրանց: 1209 թվականին նա որդեգրեց իր սանին՝ Ռուբեն-Ռայմոնդին և նրան հռչակեց Կիլիկիայի թագավորության գահաժառանգ, իսկ 1211 թվականին նրան Անտիոքում դարձյալ գահ բարձրացրեց:

Կիլիկիայի թագավորության և Տրիպոլսի դքսության միջև Անտիոքի համար մղված պայքարը շարունակվեց մինչև 1216 թվականը, երբ մի վերջին անգամ Լևոն II-ը զորքով մտավ Անտիոք և, այնտեղից դուքս բռնելով Միակնանուն, հանդիսավոր կերպով Ռուբեն-Ռայմոնդին նորից հռչակեց Անտիոքի դուքս:

Այդ ամենից հետո Ռուբեն-Ռայմոնդը ապերախտ գտնվեց իր խնամակալի և պաշտպանի հանդեպ, գոռոզացավ և զրկվեց նրա պաշտպանությունից: Նրանից երես դարձրին նաև Անտիոքի ազդեցիկ մարդիկ և օգնեցին նրա հակառակորդին՝ Միակնանուն, որը 1219 թվականին հարձակվեց Ռուբեն-Ռայմոնդի վրա և վերջնականապես Անտիոքը խլեց նրա ձեռքից: Դրանով Անտիոքի համար պայքարը փաստորեն վերջացավ Միակնանու հաղթանակով:

Լևոն II-ի թագավորության վերջին տասնամյակում տեղի ունեցան մի շարք այլ դեպքեր: Իկոնիայի սուլթան Քեյքաուզը դեռևս 1214 թվականին հարձակվել էր Կիլիկիայի վրա և գրավել Լուլուա բերդը, սակայն հայկական բանակից հակահարված ստանալով ետ էր քաշվել: Այդ դեպքերից հինգ տարի անց՝ 1219 թվականին նա նորից հարձակվեց Կիլիկիայի վրա և պաշարեց սահմանային կարևոր ամրություններից մեկը՝ Կապան բերդը, որի գրավումը լուրջ վտանգի տակ կղներ հայկական թագավորությունը: Քեյքաուզ սուլթանին շհաջողվեց գրավել բերդը, սակայն բաց ձակատամարտում հայկական զորքերը պարտվեցին և հայկական

բանակի հրամանատար Կոստանդին Գունդատաբլը և մի քանի այլ իշխաններ գերի ընկան, որոնց հետո ազատեցին մեծ փրկանք վճարելով: Քեյքաուզի զորքերը թերևս շհրաթարվեին Կապանի գրավման և Կիլիկիան ասպատակելու մտքից, եթե Լևոն II-ը հայկական բանակի գլուխ անցած շարշավեր սուլթանի երկիրը և նրա զորքերի համար շատեղծեր պաշարման ու ոչնչացման լուրջ սպառնալիք: Իկոնիայի սուլթանը խոհամուխուն ցուցաբերեց և ետ քաշվեց: Այսպիսով, Լևոն II-ին հաջողվեց իր կյանքի վերջին տարում մի նոր հարված հասցնել Կիլիկիայի ամենավտանգավոր թշնամիներից մեկին և ստիպել նրան այլևս չխախտել երկրի սահմանները:

Արտաքին թշնամիներին սանձահարելու հետ միասին Լևոն II-ը փորձեց կարգավորել նաև գահաժառանգության հարցը: Նա արու գավակ շուներ. 1209 թվականին նա որդեգրեց Ռուբեն-Ռայմոնդին ու հռչակեց թագաժառանգ: Սակայն հետագայում հրաժարվեց դրանից:

Անտիոքի դեպքերից հետո, 1217 թվականին, նա գահաժառանգ հայտարարեց իր երկրորդ կնոջից ծնված դստերը՝ Զաբելին, նրան խնամակալներ նշանակեց սպարապետ Կոստանդինին և իշխան Ատանին: Այս դեպքերից քիչ անց, 1219 թվականի մայիսի 2-ին, Լևոն II-ը մեռավ՝ իր հետնորդներին թողնելով բարգավաճած և վերելք ապրող մի հզոր պետություն:

2. ՀԵԹՈՒՄՅԱՆՆԵՐԻ ԳԻՆԱՍՏԻԱՆ ԵՎ ԴԱՇԻՆՔԸ ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԻ ՀԵՏ

Գահակալության հարցը Լևոն II-ից հետո Թագաժառանգ Զաբելը անշափահաս էր: Լևոն II-ի մահից հետո գահակալության հարցը բարդություններ առաջացրեց: Խնամակալ Ատան պայլի մահից հետո երկրի ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացավ Կոստանդին Գունդատաբլի ձեռքում: Հենց այդ ժամանակ էլ Կիլիկիայի թագավորության գահի համար նոր հավակնորդներ ասպարեզ ելան: Դրանցից մեկը Լևոն II-ի ավագ դստեր՝ Ռիթայի ամուսինն էր՝ Երուսաղեմի թագավորը, որն ուզում էր իր որդուն դնել Կիլիկիայի թագավորության գահին:

Ոտքի էր կանգնել նաև Ռուբեն-Ռայմոնդը, որն արտաքսվել էր Անտիոքից: Սակայն այս հավակնորդներից և ոչ մեկը հաջողություն չունեցավ: 1220 թվականին Ռիթան և նրա որդին մեռան, իսկ Ռուբեն-Ռայմոնդը, որը Կոռիկոսի իշխան Վահրամ Մարաշախտի և այլոց օգնությամբ Կիլիկիա էր մտել և փորձում էր տիրանալ գահին, Կոստանդին Գունդատաբլի զորքերից պարտություն կրեց և գերվելով բանտ նետվեց:

Վերոհիշյալ դեպքերը ստիպեցին արքունիքին արագացնել Զաբելի

ամուսնությունը, այլ կերպ ասած, լուծել գահակալության հարցը։ Ստեղծված պայմաններում նպատակահարմար համարվեց Կիլիկիայի գահը հանձնել Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Միակնանու որդուն՝ Ֆիլիպին։ Այդպիսի որոշումն արդարացվում էր նրանով, որ Անտիոքի և Կիլիկիայի միջև եղած հակամարտությունը կվերանար և հնարավոր կդառնար այդ երկու իշխանությունները միավորել մի պետության մեջ։ Դրա համար էլ 1221 թվականին Ֆիլիպին ամուսնացրին Զաբելի հետ և նրան օժեցին Կիլիկիայի թագավոր այն պայմանով, որ նա, ինչպես վկայում է Սմբատ Գունդատաբլը, «հայենակ կենայր, և զեկեղեցին և զսեղան հայենակ տաներ»։

Սակայն Ֆիլիպը սկսեց պետական բարձր պաշտոններից հեռացնել հայերին, մեծ տեղ տալ լատինական տարրերին և արհամարհել հայկական սովորությունները։ Այդ պատճառով էլ նա 1223 թվականին հայ իշխանների կողմից ձերբակալվեց և բանտ նետվեց, որտեղից այլևս դուրս չեկավ։

Հեթումյան դինաստիայի հաստատումը

Թագավորական գահը դարձյալ թափուր մնաց։ Երկիրը նորից սկսեց կառավարել Կոստանդին Գունդատաբլը։ Նա այս անգամ ստանձնեց ոչ միայն Զաբելի, այլև ամբողջ թագավորության խնամակալությունը, այսինքն՝ նշանակվեց երկրի պալլ։ Նա երեք տարի այդպես կառավարեց երկիրը և միայն 1226 թվականին նորից դրեց գահի համար թեկնածու ընտրելու հարցը։ Այս անգամ պալատականների համաձայնությամբ որոշվեց Զաբելին ամուսնացնել Կոստանդին Գունդատաբլի որդու՝ Հեթումի հետ և նրան ճանաչել որպես Կիլիկիայի թագավոր։ 1226 թվականին Տարսոն քաղաքում մեծ հանդիսավորությամբ Հեթումին հայոց թագավոր օժեցին (1226—1270)։ Այդպիսով, հանձինս Հեթում I-ի, հիմք դրվեց Հեթումյան դինաստիային, որն իշխեց մինչև 1342 թվականը։

Նորահաստատ դինաստիան իր դիրքերը երկրում ամրացնելու համար պետական բարձր պաշտոններն ու գործակալությունները կենտրոնացրեց իր ձեռքում։ Հեթումի հայրը՝ Կոստանդին Գունդատաբլը նշանակվեց թագավորահայր և ավագ պարոն։ Սպարապետությունը տրվեց Հեթում I-ի ավագ եղբորը՝ Սմբատին։ Թագավորի երկրորդ եղբայրը՝ Լևոնը նշանակվեց մարաշախտ՝ բանակի հրամանատար սպառազինման և մատակարարման գծով և իշխանաց իշխան կամ պարոնաց պարոն։ Ամենակրտսեղ եղբայրը՝ Օշինը նշանակվեց պալլ։ Թագավորի եղբայրներից մեկն էլ՝ Բարսեղը նշանակվեց Դրազարկի վանքի վանահայր և Սսի արքեպիսկոպոս, որը եկեղեցական գործերում ազդեցիկ պաշտոն էր։

Նոր դինաստիան արքունիքի հետ կապեց նաև ազդեցիկ Ֆեոդալ-իշխաններին, մանավանդ այնպիսիներին, որոք հաճախ էին փորձել հակադրվել արքունիքին, օրինակ՝ Լամբրոնի նախկին տերերին։ Կոստան-

դին թագավորահայրը նրանց և արքունիքի միջև եղած հակամարտու-
թյունը վերացնելու համար Հեթումի որդի Կոստանդին Լամբրոնացուն
տվեց թագադրության պաշտոն և նրան վերադարձրեց Լամբրոն ամրոցը:
Այդպիսի բազաքականություն վարեց նաև Կոռիկոսի նախկին տիրոջ՝
Վահրամ Մարաշախտի որդիների նկատմամբ, որոնց վերադարձվեց այդ
ամրոցը:

**Բանակցություններ
մոնղոլների հետ**

Հեթում I-ի թագավորության տարիներին Հեռավոր
արևելքից մոնղոլ-թաթարական ցեղերը խոշոր
զանգվածներով ներխուժեցին Մերձավոր արևելք և,
ոտնատակ տալով բազմաթիվ երկրներ, մտան նաև Փոքր Ասիա, լուրջ
սպառնալիք ստեղծելով Կիլիկիայի թագավորության համար:

Կիլիկիայի թագավորության նկատմամբ շրջապատող պետություն-
ների ունեցած թշնամական վերաբերմունքը ստիպեց Հեթումյաններին
չհակադրվել մոնղոլներին, այլ դաշինք կնքել նրանց հետ:

Կիլիկիայի հայերը միայն իրենց ուժերով չէին կարող պաշտպա-
նել թագավորության սահմանները մոնղոլական հորդաներից, հայերի
ընդդիմանալը մոնղոլ թաթարներին ողբերգական հետևանքներ կունենար
երկրի համար: Այդ պատճառով էլ, երբ 1243 թվականին մոնղոլ-թա-
թարները Բաշու զորավարի գլխավորությամբ մտան Փոքր Ասիա և գրա-
վեցին Կեսարիա քաղաքը, Կիլիկիայի թագավորությունը Կոստանդին
թագավորահոր գլխավորությամբ մի պատվիրակություն ուղարկեց մոն-
ղոլ զորավարի մոտ, առաջարկելով բարեկամություն հաստատել և դա-
շինք կնքել երկու պետությունների միջև: Բաշուն ընդունեց հայերի առա-
ջարկը այն պայմանով, որ Կիլիկիայի թագավորը անձամբ գնա մոնղոլ-
լական մեծ դանի մոտ, իրեն հանձնվեն Իկոնիայի սուլթանի ընտանիքի
անդամները, որոնք անցել էին Կիլիկիա և ապավինել հայոց արքունիքի
հովանավորությանը: Հայերն ընդունեցին Բաշուի պայմանները: Այդ
ժամանակից սկսած Կիլիկիայի հայկական թագավորության ու մոնղոլ-
թաթարների միջև բարեկամություն հաստատվեց: Այդ բարեկամության
առաջին արդյունքը եղավ այն, որ մոնղոլական զորքերն ու ցեղերը չմը-
տան Կիլիկիա և երկիրը զերծ մնաց նրանց ահավոր ավերածություննե-
րից: Հեթումի այցը Մոնղոլիա նախապատրաստելու նպատակով 1248
թվականին Սմբատ Գունդատաբլը մեկնեց Մոնղոլիա՝ Գոյուկ դանի մոտ,
որի հետ պայմանավորվեց հայոց թագավորի այցելության և դաշինքի
հաստատման մասին:

Հեթում I-ի այցը Հեթում I-ի այցը Մոնղոլիա ձգձգվում էր մասամբ
Մոնղոլիա և դաշին- այն պատճառով, որ Իկոնիայի սուլթանը Լամբրո-
քի հաստատումը նի իշխան Կոստանդինի հետ միասին, ինչպես և
Անտիոքի դուքսը, մի քանի անգամ հարձակումներ զործեցին և ասպա-
տակեցին առանձին շրջաններ: Հարկավոր էր ետ մղել թշնամիներին և

ապահովել երկրի պաշտպանութիւնը: Այնուհետև, թագուհու մահը 1252 թվականին և, թերևս, Հեթումի՝ Մոնղոլիա գնալու ցանկութիւն շունենալը նույնպէս ձգձգում էին այցելութիւնը:

Սակայն այդ այցելութեամբ շահագրգռված էր մոնղոլական պետութիւնը: 1253—54 թվականներին հայոց թագավորը Բաթուխանի միջոցով հրավեր ստացավ այցելելու մոնղոլական պետութեան մայրաքաղաք Կարակորում: Ուղևորութիւնը ձգձգել այլևս նպատակահարմար չէր, և Հեթում I-ը 1254 թվականի գարնանը մեկնեց մոնղոլական մեծ դանի մոտ: Այդ ժամանակ արդեն Մանգու էր մեծ դանը:

Հեթում I-ը անցավ Հայաստանով, տեսակցեց մի շարք նշանավոր իշխանների հետ, ապա շարունակեց ճանապարհը դեպի Ոսկեհորդա, իսկ այնտեղից էլ՝ Կարակորում: Այնտեղ նա ընդունվեց Մանգու դանի կողմից. դաշինքը երկու երկրների միջև հաստատվեց: Մեզ հասած տեղեկութիւններից երևում է, որ Հեթում I-ի և Մանգու դանի միջև կնքված դաշինքը ունեցել է հետևյալ բովանդակութիւնը. առաջին՝ երկու կողմերն էլ պարտավորվում են օգնել միմյանց պատերազմի ժամանակ: Կիլիկիայի հայերը օգնելու էին մոնղոլներին Միջագետքը, Ասորիքն ու Պաղեստինը գրավելու գործում, իսկ մոնղոլներն էլ պաշտպանելու էին Կիլիկիայի թագավորութիւնը Իկոնիայի, Եգիպտոսի և այլ պետութիւնների հարձակումներից: Երկրորդ՝ առանց Կիլիկիայի թագավորութեան համաձայնութեան և պահանջի, մոնղոլական զորքն ու պաշտոնյաները հայկական թագավորութեան սահմանները չպետք է մտնեին: Երրորդ՝ այն հողերը, որոնք նախկինում պատկանել էին հայկական իշխանութեանը, բայց զավթվել էին ուրիշների կողմից, իսկ հետո էլ անցել մոնղոլներին, պետք է վերադարձվեին հայկական թագավորութեանը: Չորրորդ՝ մոնղոլական պետութիւնը հանձն էր առնում կարգավորել բուն Հայաստանի բնակչութիւնից գանձվող հարկերը և թեթևացնել հայկական եկեղեցուց վերցվող տուրքերը:

Կնքված դաշինքը շափազանց շահավետ էր Կիլիկիայի թագավորութեան համար: Այն ապահովում էր այդ թագավորութեան ինքնուրույն գոյութիւնը, զերծ էր պահում Կիլիկիան մոնղոլական զորքերի ներխուժումից, նրան պաշտպանում Իկոնիայի ու Եգիպտոսի սուլթանութիւնների հարձակումներից: Այդ դաշինքի շնորհիվ Կիլիկիայի առևտրականների համար հնարավորութիւն էր ստեղծվում մուտք գործելու մոնղոլական լայնածավալ պետութեան խորքերը:

Մոնղոլական պետութեան և Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան հարաբերութիւնների մասին պատմագետներից ոմանք այն կարծիքն են հայտնում, թե Կիլիկիայի թագավորութիւնը հանդիսացել է մոնղոլական մեծ դաների բացարձակ վասալը: Մինչդեռ եղած աղբյուրները հաստա-

տում են, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը չի մտել մոնղոլական պետության կազմի մեջ և եղել է ինքնուրույն իշխանություն:

Այդ երկու պետությունների միջև հաստատվել էին այնպիսի հարաբերություններ, որպիսիք կարող էին հաստատվել իրար հետ համագործակցող և ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարող մեծ ու փոքր պետությունների միջև: Եթե Կիլիկիան որևէ շափով հարկ է տվել մոնղոլական էլզանությունը, ապա այդ կրել է նվիրատվության բնույթ, մի բան, որ սովորական երևույթ էր միջին դարերում, երբ ավելի փոքր իշխանության ներկայացուցիչը այցելում էր ավելի հզոր պետություն կամ օգնություն էր խնդրում նրանից:

Հայ-մոնղոլական համագործակցությունը Հեթում I-ը հայրենիք վերադառնալիս հանդիպեց Հուլատին, որը նշանակվել էր Մերձավոր արևելքում գտնվող մոնղոլական զորքերի հրամանատար և այդ երկրների կառավարիչ: Նրան հանձնեց Մանգու դանի ուղարկած գրությունները և ապա անցավ Հայաստան: Նա Հայաստանում տեսակցություն ունեցավ Բաշուի հետ, մասնակցեց դեպի Փոքր Ասիայի արևելյան գավառներ նրա կազմակերպած արշավանքին: 1256 թվականին մեծ հանդիսավորությամբ նա ժամանեց Սիս և իր ձեռքը վերցրեց երկրի կառավարման գործը:

1258 թվականին սկսվեցին մոնղոլական զորքերի նոր հարձակումները Միջագետքի, Ասորիքի ու Պաղեստինի վրա: Այդ թվականին էլ Հուլատի բանակը գրավեց Բաղդադը և վերջ տվեց Արաբական խալիֆային: Հաջորդ տարին Հուլատի մոտ զնացին Հեթում I-ը և հայոց կաթողիկոսը՝ Խալիֆայի դեմ տարած հաղթանակը շնորհավորելու և նրա գալուստը ողջունելու: Այդ ժամանակից սկսած Կիլիկիայի հայկական բանակը մոնղոլական զորքերի հետ մասնակցեց հիշյալ երկրների նվաճմանը: Վարդան Արևելցու վկայությամբ, Հուլատի զորքերի հետ էր «ի յառնուլն զամենայն աշխարհն Շամա (այսինքն՝ Ասորիք) և մեր պսակաւորն Հեթում»:

Փոքր Ասիայում և Ասորիքում մոնղոլական զորքերի մղած կռիվների ընթացքում հայկական թագավորությանը հաջողվեց իրեն միացնել Հալեպի, Այնթափի, Մարաշի և Կապադոկիայի հարավային շրջանները:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության հզորացումը անհանգստություն է առաջ բերում եգիպտական սուլթանությունում, որի գլուխ այդ ժամանակ կանգնած էին մամլուկները: Նրա շահերն էր շոշափում հատկապես այն, որ Հեթում I-ը մեծ օժանդակություն էր ցույց տալիս մոնղոլներին և պաշտպանում Անտիոքի դքսությունը եգիպտական զորքերի հարձակումներից: Այդ պատճառով եգիպտական սուլթան Բիպարսը (Ֆնդխտար), օգտվելով Հուլատի մահվանից (1265 թ.) հետո մոնղոլների միջև առաջացած երկպառակությունից ու ընդհարումներից, որոնց հե-

տեանքով նրանք այլևս հայերին չէին կարող օգնել, նախապատրաստ-
վեց արշավել դեպի Ասորիք և Կիլիկիա: Նա պատերազմական գործողու-
թյուններն սկսելուց առաջ Կիլիկիայի հայկական թագավորությանն ա-
ռաջարկեց իրեն վերադարձնել Ասորիքի և Կիլիկիայի սահմանագլխին
գտնվող մի քանի բերդեր և վերացնել Կիլիկիայից Եգիպտոս հաց ար-
տահանելու արգելքը: Հայկական արքունիքը մերժեց այդ պահանջը:
Եգիպտական զորքերը 1266 թվականին նախ հարձակվեցին Անտիոքի
վրա, գրավեցին այն, ապա արշավեցին Կիլիկիա: Հեթում I-ը հայկական
բանակի հրամանատարությունը հանձնարարեց իր երկու որդիներին՝
Լևոնին և Թորոսին, իսկ ինքը մեկնեց մոնղոլ-թաթարներից օգնութուն
խնդրելու:

Եգիպտական բանակը շտապեց մարտի բռնվել հայերի հետ ավելի
շուտ, քան նրանք կարող էին մոնղոլներից օգնություն ստանալ: Ճակա-
տամարտը տեղի ունեցավ Սև լեռների մոտ՝ Մառի կոչված վայրում, նույն
թվի աշնանը: Հայկական բանակը թեև անձնուրաց կերպով կռվեց եգիպ-
տական սուլթանության զորքերի դեմ, բայց, ի վերջո, պարտվեց. հրամա-
նատարներից Թորոսը զոհվեց, իսկ Լևոնը գերի ընկավ: Մոնղոլական
Ֆրաղա դանը պատերազմի մեջ գտնվելու պատճառով շկարողացավ հա-
յերին օգնել և Հեթումը ձեռնունայն ետ վերադարձավ:

Հակառակորդի բանակը թափանցեց երկրի խորքը, ասպատակեց
քաղաքներն ու գյուղերը, գրավեց Սիսը, հրկիզեց այն և կողոպտեց ար-
քունի գանձարանը: Սակայն հայերին հաջողվեց մինչև 1268 թվականը
թշնամուց մաքրել երկիրը և բանակցություններ սկսել եգիպտական
սուլթանության հետ հաշտություն կնքելու համար: Եգիպտական մամ-
լուկյան սուլթանությունը հաշտություն կնքելու և գերված արքայազն
Լևոնին ազատ արձակելու համար պահանջում էր, որ իրեն տրվեն սահ-
մանամերձ մի քանի բերդեր և ազատ արձակվի ու Եգիպտոս վերադարձ-
վի մոնղոլների կողմից գերված եգիպտական զորավար Սոնգուրը: Հե-
թում I-ը համաձայնեց դրան, միջնորդեց, որպեսզի Սոնգուրին ազատ
արձակեն, և 1268 թվականին հաշտություն կնքվեց: Գերված թագաժա-
ռանգ Լևոնը ազատվեց և վերադարձավ հայրենիք:

Կիլիկիայի թագավո- Մերձավոր արևելքի քաղաքական կյանքում XIII
րության նոր քա- դարի վերջին քառորդին զգալի փոփոխություններ
ղաքականությունը կատարվեցին: Մոնղոլների ահ ու սարսափ տարա-
ծող ուժը աստիճանաբար թուլանում էր. նրանք արդեն պաշտպանողա-
կան դիրք էին բռնել իրենց հակառակորդների հանդեպ: Ասպարեզից
վերանում էին խաչակիրների կողմից ստեղծված լատինական իշխանու-
թյունները, իսկ Իկոնիայի սուլթանությունը մոնղոլներից ստացած հար-
վածներից այլևս ուշքի չեկավ ու գնալով թուլացավ: Դրան հակառակ,

եզիպտական մամլուկյան սուլթանությունը տարեցտարի ավելի էր հզորանում և Մերձավոր արևելքի ազդեցիկ ուժերից մեկը դառնում:

Ստեղծված նոր պայմաններում Կիլիկիայի թագավորության առջև լուրջ խնդիրներ ծառայան ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականության բնագավառում: Կիլիկիայի համար ավելի վտանգավոր հակառակորդ դարձավ եզիպտական սուլթանությունը, որի դեմ պայքարելու դեպքում նա դաշնակցի կարիք պետք է զգար: Մոնղոլական էլղանությունը թեև շարունակում էր մնալ Կիլիկիայի դաշնակից, բայց այնքան էլ հուսալի չէր:

Հեթում I-ի հաջորդը և որդին՝ Լևոն III-ը (1270—1289) շարունակեց պահպանել բարեկամությունը մոնղոլների հետ, բայց միաժամանակ նոր դաշնակիցներ ձեռք բերելու հույսով իր հայացքն ուղղեց դեպի Արևմուտք: Նա 1274 թվականին պատգամավորություն ուղարկեց Լուզդունի ժողով, նպատակ ունենալով խաչակրաց նոր արշավանք կազմակերպել դեպի Արևելք: Նման դիմումներ կրկնվեցին նաև 1278, 1279 և 1282 թվականներին:

Մամլուկյան սուլթանությունը այդ բանը դիտեց որպես 1268 թ. հաշտության խախտում: 1275 թվականին եզիպտական զորքերը մտան Կիլիկիա և, հանկարծակի բերելով հայկական բանակին, ասպատակեցին երկիրը, ավարի ենթարկեցին Մսիս քաղաքը, հասան մինչև Կոռիկոս նավահանգիստը, անցան հյուսիս և պաշարեցին Սիս քաղաքը: Սակայն այնտեղ հայերը ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեցին, կասեցրին նրանց առաջխաղացումը, համալրեցին իրենց բանակի շարքերը և հաջորդ տարին Սմբատ Գունդատաբլի հրամանատարությամբ պարտության մատնեցին մամլուկներին, դուրս քշեցին թագավորության սահմաններից: Սարվանդիքար բերդի մոտ թշնամու դեմ մղած հաղթական ճակատամարտից վերադառնալիս ծեր զորավարի խրտնած ձին նրան ծառին է խփում և մահացու վիրավորում, որից հետո նա մահանում է:

1276 թվականի պարտությունից հետո եզիպտացիները 1277—1281 թվականների ընթացքում մի քանի անգամ հարձակումներ գործեցին Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջանների վրա և պաշարեցին Հոռմկլան: Սակայն համարյա ամեն անգամ հայկական զորքերը, մոնղոլներից օգնություն ստանալով, կասեցնում էին մամլուկների առաջխաղացումը և ստիպում հեռանալ Կիլիկիայից: Այդ հաջողություններից հետո, 1282 թվականին, Լևոն III-ը եզիպտական սուլթան Մելիք-Մանսուրին առաջարկեց հաշտություն կնքել և բարեկամություն հաստատել երկու պետությունների միջև: Եզիպտական սուլթանը ընդունեց այդ առաջարկությունը, կնքեց հաշտություն, որի համաձայն երկու երկրների միջև դադարեցին պատերազմական գործողությունները, կատարվեց գերիների փոխանակություն, առևտրական քարավաններին ազատ երթևեկելու

իրավունք տրվեց երկու պետութայուններում: Այդ հաշտութայունը երբեմն-երբեմն խախտվելով ու վերահաստատվելով՝ իր ուժը պահպանեց մինչև 1321 թվականը:

Աևոն III-ի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը Աևոն III-ի թագադրության կապակցությամբ, 1271 թվականին, ներում շնորհվեց բանտարկյալներին և «բազումք ի կապանաց բանտից ազատեցան»: Սակայն բանտարկյալների ազատման դեմ դուրս եկան խոշոր ֆեոդալները և ապստամբեցին Աևոն III-ի դեմ: Նրանց ընդվզումը ճնշվեց, Մավլեան բերդի տեր Աևոնը և Աբլղարիբ իշխանը պատժվեցին, շատերի բերդերն էլ հարքունիս դրավվեցին:

Վերոհիշյալ դեպքերը վկայում են, որ կենտրոնախույս ուժերը գլուխ էին բարձրացրել և ձգտում էին կասեցնել կենտրոնական իշխանության հզորացումը: Իսկ երկրի ընդհանուր շահերը պահանջում էին ֆեոդալական մասնատվածության վտանգի կանխումը և կենտրոնական իշխանության ուժեղացումը: Այդ պատճառով ազնվականության միջին և ցածր խավերը, ինչպես և բնակչության մյուս տարրերը օժանդակեցին Աևոն III-ին կենտրոնախույս ձգտումներ հանդես բերող ֆեոդալների դեմ մղած պայքարում: Դա պայմաններ ստեղծեց թագավորի իրավունքների ու իշխանության ընդարձակման համար, որը տանում էր դեպի միանձնյա իշխանություն, դեպի աբսոլյուտիզմ:

Աևոն III-ի ժամանակաշրջանում ուշադրություն դարձվեց նաև թագավորության տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի վրա: Միջոցներ ձեռք առնվեցին վերաշինելու պատերազմների ժամանակ վնասված Սիսը, Տարսոնը, վերականգնելու ավերված վանքերը և երկրի պաշտպանության համար կառուցելու ամրություններ: 1271 թվականին վերանորոգվեց վենետիկցիների, իսկ 1288 թվականին՝ ջենովացիների հետ նախկինում կնքված առևտրական պայմանագրերը, նոր պայմանագիր կնքվեց արագոնացի առևտրականների հետ: Այդ առևտրականներին լայն հնարավորություններ էին տրվում Կիլիկիայում առևտուր անելու և դրանով իսկ նպաստելու երկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը:

3. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIV ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Քաղաքական դրությունը Մերձավոր արևելքում XIV դարի սկզբին XIII դարի վերջերին և XIV դարի սկզբներին Մերձավոր արևելքում տեղի ունեցան նոր իրադարձություններ: Որոնք աննպաստ վիճակ ստեղծեցին Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար: Եգիպտական սուլթանությունը նվաճեց լատինական իշխանությունները և սահմանակից դարձավ Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը: Մոն-

ղոլական էլղանության ներսում արագացել էր տնտեսական կյանքի անկումը, որի հետևանքով երեբուն էր դարձել նաև նրա ռազմական ու քաղաքական վիճակը: Ղազան ղանի ժամանակ (1295—1304) մոնղոլներն ընդունեցին մահմեդականություն և փոխեցին իրենց նախկին թշնամական վերաբերմունքը մուսուլմանական իշխանությունների նկատմամբ:

Այդ ժամանակաշրջանում Կիլիկիայի թագավորության գլուխ էր կանգնած Լևոն III-ի որդի Հեթում II-ը (1289—1301), ապաշնորհ մի թագակիր, որ իր թագավորության 11 տարվա և խնամակալության 5 տարվա ընթացքում հինգ անգամ հրաժարվեց երկրի կառավարումից և երեք անգամ վանք մտավ որպես կաթողիկ հոգևորական: Նա ամբողջությամբ հարեց կաթողիկությանը և փորձեց երկրի թագավորության արտաքին և ներքին քաղաքականությունը ենթարկել Արևմուտքի շահերին: Դա անաջ բերեց երկրում ներքին խլրտումներ և գահակալական կոփմաներ, որից օգտվեցին արտաքին թշնամիները և հարձակումներ գործեցին Կիլիկիայի ու նրա սահմանամերձ հայաբնակ շրջանների վրա:

Դեռևս 1292 թվականին եգիպտական զորքերը հարձակվել էին Հռոմկլայի վրա, գրավել կաթողիկոսարանը և գերի տարել Ստեփանոս կաթողիկոսին: Դրանից հետո նոր կաթողիկոսը ստիպված եղավ փոխադրվել Սիս քաղաքը: Եգիպտական զորքերը մի քանի անգամ ևս ասպատակեցին Կիլիկիայի զանազան շրջանները, բայց վերջին անգամ մոնղոլների օգնությամբ հայերին հաջողվեց ետ մղել նրանց հարձակումները և առժամանակ պաշտպանել երկիրը նրանց ներխուժումներից:

Կիլիկիայի հայկական արքունիքը ձգտում էր հայ-մոնղոլական թուլացած և իր նշանակությունը կորցրած դաշինքի փոխարեն ձեռք բերել եվրոպական պետությունների օգնությունը:

Սսի և Ադանայի ժողովները

Հեթում II-ը 1301 թվականին պաշտոնապես հրաժարվեց գահից և այն հանձնեց իր եղբորորդի Լևոն IV-ին (1301—1307), բայց այդ անշահափառ թագավորի խնամակալության և խորհրդատուի պարտականություններն ու իրավունքները իր վրա վերցրեց, այլ կերպ ասած, շարունակեց կառավարել երկիրը: Այդ ժամանակ եգիպտական մամլուկների կողմից Կիլիկիայի համար ստեղծված վտանգն ավելի մեծացավ: Նրանք մի քանի անգամ հարձակվեցին թագավորության վրա և մեծ տագնապ առաջ բերին երկրում: Մոնղոլների օգնությունն այլևս հուսալի չէր: Հեթում II-ը և հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Անավարդեցին, որոնք իրենց լատինամոլությունը վաղուց էին դրսևորել, սկսեցին օգնություն խնդրել Հռոմի պապից և եվրոպական իշխանություններից: Իսկ պապը պահանջում էր, որ հայկական եկեղեցին ընդունի կաթողիկ եկեղեցու ծիսակատարություններն ու սկզբունքները, այսինքն՝ ենթարկվի իրեն: Այդ կապակցությամբ 1307 թվականին Սսում հրավիրվեց ժողով և քննարկ-

վեց կաթոլիկ եկեղեցուն միանալու հարցը: Հեթումի և Լևոնի ճնշման ներքո ժողովականները ստիպված եղան համաձայնել եկեղեցու միացմանը կաթոլիկ եկեղեցուն և ենթարկվել Հռոմի պապին: Սակայն այդ որոշումը չկատարվեց, որովհետև հայ բնակչությունը և հոգևորականների ղգալի մասը դեմ էին դրան: Այդ պատճառով երկրում առաջացան իրար դեմ պայքարող խմբավորումներ, և խախտվեց երկրի քաղաքական միասնությունը:

Կիլիկիային հարևան սելջուկյան և արաբական իշխանություններն այդ որոշումը դիտեցին որպես խաչակիրներին նորից Արևելք բերելու փորձ, և հայկական թագավորության հանդեպ նրանց թշնամական վերաբերմունքն ավելի ուժեղացավ: Նրանց դրդմամբ Կիլիկիայում որպես օգնական ուժ գտնվող մոնղոլական ջոկատի հրամանատար Փիլարդունը, որն արդեն մահմեդականություն էր ընդունել, Սսի ժողովից ութ ամիս հետո՝ 1307 թվականի նոյեմբերին հյուրասիրության պատրվակով իր մոտ է հրավիրում Հեթումին և Լևոն IV-ին, կազմակերպում նրանց սպանությունը: Դրանով արդեն վերջ է տրվում հայ-մոնղոլական դաշինքին:

Փիլարդունը և նրա համախոհները ամրացան Անարդաբա քաղաքում՝ մտադրվելով տիրանալ Կիլիկիայի մի մասին: Սակայն թագավորի հորեղբայր Օշինը, հայկական զորքերի գլուխ անցած, հարձակվեց նրանց վրա և դուրս բռեց Կիլիկիայից: Դրանից հետո Օշինը հռչակվեց թագավոր (1309—1320) և իր ձեռքը վերցրեց երկրի կառավարման գործը, առժամանակ կանխելով օտարերկրյա զորքերի ներխուժումը Կիլիկիա:

Արքունիքը Օշինի գլխավորությամբ և Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսի օժանդակությամբ, ժողովրդի կամքին հակառակ, փորձեց գործադրության մեջ դնել Սսի ժողովի որոշումը: Բայց այդ փորձերը միայն զրգոեցին ժողովրդի զայրույթը և բորբոքեցին ներքին պայքարը: 1309 թվականին Ադանայում տեղի ունեցավ մի նոր ժողով, որի նպատակն էր ստիպել ժողովրդին համաձայնելու հայկական եկեղեցու միացմանը կաթոլիկականի հետ: Այդ ժողովի դեմ նույն թվականին Սիս քաղաքում տեղի են ունենում ցույցեր և բողոքներ, որոնց մասնակցում են հոգևորականներ, բազմաթիվ հասարակ մարդիկ և բնակչության այլ խավեր, այդ թվում նաև կանայք: Ցուցարարներից շատերին, որոնց թվում և կանանց, մահապատժի են ենթարկում:

1316 թվականին Ադանայում նորից ժողով գումարեցին, որը թագավորի և կաթողիկոսի հարկադրանքով վերահաստատեց Սսի 1307 թվականի ժողովի որոշումը: Եզիպտական սուլթանությունը հայկական թագավորության նման քաղաքականությունը, որի նպատակն էր եվրո-

Այսպիսի ուժեր բերել Արևելք, գնահատեց որպես թշնամանք իր նկատմամբ և նորանոր արշավանքներ կազմակերպեց Կիլիկիայի վրա:

Եգիպտական նոր արշավանքը և 1323 թվականի հաշտությանը

1320 թվականին Օշինին հաջորդեց նրա անշափահաս որդի Լևոն V-ը (1320—1342), որն սկսեց երկիրը կառավարել իր խնամակալների և պալլերի օգնությամբ: Նրանցից առանձնապես նշանավոր էր Կոռյկոսի տեր Օշինը: Լևոն V-ի թագավորության հենց առաջին տարիներին Եգիպտական սուլթանության խրախուսանքով Կիլիկիայի վրա հարձակվեցին թաթար Թեմուրգաշը և թուրք Ամիր-Օմարը: Նրանք 1321 թվականին հյուսիսից և արևելքից մտան Կիլիկիա և, ասպատակելով մի շարք գավառներ, հասան մինչև Մամեստիա և Ադանա քաղաքները: Այդ նույն թվականին Կիլիկիա ներխուժեց նաև եգիպտական մեծաքանակ մի բանակ՝ սուլթան Մելիք-Նասիրի գլխավորությամբ, և գրավեց Այաս քաղաքը:

Հայկական բանակը անպատրաստ գտնվեց այդ հարձակումների հանդեպ: Մանկահասակ թագավորը, Օշին պալլը և սրա եղբայրը՝ Կոստանդին Գունդստաբլը իրենց զորքերով քաշվեցին լեռները և ամրացան բերդերում: Երկիրը մնաց անպաշտպան: Միայն տեղ-տեղ կազմակերպվեցին աշխարհազորային և պարտիզանական ջոկատներ, որոնք լեռնանցքներում և կիրճերում փակում էին թշնամու զորքերի ճանապարհը ու ջարդում նրանց: Այդ ջոկատներից հայտնի է Այասի մոտերքում 600 մարդուց կազմված խումբը, որը մեծ կորուստ պատճառեց եգիպտական զորքերին: Ակտիվ կերպով գործել է նաև մի այլ՝ 200 հոգուց բաղկացած ջոկատ, որի գործողությունների հետևանքով ոչնչացվել է շուրջ 6000 մամլուկյան զինվոր:

1323 թվականին Եգիպտոսի մայրաքաղաքում հայկական թագավորության և սուլթանության միջև կնքվեց հաշտություն՝ հետևյալ պայմաններով.

- ա) Եգիպտական զորքերը ետ են քաշվում Կիլիկիայից:
- բ) Հայկական թագավորությունը պարտավորվում է տարեկա՛ 50000 ֆլորին տուրք և Այաս նավահանգստի ծովային եկամտի 50 տոկոսը վճարել եգիպտական սուլթանությանը:
- գ) Սուլթանությունը պարտավորվում է իր ծախսով վերաշինել ավերված ամրություններն ու բերդերը, բացառությամբ Այասի ամրությունների:

Բացի այդ, Կահիրեում հայկական պատվիրակությանը հասկացրին, որ Արևմտյան պետությունների հետ Կիլիկիայի թագավորության քաղաքական կապերը ցանկալի չեն, հայերը պետք է խուսափեն այդպիսի կապերից:

**Լևոն V-ի լատինա-
մոլ քաղաքականու-
թյունը**

Կիլիկիայի արքունիքը անհրաժեշտ հետևություններ չարեց Կահիրեի 1323 թվականի հաշտության պայմաններից: Հազիվ էր անցել մի քանի տարի, երբ Լևոն V-ը, անտես առնելով մամլուկյան սուլ-

թանության պահանջը, նորից բանակցությունների մեջ մտավ Վատիկանի և մյուս իշխանությունների հետ՝ խաչակրաց արշավանքները վերսկսելու և ռազմական օժանդակություն ստանալու հույսով:

1329 թվականին ձերբակալվում և զլխատվում են Կոռիկոսի տեր, Օշին պայլը և նրա եղբայր Կոստանդին Գունդստաբլը: Նրանց փոխարեն Կիպրոսից Կիլիկիա հրավիրվեցին Լևոն V-ի հորաքրոջ որդիներ Ջիվան և Բոհեմունդ Լուսինյան եղբայրները, որոնց Օշինը դուրս էր քշել Կիլիկիայից: Ջիվանը նշանակվեց պայլ, իսկ Բոհեմունդին տրվեց Կոռիկոսի շրջանն ու բերդը: Բարձր պաշտոն ստացան նաև Բալդին ու Բոհեմունդ լատին իշխանները:

Արքունիքում լատինական տարրերի ազդեցության ուժեղացումը հեշտացրեց Լևոն V-ի արևմտյան քաղաքականության իրազործումը: Նա 1331 թվականին առանձին գրությամբ դիմում է ֆրանսիական Ֆիլիպ թագավորին և Հռոմի պապին, իսկ երկու տարի հետո հատուկ դեսպանություն է ուղարկում Եվրոպա՝ նոր խաչակրաց արշավանք սկսելու և Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը ռազմական օգնություն ցույց տալու խնդրանքով: Ուղարկված դեսպանությունները դրական արդյունքի չհասան: Հռոմի պապն ու եվրոպական պետությունները հայկական արքունիքին դատարկ խոստումներ տալուց այն կողմը շանցան: Եվ եթե պապը 30000 ոսկի խոստացավ Լևոն V-ին, ապա այն պայմանով, որ այդ գումարը հայոց թագավորը ստանա այն դեպքում, երբ հայերը ընդունեն կաթոլիկություն:

Արքունիքի արևմտյան քաղաքականության դրդապատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նա մեծ չափով շահագրգռված էր արտաքին և ներքին առևտրի զարգացմամբ ու ծավալմամբ, որովհետև դա պետությանը խոշոր եկամուտ էր բերում: Իսկ այդ առևտուրը մեծ մասամբ կատարվում էր Արևմուտքի հետ: Բացի այդ, Կիլիկիայի առևտրականներից շատերը եվրոպացիներ, հատկապես իտալացիներ էին, որոնք շահագրգռված էին հայկական թագավորության և եվրոպական պետությունների դաշինքի ու պապականության ազդեցության ուժեղացման գործում:

Նոր հարձակումներ: 1337 թ. հաշտությունը

Լևոն V-ի վարած քաղաքականությունը ավելի ուժեղացրեց ներքին պառակտումը, սրեց արևմրտյան քաղաքականության կողմնակիցների՝ ունիթորների և հակաունիթորների պայքարը, բորբոքեց եզրիպտական սուլթանության թշնամանքը Կիլիկիայի թագավորության նրկատմամբ: Այս անգամ նույնպես եզրիպտական սուլթանությունը Լևոն V-ի

քանակցությունները Արևմուտքի հետ համարեց իր նկատմամբ ոչ բար-
յացակամ ակտ և 1335 թվականին նորից արշավեց Կիլիկիայի վրա: Մե-
լիք-Նասիր սուլթանի զորքերը հարձակվեցին Կիլիկիայի հարավ-արևել-
յան շրջանների վրա և, ասպատակելով Ջհան գետի հովիտը, հասան
մինչև Ադանա քաղաքը, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր հայոց թա-
գավորը: Պատերազմը շարունակվեց նաև 1336 և 1337 թվականներին:
Հայկական բանակն այս անգամ էլ ստիպված եղավ քաշվել երկրի լեռ-
նային մասերը: Մելիք-Նասիրի զորքերը գրավեցին Մամեստիա, Ադա-
նա, Այաս և Տարսոն քաղաքները, հրկիզեցին շատ բնակավայրեր, կո-
ղոպտեցին երկրի հարստությունը և գերեցին բազմահազար մարդկանց:
Հայոց թագավորը ստիպված եղավ հաշտություն կնքելու նպատակով
նորից պատվիրակություն ուղարկել Մելիք-Նասիրի մոտ: Բայց այս ան-
գամ գործը այնպես հարթ չանցավ, ինչպես 1323 թվականին: Եգիպտա-
կան սուլթանը բանտարկեց պատվիրակության կազմում եղած Բաղդին
մարաջախտին, արքունիքի պահակախմբի պետ իշխան Սիրունին ու
քարտուղար Վասիլին և ապա, ծանր պայմաններ առաջարկելով, համա-
ձայնեց հաշտություն կնքել: 1337 թվականին կնքվեց հաշտություն, որի
համաձայն Կիլիկիայի հարավ-արևելյան գավառները՝ Սև լեռներից սկը-
սած մինչև Ջհան գետը, և Այաս քաղաքն ու նավահանգիստը անցան
Եգիպտոսի սուլթանությանը: Լեոն V-ը խոստացավ բանակցություններ
չվարել եվրոպական պետությունների ու Հռոմի պապի հետ և խզել իր
կապերը նրանց հետ: Այս հաշտությունը խիստ թանկ նստեց հայկական
թագավորությանը, որովհետև նա կորցրեց երկրի ամենաարգավանդ շըր-
ջաններից մեկը և Այաս քաղաքն ու նավահանգիստը:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը պարտություն կրեց, որով-
հետև հայկական արքունիքը չկազմակերպեց ու չմիավորեց երկրի ներ-
քին ուժերը, հույսը դրեց եվրոպական պետությունների օգնության վրա,
հավատաց Հռոմի պապի սին և խաբուսիկ խոստումներին, որոնք ոչինչ
չտվեցին հայերին, բացի հարևան իշխանությունների թշնամանքից: Ար-
քունիքի վարած այդպիսի քաղաքականությունը երկրի ներսում առաջ
բերեց երկպառակություն, բորբոքեց պայքարը ունիթորների և հակաունի-
թորների միջև և անզոր դարձրեց երկիրը արտաքին նվաճողներին դի-
մադրելու գործում: Լատինամոլությունը խանդարեց թագավորության
կառավարող շրջաններին Մերձավոր արևելքի պետությունների հետ խե-
ղացի ու հեռատես քաղաքականություն վարելու և երկրի համար խաղաղ
զարգացման հնարավորություն ապահովելու գործում:

Վուսինյան դինաս- 1337 թվականի հայ-եգիպտական հաշտությունից
տիան և թագավո- հետո Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն
րության թուլոցումը ապրեց իր թուլացման շրջանը: Արքունիքը անհրա-
ժեշտ հետևություններ չարեց պետության համար ստեղծված քաղաքա-

կան աննպաստ դրուժյունից: Լատինական տարրերի ազդեցության տակ նա շարունակեց իր բանակցությունները Հռոմի պապի և եվրոպական պետությունների հետ, բայց մերժում ստացավ: Թագավորն ընդհարվեց Հակոբ կաթողիկոսի հետ, որը դեմ էր նրա վարած արտաքին քաղաքականությանը, և պաշտոնանկ արեց նրան: Արքունիքի այդ վարքագիծը խորացրեց երկրի ներքին պառակտումը: Ժողովրդի մեծ մասը սլազանջում էր պահպանել հայ-եգիպտական հաշտության պայմանները: Սուկայն թագալորն ու նորընտիր Մխիթար կաթողիկոսը զանց առան այդ բոլորը և շարունակեցին նախկին քաղաքականությունը:

Թագավորության համար այդպիսի ծանր կացության ժամանակ, 1342 թվականին, երիտասարդ հասակում հանկարծամահ եղավ Լևոն V-ը, առանց ժառանգ թողնելու: Լևոն V-ի մահից հետո թագավորական գահը Հեթումյան դինաստիայից անցնում է ֆրանսիական ծագում ունեցող Լուսինյաններին, որոնք մոր կողմից ազգակից էին Հեթումյաններին, իսկ հոր կողմից՝ Կիպրոսի թագավորական տանը: Սկզբում գահը անցավ Լևոն V-ի հորաքրոջ կրտսեր որդուն՝ Ջիվան Լուսինյանին, որն արքունիքում վարում էր պայլի պաշտոնը, բայց մի տարի անց նրան ստիպում են հրաժարվել գահից, այն հանձնում են նրա եղբորը՝ Գվիդոն Լուսինյանին: 1343 թվականին նրան օժում են Կիլիկիայի հայոց թագավոր Կոստանդին III անունով (1343—1344/5): Այդպիսով, Կիլիկիայում հաստատվում է Լուսինյանների դինաստիան:

Գվիդոն Լուսինյանը կամ Կոստանդին III-ը շարունակեց Լևոն V-ի արևմտյան քաղաքականությունը: Դա գրգռեց նրա հակառակորդներին, որոնք 1344—1345 թվականներին կազմակերպեցին Կոստանդին III-ի և նրա եղբոր՝ Բոհեմունդ իշխանի սպանությունը: Այդ տեղի ունեցավ Ադանա քաղաքում, երբ թագավորի լատինամոլության դեմ զայրացած բազմությունը, պատմագիր Դարդելիի խոսքերով ասած, «վառեալ ի զէն գրոհեառն» և սպանեցին ինչպես թագավորին, այնպես էլ լատինական տարրերից բաղկացած նրա թիկնապահ զորքի զգալի մասին: Այդ դեպքերը ավելի խորացրին պետության քայքայումը:

Լևոն VI և թագավորության անկումը

Կոստանդին III-ից հետո թագավորական գահն անցավ նզրեցիների ձեռքը, որոնք ծագումով հայ էին: Սկզբում գահ բարձրացավ նզրեցի Բաղդին մարաշախտի որդի Կոստանդին IV-ը (1344/5—1363), իսկ հետո՝ նրա հորեղբայր Հեթում Ջամբուլայի որդի Կոստանդին V-ը (1363—1373): Նզրեցիները փորձեցին վերականգնել երկրի միասնությունը, կասեցնել թագավորության թուլացումը և վերականգնել նախկին հզորությունը: Այդ նպատակով նրանք աշխատեցին զսպել զլուխ բարձրացրած լատինական տարրերին և լատինամոլ ունիթորական հոսանքի կողմնակիցներին,

ձեռնպահ մնացին Արևմուտքի հետ սերտ հարաբերություններ ունենալուց: Սակայն նրանց ջանքերը դրական արդյունք չտվեցին:

Դեռևս 1347—1348 թվականներին Իկոնիայի սելջուկ-թուրքերը և գարամանցիները հարձակվել էին Պապեռոնի վրա և գրավել այն: Այդ նույն տարիներին համառ պայքար էր մղվել հայերի և մամլուկների միջև Այաս քաղաքի համար, որը ի վերջո ընկավ Մամլուկյան սուլթանության ձեռքը: 1355 թվականին օտար զավթիչները ավարի և ասպատակության ենթարկեցին Ադանա և Տարսոն քաղաքներն ու նրանց շրջակայքը: Հինգ տարի հետո Հալեպի էմիր Բեկ-Թեմուրը՝ եգիպտական զորքերի գլուխ անցած, արշավեց Կիլիկիա և հայկական թագավորությունից վերջնականապես գրավեց այդ քաղաքները: Կոստանդին IV-ը թեև փորձեց կասեցնել եգիպտական զորքերի առաջխաղացումը, բայց հաջողություն չունեցավ:

Եգիպտական մամլուկները ամրապնդեցին իրենց դիրքերը երկրում և գրոհի անցան հայկական թագավորության դեմ: 1368 թվականին Տարսոնի մամլուկյան Մանչուկ էմիրը 60 000-ոց բանակով արշավեց Սիս մայրաքաղաքի վրա և պաշարեց այն, որը տևեց մի քանի տարի: Սսի համար մղված մարտերում իրենց կատարած հերոսությամբ ու սխրագործություններով աչքի են ընկել հայոց սպարապետ Լիպարիտը և ամուսիններ Հեթումն ու Զարմանդուխտը: Վերջինս դեռևս Ադանայի դաշտում մղված մարտում սպանել էր եգիպտական զորավար էոմերին, իսկ Լիպարիտ գունդստաբլի՝ Սսի պաշտպանության ժամանակ ցուցաբերած քաջությունն ու անձնազոհությունը ժողովրդի հիշողության մեջ դարեր է ապրել և գովերգվել բանաստեղծների կողմից: Նրան ներբողներ են նվիրել Հովհաննես Թլկուրանցին և Սարգիս քերթողը:

Կիլիկիայի թագավորության համար ստեղծված այդ ծանր օրերին արքունիքի առաջ դարձյալ ծառայավ գահի թեկնածուության հարցը: 1373 թվականին մեռնում է Կոստանդին V Նզրեցին, առանց ժառանգ թողնելու: Երկրի ազդեցիկ մարդիկ իրենց հայացքը դարձյալ ուղղեցին դեպի Ֆրանսիացի Լուսինյանները: Կիպրոսում էր գտնվում Զիվանի կամ Կոստանդին II-ի որդի Լևոնը: 1374 թվականին նրան Կիպրոսից, ծպտյալ կերպով, թշնամու գրաված տերիտորիայով բերեցին Սիս և այնտեղ օձեցին հայոց թագավոր: Իշխանության գլուխ անցնելով, Լևոն VI Լուսինյանը (1374—1375) շանում էր իր շուրջը համախմբել երկրի մնացած ռազմական ուժերին և փրկել թագավորությունը կործանումից: Այդ նպատակով նա ամրացրեց մայրաքաղաքի պաշտպանությունը և հաշտություն կնքելու համար բանակցությունների մեջ մտավ Կիլիկիա ներխուժած զավթիչների հետ: Սակայն մամլուկյան զորքերի հրամանատար Աբուբեքրը, որին սուլթանը 15000-անոց բանակով 1374 թվականին ուղարկել էր Սիսը գրավելու, շհամաձայնեց հաշտություն կնքել և

նորից պաշարեց մայրաքաղաքը: Հայերը թշնամու գերազանցող ուժերին դիմադրում են խիզախորեն, բայց երկար դիմանալ չեն կարողանում: Հաջորդ՝ 1375 թվականի փետրվարին թշնամու ուժերը համալրվում են Հալեպի էմիրի 15000-անոց բանակով, իսկ հայերը, դրսից ոչ մի օգնութուն չստանալով, հրկիզում են քաղաքը և քաշվում Սսի վերին ամրոցը, որը քաղաքի ամենաանառիկ կետն էր: Այստեղ ևս մաքառումը երկար չի տևում. նույն տարվա ապրիլ ամսին հայերը անձնատուր են լինում եգիպտական զորքերին: Լևոն VI-ն իր ընտանիքով գերի է ընկնում, տարվում Հալեպ, իսկ այնտեղից՝ Կահիրե և բանտարկվում: Հետագայում, Ֆրանսիական կառավարության միջնորդությամբ, նա գերութունից ազատվում, տեղափոխվում է Փարիզ և 1393 թվականին մեռնում: Սսի անկումից և թագավորի գերեվարութունից հետո էլ հայերը Կիլիկիայի առանձին շրջաններում շարունակում են պայքարը, բայց դրական արդյունքի չեն հասնում և հայկական թագավորութունը Կիլիկիայում ընկնում է:

ԳԼՈՒԽ IX

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Դասակարգերն ու Կիլիկիայի հայկական թագավորութունում բնադասակարգային կալուցիուն էին հաստատել տարբեր երկրներից եկած րարերությունները բազմաթիվ մարդիկ, որոնք իրենց հետ բերել էին տարբեր սովորույթներ, տարբեր փոխհարաբերություններ: Սակայն, սերտ շփման մեջ մտնելով միմյանց հետ, նրանք իրարից ընդօրինակում և յուրացնում էին շատ սովորույթներ: Նման բարդ պայմաններում ձևավորվեցին Կիլիկիայի հայկական թագավորութունում իշխող սոցիալտնտեսական հարաբերությունները, որոնք իրենց վրա էին կրում հայկական, արևմտաեվրոպական և բյուզանդական սովորույթների կնիքը:

Կիլիկիայի հասարակությունը բաժանված էր երկու գլխավոր խմբի՝ ազատների և անազատների: Այդ խմբերից յուրաքանչյուրն իր հերթին տրոհված էր զանազան դասերի ու դասակարգերի: Ազատների դասակարգը բաժանված էր դարձյալ երկու մասի՝ աշխարհիկ ազնվականների

և հոգևորականների: Սրանք էլ իրենց ներսում ունեին տարբեր դասեր: Աշխարհիկ ազնվականությունը բաղկացած էր խոշոր ֆեոդալ իշխաններից, որոնք Կիլիկիայում կոչվում էին բերդատեր պարոններ, և մանր ազնվականներից, այսպես կոչված՝ ձիավորների դասից: Բերդատեր պարոնների դասը նույնպես բաժանված էր երկու խմբի՝ հայրենատեր բերդապետների, որոնք իրենց բերդերին ու կալվածքներին տիրում էին ժառանգաբար, և ոչ հայրենատեր բերդատերների, որոնք իրենց բերդերն ու կալվածքներն ստանում էին թագավորից: Այս բոլոր դասերն ու խումբերը ի մի վերցրած հանդիսանում էին երկրի շահադործող դասակարգը, որի ձեռքում էին գտնվում երկրի ամբողջ իշխանությունը և արտադրության հիմնական միջոցները: Բնակչության մյուս՝ անաղատների խումբը նույնպես բաժանված էր տարբեր խավերի՝ գյուղացիության և քաղաքային բնակչության: Կիլիկիայում հայկական թագավորության օրոք գյուղացիության մեծագույն մասը ճորտացված էր, այսինքն՝ տընտեսական և անձնական կախվածության մեջ էր գտնվում ֆեոդալից և ամրացված էր հողին: Այդպիսի գյուղացիները Կիլիկիայում, հունական արտահայտությամբ, կոչվում էին պարիկոս, այսինքն՝ ճորտ: Գյուղացիության մի մասն էլ ֆեոդալի նկատմամբ ուներ միայն հարկատվության պարտավորություն և անձնապես ազատ էր, այսինքն միայն տընտեսապես էր կախյալ:

Պատմական աղբյուրներում երբեմն հիշատակվում են նաև դոմենյան, այսինքն՝ արքունի գյուղացիներ, որոնք, սակայն, ավելի ազատ են եղել, քան կախյալ գյուղացիները, բայց իրենց տերերին վճարել են նույն տուրքերն ու կատարել նույն պարտավորությունները, ինչ որ կախյալ գյուղացիները: Նրանք կազմում էին գյուղացիների երրորդ խավը: Գյուղացիները իրենց տնտեսության նկատմամբ, բացի այն հողամասերից, որ կախյալ և ճորտ գյուղացիները ստանում էին ֆեոդալներից, իրավունք ունեին վարվել այնպես, ինչպես իրենք էին ցանկանում: Սակայն նրանք պարտավոր էին պետությանն ու ֆեոդալին, ինչպես նշված է Սմբատ Գունդատաբլի «Գատաստանագրքում», վճարել իրենց տարեկան բերքի մեկ հինգերորդը, շաբաթվա մեկ օրը աշխատել ֆեոդալի համար, առանձին տուրք վճարել անասունների համար, կատարել պետության ու ֆեոդալների հանդեպ ունեցած զանազան պարտավորություններ և տասանորդ վճարել եկեղեցուն:

Կիլիկիայում հայկական թագավորության օրոք տնտեսական ու քաղաքական զգալի ուժ էր ներկայացնում նաև քաղաքային բնակչությունը, որը հիմնականում բաղկացած էր արհեստավորներից և առևտրականներից: Նրանք Կիլիկիայի բնակչության մեջ մեծ քանակություն էին կազմում և ակտիվ դեր էին խաղում թագավորության կյանքում: Քաղաքային բնակչության մեջ, բացի հայերից, կային հույներ, իտա-

լացիներ, ասորիներ ու հրեաներ: Քաղաքային բնակչության գերակշռող մասը արհեստավորներ էին, որոնք անձնական և տնտեսական կախում չունեին ֆեոդալներից: Կիլիկիայում անձնական ազատութուն էին վայելում նաև առևտրականները: Թե՛ արհեստավորները, թե՛ առևտրականները ունեին իրենց կազմակերպությունները՝ համքարություններն ու միությունները: Բայց այդ բոլորով հանդերձ նրանք զրկված էին քաղաքական իրավունքներից և պատկանում էին անազատների դասին. նրանք պարտավոր էին հարկ վճարել պետությանը և տուրք տալ ֆեոդալին, եթե նրանց բնակավայրը գտնվում էր որևէ ֆեոդալի տերիտորիայում: Դա հակամարտություն էր առաջ բերում քաղաքային դասի և ֆեոդալների միջև: Բացի վերոհիշյալ սոցիալական խավերից, Կիլիկիայում կար նաև մի այլ խավ՝ ծառաներն ու աղախիները, որոնց իրավական կեցությունը նույնն էր, ինչ որ Հայաստանում ապրողներին:

Հողատիրության ձևերը և ֆեոդալական հիերարխիան

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում նույնպես հողը կենտրոնացված էր խոշոր ֆեոդալական տների, այսպես կոչված բերդատեր պարոնների ձեռքին, որոնց թիվը 70—80-ից ավելի չի եղել: Հայրենատեր բերդատեր պարոններն իրենց կալվածներին տիրել են ժառանգաբար, որպես սեփականություն: Այդպիսի կալվածները կոչվել են հայրենիք: Ոչ հայրենատեր բերդատեր պարոններն իրենց կալվածներին տիրում էին պայմանական կերպով, ստանում էին թագավորից: Այս կարգի կալվածները կոչվում էին պարզևականք և թագավորի համաձայնությամբ հորից անցնում էին որդուն: Թագավորը, որպես երկրի գերագույն իշխող, իրավասու էր հարկ եղած դեպքում ետ վերցնել ոչ հայրենատեր բերդատերի կալվածները, իսկ հայրենատեր բերդատերերի կալվածների նկատմամբ նա այդպիսի անմիջական իրավունք չուներ: Նրանց կալվածները թագավորի կողմից կարող էին հարքունիս գրավվել միայն պետական ծանր հանցանքի դեպքում՝ դիվանի որոշմամբ:

Հողատիրության ձևերից մեկն էլ արքունական կամ, ինչպես աղբյուրներում անվանում են, տերունի հողերն էին: Այդ հողերը գտնվում էին արքունիքի տրամադրության տակ և նման կալվածային ֆունդից էլ թագավորը հողամասեր էր հատկացնում այս կամ այն խոշոր ֆեոդալին:

Հողատիրության մի յուրատեսակ ձև էր մանր ազնվականներին, այսինքն՝ ձիավորներին տրվող կալվածքը: Ձիավորները կալվածներ էին ստանում այն ֆեոդալից, որի մոտ զինվորական ծառայություն էին կատարում: Այդ կալվածին նրանք կարող էին տիրել այնքան ժամանակ, որքան ժամանակ ծառայության մեջ էին գտնվում տվյալ ֆեոդալի մոտ: Հողատիրության այս ձևը ոչ միայն պայմանական էր, այլև ժամանակավոր բնույթ էր կրում:

Ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում գոյություն ունեւ հողատիրության մի առանձին ձև ևս. դա եկեղեցական և վանքապատկան հողերն էին, որոնք համարվում էին հողերականության սեփականությունը: Ֆեոդալական սեփականությունից բացի, հողային սեփականության յուրահատուկ ձև էր նաև ազատ գյուղական համայնքների կամ, ավելի ճիշտ, ազատ գյուղացիների տիրակալությունն իրենց հողամասերի վրա:

Ֆեոդալական հիերարխիայի բարձրագույն աստիճանն էր արքունիքը՝ թագավորի գլխավորությամբ: Թագավորը մյուս բոլոր խավերի նկատմամբ ղիտվում էր որպես սյուզերեն: Թագավորից հետո ֆեոդալական հիերարխիայի երկրորդ աստիճանը կազմում էին բերդատեր պարոնները, որոնք թագավորից վասալական կախվածության մեջ էին գտնվում: Իրենց սենյորի՝ թագավորի նկատմամբ բերդատեր պարոններն ունեին մի շարք պարտավորություններ՝ պատերազմի ժամանակ թագավորին օգնել իրենց զորքով և ռազմական հանդերձանքով, հարկ վճարել արժույթին, մասնակցել արքունական ղիվանի նիստերին և արքունիքում վարել որևէ պաշտոն:

Հիերարխիայի երրորդ և ամենացածր աստիճանը կազմում էր ձիավորների դասը: Սրանք ենթակա էին այն ֆեոդալին, որից ստանում էին իրենց կալվածները: Նրանց պարտականությունն էր մշտական ղինվորական ծառայությունը տվյալ ֆեոդալի մոտ, որի վասալներն էին նրանք: Թագավորի և բերդատեր պարոնների՝ վասալները Կիլիկիայում կոչվում էին լիճ, իսկ նրանց ծառայությունը սենյորի հանդեպ՝ լճություն:

Պետական կառուցվածքը Կիլիկիայի հայկական թագավորության մեջ արքունիքն էր մարմնավորում երկրի գերագույն իշխանությունը:

Սկզբնական շրջանում, երբ թագավորությունը դեռ չէր կազմակերպվել և երկիրը կառավարում էին Ռուբինյան տոհմի իշխանները, ֆեոդալական խոշոր տների կողմից հաճախ անտեսվում էին նրանց իրավունքները: Բայց երբ կազմակերպվեց թագավորություն, թագավորի ղիրքն ու իրավունքներն ավելի ամրապնդվեցին: Նա էր պատերազմ հայտարարում, հաշտություն կնքում, դաշն դնում ուրիշ պետությունների հետ, լուծում երկրի ներքին կյանքին վերաբերող կարևորագույն հարցերը և հրապարակում օրենքներ ու վճիռներ: Սակայն այդ բոլորը նա իրականացնում էր արքունիքի միջոցով:

Կիլիկիայում արքունիքն իր տարբեր օրգաններով և գործակալություններով ձևավորվեց երկրում թագավորություն հռչակելուց հետո: Դեռևս Լևոն II-ի օրոք արքունիքը դարձավ երկրի կառավարման գլխավոր օրգանը, որն ունեց մի շարք գործակալություններ և բարձրագույն

ատյան: Վերջինս հանդիսանում էր թագավորի խորհրդատու օրգանը, որի նիստերում նախագահում էր ինքը՝ թագավորը: Այդ ատյանը կոչվում էր Վերին կամ Արքունի ատյան: Նրա նիստերին մասնակցում էին բոլոր բերդատեր պարոնները՝ որպես ատյանի անդամներ: Վերին ատյանը հավաքվում էր երկրի համար լուրջ պահերին և քննության էր առնում պետությանը վերաբերող կարևոր խնդիրները՝ պատերազմի, հաշտության հարցերը, պետության դեմ կատարված ծանր հանցագործությունները, ֆեոդալների միջև ծագած լուրջ վեճերը և այլն:

Գործակալությունները

Դեռևս Լևոն II-ը արքունիքում ստեղծեց մի քանի գործակալություններ: Հետագայում՝ Հեթումյանների օրոք, Արևմտյան Եվրոպայի պետությունների օրինակով ավելացան նաև այլ գործակալություններ. XIII դարում Հեթումյանների արքունիքում դրանց թիվն արդեն տասից ավելի էր: Կարևոր գործակալություններից էին.

ա) Խնամակալության գործակալությունը կամ պայլությունը: Գործակալության գլխավոր պաշտոնատար անձը կոչվում էր պայլ (լատիններեն): Նա հանդիսանում էր թագավորի առաջին խորհրդականը. նրա վրա էր դրվում նաև թագաժառանգի կամ անչափահաս թագավորի խնամակալությունը: Թագավորի անչափահաս լինելու դեպքում կամ թագաժառանգի խնամակալության ժամանակ պայլի պաշտոնում նշանակվում էին երկու հոգի: Որպես կանոն, նրանք պետք է լինեին երկրի ֆեոդալական խոշորագույն տների գլխավորներ:

բ) Սպարապետությունը, որի պաշտոնատար անձը Կիլիկիայում կոչվում էր գունդստաբլ: Գունդստաբլը հանդիսանում էր զորքի ընդհանուր հրամանատարը: Պատերազմների ժամանակ, եթե թագավորը մասնակցում էր պատերազմական գործողություններին, նա ինքն էր գլխավորում բանակը, բայց մնացած բոլոր դեպքերում երկրի ռազմական ուժերի ընդհանուր հրամանատարությունը գտնվում էր գունդստաբլի ձեռքում: Երկրի ռազմական ուժերն սպասարկելու համար արքունիքում կար նաև ինտենդանտության գործակալություն, որի խընդիրն էր ռազմական հանդերձանք և պարեն մատակարարել բանակին: Գլխավոր ինտենդանտին Կիլիկիայում անվանում էին մարաջախտ:

գ) Արքունական քարտուղարությունը: Այս գործակալության գլխավոր պաշտոնյան կոչվել է ջանցլեր կամ կանցլեր, այսինքն՝ ատենադպիր: Զանցլերը ղեկավարում էր օտար պետությունների հետ ունեցած բանակցություններն ու գրագրությունները և կատարում էր դեսպանական հանձնարարություններ:

դ) Սեղանապետությունը, որն իր բովանդակությամբ համապատասխանել է Արշակունիների ժամանակվա հազարապետությանը: Սեղանապետություն վարող անձը կոչվել է սենեսչալ կամ սենեսկալ: Նա

տնօրինում էր արքունիքի եկամուտներն ու ծախսերը, հոգում երկրի տնտեսական կյանքի մասին և հսկում թագավորական տանը: Այդ պատճառով էլ նա կոչվել է «հավատարիմն տանն արքունի»: Սենեսկալին է ենթարկվել արքունական մի այլ բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ ջամբուլայը, այսինքն՝ արքունիքի հանդերձապետը կամ սենեկապետը, որը պահպանում էր թագավորական զգեստները, դրոշը, գանձը և կազմակերպում հանդեսներ:

ե) Մաքսապետության գործակալությունը: Այս գործակալությունը կարգավորում էր երկրի ֆինանսները: Գործակալությունը վարող գլխավոր պաշտոնյան անվանվել է պոռքսիմոս, որին ենթարկվում էին բոլոր մաքսատների գլխավորները, նավահանգստային ամրոցների և մյուս նավահանգիստների վերակացուները, որոնք կոչվում էին մինսպան կամ կապիտան, և հարկահավաքման ու ֆինանսների պահպանման հետ կապված այլ կարգի պաշտոնյաներ:

Բացի վերոհիշյալ գործակալություններից ու պաշտոնյաներից, արքունիքում կային նաև այլ բարձրաստիճան անձինք, օրինակ՝ իշխանաց իշխան կամ պարոնաց պարոն, որ գլխավորում էր բերդատեր պարոնների հավաքը, կարգավորում էր նրանց միջև ծագած վեճերը և արքունիքում հանդիսանում մեծապատիվ անձնավորություն: Այնուհետև, թագադիր իշխան, որը թագավորին օժելու ժամանակ թագ էր դնում նրա գլխին, թագավորի սեղանապետ կամ պողեր, ավադ շաուշ՝ սուրհանդակապետ և այլն: Ի տարբերություն մինչ Կիլիկիայի թագավորությունը և զած հայկական պետությունների, որոնց արքունիքում պաշտոնները ժառանգական էին և պատկանում էին որևէ ֆեոդալական տան, այստեղ բոլոր պաշտոնյաները նշանակովի էին և ոչ ժառանգական:

Կիլիկիայում յուրաքանչյուր շրջան նույնպես ուներ իր կառավարիչը կամ իշխանը՝ պարոնը: Կիլիկիայում, ինչպես և Հայաստանում, շրջանների կառավարման գործը մեծ մասամբ գտնվել է տվյալ շրջանի հողերին տիրող ֆեոդալի ձեռքին: Սակայն եղել են այնպիսի շրջաններ, որոնց կառավարիչները նշանակվել են թագավորի կողմից, նրանք չեն հանդիսացել տվյալ շրջանի հողատերեր: Այդպիսի շրջանների թվումն են եղել հատկապես մեծ քաղաքներն ու նրանց շրջակայքը, օրինակ՝ Տարսոնի, Այասի, Ադանայի, Մամեստիայի շրջանները և այլն:

Դատարանները Լևոն II-ի օրոք Կիլիկիայում կարգավորվեց և օրինական կերպարանք ստացավ դատաստանական գործը: Կազմակերպվեցին երեք կարգի դատարաններ, որոնք կոչվում էին ատյաններ: Դրանցից առաջինը արքունի դատարանն էր, որ անվանվել է Վերին կամ Մեծ դարբաս՝ ատյան: Այս դատարանը եղել է արքունական ատյանին կից: Այնտեղ քննարկվել են խոշոր ֆեոդալների

միջև ծագած վեճերը, պետական ծանր հանցանքները՝ հայրենիքի դավաճանության, թագավորի դեմ դավադրություն կազմակերպելու և այլ պետական նշանակություն ունեցող հանցագործություններ: Երկրորդ կարգի դատարանը Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանն էր: Այնտեղ քննվում էին հոգևորականներին վերաբերող հարցեր, այլադավան անձանց միջև ծագած վեճեր և հանցանքներ: Այս դատարանը գլխավորում էր Սիս քաղաքի արքեպիսկոպոսը: Երրորդ կարգի դատարանները Ստորին կամ Փոքր ատյաններն էին: Սրանք եղել են շրջաններում և քաղաքներում, բայց հատկապես քաղաքներում և այդ պատճառով կոչվում էին բուրջես: Հիշյալ ատյաններում քննվում էին տեղական բնակիչների միջև ծագած վեճերը, քրեական հանցանքները և այլն:

Բացի վերոհիշյալ դատարաններից, օտարերկրյա առևտրականներին ու արհեստավորներին հատուկ պայմանագրերով թույլատրվում էր ունենալ իրենց դատարանները: Օրինակ՝ Կիլիկիա եկած և Այաս, Տարուն ու այլ քաղաքներում բնակություն հաստատած ջենովացիներին և վենետիկցիներին թույլատրվում էր ունենալ իրենց դատարանները, որոնք քննում էին միայն իրենց ընկերություններին պատկանող մարդկանց գործերը:

Պատական ատյանները կամ դարբասները ունեցել են իրենց ատենապետներն ու ատենակալները: Մեզ հասած տեղեկություններից երևում է, որ ատենապետը, այսինքն՝ գլխավոր դատավորը կոչվել է տուկ, իսկ Վերին ատյանի արքունի դատավորը՝ կապիտան: Մնացած դատարանների ատենապետները անվանվել են դիվանբաշի, իսկ նրանց ենթակա մարդիկ, այսինքն՝ ատենակալները՝ դիվլնցիք: Պատական ապարատի կարգավորմանը զուգընթաց մշակվել է նաև դատական օրենսդրություն, որով ղեկավարվել են դատավորները՝ իրենց վճիռները կայացնելիս:

Բանակը Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար կարևորագույն գործոններից մեկը երկրի ռազմական ուժն էր, քանի որ երկիրը համարյա բոլոր կողմերից շրջապատված էր թշնամաբար տրամադրված իշխանություններով, որոնք հաճախ ներխուժում էին նրա տերիտորիան և ավերածություններ կատարում: Բացի այդ, երկրի բնակչության մի մասը հայեր չէին. օտարազգիներից առանձնապես հույները խիստ ատելութամբ էին լցված հայկակալի իշխանության նկատմամբ: Դեռևս Ռուբինյան առաջին իշխանների՝ Կոստանդինի, Թորոսի, Լևոն I-ի և այլոց ժամանակներից սկսած Կիլիկիայում ստեղծվեց մի քանի տասնյակ հազար զինվորից կազմված մշտական բանակ: Թագավորության շրջանում բանակն ավելի կազմակերպված դարձավ: Նրա զինվորների թիվը պատերազմների տարիներին մեծ չափով ավելանում էր և հաճախ անցնում հարյուր հազարից:

Կիլիկիայի հայկական բանակը շատ բան ընդօրինակեց խաչակիր-
ներից: Բանակում սահմանվեց ռազմական ուսուցում և վարժեցում,
զինվորական համազգեստ և զինվորական աստիճան: Բանակը կազմը-
ված էր գլխավորապես հետևակից և հեծելազորից: Կային նաև սակրա-
վորներ: Պատերազմի ժամանակ, երբ անհրաժեշտ էր բազմահազար
վերք դուրս բերել թշնամու դեմ, բանակի կազմում գերակշռություն էր
ստանում հետևակը, սակայն բանակի մշտական կազմի մեջ հիմնակա-
նը հեծելազորն էր: Կիլիկիայի հայ զինվորը, հատկապես հեծյալ զին-
վորը, զգեստավորվել է խաչակիրների նման: Նա գլխին ունեցել է սա-
ղավարտ, հագին՝ զրահ, իսկ զրահի վրայից կրել է բրդյա պատմու-
ճան՝ առջևից խաչի նշանով:

Հայկական բանակի զենքերն էին սուրը, նիզակը, նետն ու աղեղը,
իսկ պաշտպանության համար՝ վահանը: Գործածել են նաև հատուկ
տեսակի աշտե կամ նիզակ, որը բացի սուր ծայրից ունեցել է և կեռ՝
թշնամուն ձիերից վայր զցելու կամ պարսպին մոտեցողներին բարձրաց-
նելու և ոչնչացնելու համար:

Բանակի կազմում հատուկ տեղ ու դեր ունեին ձիավորի, աջսինքն՝
ասպետի կոչում ստացած մարզիկ: Խաչակիրների ասպետական օրդեն-
ների օրինակով Կիլիկիայի հայկական բանակում նույնպես սահման-
վել էր որոշ աստիճան, որին հասնելու համար զինվորականը պետք է
հրապարակորեն քննություն տար: Հաջող քննություն տվողներն ստա-
նում էին ձիավորի կոչում: Կոչման շնորհումը տեղի էր ունենում հան-
դիսավոր արարողություններով ու մաղթանքներով:

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

**Գյուղատնտե-
սությունը** Կիլիկիայի կլիմայական պայմանները, բերրի գե-
տահովիտներն ու արգավանդ դաշտավայրերը
հարմար էին երկրագործության, իսկ խոտառատ
արոտավայրերը՝ անասնապահության զարգացման համար: Երկրի ծո-
վամերձ շրջաններում, գետահովիտներում և դաշտային վայրերում
բնակչության զբաղմունքը գերազանցապես երկրագործությունն էր:
Բացի հացահատիկային կուլտուրաներից, որոնցից լայն տարածում էր
ստացել ցորենը, մշակում էին նաև թելատու բույսեր, հատկապես բամ-
բակ, որն իր որակով մրցում էր եգիպտականի հետ, բանջարանոցային
կուլտուրաներ, բրինձ և այլն:

Կիլիկիայի տաք և մերձարևադարձային կլիման մարդկանց հնա-
րավորություն էր տալիս աճեցնելու ոչ միայն սովորական մրգատու
ծառեր, այլև մերձարևադարձային կուլտուրաներ, օրինակ՝ արմավենի,

թգենի, նարինջ, կիտրոն, ձիթապտուղ և այլն: Մշակվել է նաև խաղողի որթ:

XII—XIV դարերում Կիլիկիայում զարգացել և կատարելագործվել էին հողամշակութայն ձևերն ու գյուղատնտեսական գործիքները: Այնտեղ նույնպես, ինչպես և Հայաստանում, հիշյալ դարերում տարածված էր հողամշակութայն եռադաշտային սիստեմը, հողի պարարտացումը գոմաղբով, մոխրով և այլն: Կատարելագործվել էին գյուղատնտեսական գործիքները, որոնց զգալի մասը արգեն պատրաստվում էին երկաթից:

Կիլիկիայի լեռնային մասերում և արևմտյան Քարուտ Կիլիկիայում զարգացած էր անասնապահությունը: Ամենից շատ պահում էին մանր եղջերավոր անասուններ: Ոչխարներից գերազասվել է գարամանյան ցեղը, որն ունեցել է նուրբ բուրդ, իսկ այծերի մեջ՝ նրբագեղմ այծը, որի մազից պատրաստում էին հոշակավոր ցփսի կոշիկով գործվածքը: Խոշոր եղջերավոր անասուններից պահում էին կով, եզ, գոմեշ, ձի, ջորի և այլն: Լավ համբավ են ունեցել Կիլիկիայում բուծված ձիերը, որոնք ոչ միայն օգտագործվում էին երկրի ներսում, այլև արտահանվում էին: Խոշոր և մանր եղջերավոր մեծաքանակ հոտեր ունենալը հնարավորություն է տվել Կիլիկիայից արտահանելու նաև կաշվեղեն:

XII—XIV դարերում Կիլիկիայում արհեստագործությունը զարգացման այնպիսի աստիճանի էր հասել, որ անջատվել էր գյուղատնտեսությունից, մեծ մասամբ կենտրոնացել քաղաքներում և դարձել արհեստավորի ապրուստի հիմնական միջոց:

Այդ ժամանակներում Կիլիկիայում տարածված և զարգացած արհեստներից էր մանածագործությունը, որը ճյուղավորված էր բազմաթիվ մասնագիտացած արհեստների, օրինակ՝ ջուլհակության, դերձակության, ներկարարության և այլն: Լայն տարածում է ունեցել նաև մետաղամշակությունը, որը նույնպես տրոհված է եղել մանր արհեստների՝ դարբնության, պղնձագործության, զինագործության, պայտագործության, ոսկերչության: Տարածված արհեստներ էին նաև կաշեգործությունը, ատաղձագործությունը, կավագործությունը, որմնադրությունը և այլն:

Արհեստագործական արտադրանքը մասսայական բնույթ էր ընդունել և պատրաստվում էր անորոշ սպառողի, շուկայի համար: Շատ հաճախ ոչ թե արհեստավորն էր իր արտադրած իրի վաճառողը, այլ միջնորդ առևտրականը: Արհեստագործական արտադրության լայնացմանը զուգընթաց, նրբանում ու կատարելագործվում էին արհեստավորի աշխատանքային գործիքները, տեղի էր ունենում ավելի նեղ մաս-

նագիտացում: Արհեստավորը աստիճանաբար վարժվում էր որևէ տեսակի արտադրանքի պատրաստման մեջ:

Վերոհիշյալ երևույթները Կիլիկիայում XII—XIV դարերում արդեն մասնակի բնույթ շունեին: Նրանք աստիճանաբար լայն ծավալ էին ըստանում և խոշոր շափով նպաստում արհեստագործության զարգացմանն ու շուկայական հարաբերությունների ընդլայնմանը:

XII—XIV դարերում Կիլիկիայում գյուղատնտեսության և արհեստագործության զարգացմանը **Ներքին և արտաքին առևտուրը** զուգընթաց, լայն ծավալ էր ընդունել առևտուրը:

Լևոն II-ի թագավորության տարիներից սկսած պետությունը լուրջ ուշադրություն դարձրեց առևտրի զարգացման վրա: Կիլիկիայի ներսում վերացվեցին ֆևոզալների կողմից ստեղծված մաքսային պատնեշները:

Լևոն II-ի, Հեթում I-ի և մյուս թագավորների օրոք բաց թողնվեցին ինչպես արծաթյա, այնպես էլ ոսկյա դրամներ: Հայտնի է եղել Կիլիկիայի հայոց թագավորների կտրած քաղվորական կոչվող դրամը, որը լայն տարածում և ճանաչում էր գտել Կիլիկիայի սահմաններից դուրս:

Կիլիկիայում առևտրի զարգացմանը նպաստեցին նաև հայկական թագավորության կողմից մի քանի օտարերկրյա առևտրական ընկերություններին շնորհած արտոնությունները: Լևոն II-ը 1201 թվականին ջենովացի, իսկ 1215 թվականին վենետիկցի առևտրականներին հատուկ պայմանագրերով լայն արտոնություններ տվեց: Այդ արտոնագրերը նորանոր լրացումներով վավերացվեցին 1245, 1271, 1288, 1321 և հետագա թվականներին: Նման արտոնագրեր են տրվել նաև 1314 թվականին Մոնբելիեի, 1331 թվականին՝ Սիցիլիայի և 1335 թվականին՝ Ֆլորենցիայի առևտրականներին:

Հիշյալ քաղաքների ու երկրների առևտրականները, մի շարք արտոնություններից բացի, նաև իավունք էին ստացել մշտական բնակություն հաստատելու Կիլիկիայի քաղաքներում, ունենալու իրենց առանձին թաղամասերը, դատարանը, դպրոցը, եկեղեցին, ինչպես և երկրում զբաղվելու արհեստագործությամբ ու գյուղատնտեսությամբ: Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ վենետիկցիներն ու ջենովացիները հաստատվել էին Այասում, Տարսոնում, Մամեստիայում և նույնիսկ Սսում:

Հայկական թագավորության ժամանակներում Կիլիկիայում վերելք էր ապրում նաև արտաքին առևտուրը: Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին XII դարի սկզբին խաչակիրների ստեղծած իշխանությունները, բացի իր ուժն ու նշանակությունը կորցրած Անտիոքի դքսությունից, XIII դարի սկզբին նվաճվեցին սելջուկ-թուրքական իշխանությունների կողմից: Այդ պատճառով Արևմտյան Եվրոպայի երկրների առևտրա-

կանները Արևելքի հետ իրենց առևտուրը մեծ մասամբ՝ սկսեցին կատարել Կիլիկիայի վրայով:

Կիլիկիայի թագավորությունն իր հերթին խրախուսում էր արտաքին առևտրի զարգացումը: Պետության նախաձեռնությամբ կարգի բերվեցին նավահանգիստները Կոռիկոսում, Այասում և այլ վայրերում, առևտրական նավերը և քարավաններն ապահովվեցին ավազակների կողոպուտից, կանոնավորվեցին չափն ու կշիռը: Մի շարք երկրների ու քաղաքների առևտրականներին տրվեցին արտոնություններ: Նրանցից մաքս էր վերցվում չորս տոկոսի փոխարեն մեկ տոկոսի չափով:

Կիլիկիան առևտուր էր անում իտալական քաղաքների, Քյուղանդիայի, Ղրիմի, Իկոնիայի սուլթանության, Հայաստանի, Ասորիքի, Միջագետքի և Եգիպտոսի հետ: Այդ երկրներից, ինչպես և հեռավոր Պարսկաստանից, Հնդկաստանից և այլ վայրերից առևտրական քարավաններ էին գալիս Կիլիկիա: Երկրի ներսում և երկրի վրայով կատարվող առևտուրը մեծ եկամտի աղբյուր էր պետության համար: Վերջինս, բացի երկիր ներմուծվող ապրանքների համար դանձվող մաքսից, որ կազմում էր ապրանքի արժեքի 4⁰/₀-ը, հատուկ հարկ էր վերցնում ոսկու, արծաթի, թանկագին քարերի, մուշտակեղենի, կաշվեղենի և կանգունով չափվող շուկայի վաճառքից և շաբաթական մի թագավոր (ոսկյա դրամ)՝ օտարազգի գինեվաճառներից:

**Քաղաքների վար-
գացումը** Արհեստագործության և առևտրի զարգացումը խթան հանդիսացավ քաղաքային կյանքի աշխուժացման համար: Կիլիկիայի հին քաղաքներն էին Տարսոսը, Սիսը, Մամեստիան, Սելևկիան, Ադանան, Անարզաբան կամ Անավարզան և այլն: Սակայն այդ քաղաքներն իրենց զարգացման բարձունքին հասան հայկական թագավորության տարիներին, երբ այնտեղ կենտրոնացան արհեստներն ու առևտուրը, առաջացան մշտական գործող շուկաներ, առևտրական քարավանների համար կառուցվեցին քարվանսարաններ, հյուրանոցներ, բազմաթիվ նրանց բնակչությունը:

Հայկական թագավորության մայրաքաղաքն էր Սիսը: Թեև նրա մասին հիշատակություն կա V դարից սկսած, բայց այն հայկական պետության օրոք միայն բարձրացավ և դարձավ երկրի վարչական, արհեստագործության, առևտրի ու կուլտուրայի զարգացման խոշոր կենտրոններից մեկը: Դեռևս Մլեհի իշխանության տարիներին, երբ Սիսը դարձավ իշխանության կենտրոն, այն վերաշինվեց և ընդարձակվեց: Լևոն II-ի օրոք Սիսն արգեն երկրի խոշոր քաղաքներից մեկն էր, ճանապարհորդ Վիլլեբրանդ Օլդենբուրգի վկայությամբ XIII դարի սկզբին Սիսը անպարիսպ մի քաղաք էր, ուր բնակություն էին հաստատել «անթիվ և մեծատուն» մարդիկ:

Կիլիկիայի ամենախոշոր վաճառաշահ ու հարուստ քաղաքն էր Տարսոնը: Նա կառուցվել էր մեր թվականությունից առաջ: Հայկական թագավորության ժամանակաշրջանում Տարսոնը ուներ բազմազգ բնակչություն: Այնտեղ, բացի հայերից, բնակություն էին հաստատել մեծ թվով հույներ, ասորիներ, հրեաներ, իտալացիներ և այլն: Տարսոնի նավահանգիստը տարեկան հարյուրավոր առևտրական նավեր էր ընդունում:

Արհեստագործության և առևտրի նշանավոր կենտրոն է եղել նաև Ադանա քաղաքը, որը բուռն կերպով սկսում է զարգանալ XII դարի երկրորդ կեսից: Այդ ժամանակաշրջանում ապրող մատենագիրների վկայությամբ Ադանան XII—XIII դարերում հանդիսանում էր մարդաշատ, արհեստագործությամբ ու առևտրով զարգացած, ոսկով և արծաթով հարստացած քաղաք:

Հայկական թագավորության տարիներին հիմնված, բայց առևտրի ու արհեստագործության զարգացման գործում հռչակ ձեռք բերած նավահանգստային քաղաքներ էին Այասն ու Կոռիկոսը: Վերջինս վերաշինվեց հայերի կողմից, ապահովվեց ծովահենների հարձակումներից, իսկ նրա նավահանգիստը հարմարեցվեց մեծաքանակ և խոշոր նավերի ընդունման համար: Այնտեղ հաստատվեց մաքսային գլխավոր կետերից մեկը:

Արդյունագործության, ինչպես և առևտրի զարգացման ու ծավալման տեսակետից ավելի մեծ դեր է խաղացել Այաս նավահանգստային քաղաքը: Այն եղել է խոշորագույն և առաջնակարգ նավահանգիստ: Հռչակավոր ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն 1271 թվականին եղել է Այասում և նկարագրել նրա աշխույժ կյանքը: Այդ նկարագրության մեջ ասված է. «... Երկիրն ունի բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր, և ամեն ինչ ունի առատորեն... Նրանք, այսինքն՝ հայերը ունեն մի քաղաք ծովի վրա, որ կոչվում է Լայաս (Այաս), որտեղ նրանք մեծ առևտուր են կատարում: Որովհետև դուք պետք է իմանաք, որ բոլոր համեմունքները և մետաքսյա ու արծաթյա կերպասները, արժեքավոր անոթները, որոնք գալիս են ներքին գավառներից, բերվում են այս քաղաքը: Ե՛վ Վենետիկի, և՛ Ջենովայի, և՛ ուրիշ երկրների վաճառականները այստեղ են գալիս՝ վաճառելու իրենց ապրանքները կամ գնելու՝ ինչ որ իրենք պետք ունեն»:

Այաս քաղաքի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Ֆլորենցիայի վաճառականական ընկերության գործակալ Պալտոչչի Բեկոլոդին իր «Հրահանգ վաճառականության» գրքում: Նա 1336—1340 թվականներին գրել է, որ Կիլիկիան և հատկապես նրա Այաս քաղաքը տուրևառի ու վաճառականության խոշորագույն կենտրոն է եղել, որ մշտապես բնակվել են վաճառականներ: Այնտեղ կշռաչափով վաճառվել

են պղպեղ, կոճապղպեղ, շաքար, դարիսենիկ, խունկ, որդան-փայտ, կնքախեժ, բամբակ, մետաքս, աճառ, ասր, ցփսի, քրքում, երկաթ, պր-դինձ, անագ, ոսկի, արծաթ, իսկ տարածաչափով՝ զանազան տեսակի մորթիներ, գծաչափով՝ ամեն տեսակի կտավեղեն և կանեփեղեն, ծավա-լաչափով ու հատավաճառով՝ արմտիքներ, հացահատիկ և այլ ապրանք-ներ:

Այսպիսի վերաբերող այս նկարագիրը ցույց է տալիս, որ Կիլիկիա-յի քաղաքները հանդիսացել են արհեստագործության և առևտրի կենտ-րոններ, նպաստել են երկրի ներսում գյուղատնտեսական և արհեստա-գործական արտադրանքի ապրանքայնացման պրոցեսի ուժեղացմանը և քաղաքային կյանքի ու շուկայական հարաբերությունների ծավալմանն ու խորացմանը, մի երևույթ, որ իր շրջապատույտի մեջ էր առել ոչ միայն արհեստավորներին ու առևտրականներին, այլև ֆեոդալական որոշ տար-լերի և գյուղացիներին:

Ունիթորներ և հա-կաունիթորներ Հասարակական կյանքի զարգացումն ու բարդա-ցումը՝ դասակարգերի միջև հակամարտ հարաբե-րությունների խորացումը, քաղաքային տնտեսու-թյան զարգացումը և երկրի արտաքին հարաբերություններում առաջա-ցած դժվարությունները Կիլիկիայի բնակչության տարբեր խավերի մեջ առաջ բերեցին շահերի սուր բախում ու պայքար:

Եղած տեղեկություններից պարզվում է, որ Կիլիկիայում ներքին պայքարը սուր ձևեր է ընդունել XIII դարի երկրորդ կեսին: Ինչպես աս-վեց, Հեթումի որդի Լևոն III-ը 1271 թվականին իր թագադրության առ-թիվ ներում շնորհեց բանաւարկյալներին: Բայց դրան ընդդիմացան բեր-դատեր պարոնները և ընդվզեցին թագավորի դեմ: Հավանաբար բանտե-րից ազատվածները եղել են խոշոր ֆեոդալների հակառակորդները՝ կա՛մ գյուղացիներ, կա՛մ քաղաքային դասի ներկայացուցիչներ:

Աղբյուրներում հիշատակվում է նման բախումների մի հետաքրքիր դեպք ևս, որ տեղի է ունեցել Օշին թագավորի (1308—1320) օրոք: Սամվել Անեցու «Պատմության» շարունակողի վկայությամբ, Օշին թա-գավորի ներքին և արտաքին քաղաքականությունից դժգոհ մարդկանց բազմությունը բողոքի ցույց է կազմակերպել: Սիս քաղաքում ցույցը վե-րածվել է արյունահեղ ընդհարումների: Արքունի զորքերը, կաթողիկոսի և իշխանների համագործակցությամբ, ձերբակալել ու բանտ են նետել բազմաթիվ մարդկանց և սպանել «յարանց և ի կանանց զբազումս և ի կրոնաւորաց սակաւ ինչ»: Այս տեղեկություններից երևում է, որ Կիլի-կիայի տարբեր խավերի միջև մղված պայքարն ունեցել է թե՛ սոցիա-լական, թե՛ կրոնական գունավորում: XIV դարի սկզբից այդ պայքարն առավել սուր ձևեր ստացավ: Այժմ այն մղվում էր ոչ միայն տնտեսա-

Վան, սոցիալ-իրավական ու կրոնական հարցերի շուրջը, այլև շոշափում էր պետության արտաքին քաղաքականությունը վերաբերող հարցեր, որոնք առերևույթ կրոնական-դավանաբանական գունավորում էին ստացել:

Ստեղծված իրադրությունը երկրի ներսում առաջացրեց սուր պայքար և տարբեր խմբավորումներ: Դրանցից մեկը, որ կողմնակից էր հայկական եկեղեցին կաթոլիկականին միացնելուն և եվրոպական ուժերի հետ դաշինք կնքելուն, կոչվեց ունիթոր կամ ունիթորական հոսանք, իսկ մյուսը, որ դեմ էր դրան, հակաունիթորական ուղղություն: Ունիթորականներին հարում էին առևտրականները, արհեստավորների մի մասը, Կիլիկիայում բնակություն հաստատած լատինական տարրերը, առանձին բարձրաստիճան հոգևորականներ և արքունիքը: Հակաունիթորական հոսանքի կողմնակիցներն էին հոգևորականությունը (հատկապես նրա ստորին դասը), խոշոր ֆեոդալների մեծագույն մասը և այլ խավեր:

Ունիթորական հոսանքին հարողները շահագրգռված էին արդյունագործության և առևտրական հարաբերությունների զարգացմամբ թե՛ երկրի ներսում և թե՛ եվրոպական երկրների հետ: Այդ իմաստով նրանց պայքարն ուներ առաջադիմական կողմեր: Սակայն նրանք իրենց վարած քաղաքականությամբ ստեղծում էին խիստ վտանգավոր իրադրություն հայկական պետականության համար՝ նրա դեմ հանելով շրջապատի պետություններին: Այս տեսակետից նրանց վարած քաղաքականությունն ու պայքարը կործանարար էր հայկական թագավորության համար և անընդունելի:

Ունիթորների և հակաունիթորների պայքարը, որ տևեց երկար տարիներ, ծանր կացության մեջ դրեց երկիրը, ջլատելով նրա միասնությունը, թուլացնելով նրա ռազմունակությունը և անպաշտպան դարձնելով նրան օտար նվաճողների հանդեպ:

ԳԼՈՒԽ X

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ IX—XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Դպրոցները և ուսուցումը Հայկական կուլտուրան IX—XIV դարերում զարգացման բարձր մակարդակի հասավ: Պատմագիտական, փիլիսոփայական, կրոնա-դավանաբանական գրականությունը զուգահեռ առաջացան և մեծ զարգացում ստացան գեղարվեստական գրականությունը, իրավագիտությունը, մանրանկար-

շուժյունը, ճարտարապետական արվեստը և կուլտուրայի այլ բնագավառներ:

Վերոհիշյալ դարերում հայկական կուլտուրայի զարգացման համար ստեղծվել էին մի շարք նպաստավոր պայմաններ: Դրանցից մեկը օտար լծի թոթափումը և հայկական պետականության վերականգնումն էր: Բագրատունիները և Զաքարյանները Հայաստանում, իսկ Ռուբինյանները Կիլիկիայում շատ հաճախ խրախուսում, հովանավորում էին կուլտուրական ձեռնարկումները և գիտության, գրականության ու արվեստի մարդկանց գործունեությունը:

Կուլտուրական կյանքի վերելքին նպաստող պայմաններից մեկն էլ Հայաստանի և Կիլիկիայի տնտեսական կյանքի, ինչպես և քաղաքների զարգացումն էր: Պետք է նշել և այն, որ հայերն ունեին բազմադարյան մտավոր մշակույթ: Բացի այդ, IX դարից սկսած Մերձավոր արևելքի շատ ժողովուրդներ, առանձնապես արաբներն ու պարսիկները, կուլտուրական մեծ վերելք ապրեցին, որից մեկուսացված չէին նաև հայերը:

Ինչպես մայր երկրում, այնպես էլ Կիլիկիայում վանքերին կից, քաղաքներում, քաղաքատիպ բնակավայրերում, նույնիսկ առանձին գյուղերում բացվում է ավելի քան 80 դպրոց: Որոշ դպրոցներում միաժամանակ սովորել են հարյուրավոր աշակերտներ: Դպրոցները եղել են տարբեր տիպի ու բնույթի, իսկ դասավանդվող առարկաները՝ բազմազան:

Առանձին ուսումնասեր մարդիկ կազմակերպել են որոշ տիպի դպրոցներ, որոնք մասնավոր բնույթ են ունեցել: Դրանք մատենագրության մեջ անվանվում են առանձնական դպրոցներ, իմաստնոց տներ, տուն դպրանոց: Այդ դպրոցներում երեխաներին սովորեցնում էին գրագիտություն, երգեցողություն և հաշվարկում: Սրանք ցածր տիպի դպրոցներ էին:

Դպրոցների մի մասն էլ կոչվել է հասարակական կամ ժողովրդական: Նրանք կրում էին աշխարհիկ բնույթ և կազմակերպվում էին քաղաքներում ու ավաններում, օրինակ՝ Անիում, Կարսում, Երզնկայում, Վանում, Սանահին գյուղում, Դսեղում, Եղվարդում և այլուր: Վերոհիշյալ դպրոցներից բացի, լայն տարածում են ունեցել նաև վանական դպրոցները, որոնք գործել են խոշոր վանքերին կից և բաժանված են եղել երկու կարգի՝ տարրականի և բարձրագույնի: Տարրականում ուսուցանում էին գրագիտություն, թվաբանություն, պատմություն, աշխարհագրություն, երաժշտություն, կրոնի պատմություն և այլն: Բարձրագույն տիպի դպրոցներում, որոնք համապատասխանում էին միջնադարյան համալսարաններին և տարբեր տեղերում տարբեր անուններով էին կոչվում՝ վարդապետարան, իմաստասիրական կամ համալսարան, դասա-

վանդվում էին բազմապիսի առարկաներ՝ աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, տրամաբանություն, պոետիկա, ճարտասանություն, քերականություն, մաթեմատիկա, տոմարագիտություն, աստղաբաշխություն, երկրաչափություն, պատմություն, երաժշտություն, նկարչություն, գրչության արվեստ (գեղագրություն) և այլն: Հիշյալ առարկաների դասավանդումը այս կամ այն դպրոցում պայմանավորված էր տվյալ առարկայի մեջ մասնագիտացած դասատուի առկայությամբ:

IX—XIV դարերում մեծ հռչակ էին ձեռք բերել մի շարք բարձրագույն դպրոցներ: Այդպիսի դպրոցների թվին են պատկանել՝

ա) Տաթևի համալսարանը, որը հիմնադրվել է IX դարի վերջերին և գործել է մինչև XV դարը: Այդ դպրոցում բեղմնավոր գործունեություն է ծավալվել առանձնապես XIII—XV դարերում, երբ դպրոցի ղեկավարներն ու մանկավարժներն են եղել իրենց գիտնականությամբ և մանկավարժական հմտությամբ մեծ հռչակ վաստակած Հովհաննես Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Առաքել Սյունեցին և ուրիշներ:

բ) Գլաձորի համալսարանը, որ հիմնվել է XIII դարում, Սյունիքի վայոց ձոր գավառում, գործել է որպես բարձրագույն տիպի դպրոց մինչև XIV դարի 30-ական թվականները: Դպրոցի հիմնադիրը եղել է իր ժամանակի հմուտ ուսուցիչ Ներսես Մշեցին, իսկ վերջինիս մահից հետո այն գլխավորել է նրա աշակերտ Եսայի Նշեցին: Այնտեղ դասավանդել են նաև Դավիթ Տիրատուրը, Հովհաննես Որոտնեցին և ուրիշներ: Գլաձորի համալսարանը Հայաստանում ամենից շատ հռչակված դպրոցն էր, ուր սովորելու էին գալիս բազմաթիվ հայեր թե՛ Հայաստանից, թե՛ այլ երկրներից:

գ) Նարեկա քարտասանական դպրոցը, որը հիմնադրվել է X դարում Ռշտունիքի Նարեկ գյուղի մոտերքում՝ Վանա լճի հարավային ափին հիմնված համանուն վանքում: Նարեկա դպրոցը եռուն գործունեություն է ունեցել X—XI դարերում, երբ այնտեղ դասախոսում էին ժողովրդի մեջ հեղինակություն վայելող Անանիա Նարեկացին և նրա աշակերտ Գրիգոր Նարեկացին:

դ) Անի ֆաղափի իմաստասիրական դպրոցը, որը հիմնադրվել է XI դարում և գործել է մինչև XIII դարը: Դպրոցն ունեցել է փիլիսոփայական ուղղություն: Նրա ղեկավարներն ու դասախոսները տարբեր ժամանակներում եղել են Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Սարկավազը, Մխիթար Անեցին և ուրիշներ: Անիի իմաստասիրական դպրոցը, մյուսների հետ համեմատած, ավելի աշխարհիկ բնույթ է ունեցել. այնտեղ դասավանդվող առարկաների մեջ գերազանցել են հատկապես փիլիսոփայական և բնական գիտությունները:

ե) Սիս ֆաղափի նեմաբան-համալսարանը. նրա հիմնադրումը սեր-

տորեն կապված է ներսես Լամբրոնացու անվան հետ: Դպրոցը բեղմնավոր գործունեություն է ունեցել XII—XIII դարերում: Այդ դպրոցը նույնպես ավելի աշխարհիկ բնույթ է ունեցել և մեծ մասամբ այնտեղ են իրենց ուսումն ստացել Կիլիկիայի հայկական թագավորության պետական գործիչներն ու գիտությունը նվիրված մարդիկ:

Վերոհիշյալ բարձրագույն դպրոցների շարքին են պատկանել նաև X—XIV դարերում լայն գործունեություն ծավալած Սանահնի, Հաղպատի, Արշարունյաց, Երասխաձորի, Կամբջաձորի, Բջնիի, Կեչառիսի, Կարսի, Գոշավանքի կամ Գետիկի, Երզնկայի շրջանի Կարփոսի և Կիլիկիայի Ակնեթի, Տարսուսի, Սկեռայի, Լամբրոնի, Դրագարկի դպրոցները: Հիշյալ դպրոցները հանդիսացել են միջնադարյան հայ մտավորականության պատրաստման և միջնադարյան հայկական կուլտուրայի՝ գրականություն, գիտության և արվեստի ստեղծման ու զարգացման օջախներ:

Ժողովրդական բանահյուսությունը Բանահյուսությունը IX—XIV դարերում զրսևորվել է ժողովրդական ասացվածքներում, հեքիաթներում, առակներում, պատմվածքներում և ավելի ընդարձակ ծավալի վեպերում՝ էպոսում: Ժողովուրդը դրանց մեջ ամփոփել է իր իմաստուն, խրատական մտքերը, լավագույն իղձերն ու ձգտումները:

Դեռևս XII դարում ներսես Շնորհալին և Մխիթար Գոշը հավաքել, մշակել և գրի են առել բազմաթիվ առակներ: Նրանց է հետևել նաև XIII դարի առակագիր Վարդան Այգեկցին, որի կազմած առակների ժողովածուն ստացել է «Աղվեսագիրք» անունը: Վերոհիշյալ հեղինակների հավաքած և գրի առած առակներից ամեն մեկը իմաստալից խոսքի և պատմվածքի նմուշ է: Նրանց մեջ արտահայտվել են խրատական-բարոյական, հակահոգևորական, հակակրոնական և սոցիալական մտքիվներ:

Ժողովրդական բանահյուսության գոհարներին է «Սասնա ծռեր» կամ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը: Ժողովրդական այս վեպը ձևավորվել է IX—X դարերում, բայց լրացվել և հարստացել է հետագա՝ XI—XIV դարերի դեպքերով: «Սասնա ծռերի» ստեղծողը եղել է աշխատավոր ժողովուրդը, որը վեպում արտահայտել է իր իղձերն ու ձգտումները: էպոսի սրատմական սյուժեն գլխավորապես այն պայքարն է, որ հայ ժողովուրդը մղել է արաբական խալիֆների դեմ:

«Սասնա ծռեր»-ում արտահայտված են հայրենասիրական, հումանիստական բարձր գաղափարներ և հավատ հաղթանակի ու ապագայի նկատմամբ: Այս էպոսը մեր ազատատենչ ժողովրդի ստեղծագործական տաղանդի վսեմ հուշարձանն է, նրա ստեղծած կուլտուրական արժեքների խոշորագույն կոթողներից մեկը:

Գեղարվեստական գրականություն

Մինչև X դարը հայ գեղարվեստական գրականությունը հանդես է եկել սլաւոմագիտական և կրոնական գրականութեան հետ միասնաբար և չի կազմել ինքնուրույն ճյուղ: Սակայն սկսած X դարից նա անջատվեց դրանցից և զարգացավ որպէս ինքնուրույն ճյուղ: X—XIV դարերում ասպարեզ եկան մի շարք բանաստեղծներ, որոնք միջնադարյան հայ գեղարվեստական գրականութիւնը, առանձնապէս պոեզիան, հասցրին բարձր զարգացման:

Հայ գեղարվեստական գրականութեան առաջին խոշոր դեմքը և աշխարհիկ բանաստեղծութեան հիմնադիրը Գրիգոր Նարեկացին է: Նա ապրել և ստեղծագործել է X դարի երկրորդ կեսին և մահացել է 1003 թվականին իր ստեղծագործական ուժերի բեղուն շրջանում: Նարեկացին թողել է մի շարք գրական գործեր, բայց դրանցից իրենց գեղարվեստական արժանիքներով առավել աչքի են ընկնում «Տաղերը», այսինքն՝ չափածո բանաստեղծութիւնները, և «Մատյան ողբերգութեան» խորագրով մի պոեմ, որը ժողովրդին հայտնի է «Նարեկ» անունով: Նարեկացու այդ ստեղծագործութիւնները հայ գրականութեան մեջ արվեստի անկրկնելի նմուշներ են:

Գրիգոր Նարեկացուց հետո գրական ասպարեզ ելան Ներսէս Շնորհալին (XII դար), Հովհաննէս ու Կոստանդին Երզնկացիները (XIII դար), Ֆրիկը (XIII—XIV դարեր) և ուրիշներ: Ներսէս Շնորհալին գրել է ներբողներ, առակներ, մանկական ոտանավորներ, հանելուկներ և մի պոեմ՝ «Ողբ Եղեսիոյ» վերնագրով: Ինչպէս Շնորհալու, այնպէս էլ նրա ժամանակակից ու նրանից անմիջապէս հետո հանդես եկած բանաստեղծների գործերում աշխարհիկ տարրը առավել մեծ տեղ է դրավում: Այդ երևույթը նոր ուժգնութեամբ է դրսևորվում XIII—XIV դարերի գրողների և առանձնապէս Ֆրիկի բանաստեղծութիւններում:

Ֆրիկի կյանքի մասին քիչ տեղեկութիւններ են հասել մեզ: Հայտնի է, որ նա աշխարհիկ մարդ է եղել, երկար ժամանակ ապրել է Կիլիկիայում, շրջագայել է այլ վայրեր և ծանոթացել ժողովրդի, հատկապէս աշխատավոր մարդկանց կյանքին: Ֆրիկի թողած գրական ժառանգութիւնը նրա բանաստեղծութիւններն են, այսինքն՝ «Տաղերը»: Այդ բանաստեղծութիւններում հեղինակը շոշափել է սոցիալական, հակակրօնական, խրատական, հայրենասիրական և այլ մոտիվներ: Նա մերկացնում է աշխարհում գոյութիւն ունեցող անհավասարութիւնը, անարդարութիւնը, հարուստների ու իշխանավորների կողմից աշխատավոր բնակչութեան հարստահարումն ու ճնշումը: Նա բողոքում է այն իրադրութեան դեմ, որ «մեկն ի պապանց պարոնորդի» է, իսկ մյուսը՝ «ի հարանց մուրող», կամ թե՛ «մեկին հազար ձի և ջորի, մեկին ոչ ու մի, ոչ մաքի», և ի վերջո՝ «մեկն ի գրկանց հարստի, մեկն իրայնոցն աղքատացի»:

Ֆրիկը իր ստեղծագործություններում արտահայտել է նաև հակակրոնական մոտիվներ: Նա համարձակորեն կշտամբում է ճակատագրին, այսինքն՝ աստծուն, ասելով՝ «ծուռ է զինչ որ դու կանես, ով լինի հալան քեզ»: Ֆրիկի ստեղծագործություններում ակնհայտորեն արտահայտված են աթեիստական մտքեր, հայրենասիրական վառ զգացմունք, բողոք օտար զավթիչների դեմ: Բոլոր դեպքերում բանաստեղծը կանգնում է աղքատների, այլ կերպ ասած՝ աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպանության դիրքերում՝ ընդդեմ հարուստների և իշխողների: Ֆրիկը միջնադարյան հայ գրականության մեջ դեմոկրատական ուղղության հիմնադիրն է:

X—XIV դարերի հայ գեղարվեստական գրականության զարգացման ընթացքում գրականության հետևյալ տեղեկներն ու հատկանշական գծերը. նախ, աստիճանաբար տեղի ունեցավ գրական ստեղծագործությունների բովանդակության աշխարհականացում, այնուհետև՝ գրական լեզվի մոտեցում ժողովրդի խոսակցական լեզվին: Դեղարվեստական գրականության մեջ բարձրացվեցին հայրենասիրական, սոցիալական և հակակրոնական հարցեր, արտահայտվեցին հումանիստական գաղափարներ:

Պատմագիտական գրականություն

Հայ պատմագիտական գրականությունը IX—XIV դարերում նոր վերելք ապրեց: Ասպարեզ իջան շուրջ երկու տասնյակ պատմագիրներ, որոնց երկերը արժեքավոր ներդրում են հայ պատմագիտական մտքի զարգացման գործում:

Պատմագիրներից ոմանք գրել են միայն իրենց ապրած շրջանի պատմությունը, այլ կերպ ասած՝ ժամանակագրություններ: Առանձին պատմագիրներ շարադրել են ոչ թե ամբողջ երկրի, ժողովրդի, այլ մի տոհմի կամ մի նահանգի պատմությունը և, այդպիսով, ստեղծել են տոհմային պատմություն: XI դարից սկսած որոշ պատմագիրներ փորձել են հայ ժողովրդի պատմությունը շարադրել մյուս ժողովուրդների, պետությունների պատմությանը զուգընթաց և ստեղծել ընդհանուր պատմությունը նվիրված աշխատություններ: Ի վերջո, պատմագիրների մի այլ խումբ պատմությունը շարադրել է տարեգրության ձևով, այսինքն՝ հայորդականության մասին գրանցելով դեպքերը ըստ տարեթվերի: Այսպիսով, վերոհիշյալ դարերում հայ պատմագիտական գրականության մեջ առաջացավ բազմատեսակություն՝ իր մեծաթիվ ներկայացուցիչներով, որոնցից առավել աչքի ընկնողներն են.

Անանուն պատմագիր կամ Շապուհ Բագրատունի: X դարի սկզբի պատմագիրներից է: Նրա աշխատության սկիզբը մեզ չի հասել: Մեզ հասած տեքստը սկսվում է VII դարից: Թուրքիկ կերպով շարադրելով արարական տիրապետության ժամանակաշրջանի պատմությունը, հեղինակ

կը ավելի հանգամանորեն պատմում է IX դարի վերջին քառորդի դեպքերի մասին: Այս գիրքն առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում այն տեսակետից, որ գրված է ժողովրդի խոսակցական լեզվով, կամ ինչպես Դրասխանակերտցին է ասել՝ «գեղջուկ բանի», և շարադրված է վիսյական ձևով: Գրքում Արծրունիների Ֆեոդալական տան օրինակով, որոշակիորեն բացահայտված են Ֆեոդալական դասակարգի ներսում տեղի ունեցած նոր երևույթներն ու հարաբերությունները, որոնք ձևավորվում էին IX դարում:

Հովհաննես Դրասխանակերտցի: Մենդյան թվականը հայտնի չէ: Հայոց կաթողիկոս է ընտրվել 897 թվականին, մեռել է 930 կամ 931 թվականին: Նա գրել է «Պատմութիւն հայոց» վերնագրով մի աշխատություն, որի մեջ շարադրել է հայ ժողովրդի պատմությունը՝ սկսած Հայկի ու Բելի ավանդությունից մինչև 924—925 թվականների դեպքերը: Դրասխանակերտցու աշխատության առավել արժեքավոր մասը վերաբերում է IX դարի երկրորդ կեսի և X դարի առաջին քառորդի պատմությանը:

Իր աշխատության մեջ Դրասխանակերտցին պաշտպանում է հայկական միասնական պետության ստեղծման և պահպանման դադափարը, քննադատում է պետության միասնությունը ջլատելու ձգտում հանդես բերող տարրերին: Այս դրական գծերի հետ միասին Դրասխանակերտցին պատմական երևույթներին տալիս է իդեալիստական մեկնաբանում, պատմական դեպքերի զարգացման մեջ տեսնում է աստծո կանխորոշող դերը: Պատմագիրը հանդես է գալիս Ֆեոդալական կարգերի պաշտպանի դերում և ամեն մի ըմբոստացում այդ կարգերի դեմ ընդդեմ գրում է որպես շարիք և աստծո կամքին հակառակ բան:

Թովմա Արծրունի: Մենդյան և մահվան թվականները ստույգ հայտնի չեն: Ենթադրվում է, որ նա ծնվել է IX դարի 60-ական թվականներին և մահացել է X դարի 30-ական թվականներին: Թովման Արծրունիների տոհմային պատմագիրն է: Նրա աշխատության վերնագիրն է «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց»: Նա իր աշխատությունը գրելու համար օգտագործել է հայկական և օտար աղբյուրներ, ժողովրդական առասպելներ և զրույցներ:

Գրքի առաջին բաժնում հեղինակը պատմում է Արծրունիների տոհմի ծագման մասին: Երկրորդ մասում համառոտակի շարադրում է Պարսկաստանի, Հայաստանի և Արաբական պետության պատմությունները մինչև IX դարը. վերջում հանգամանորեն պատմվում է Հայաստանի վիճակի մասին՝ IX դարի երկրորդ և X դարի առաջին կեսերին: Գրքի վերջին գլուխները գրել են ուրիշները և դեպքերի շարադրումը հասցրել մինչև XIV դարը:

Ստեփանոս Տարոնեցի (Ստոյիկ): Ապրել է X դարի երկրորդ կեսին և XI դարի առաջին քառորդին: Գրել է «Պատմութիւն տիեզերական» աշ-

խատուիթյունը, որի մեջ շարադրել է ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև Մերձավոր արևելքի մի շարք ժողովուրդների ու պետությունների պատմությունը՝ շատ վաղ անցյալից մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը:

Նա իր աշխատությունը բաժանել է երեք մասի. առաջին և երկրորդ մասերում շարադրել է Եգիպտոսի Պտղոմյան թագավորության, Հրեաստանի, Ասորեստանի, Մարաց կամ Մեդիայի, Պարսկաստանի, Հայաստանի, Մասանյան Պարսկաստանի, Արաբական պետության ու նրա նվաճումների և, ի վերջո, Բյուզանդական կայսրության պատմությունը:

Ավելի կարևոր և արժեքավոր է աշխատության վերջին բաժինը, որտեղ հեղինակը հանգամանորեն շարադրել է Հայաստանի պատմությունը՝ սերտորեն շաղկապված Մերձավոր արևելքի արաբական իշխանությունների և Բյուզանդիայի պատմության հետ:

Ստեփանոս Տարոնեցին առաջինն է, որ որոշակի նպատակ է դրել գրելու ընդհանուր պատմություն: Նա իր աշխատության մեջ վեր է հանում հայ ժողովրդի ստեղծարար գործունեությունը, նրա մղած պայքարը իր անկախության համար և հանդես է գալիս որպես հայկական միասնական պետության ջատագով:

Արիստակես Լաստիվերտցի: Լաստիվերտցին ապրել է XI դարում, մեռել է նույն դարի 70-ական թվականների վերջին կամ 80-ականի սկզբներին: Նա գրել է «Պատմութիւն» խորագրով մի աշխատություն, որն իր ձևով ժամանակագրություն է: Աշխատությունը սկսվում է 1001 թվականի դեպքերով և ավարտվում է 1071 թվականի անցուղարձերի նկարագրությամբ:

Արիստակես Լաստիվերտցին այն պատմագիրներից է, որոնք առավել մեծ շափով են գտնվել կրոնական գրականության և եկեղեցական դոգմաների ազդեցության տակ: Չնայած դրան, նրա աշխատությունը բովանդակում է մի շարք կարևոր դրույթներ: Նախ, այնտեղ որոշակիորեն արտահայտված է այն միտքը, որ հասարակությունը բաժանված է երկու հակադիր խմբի՝ հարուստների ու անղքատների, շահագործողների ու շահագործվողների: Այնուհետև, Լաստիվերտցին նշում է նաև դասակարգային պայքարի առկայությունը, նկարագրում է թոնդրակյան շարժման առանձին կազմակերպությունների գործունեությունը և նրանց գաղափարախոսությունը: Լաստիվերտցին իր աշխատության մեջ հանդես է գալիս որպես իր ժամանակի խոշորագույն հայրենասերներից մեկը, հայկական պետականության պահպանման և ուժեղ միասնական պետության ստեղծման ջերմ կողմնակից:

Մատթեոս Ուռհայեցի: Ուռհայեցին XII դարի պատմագիր է: Նա ծնվել է Եդեսիայում և այնտեղ էլ անցկացրել իր ամբողջ կյանքը: Ուռհայեցու հեղինակությամբ մեզ է հասել պատմագիտական մի աշխատու-

թյուն, որը հայտնի է «Ժամանակագրութիւն» խորագրով: Մատթեոս Ուռհայեցին պատմությունն սկսում է 952 թվականից և հասցնում մինչև 1136 թվականը, որից հետո այդ աշխատությունը շարունակում է Քեփոնցի Գրիգոր անունով մի երեց և այն ավարտում 1162 թվականի դեպքերով:

Ուռհայեցու և Քեսունցու աշխատությունը փաստորեն հանդիսանում է Մերձավոր արևելքի մի շարք երկրների՝ Փոքր Ասիայի, Սիրիայի, Միջագետքի, Հայաստանի և Վրաստանի մասին գրված մի երկասիրություն:

Աշխատության հեղինակները հաճախ դիմում են կրոնական դոգմաներին և հանդես բերում սահմանափակ աշխարհայեցողություն: Այնուհանդերձ, Մատթեոս Ուռհայեցին իր աշխատության մեջ երկրի ու հայկական պետության շահերը բարձր է դասում, կաստիվերացու նման անարգանքի սյունին է գամում հայրենիքի դավաճաններին ու հայկական միասնական պետության դեմ դավեր նյութողներին: Նրա աշխատությունն ըստ էության մի բողոք է օտար նվաճողների՝ սելջուկ-թուրքերի և խաչակիրների դեմ ի պաշտպանութուն հայ ժողովրդի իրավունքների ու պետականության պահպանման:

Սմբատ Գունդստաբլ: Սմբատ Գունդստաբլը կամ Սպարապետը (1208—1276) մեր երկրորդ աշխարհիկ պատմագիրն է: Նա հայտնի է ոչ միայն որպես պատմագիր, այլև որպես օրենսդիր և զորավար: Նրա զբոյն են պատկանում «Պատմութիւն յունաց ի Կոստանդնուպոլիս և հայոց մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց» խորագրով պատմագիտական աշխատությունը, «Ղաաաստանագիրք»-ը, Անտիոքի «Ասիզների» թարգմանությունը և այլ գրվածքներ: Նա իր «Պատմությունը» շարադրելիս հետևել է Մատթեոս Ուռհայեցու մեթոդին, այսինքն՝ կազմել է տարեգրություն: Աշխատությունն սկսվում է 951 թվականի և ավարտվում 1276 թ. դեպքերի նկարագրությամբ:

Սմբատ Գունդստաբլը իր աշխատության մեջ համառոտակի շարադրել է Բյուզանդիայում X դարի վերջին և XI դարի առաջին կեսին տեղի ունեցած դեպքերի, Բագրատունիների թագավորության վերջին շրջանի, սելջուկյան արշավանքների և համեմատաբար ավելի մանրաճանձան՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմությունը: Պատմագիրը կանգ է առել գլխավորապես քաղաքական դեպքերի վրա և աչքաթող արել Կիլիկիայի հայկական թագավորության տնտեսական ու կուլտուրական կյանքին վերաբերող հարցերը:

Լինելով Կիլիկիայի հեթոմյան խոշոր ֆեոդալական տան զավակ և դաստիարակվելով Լևոն II-ի պալատում, իսկ հետո դառնալով թագավորող ընտանիքի անդամ, Սմբատ Գունդստաբլը առանձին գոհունակությամբ է պատմում Կիլիկիայի հայկական թագավորության հաստատման մասին՝ որպես հայերի կորցրած պետականության վերականգնը-

ման փաստ, և քարձր գնահատում կենն II-ի ու Ներսես Լամբրոնացու դերը այդ գործում:

Կիրակոս Գանձակեցի: Գանձակեցին ապրել է XIII դարում, մահացել է 1272 թվականին: Նա գրել է «Պատմութիւն հայոց» աշխատությունը, սկսելով հայերի կողմից քրիստոնեության ընդունումից մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը՝ 1265 թվականը: Աշխատության մեջ համառոտակի շարադրում է IV—XI դարերի պատմությունը, իսկ հետո ավելի մանրամասն տալիս է Հայաստանի վիճակը սելջուկյան էմիրությունների տիրապետության ժամանակ, հայ և վրաց ժողովուրդների մղած համատեղ պայքարը սելջուկյան տիրապետության դեմ, Զաքարյանների իշխանության առաջացումը Հայաստանում և Կիլիկիայի հայկական իշխանության պատմությունը: Վերջում ավելի հանգամանորեն խոսում է մոնղոլական արշավանքների մասին, նկարագրում է մոնղոլների կատարած ավերածությունները, նրանց վարած քաղաքականությունը, անդրկովկասյան ժողովուրդների համար ստեղծված տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացությունը և այդ ժողովուրդների մղած պայքարը մոնղոլական լծից ազատագրվելու համար:

Կիրակոս Գանձակեցու աշխատությունն ունի նաև խոցելի կողմեր: Օրինակ, աշխատության մեջ մեծ տեղ է տրված կրոնական-եկեղեցական հարցերին, դավանաբանական վեճերին, ինչպես և մեջ են բերված այնպիսի դրույցներ, որոնք լի են առասպելական հրաշքներով և հանգեցնում են սնոտիապաշտության:

Ստեփանոս Օրբելյան: Օրբելյանն ապրել է XIII դարի երկրորդ կեսին և մահացել 1304 թվականին: Եղել է Տաթևի վանքի վանահայրը: Նա գրել է «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» արժեքավոր աշխատությունը, որտեղ տալիս է Սյունյաց նահանգի տեղագրությունը, Սյունյաց ֆեոդալական տան առաջացումը և նրա խաղաղած դերը Արշակունյաց թագավորության ժամանակ, քրիստոնեության տարածումը Սյունիքում և, համառոտագրելով, Սյունիքի պատմությունը հասցնում մինչև IX դարը: Գրանից հետո ավելի հանգամանորեն պատմում է Սյունյաց իշխանների և Տաթևի վանքի առաջնորդների քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական գործունեության, Սյունյաց թագավորության, Օրբելյան ֆեոդալական տան առաջացման ու գործունեության մասին և աշխատությունն ավարտում է XIII դարի վերջում տեղի ունեցած դեպքերով: Օրբելյանի աշխատության մեջ հետաքրքիր տեղեկություններ կան Սյունյաց նահանգի տնտեսական կյանքի, առանձնապես գյուղատնտեսության զարգացման, ջրանցքաշինության, սոցիալական հարաբերությունների, դասակարգային հակամարտության խորացման և գյուղացիական ընդվզումների մասին, մի բան, որ առավել արժեքավոր է դարձնում այդ աշխատությունը:

Ստեփանոս Օրբելյանն իր պատմահայեցողությամբ իդեալիստ է և ի լուր ամենքի հայտարարում է, թե «աստուած է սկիզբն ամենայն գոյացութեանց», հանդես է գալիս որպես ֆեոդալական դասակարգի գաղափարակիր ու նրա գործողությունների պաշտպան՝ ընդդեմ աշխատավոր բնակչության:

Բացի հիշյալ պատմագիրներից, եղել են նաև ուրիշներ, օրինակ՝ Ուխտանես (X դար), Մովսես Կաղանկատվացի (X դար), Մամվել Անեցի (XII դար), Մաղաքիա Աբեղա կամ Գրիգոր Ակնեցի (XIII դար), Վահրամ Բաբունի (XIII դար), Վարդան Արևելցի կամ Բարձրաբերդցի (XIII դար), Մխիթար Անեցի (XIII—XIV դարեր), Մխիթար Այրիվանեցի (XIII—XIV դարեր), Հեթում (XIV դար) և այլն:

IX—XIV դարերի հայկական պատմագիտական գրականությունը դուրս է գալիս ազգային շրջանակներից՝ ստանալով միջազգային նշանակություն:

Իրավաբանական գիտությունը

XII դարից սկսած հայ կուլտուրան հարստացավ մի նոր բնագավառով ևս: Դա գրավոր օրենսդրության ստեղծումն էր, որի առաջին ձեռնարկողը XII դարի առաջին կեսին եղավ Ալավկա ուղի Դավիթը: Սակայն նրա կազմած դատաստանագիրքը շատ թերի էր և չէր կարող բավարարել հասարակության բարդացած հարաբերությունների հետևանքով առաջացած պահանջները: Այդ պատճառով դատաստանագրքի ստեղծումը դարձյալ մնում էր որպես անհրաժեշտ գործ, որին XII դարի վերջերին ձեռնամուխ եղավ Մխիթար Գոշը:

Նա ծնվել է Գանձակ քաղաքում 1130-ական թվականներին և մահացել է 1213 թվականին՝ խոր ծերության հասակում: Նա իր «Դատաստանագիրքը» սկսել է շարադրել 1184 թվականից և ավարտել է, հավանաբար, նույն դարի վերջին: Նրա «Դատաստանագիրքը» բաղկացած է նախադրությունից և եկեղեցական ու աշխարհիկ օրենքների բաժիններից: Գոշի «Դատաստանագիրքը», մասնավորապես նրա նախադրությունը և աշխարհիկ օրենքների բաժինը, միջնադարյան Հայաստանի գրական խոշորագույն հուշարձաններից մեկն է: Նա մի գանձարան է, որտեղից կարելի է տեղեկություններ քաղել ոչ միայն միջնադարյան Հայաստանում իրավագիտական մտքի պատմության, այլև սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար:

Գոշը իր «Դատաստանագիրքը» գրելիս ելել է ֆեոդալական դասակարգի շահերի պաշտպանության սկզբունքից, սակայն նա միաժամանակ պաշտպանում է նաև պրոգրեսիվ գաղափարներ: Ամենից առաջ Գոշը հանդես է գալիս որպես կենտրոնացված ուժեղ պետության և օրինապետության պաշտպան: Պահանջելով կառավարող և իշխող դասակարգի ներկայացուցիչներից գործել միայն սահմանված օրենքներով, նա

դրանով իսկ ձգտում է շրջանակների մեջ դնել իշխողների իրավունքները և արգելակել նրանց կամայականություններն իրավազուրկ մարդկանց նկատմամբ: Գոշը հայտարարում է՝ «Մարդկային բնությունը արարչից ազատ է ստեղծվել, իսկ ուրիշին ծառայելը առաջ է եկել հողի և ջրի կարիքից»: Ելնելով այս մտքից, նա գտնում է, որ գյուղացին ազատ տեղափոխման իրավունք պիտի ունենա:

Մխիթար Գոշից հետո, XIII դարում, մի նոր դատաստանագիրք է գրում Սմբատ Գունդստաբլը: Նա իր «Դատաստանագիրքը» կազմելիս մեծ շահով օգտվել է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքից» և խաշակրաց արշավանքի ժամանակ Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին կազմակերպված լատինական իշխանությունների ասիզներից, դրանք հարմարեցնելով Կիլիկիայի հայկական թագավորության պայմաններին ու պահանջներին: «Դատաստանագրքում» նա մեծ տեղ է տալիս կենտրոնացված պետության շահերի պաշտպանությանը, արհեստագործության ու առևտրի զարգացմանը և օրինականության պահպանմանը: Բացի «Դատաստանագրքից», Գունդստաբլը լատիներենից հայերեն է թարգմանել Անտիոքի դքսությունում կիրառություն գտած դատական օրենքները, որոնք մատենագրության մեջ անվանվում են ասիզ, և գործածության մեջ դնում Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում: Այդ ասիզների լատիներեն բնագրերը կորել են և մնացել են միայն հայերեն թարգմանությունները:

Գոշի և Գունդստաբլի «Դատաստանագրքերը» հայկական հասարակական մտքի զարգացման մեջ նորություն էին և դրանցով հիմք դրվեց հայկական գրավոր օրենսդրությանը:

Փիլիսոփայություն IX—XIV դարերում առաջընթաց է ապրում նաև հայ փիլիսոփայական միտքը: Հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման մեջ նոր և ուշադրության արժանի երևույթ է թոնդրակյան շարժման գաղափարախոսությունը, որի գլխավոր կերտողը եղել է Սմբատ Զարեհավանցին: Այդ գաղափարախոսության առանցքային հարցերից մեկը հոգու անմահության և հանդերձյալ կյանքի ժխտումն էր և այս աշխարհի՝ որպես ոեալ իրականության ընդունումը: Դրանով թոնդրակյանների փիլիսոփայությունը կանգնում էր աստվածային ուժերի արարչական կարողության մերժման և դեպի ակադեմիկ տանող ուղու վրա, փաստորեն հանգելով աշխարհի օրյեկտիվ գոյության գաղափարին: Այնուհետև, թոնդրակյանները զարգացնում էին սոցիալական իրավահավասարության գաղափարը: Նրանք գտնում էին, որ հասարակության մեջ բոլոր մարդիկ պետք է լինեն իրավահավասար: Նրանք պաշտպանում ու քարոզում էին նաև մարդու ակտիվ դերը հասարակության կյանքում և տարերքի դեմ մղված պայքարում: Սմբատ Զարեհավանցու և նրա հետևորդների քարոզած գաղափարները Հայաստանում

հիմք էին դնում փիլիսոփայական դեմոկրատական ուղղության, որ տանում էր դեպի մատերիալիզմ: Դա IX—XIV դարերի հայ հասարակական մտքի մեջ ամենաառաջավոր ուղղությունն էր:

Փիլիսոփայական գիտության մեջ թոնդրակյանների գաղափարախոսական հակառակորդներն են եղել քրիստոնեական եկեղեցու և ֆեոդալական դասակարգի ներկայացուցիչները: Նրանք բոլորն էլ իրենց փիլիսոփայական աշխարհայեցողությամբ հիմնականում հարել են իդեալիզմին: Ստեփան նրանցից ոմանք որոշ հարցերում կանգնած են եղել առաջավոր գաղափարների պաշտպանության դիրքերում և շատ մեծ դեր են խաղացել հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում: Այդպիսի փիլիսոփա մտածողներից է եղել Գրիգոր Մագիստրոսը (990—1058 թթ.), Պահլավունյաց ֆեոդալական տան խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը: Նա իր ժամանակի զգալի մասը նվիրել է մտավոր գործունեության և խորամուտ է եղել փիլիսոփայության, գրականության, բնական գիտությունների և աստվածաբանության մեջ: Գրիգոր Մագիստրոսը հունարենից հայերեն է թարգմանել Պլատոնի «Տիմէոս», «Փեդովնա» և Եվկլիդեսի «Երկրաչափություն» աշխատությունները, գրել է Բերականության մեկնարանություն, ինչպես և բազմաթիվ նամակներ, որոնցում զարգացրել է իր փիլիսոփայական մտքերը: Նա իր փիլիսոփայական մտորումներում մեծ տեղ է տալիս բանականությանը, պաշտպանում է մարդու ակտիվ դերը հասարակական կյանքում, հունական անտիկ փիլիսոփայության ուրոշ սկզբունքները և առաջադիմական այլ գաղափարներ:

XII դարում հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման գործում աչքի է ընկել Հովհաննես Սարկավազը կամ Խմառտառերը (1045—1129), որը, հետևելով Անանիա Շիրակացուն, առաջ է քաշել այն միտքը, թե գիտության հիմքը փորձն է և գիտության մեջ պետք է ղեկավարվել ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական դոգմաներով ու գրականությամբ, այլև «արտաքին», այսինքն՝ հին հունական և այլ աշխարհիկ գիտության տվյալներով: Այնուհետև, Մխիթար Հերացին (XII դար), որն իր «Ջերմանց մխիթարութիւն» բժշկագիտական և այլ գրվածքներում առաջ է քաշել օբյեկտիվ օրինաչափության, հոգու և մատերիալի հարաբերության, պատճառին և հետևանքին վերաբերող հարցերը, զարգացրել է իր ժամանակի համար համարձակ և պրոգրեսիվ մտքեր:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում իր փիլիսոփայական հայացքներով հայտնի է դառնում նաև Մխիթար Գոշը, որը «Դատաստանագրքում» և իր մշակած առակներում արծարծում է օրենքի ու կենտրոնացված պետության անհրաժեշտությունը, սոցիալական անհավասարության և իր ժամանակի սոցիալական հիմնական խավերի անտագոնիստական հարա-

բերությունների հարցերը, դրանք առանձին դեպքերում մեկնաբանում եկեղեցու քարոզած գաղափարներին հակառակ իմաստով:

XIII դարում ասպարեզ են գալիս արդեն պրոֆեսիոնալ փիլիսոփաներ, որոնք գրել են տրակտատներ և հետևել են փիլիսոփայական առանձին ուղղության՝ հատկապես նոմինալիզմին: Այդ փիլիսոփաներից հիշատակության արժանի են Վահրամ Բաբունին և Հովհաննես Երզնկացին: Վահրամ Բաբունին ապրել է XII դարի վերջին և XIII դարի առաջին կեսերին, եղել է Լևոն II-ի քարտուղարը: Նա թողել է գրական մի շարք աշխատութայուններ՝ «Ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց», «Լուծումն Պորփիրի», «Լուծումնք Ստորոգութեանց Արիստոտելի», «Լուծումնք Պերիարմինիասին Արիստոտելի», «Լուծումնք վասն աշխարհաց գրոց» և այլն:

Հիշյալ աշխատութայուններում Բաբունին քարոզում է, որ ռեալ աշխարհը գոյութայուն ունի անկախ մարդկանց գիտակցութայունից, որ մարդիկ այդ ռեալ աշխարհի և իրականութայուն մասին գաղափար են կազմում իրենց զգայարանների միջոցով: Նա միաժամանակ գտնում է, որ չի կարող գոյութայուն ունենալ ընդհանուր ճանաչողութայուն անկախ առանձին առարկաներից և պաշտպանում է Արիստոտելի մատերիալիստական ըմբռնումները տրամաբանութայունը և իմացաբանութայունը վերաբերող հարցերում:

Հովհաննես Երզնկացին (1250—1325/6), բացի բանաստեղծութայուններից, գրել է նաև գիտական փիլիսոփայական երկեր, օրինակ, «Դիոնիսիոս Թրակացու Քերականութայուն մեկնութայունը», «Յաղագս երկնային շարժմանց» և այլն: Այդ աշխատութայուններում նա զարգացնում է այն տեսակետը, թե մարմինը և հոգին հավասարազոր են, թե մարդը չի կարող անտեսել մարմնի պահանջները և մտածել միայն հոգու մասին, փակել իր հինգ զգայարանները արտաքին աշխարհի հանդեպ և այլն: Երզնկացին միաժամանակ գտնում է, որ բնութայուն երևույթների մեջ կա օրինաչափութայուն և պատճառակցութայուն:

XIV դարում որպես պրոֆեսիոնալ փիլիսոփաներ հանդես են եկել նաև Հովհաննես Որոտնեցին և նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին: Հովհաննես Որոտնեցու (1315—1388) գրական ժառանգութայուն մեջ ուշադրութայուն արժանի են Արիստոտելի «Կատեգորիայի» և մյուս աշխատութայունների մեկնութայունը, Պորփյուրի և Փիլոնի փիլիսոփայական աշխատութայունների վերծանութայունը և այլն:

Այդ աշխատութայուններում Որոտնեցին քննարկել է հատկապես տրամաբանութայուն և ճանաչողութայուն հարցերը նոմինալիզմի տեսանկյունից: Նա զարգացրել է այն տեսակետը, թե զգայութայուն ենթակա իրը գոյութայուն ունի անկախ այն մարմնից, որն ընկալում է այն, մտածողութայունը որպես հայելի տպավորում է իր մեջ իրի նմանութայունը: Որոտնե-

ցին առանձին երևույթներին տալիս է մատերիալիստական մեկնաբանություն, որը հետագայում զարգացնում է նրա աշակերտ Տաթևացին:

Գրիգոր Տաթևացին (1340—1410) թողել է հարուստ գրական ժառանգություն, որի մեջ նշանավոր են՝ «Գիրք հարցմանց», «Ամուսն հատոր», «Ձմուսն հատոր», Արիստոտելի «Լոգիկայի», Պլատոնի, Պորփյուրի և Փիլոնի փիլիսոփայական գրվածքների մեկնաբանությունները և այլն: Տաթևացին քննարկում է հատկապես տրամաբանության, պատահականության և անհրաժեշտության, պատճառականության ու նպատակահարմարության վերաբերյալ հարցերը, որոնց լուսաբանման ժամանակ հիմնականում ելնում է սխոլաստիկայի և աստվածաբանության դիրքերից, բայց միաժամանակ առանձին, հատկապես բնությանը վերաբերող երևույթների մեկնաբանման դեպքում հանդես է բերում մատերիալիստական մոտեցում: Նա գտնում է, որ առաջնայինը իրական աշխարհն է, իսկ մտածողությունը հետևում է իրական աշխարհին, որ մնայունը չի կարող բխել ոչ մնայունից, ինչպես, օրինակ, ոտքը չի բխում իր հետքից, այլ ոտքի հետքն է բխում ոտքից, կամ մարմինը հետևանք չէ իր ստվերի, այլ ստվերն է մարմնի հետևանք: IX—XIV դարերում փիլիսոփայական գիտության զարգացումը Հայաստանում, բացառությամբ թոնդրակյանների փիլիսոփայական ուղղության, թեև ընթանում էր սխոլաստիկայի և թեոլոգիայի գերիշխող ազդեցության ներքո, բայց և այնպես նրանում տիրապետող ուղղությունը նոմինալիզմն էր, որ դրսևորում էր մատերիալիզմի տարրեր և խոշոր առաջընթաց էր հայ հասարակական մըտքի մեջ:

Բնական գիտությունները

Փիլիսոփայական գիտությունից բացի, Հայաստանում վերելք ապրեցին նաև բնական գիտությունները՝ մաթեմատիկան, աստղաբաշխությունը, բնագիտությունը, ալքիմիան և այլն: Դեռևս XI դարի առաջին կեսին Գրիգոր Մագիստրոսն իր նամակներում պարզաբանում է կենդանաբանությանը վերաբերող հարցեր, որոնք ցույց են տալիս, որ նա հանգամանորեն ըզբաղվել է կենդանիների օրգանիզմի ուսումնասիրությամբ և բժշկությամբ: Նույն դարի վերջին և XII դարի առաջին քառորդին բնական գիտությունների ուսումնասիրության բնագավառում հռչակ է ձեռք բերում Հովհաննես Սարկավագը: Նա դասավանդել է Հաղպատի և Անի քաղաքի դպրոցներում, գրել է մաթեմատիկական, աստղաբաշխական ուսումնասիրություններ, որոնցից մեզ հասել են «Յաղագս անկիւնաւոր թւոց», տոմարական տեքստեր ու այլ գրվածքներ և կարգավորել է հայկական տոմարը՝ շարժականից դարձնելով կայուն:

XII դարի երկրորդ կեսին բնագիտության բնագավառում մեծ անուն է հանում Մխիթար Հերացին: Նա եղել է աշխարհիկ մարդ, մասնագի-

տությամբ բժիշկ, ունեցել է բժշկապետի կոչում: 1184 թ. գրել է բժշկա-
դիտական մի աշխատություն «Ջերմանց մխիթարութիւն» վերնագրով:
Այդ գիրքը նա շարադրել է ժամանակի խոսակցական հայերենով, կա.մ,
ինչպես ինքն է ասում, «գեղջուկ և արձակ բարբառով, զի դիրահաս լի-
ցի ամենայն ընթերցողաց»: Այդ աշխատությունում Մխիթար Հերացին
վարդացնում է այն միտքը, թե հիվանդ մարդու բարձր ջերմությունը հե-
տևանք է մարմնում առաջացած այրման, փթման, որ հիվանդությունը
կասլ ունի մարդու մարմնի ներսում տեղի ունեցող փոփոխության և
հենց այդ այրման հետ: Այդ միտքը նորություն էր միջնադարյան բնա-
շխտության մեջ:

Մխիթար Հերացուց հետո բնագիտության ասպարեզում հանդես են
եկել նոր մարդիկ: XV դարի բնագետ-բժիշկ Ամիրզովլաք Ամասեցին իր
«Անգիտաց անպետ» գրքում նշում է, որ իրենից առաջ եղել են անվանի
բժիշկներ՝ Ահարոնը, սրա որդի Ստեփանոսը և նրանց տոհմից Ճոշիկն
Հակոբը, Վահրամը և այլն, որոնք «շատ գրեանք շիներ էին»: Մեզ է հա-
սել Ստեփանոսի «Ծաղիկ» վերնագրով աշխատությունը և Գրիգորիսի
բժշկարանը՝ «Քննութիւն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւոց» վերնագրով:

Ինչպես բնական, այնպես էլ հասարակական գիտությունների զար-
գացմանն օժանդակել են նաև օտար լեզուներից դավանաբանական, գի-
տական, իրավաբանական և գործնական կիրառություն ունեցող աշխա-
տությունների հայերեն թարգմանությունները, որոնցից մի քանիսը, ինչ-
պես, օրինակ, հունական փիլիսոփաների առանձին գրվածքների ու
լատինական իշխանությունների ասիզների թարգմանությունները, բնա-
գրերի անհայտացման պատճառով մեծ արժեք են ստացել և դիտվում են
սրպես բնագրային նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուրներ:

2. ԱՐՎԵՍՏԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Ճարտարապետու- թյուն և քանդակա- գործություն

Ճարտարապետությունը հայ միջնադարյան արվես-
տի մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավում: Արվեստի
այդ ճյուղը արաբական տիրապետության ժամա-
նակ զգալի չափով ետ էր մնացել: Սակայն, սկսած
IX դարի վերջից և X դարի սկզբից ճարտարապետությունն ընդունեց
զարգացման լայն թափ ու ծավալ: Աղթամարում, Ոստանում, Անիում,
Կարսում, Կապանում, Լոռիում կառուցվեցին շքեղ պալատներ, իջևան-
ներ, բաղնիքներ, ջրմուղ, կամուրջներ և բազմաթիվ եկեղեցական շեն-
քեր: Նրանց մեջ կան մոնումենտալ այնպիսի հուշարձաններ, որոնք
այժմ էլ հիացմունք են պատճառում բոլոր դիտողներին:

X դարի առաջին կեսին Վասպուրականում շինարարական մեծ աշ-

խաւտանք ծավալվեց. բարեկարգվեցին Վան և Ոստան քաղաքները, Աղթամար կղզում հիմնվեց մի նոր քաղաք, ուր կառուցվեցին ճարտարապետական բարձրարվեստ հուշարձաններ, որոնցից առանձնապես փառահեղ են եղել արքայական տաճարը, կղզին ծովից անջատող ու ծովախորշ առաջացնող պարիսպը և եկեղեցու շէնքը: Աղթամար կղզում կառուցված այդ շէնքերը եղել են հայ միջնադարյան ճարտարապետական արվեստի պարծանքը: X դարի երկրորդ կեսին ճարտարապետութեան զարգացման կենտրոն դարձավ Շիրակը: Այստեղ հիմնվեց և արագ վերելք ապրեց Անին, որը ճարտարապետական արվեստի մի գեղեցիկ պահպանմամբ է եղել: Այնտեղ կառուցվել են թագավորական բազմահարկ պալատ՝ օժանդակ շէնքերով, քարվանսարաններ, կամուրջ Ախուրյան գետի վրա, քաղաքի պարիսպները, Կաթողիկէ եկեղեցին, Գագկաշէն եկեղեցին ու բազմաթիվ այլ շէնքեր, որոնք ճարտարապետութեան լավագույն նմուշներ են: Անիում կառուցվել է նաև շրմուղ, որը բացառիկ երևույթ էր միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների համար:

XI դարի 50-ական թվականներից մինչև XII դարի կեսը սելջուկյան կործանարար արշավանքների ու նրանց տիրապետութեան ժամանակ Հայաստանում շինարարությունը առժամանակ կանգ առավ, սակայն XII դարի երկրորդ և XIII դարի առաջին կեսերին, Զաքարյանների իշխանութեան օրոք, նորից շինարարական եռուղեռ սկսվեց: Գուգարքում, Շիրակում, Արարատյան դաշտում և նրան հարող գավառներում, Սյունիքում և այլ շրջաններում կառուցվեցին քաղաքացիական և եկեղեցական շէնքեր, բերդ-ամրոցներ, կամուրջներ, ինչպես, օրինակ, Անբերդի ամրոցը, Սանահնի կամուրջը, Թալինի և Սելիմի լեռնանցքի իշկան-քարվանսարանները, Հաղպատի, Սանահնի, Գոշավանքի, Կեչառիսի, Օհանավանքի, Սաղմոսավանքի, Գեղարդի, Տաթևի եկեղեցական շէնքերը և այլն: Ճարտարապետական տեսակետից առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Գեղարդի քարափոր մատուռներն ու գավիթը, որոնք փորված են ժայռի մեջ և հիացմունք են առաջացնում:

Ճարտարապետութեանը զուգընթաց կատարելության է հասել նաև քանդակագործությունը: Հայաստանում արվեստի այդ ճյուղը զուգորդվել է ճարտարապետութեանը՝ շէնքերը զարդարվել են հույակապ քանդակներով: Քանդակագործական արվեստի նմուշներ կան այդ շէնքերի պատերի վրա՝ մարդկանց, կենդանիների, գյուղատնտեսական մշակույթների և զանազան առարկաների պատկերումներով: Քանդակվել է նույնիսկ գյուղատնտեսական որևէ կուլտուրայի մշակման ամբողջ ընթացքը: Այդպիսին է, օրինակ, Աղթամարի եկեղեցու քանդակների մի մասը: Այնտեղ պատկերված է այգեգործության, ավելի ճիշտ՝ խաղողի մշակութեան ամբողջ ընթացքը՝ սկսած որթի տնկումից, մշակումից, այգե-

կութից և վերջացրած գինու մշակությամբ: Հոյակապ քանդակներ ունեն Գեղարդի, Անիի, Ծաղկաձորի, Սանահնի և այլ վայրերում կառուցված շենքերը: Քանդակագործական արվեստի տեսակետից աչքի են ընկնում նաև խաչքարերը և հուշարձան-կոթողները: Զարդաքանդակները հաճելի տեսք են տվել շենքերին, գեղեցկացրել դրանք և արտահայտիչ դարձրել նրանց ճարտարապետական ոճը:

X—XIV դարերում է՛լ ավելի հղկվեց ու կատարելագործվեց հայ ճարտարապետական արվեստը: Հայերը, Մերձավոր արևելքի ժողովուրդների ճարտարապետությունից վերցնելով և ստեղծագործորեն յուրացնելով նրա որոշ ձևերը, ստեղծեցին իրենց ինքնատիպ ճարտարապետական ոճը, որն իր հերթին ազդեցութուն է թողել այլ ժողովուրդների ու երկրների ճարտարապետության վրա: Դրա լավագույն ապացույցն է բյուզանդական և գոթական ճարտարապետության մեջ եղած հայկական ճարտարապետական ոճի տարրերը: Մատենագրության մեջ և արձանագրություններում հաճախ հիշատակվում են այն մարդկանց անունները, որոնք հանդիսացել են միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետական և քանդակագործական արվեստի կերտողները: Վասպուրականի, հատկապես Աղթամարի հուշարձանների հեղինակն է Մանվել ճարտարապետը՝ «այր լի իմաստութեամբ և զորաւոր» իր գործում, «ճարտարապետ հանձարեղ»: Անիում X դարի վերջին և XI դարի առաջին քառորդում հռչակված ճարտարապետ էր Տրդատը: Նրա ստեղծագործություններն են Անիի և Շիրակի շատ հուշարձաններ, Կոստանդնուպոլսի հռչակավոր Սոֆիա եկեղեցու վերակառուցված գմբեթը, որն ավելի գեղեցիկ է եղել և «պայծառ, քան զառաջինն»: X—XI դարերում որպես ճարտարապետներ ու քանդակագործներ հիշատակվում են Սամեհան արեղան, Սարգիսը, Վահան ֆահանան, XII դարում՝ Հեսուն, Գորգ ձոնակը, XIII դարում՝ Անդրիասը Խնձկոնքում, Գայլձուկ վարդապետը Գեղարդում, Ջրերը (Կարին քաղաքից) Հոռոմոսում, Հովհաննես քարագործը Գոշավանքում և շատ ուրիշներ, որոնց անունները շեն պահպանվել: Այդ ճարտարապետ քանդակագործները մեծ մասամբ եղել են աշխարհիկ մարդիկ և նրանք են կերտել IX—XIV դարերի հայկական ճարտարապետական արվեստը, որն արժանի տեղ է գրավում համաշխարհային ճարտարապետության պատմության մեջ:

Նկարչական արվեստը

Միջնադարյան Հայաստանում արվեստի ծաղկած ճյուղերից մեկն էր մանրանկարչությունը, որը գերազանցորեն ծառայել է գրքի ձևավորմանն ու նկարազարդմանը: Մեզ հասած ավելի քան 25 հազար հայկական ձեռագրերի զգալի մասը մանրանկարներ ունի: Նկարազարդ գիրք ունենալու պահանջը առավել լայն շափեր է ընդունել, քանի որ քաղաքային կյան-

քի և լաուկտրական հարաբերութիւնների զարգացման շնորհիւ մարդկանց ճաշակը և կուլտուրական մակարդակն ավելի էր բարձրացել: Հենց դա էլ նկարչական արվեստի զարգացման համար լայն ամպարեզ ստեղծեց: Առաջ եկան ոչ միայն բազմաթիւ գծագրողներ և գիրք նախշողներ, այլև տաղանդավոր նկարիչներ, որոնցից շատերի անունները հայտնի են:

Մանրանկարչական արվեստի հնագույն օրինակներ կան մեզ հասած մի ավետարանում, որ գրվել է 887 թվականին, Մլե թագուհու 902 թվականի ավետարանում, ինչպես և 989, 1033, 1038 թվականներին և հետագայում նկարազարդված բազմաթիւ այլ գրքերում: Արժեքավոր գործեր են թողել XIII դարի առաջին կեսի նկարիչ Մարգարը (հավանաբար ապրել է Անիում), որի վրձնին են պատկանում 1211 թվականի մի ձեռագրի նկարները, ապա Վարդան նկարիչը Կիլիկիայում և Գրիգոր նկարիչը, որի գործերը ղետեղված են 1232 թվականին Սյունիքում գրված մի ավետարանում: XIII դարի երկրորդ կեսին ասպարեզ են գալիս հայկական մանրանկարչութիւն խոշորագույն ներկայացուցիչները՝ Թորոս Ռոսլինը և Մարգիս Պիժակը: Սրանք երկուսն էլ ստեղծագործել են Կիլիկիայում և նկարազարդել են շատ գրքեր, որոնց մանրանկարները դիտողին հիացմունք են պատճառում. օրինակ՝ Թորոս Ռոսլինի «Ճաշոց» գրքի նկարները մանրանկարչական արվեստի կատարելութիւնի հասած նմուշներ են: XIV դարի առաջին կեսին հիշատակվում են Սիմյոն նկարիչը նախիջևանում, Օգսենը՝ Կիլիկիայում, Թորոս Տարոնեցին՝ Գլաձորում և ուրիշներ, իսկ նույն դարի վերջին՝ Ռստակես նկարիչը Բաղեշում և Մանվելն ու Մերունը այլ վայրերում:

Մանրանկարչութիւնից բացի, IX—XIV դարերում Հայաստանում և Կիլիկիայի հայկական թագավորութիւնում զարգացել է որմնանկարչութիւնը: Արվեստի այս ճյուղը սերտորեն կապված է եղել շենքերի նկարազարդման հետ: Դահլիճները, եկեղեցիները, ֆեոդալական պալատները և այլ շենքեր ներսից հաճախ զարդարվել են նկարներով: Որմնանկարներով զարդարված հուշարձանների թվին են պատկանում Աղթամարի Արծրունյաց թագավորական պալատը, որի նկարագիրը թողել է Թովմա Արծրունին, Անիի թագավորական և իշխանական պալատները, Փրկչի ու Տիգրան Հոնենցի եկեղեցիները և այլն: Հայկական միջնադարյան նկարչական արվեստի մեջ գոյութիւն է ունեցել երկու զուգութիւն, որոնց ներկայացուցիչները իրարից տարբերվել են իրենց ընտրած թեմատիկայով, կյանքը դրսևորելու և ըմբռնելու իրենց մտահղացումներով և կատարման տեխնիկայով: Այդ ուղղութիւններից մեկը եղել է կրոնական, պահպանողական, իսկ մյուսը՝ համեմատաբար ավելի աշխարհիկ, որին սնունդ են տվել զարգացող քաղաքային կյանքը և աշխատավոր խավերի պայքարը: Առաջին ուղղութիւնը պատկանող նկարիչները իրենց

թեմատիկան դարձրել են կրոնի պատմության մեջ հիշատակվող դեպքերն ու գործող անձերը և, ղեկավարվելով քրիստոնեական եկեղեցու մշակած կանոններով, կազմել են տվյալ գիրքը զարդարող նկարների կոմպոզիցիաներ: Երկրորդ ուղղությանը հարող նկարիչները մեծ մասամբ իրենց թեմատիկան վերցրել են աշխարհիկ կյանքից՝ կենցաղային էպիզոդներ, մարդկանց զբաղմունքը բնորոշող դեպքեր և նույնիսկ հասարակության աղքատ խավի կյանքը ներկայացնող պատկերներ:

Հայ նկարիչներն ստեղծել են հույակապ կոմպոզիցիաներ, վարպետորեն կիրառել գույների ներդաշնակություն, կարողացել են նկարների իմաստը պարզ ու հասկանալի դարձնել առաջին իսկ հայացքից, նրանց տալ խոր արտահայտչականություն: Նրանք օգտագործել են նաև այնպիսի գույներ, որոնք դարերի ընթացքում չեն կորցրել իրենց թարմությունը, չեն խունացել և դժգունացել: Հայկական մանրանկարչությունը, ինչպես և հայկական ճարտարապետությունը, իր նշանակությամբ և գեղարվեստական արժանիքներով դուրս է եկել ազգային շրջանակներից և միջազգային արվեստի պատմության մեջ գրավել իր արժանի տեղը:

Թատրոնը

IX—XIV դարերում առանձին թատերական հաստատությունների մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել, սակայն մեր մատենագրության մեջ եղած անուղղակի վկայությունները և մանրանկարչության առանձին պատկերներ վկայում են, որ Հայաստանում թատրոնը շարունակել է իր զարգացումը և լայն տարածում է ստացել: IX—XIV դարերի ձեռագրերում կան նկարներ, որոնք պատկերում են ներկայացման առանձին տեսարաններ, օրինակ, XI դարի մի նկար պատկերում է ծաղրածուին բեմի վրա, XII դարի մի նկար՝ երկու աղջիկների պարը, դիվահարին ներկայացնող տեսարան է պատկերում XIV դարի մի նկար, մի այլ նկար՝ դարձյալ խեղկատակների և այլն: Այդպիսի ներկայացումներ բեմադրելու մասին են վկայում նաև մատենագրական տեղեկությունները:

Գրիգոր Մագիստրոսի վկայությամբ, թատերական ներկայացումներ դիտելու է գնացել նաև բնակչության ստորին խավը և հրճվանքով ընդունել հասարակական կյանքի արատավոր երևույթների մերկացումը դերակատարների կողմից: X դարի գործիչ Խոսրով Անձևացին (Գրիգոր Եսրեկացու հայրը) հանցանք է համարել խաղարան, թատրոն գնալը, որովհետև այդ վայրերում իբր անվայելուչ և այլասերող ներկայացումներ են բեմադրել, իսկ Դավիթ Մաշկեոբը (XII դար) թատրոն հաճախելը դասել է կրոնական մեղքերի թվին:

Վերոհիշյալ փաստերը հաստատում են, որ IX—XIV դարերում Հայաստանում զարգացել է նաև թատերական արվեստը: Հավանաբար մեծ մասամբ կատակերգային ներկայացումներ են բեմադրվել: Դերասանները՝ կատակերգակները, ծաղրածուները, պարուհիները, գուսանները

ներկայացումների ժամանակ հագել են դիմակ և հատուկ թատերական զգեստ: Դիմակները հաճախ պատկերել են անասունների, թռչունների կամ մարդկանց: Ներկայացումներին ուղեկցել են երգն ու պարը, որոնք առավել հրապուրիչ և ժողովրդական են դարձրել թատերական արվեստը:

Երաժշտությունը

Թատերական արվեստին զուգընթաց մշակվել և զարգացել է նաև երաժշտութունը: Դեռևս հին ժամանակներից, հայտնի են եղել գողթան երգիչները, որոնք հիշյալ դարերում նույնպես հանդիսացել են հայկական ժողովրդական երգի ու երաժշտության մշակողներ ու կերտողներ: Գուսաններն իրենց երգերում պախարակում էին հասարակական կյանքում եղած այլանդակութունները, գովերգում լավը, քաջագործութունը, հերոսութունը և արտահայտում ժողովրդի ցավն ու վիշտը, ուրախութունն ու տրտմութունը: Գուսանները և՛ երգում էին, և՛ պատմում: Բացի գուսանական ժողովրդական երաժշտությունից, IX—XIV դարերում առավել լայն շափերով մշակվել ու զարգացել է նաև հայկական եկեղեցական երաժշտությունը: Հոգևորականութունը ժողովրդին թատերական ներկայացումներից հեռու պահելու, դեպի եկեղեցին հետաքրքրություն և ձգտում առաջացնելու նպատակով ստիպված է լինում եկեղեցական արարողություններին տալ թատերական հանդիսավորություն և ժամերգությունը կատարել հոգեզրմայլ երաժշտության տակ: Դրա համար հորինվել են եկեղեցական շատ երգեր, որոնք իրենց մեղեդիներով և մշակման կատարելությամբ երաժրշտական արվեստի բարձր նմուշներ են:

Եկեղեցական երաժշտություն հորինողները օգտվել են ժողովրդական երաժշտությունից և դրա շնորհիվ եկեղեցական երաժշտությունը ավելի դյուրըմբռնելի է դարձել ժողովրդի համար: Դեռևս VIII դարում հայերն ստեղծել են յուրատեսակ նոտաներ, որոնք կոչվել են խազեր: Մեզ հասել են խազերով ձայնագրված մի քանի երգեր:

Վերածննդի տարրերը հայկական կուլտուրայում

IX—XIV դարերում Հայաստանում և Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում, ինչպես երկրի սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ մտավոր կյանքում, առաջացան մի շարք նոր երևույթներ, որոնք իրենց բնույթով և բովանդակությամբ հիշեցնում էին XIV—XVI դարերում եվրոպայում տեղի ունեցած վերածնունդը: Վերջինս բնութագրվում է որպես եվրոպական ժողովուրդների կյանքում տնտեսության, արտադրության և մտավոր մշակույթի զարգացման նոր էտապ, որը նշանավորում էր անցումը ֆեոդալիզմից դեպի բուրժուական հասարակարգ: Հիշատակված երևույթը նվազ կամ առավել շափով դրսևորվել է հայ իրականության մեջ թե՛ տնտեսական, թե՛ մտավոր կյանքի բնագավառներում:

IX—XI դարերում Հայաստանում, իսկ XII—XIV դարերում և՛ Հայաստանում և՛, առավելապես, Կիլիկիայի հայկական թագավորութունում այդ փոփոխությունների խորացումն ու ծավալումը ստեղծել էին ֆեոդալիզմի քայքայման և նոր հարաբերությունների սաղմնավորման ու զարգացման նախադրյալներ, որոնք մարդկանց մեջ սնուցում և առաջացնում էին Վերածնությունը հատուկ նոր գաղափարներ ու հասկացողություններ թե՛ հասարակական և թե՛ բնական երևույթների մասին:

Այդ փոփոխությունների հետևանքներից մեկը դասակարգային պայքարի սրվելն էր, որի բնորոշ օրինակն է շուրջ երկու հարյուր տարի տևող Ռոնդրակյան հակաֆեոդալական շարժումը՝ իր հեղափոխական աշխարհայեցողությամբ: Այդ շարժման գաղափարախոսությունն արտահայտել է ոչ միայն գյուղացիության, այլև քաղաքային դասի ձգտումներն ու իղձերը, որոնք իրենց ամբողջ էությունը հակաֆեոդալական բնույթ ունեին: Մարդասիրական գաղափարների դրսևորումը Հայաստանում ցայտուն կերպով երևում է «Սասունցի Գավիթ» ժողովրդական էպոսում: Նրա բոլոր հերոսներն էլ անձնվիրաբար պայքարում են մարդկանց բարօրության համար, հոգատար են դեպի մարդը և կռվում են մարդկանց շարիք պատճառող տարրերի դեմ:

Վերածնության դարաշրջանի բնորոշ գաղափարներից մեկն էլ կրոնական դոգմաների ու ասկետիզմի ժխտումն էր և աշխարհիկ կյանքի քարոզումը: Հայաստանում այդ դրսևորվել է ինչպես սոցիալական շարժումների գաղափարախոսության, այնպես էլ բանահյուսության, գրականության և արվեստի մեջ: Այսպես, թոնդրակյանները ժխտում էին կրոնական բոլոր ծիսակատարությունները, առականերում ծաղրվում էին հոգևորականությունը, եկեղեցին և նրանց քարոզած սկզբունքները: Ֆրիկի «Գանգատ» և «Ընդդեմ ֆալաքին» ոտանավորները մի հուժկու ընդդրվում են կրոնի և ճակատագրի, այլ կերպ ասած՝ աստծու դեմ: Նարեկացու բանաստեղծություններում գովերգվում են բնությունը, մարդը, սերը: Նրա ոտանավորներից մեկում լայնաթիկունք, ահեղագոչ, հաստաբաւուկ մարդն է շարժման մեջ դնում իրերը և իշխում: Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմում և Ֆրիկի «Գանգատում» հայրենասիրության հզոր ձայնն է հնչում:

Աշխարհիկ կյանքի ձգտումը իր արտահայտությունն է գտել նաև արվեստի մեջ: Սկսում են շենքերը քանդակազարդել աշխարհիկ կյանքից վերցրած պատկերներով՝ ընտանի անասուններ, գյուղատնտեսական կուլտուրաներ և գյուղատնտեսական աշխատանքի զանազան պրոցեսներ պատկերող գեղեցիկ, բարձրարվեստ բարելյեֆներով: Այդ նույն երևույթն արտահայտվել է նաև մանրանկարչության ու որմնապարչության մեջ: Այստեղ էլ աշխարհիկ մոտիվներն իրենց համար սկսում են ճանապարհ հարթել և առաջ ընթանալ: Որպես օրինակ հիշա-

տակելու արժանի են Աղթամար կղզու եկեղեցու և արքայական պալատի, Անիի, Գառնիի, Հաղպատի, Սանահնի հուշարձանների քանդակները, Աղթամարի թագավորական պալատի որմնանկարները, Թորոս Ռոսլինի, Սարգիս Պիծակի և Ծերունու մի շարք նկարները:

Հայաստանում կրոնական դոգմաների քննադատությանն ու ժխտմանը, հումանիստական գաղափարների քարոզին ու աշխարհիկ կյանքի ձգտումին ուղեկցել են նաև մտածողության ազատությունը գիտության բնագավառում, ինչպես և բնական գիտությունների զարգացումը: Հայկական դպրոցներում, բացի յոթ հանրածանոթ ազատ գիտություններից, սկսում են ուսումնասիրել նաև բազմաթիվ այլ առարկաներ, այդ թվում՝ պատմություն, աշխարհագրություն, աստղագիտություն և այլն: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում բնական գիտությունների ուսումնասիրությանը: Դրա հետևանքը լինում է այն, որ Հայաստանում զարգանում է աստղաբաշխությունը, տոմարագիտությունը, մաթեմատիկան, բնագիտությունը՝ հատկապես բժշկությունը և այլն: Իսկ այդպիսի գիտությունների զարգացման պահանջը առնչվում էր երկրում սաղմնավորվող ու զարգացող նոր հարաբերությունների հետ: Այս բոլորի հետ միասին IX—XIV դարերի գրողներից ու գիտնականներից շատերը (Ֆրիկ, Մխիթար Հերացի և այլն) իրենց գործերը գրել են ժողովրդի խոսակցական լեզվով, որպեսզի մարդկանց մատչելի, հասկանալի դարձնեն իրենց գիտելիքներն ու գաղափարները, այլ կերպ ասած՝ տեղի է ունեցել նաև գրական լեզվի աշխարհականացում:

Հայ իրականության մեջ տեղի ունեցած վերոհիշյալ երևույթները յուրահատուկ շեն ֆեոդալական հարաբերություններին և իրենց էությունամբ հակաֆեոդալական են: Դա նշանակում է, որ Հայաստանն ու Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը նույնպես ապրել են մի շրջան, երբ առկա են եղել վերածնությանը բնորոշ երևույթներ թե՛ տնտեսության և թե՛ կուլտուրայի բնագավառներում: Այդ շրջանը ընդգրկել է IX—XIV դարերը: Այնուամենայնիվ, հայ իրականության մեջ վերածնության դարաշրջանին բնորոշ երևույթները շխորացան և չհասան այն մակարդակին, որին հասավ Եվրոպան XV—XVI դարերում, կանգ առան իրենց զարգացման նախնական փուլում: Ժողովուրդը կորցրեց իր անկախությունը, սելջուկյան արշավանքները կասեցրին տնտեսական կյանքի զարգացումը, իսկ մոնղոլական արշավանքներն ու տիրապետությունը Հայաստանում՝ երկիրը տարան դեպի տնտեսական քայքայում, կասեցնելով հասարակական կյանքի առաջընթացը: Այսպիսով, արտաքին ուժերի բացասական ներգործության պայմաններում վերածնունդը հայ իրականության մեջ չզարգացավ ու չհասավ այն մակարդակին, որին հասավ նա Եվրոպայում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆՐԻ
ԼՃԱՑՄԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ XI

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄՈՆՂՈԼԱԿԱՆ ԼԾԻ ՏԱԿ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎԱՃՈՒՄԸ ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Երկրի վիճակը և մոնղոլական առաջին արշավանքը

Զաքարյանների իշխանությունը չկարողացավ ամբողջ Հայաստանը միավորել իր տիրապետության ներքո և չվերածվեց համահայկական իշխանության, քանի որ քաղաքականապես լիակատար ինքնուրույնության չէր հասել և իր տրամադրության տակ սեփական ռազմական ուժ չուներ: Բացի դրանից, Հայաստանի արևմտյան և հարավային նահանգներում իշխում էին ավելի հզոր ուժեր, քան Զաքարյան իշխանությունն էր: Այդ բոլորի հետևանքով XIII դարի առաջին կեսին Հայաստանի հարավային շրջանները՝ Վասպուրականը, Մոկսը, Աղձնիքը և Տուրուբերանի հարավային գավառները մնացին Եգիպտոսի լուբյան սուլթանության, իսկ արևմտյան շրջանները՝ Բարձր Հայքի արևմտյան մասերը, Երզնկան և Ծոփաց աշխարհն ամբողջությամբ՝ Իկոնիայի սուլթանության տիրապետության տակ:

Երկրի քաղաքական և տերիտորիալ մասնատվածությունը մեծապես վնասում էր հայ ազգաբնակչության պաշտպանունակությանը ու զրկում նրան իր ուժերը համախմբելու և Հայաստան ներխուժող օտար զավթիչներին միասնաբար դիմադրելու հնարավորությունից: Այդ առավել ևս դժվարանում էր նաև այն պատճառով, որ հազարավոր հայեր նևանում էին իրենց հայրենիքից, գնում այլ երկրներ:

Մոնղոլների արշավանքների նախօրյակին բարվոք վիճակում չէր

նակ վրացական պետութիւնը: Թամար թագուհու մահից հետո վրացական ֆեոդալական կենտրոնախուշս խոշոր ուժերը ետ մղեցին կենտրոնական իշխանութիւնը. հետեանքը եղավ այն, որ XIII դարի 20-ական թվականներին վրացական պետութիւնն այլևս նախկին հզորութիւնը չուներ:

Այսպիսով, XIII դարի 20-ական թվականներից հետո Հայաստանում և Հայաստանին հարևան ու բարեկամ երկրներում ստեղծված դրութիւնը հնարավորութիւն չէր տալիս հայ ժողովրդին լուրջ դիմադրութիւն ցույց տալու թշնամուն և կասեցնելու մոնղոլների ներխուժումը Հայաստան:

Մոնղոլները բնակվում էին Սիբիրի և Չինաստանի միջև ընկած սափաստաններում: Նրանք վարում էին վաշկատուն կյանք և մինչև XIII դարի սկիզբը բաժանված էին մի շարք ցեղերի ու ցեղախմբերի: Սակայն այդ ցեղերի ներկայացուցիչները 1206 թվականին կայացած ժողովում իրենց ցեղապետներից մեկին՝ Տեմուչինին ճանաչեցին որպես համամոնղոլական խաքանի, նրան վերակոչեցին Չինգիզխան, այսինքն՝ մեծ խան և հիմք դրեցին մոնղոլական միացյալ պետութեան: Այդ պետութիւնը իր կազմավորման առաջին իսկ տարիներից սկսեց նվաճողական քաղաքականութիւն վարել: Չինգիզխանի զորքերը 1219—1220 թվականներին նվաճեցին Միջին Ասիան և Պարսկաստանի հյուսիսային մասը: Ջեբեյ Նուինը և Սաբատա Բահատուրը մի ջոկատի գլուխ անցած 1220 թվականի աշնանը Ատրպատականի վրայով մտան Աղվանք, բանակեցին Մուղանի դաշտում և սկսեցին հարձակումներ գործել վրացական պետութեան արևելյան շրջանների վրա:

Վրաց թագավոր Գեորգի Լաշան և Զաքարյան Իվանե Աթաբեկը, կարգի բերելով հայ-վրացական բանակը, դուրս բերեցին մոնղոլների դեմ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1220—1221 թվականի ձմռանը, Կոտման գետի ափին: Սկզբում վրացիներին և հայերին հաջողվում է լուրջ հարված հասցնել մոնղոլներին և ետ մղել նրանց, բայց վերջում թաքստոցներից մոնղոլական ջոկատները թիկունքից հարվածում են վրացական ու հայկական զորքերին, պարտութեան մատնում նրանց և ստիպում նահանջել դեպի Թբիլիսի: Դրանից հետո մոնղոլները դադարեցրին հետապնդումը և Շիրվանով անցան Հյուսիսային Կովկաս: Դա մոնղոլ-թաթարների առաջին արշավանքն էր դեպի Անդրկովկաս:

Չալաբեդդինի աս- Մոնղոլների կողմից միջինասիական երկրների պաաակությունները նվաճման ժամանակ հորեզմի թագաժառանգ Զա-

Հայաստանում լալեդդինը հեռացավ երկրից և գնաց Հնդկաստան: Սակայն 1225 թվականին վերադարձավ Պարսկաստան, բանակ կազմեց և փորձեց վերականգնել հորեզմի պետութիւնը: Զալալեդդինին այդ չհաջողվեց: Դրանից հետո նա սկսեց ասպատակել Ատրպատականը, Հա-

յաստանն ու Վրաստանը: Նրա զորքերը 1225 թվականին նախ մտան Թավրիզ, ապա Հայաստան, գրավեցին Դվինը և սկսեցին ասպատակել Հայաստանի կենտրոնական և հյուսիսային շրջանները:

Ջալալեդդինի դեմ դուրս է գալիս հայ-վրացական բանակը Իվանե Աթաբեկի գլխավորությամբ: Սակայն Գառնիի մոտերքում տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտվում է և նահանջում: Թշնամին հետամուտ է լինում հայ-վրացական բանակին և հաջորդ՝ 1226 թվականին գրավում նաև Թբիլիսին և կողոպուտի ենթարկում: Դրանից հետո Ջալալեդդինի զորքերն սկսում են հարձակումներ գործել Կարինի, Անիի, Կարսի և Խլաթի վրա, փորձելով գրավել այդ քաղաքները, բայց հաջողություն չեն ունենում: Ստեփանոս Օրբելյանի ասելով, Ջալալեդդինը «որտեղ հասնում էր, ավերում էր, կողոպտում և սպանում շխնայելով ոչ մարդկանց և ոչ էլ անասուններին»: Ջալալեդդինի ասպատակությունները Հայաստանում տևեցին շուրջ յոթ տարի: Նրա դեմ դուրս եկան և՛ հայ-վրացական ուժերը, և՛ էմիրությունները: Հայերն ու վրացիները 1227 թվականին Անիից, Կարսից և այլ վայրերից հարձակվեցին Թբիլիսիի վրա և ազատագրեցին քաղաքը: Հայոց Պոռշ իշխանը 1228 թվականին իր ջոկատներով ազատագրեց Դվինը: Ջալալեդդինի զորքերի դեմ էին դուրս եկել Խլաթի էմիրը, ինչպես և Իկոնիայի և էուբյան սուլթանությունները, որոնք, օժանդակություն ստանալով Կիլիկիայի հայկական թագավորությունից, Երզնկայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեցին նրա զորքերին և ստիպեցին նահանջել դեպի Ատրպատական: 1231 թվականին Ամիդ քաղաքի մոտ Ջալալեդդինի զորքերը վերջնականապես ջախջախվեցին, ցաք ու ցրիվ եղան: Ջալալեդդինն էլ իր գերեզմանը գտավ այնտեղ, և Կիրակոս Գանձակեցու խոսքերով ասած՝ «այնպէս բարձաւ շարն շարեալ»:

Մոնղոլական նոր արշավանքներ

Մոնղոլական զորքերը, որոնք հետապնդում էին Ջալալեդդինին, 1231—1232 թվականներին ասպատակում են Հայաստանի շատ շրջաններ: Նրանք կողոպուտի և ավերածության են ենթարկում Վասպուրականի, Ամիդի, Արզնի և Մայաֆարկինի շրջանները, կողոպտում Վարազա վանքը, գրավում Բերկրի ու Արձեշ քաղաքները, սրի քաշում նրանց բնակչությանը և շարժվում դեպի Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանները: Մոնղոլները մտնում են Աղվանք ու պաշարում Գանձակ քաղաքը: Գանձակի բնակիչները միառժամանակ դիմադրում են, բայց մոնղոլներին հաջողվում է ամրություններ խորտակող մեքենաների միջոցով քանդել քաղաքի պարիսպները և ներխուժել քաղաք:

Այս անգամ ևս նրանք չհաստատվեցին Անդրկովկասում ու Հայաստանում և 1232 թվականին քաշվեցին դեպի Պարսկաստան: Սակայն

Անդրկովկասի, Հայաստանի և Հյուսիսային Միջագետքի արոտավայրերը, որոնց մասին նրանք գիտեին նախորդ արշավանքներից, հրապուրում էին նրանց: Մոնղոլական 30 հազարանոց բանակը, քոչվոր ցեղերով և անասուններով, Չարմաղանի գլխավորութչամբ 1236 թվականին արշավեց դեպի Անդրկովկաս ու Հայաստան: Այդ բանակը մտավ Մուղանի դաշտը, այնտեղ բաժանվեց մի քանի ջոկատների և շարժվեց դեպի Հայաստանի ու Վրաստանի տարբեր շրջաններ: Ջոկատներից մեկը Ասլան Նուհնի գլխավորութչամբ հարձակվեց Սյունիքի վրա: Սյունյաց Օրբելյան իշխան էլիկումը դիմադրութչուն ցույց չտվեց, քաշվեց Վայոց ձորի (այժմյան Եղեգնաձոր) Հրաշակաբերդ ամրոցը և ապավինեց նրա անմատչելի պարիսպներին: Մոնղոլները գրավեցին ամբողջ Սյունիքը և ավարի ենթարկեցին գյուղերն ու ավանները, իսկ հետո առաջարկեցին էլիկումին անձնատուր լինել և դաշինք կնքել իրենց հետ: էլիկումն ընդունեց մոնղոլների գերիշխանութչունը, վերստացավ իր բոլոր կալվածները և հանձն առավ իր զորքով մասնակցել մոնղոլների արշավանքին: Մի այլ զորամաս, Դուղատա Նուհնի ղեկավարութչամբ, արշավեց դեպի Աղստև գետի հովիտը և գրավեց այդ գավառի ամրութչունները: Գավառի տերը՝ իշխան Ավագը, իվանե Աթաբեկի որդին, սկզբում ամրացավ Կայեն բերդում, բայց հետո անձնատուր եղավ, ընդունեց մոնղոլների գերիշխանութչունը, Օրբելյան էլիկումի նման ծառայութչյան մտավ մոնղոլների մոտ և իր ուժերով մասնակցեց նրանց արշավանքներին:

Այդ նույն ժամանակ մոնղոլական մի ուրիշ զորագունդ, որին գլխավորում էր Մուլար Նուհնը, արշավեց դեպի Շամքորի շրջանը և պաշարեց Շամքոր քաղաքը, որը պատկանում էր Ջաքարյան իշխաններից մեկին՝ Վահրամին: Քաղաքի բնակիչները ձեռնամուխ եղան քաղաքի պաշտպանութչյան գործին, բայց երկար դիմադրել չկարողացան, և մոնղոլները գրավեցին քաղաքը: Թաթար-մոնղոլների մի այլ ջոկատ, որի զորավարն էր Չաղատա Նուհնը, ավելի առաջ էր անցել և մտել Լոռի: Այս շրջանի Ֆեոդալ տերերը ևս, որոնց գլխավորում էր Ջաքարե ամիրսպասալարի որդին՝ Շահնշահը, որևէ լուրջ փորձ չարին պաշտպանելու երկիրը: Նրանց վարմունքի մասին դիպուկ է ասել Կիրակոս Գանձակեցին, անվանելով նրանց «արք կանացիք... ուտելոյ և ըմբելոյ և արբեցութեան պարապեալ»: Մոնղոլները օգտագործեցին Ֆեոդալների անպատրաստ լինելը և գրավեցին ամբողջ Լոռին, մեծ ավերածութչուն կատարելով նաև այս շրջանում:

Անիի և Կարսի գլխավորումը Մոնղոլական զորքերը նույն՝ 1236 թվականին իջան դեպի հարավ՝ դեպի Արարատյան դաշտն ու Շիրակը: Չարմաղանի գլխավորած զորքերը Սևանա լճի հարավային ափերով մտան Այրարատյան նահանգ և մոտեցան Անի

քաղաքին: Դեպի Անի էին առաջանում նաև Չաղատա Նուհնի զորքերը: Չարմաղանը պատվիրակութուն ուղարկեց քաղաքի ավագանու մոտ և պահանջեց անձնատուր լինել: Անիի ավագանին մերժեց նրա պահանջը, իսկ բնակչուց ճարձակվեց մոնղոլ պատվիրակների վրա և ոչնչացրեց նրանց: Այդ դեպքից հետո մոնղոլները անմիջապես պաշարեցին քաղաքը և մեքենաներով սկսեցին քանդել նրա պարիսպները, բայց գրավել չկարողացան: Անեցիները, ինչպես անցյալում, զենքը ձեռքին քաջաբար պաշտպանեցին իրենց քաղաքը: Սակայն Անիի քաջարի պաշտպաններին նվաճողների ձեռքը մատնեցին քաղաքի և մոնղոլական բանակում եղած մի քանի հայ իշխաններ, որոնք հավատացին մոնղոլների խոստումներին, որ անձնատուր լինելու դեպքում քաղաքացիների անձին և ինչքին ոչ մի վնաս չի հասցվի, համոզեցին քաղաքի պաշտպաններին՝ դուրս բերեցին քաղաքից ու զինաթափ արին: Դրանից հետո մոնղոլները ջարդեցին զինաթափ արված անեցիներին, գրավեցին քաղաքը, կողոպտեցին, կոտորեցին և գեղեվարեցին բնակչուց զգալի մասը:

Անիի անկումից հետո Կարսն էլ անձնատուր եղավ: Մոնղոլները նրա հետ վարվեցին այնպես, ինչպես Անիի հետ: Անիի և Կարսի գրավումով Հայաստանի հյուսիսային շրջանները վերջնականապես նվաճվեցին մոնղոլների կողմից:

Մոնղոլները այլևս չհեռացան գրավված վայրերից, ինչպես առաջին արշավանքների ժամանակ, այլ հաստատվեցին այդ վայրերում: Նրանց զինված ջոկատներին կրնկակոխ հետևում էին մոնղոլ ցեղերը, Կիրակոս Գանձակեցու խոսքերով ասած՝ «կանամբք և սրդւովք և ամենայն ախիւ բանակին իւրեանց»: Այդ ցեղերը ներխուժում էին նվաճված վայրերը և տիրանում լավագույն արոտավայրերին:

Հայաստանի մնա- Մոնղոլները 1242 թվականին վերսկսեցին իրենց ցած նահանգների առաջխաղացումը դեպի Հայաստանի հարավային գրավումը. ու արևմտյան շրջանները: Այս անգամ մոնղոլական զորքերին Չարմաղանի փոխարեն գլխավորում էր Բաշու Նուհնը: Նրա բանակը արշավեց դեպի Կարին և Հայաստանի հարավային շրջանները: Կարին քաղաքի բնակիչները համառ դիմադրութուն ցույց տվեցին և ավելի քան երկու ամիս քաջաբար պաշտպանվեցին: Սակայն մոնղոլներին հաջողվեց գրավել Կարինը և կողոպուտի, հրի ու սրի մատնել նրա բնակիչներին:

Հաջորդ՝ 1243 թվականին Բաշուի զորքերը շարունակեցին արշավանքը դեպի Հայաստանի արևմտյան շրջանները, որոնք գտնվում էին Իկոնիայի սուլթանության տիրապետության ներքո: Նրանք Չմանկատուկ գյուղաքաղաքի մոտ ջարդեցին Իկոնիայի սուլթան Ղիաթեդդինի բանակը և գրավեցին Կեսարիա և Երզնկա քաղաքները, մեծ ավերա-

ծություն կատարելով Երզնկայում, որի բնակիչները մոնղոլներին դիմադրություն ցույց տալու համար կոտորվեցին: Գանձակեցու ասելով, միայն «սակաւ մանկունս և աղջկունս ապրեցուցեալ՝ վարեցին ի գերութիւն»:

Զմանկատուկի ճակատամարտից երկու տարի հետո մոնղոլական զորքերը մի նոր արշավանք սկսեցին դեպի Տուրուբերանի և Վասպուրականի նահանգները: Նրանք նախ մտան Մանազկերտի դաշտը, գրավեցին Խլաթը, ապա առաջ շարժվեցին դեպի հարավ և գրավեցին Բաղեշ քաղաքը: Այնուհետև մտան Աղձնիք, անցան հյուսիսային Միջագետք և Ասորիք: Այս արշավանքի ժամանակ մոնղոլները գրավեցին նաև Հայաստանի հարավային նահանգները: Այդպիսով, 1236—1245 թվականների ընթացքում ամբողջ Հայաստանը նվաճվեց մոնղոլների կողմից և ընկավ նրանց լծի տակ:

Երկրի ամայացման քաղաքականությունը նվաճումների ժամանակ Մոնղոլները կիրառում էին նվաճված ժողովուրդների մասսայական կոտորածի և քաղաքների ու գյուղերի ամայացման քաղաքականություն: Նրանք Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններում բնաջնջեցին մարդկանց, հրկիզեցին նրանց բնակավայրերը, կոտորեցին երկրի խոշոր քաղաքների բնակչության զգալի մասը, մնացածներին գերի տարան: Նրանց նպատակն էր՝ ստեղծել ամայի, անմարդաբնակ լայն տարածություններ, ինչպես անում էին սելջուկները: Այդ երկու ցեղախմբերն էլ անասնապահ ու վաչկատուն ժողովուրդներ էին, նրանց անհրաժեշտ էին արոտավայրեր՝ իրենց անասուններն արածեցնելու համար: Մարքսի խոսքերով ասած՝ «Մոնղոլները վարվում էին իրենց արտադրության եղանակին համապատասխան, երբ ամայացնում էին Ռուսաստանը, անասնապահության գլխավոր պայման են մեծ, անմարդաբնակ տարածություններ»:

Մոնղոլները բնակչության ֆիզիկական ոչնչացումից բացի, իրագործում էին նաև մասսայական գերեվարություն: Նրանք տասնյակ հազարավոր մարդկանց, հատկապես երիտասարդների գերում էին, տանում օտար երկրներ և վաճառում: Այդպես վարվեցին Անի, Կարս, Կարին, Երզնկա, Սեբաստիա և այլ քաղաքների ու շրջանների բնակչության հետ: Ավարառությունն ու թալանը մոնղոլների համար դարձեց էին եկամտի և ապրուստի կարևոր աղբյուր: Այդ պատճառով ամենուրեք, ուր նրանք ոտք էին դնում, ավերածություն և կողոպուտ էին կատարում:

Մոնղոլների վարած քաղաքականությունը ծանր, կործանարար հետևանքներ էր ունենում առաջին հերթին հասարակ ժողովրդի համար: Կոտորվում և գերեվարվում էր ժողովուրդը, ավարի էր ենթարկվում նրա ունեցվածքը: Բայց տուժում էին նաև ֆեոդալական տարրերը, թեև

նրանց նկատմամբ մոնղոլներն առանձնահատուկ վերաբերմունք ունեին:

Այն ֆեոդալները, որոնք առանց որևէ դիմադրութեան կամ թույլ դիմադրութեան հետո անձնատուր էին լինում, շարունակում էին տիրել իրենց կալվածներին, պահպանել իրենց ռազմական ուժը և իրավունքները:

Հայաստանում մոնղոլներն այդպես վարվեցին էլիկում Օրբելյանի, Ավագ Զաքարյանի, Շահնշահ Զաքարյանի և այլ խոշոր ֆեոդալների հետ:

Մոնղոլների վարած քաղաքականության նպատակն էր՝ պահպանել ֆեոդալների ռազմական ուժը և այն օգտագործել իրենց արշավանքների ծամանակ: Եվ իրոք, նրանք Օրբելյան իշխաններին ստիպեցին մասնակցել Անիի գրավմանը, իսկ այնուհետև ինչպես Օրբելյանները, այնպես էլ Զաքարյանները իրենց ջոկատներով մասնակցեցին Կարինի, Երզնկայի, Խլաթի և այլ քաղաքների գրավմանը, դեպի Միջագետք ու Ասորիք կատարած արշավանքներին: Ի դեպ, քաղաքը պաշարելիս կամ հակառակորդի հետ մարտի բռնվելիս մոնղոլները առջևից ուղարկում էին նվաճված ֆեոդալների ջոկատներին՝ հակառակորդի առաջին հարվածը նրանց վրա ուղղելու և թշնամուն թուլացնելու համար, ապա նրանց ետևից առաջ շարժում մոնղոլ զորքերին:

Մոնղոլների վարած քաղաքականությունը ամեն տեսակետից կործանարար եղավ Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար: Այն կասեցրեց երկրի տնտեսական և ինքնուրույն քաղաքական կյանքի հետագա զարգացումը, ինչպես և դեպի օտար երկրներ հայ բնակչության նոր մասսայական արտագաղթի պատճառ դարձավ:

1249 թվականի ապրիլի 12-ին Մոնղոլական արշավանքների և նվաճումների ընթացքում Հայաստան և Անդրկովկաս ներխուժած թաթարական և միջինասիական մեծաթիվ քոչվոր ցեղերը տիրացան տեղական բնակչությանը պատկանող արոտավայրերին և իրենց թափառումների ընթացքում ոտնատակ տվին ու ոչնչացրին մշակված արտերն ու այգիները, կասեցրին գյուղատնտեսության զարգացումը:

Ժողովրդի համար ավելի մեծ չարիք էին մոնղոլների կողմից գանձվող հարկերը: Մոնղոլ հարկահաններն ու զորավարները ժողովրդից հավաքում էին այն ամենը, ինչ իրենց ցանկալի էր, և այնքան, որքան կամենում էին: Հարկահանությունն ավելի սաստկացավ 1246—1247 թվականներին, երբ Հայաստան և Անդրկովկաս եկան Արղուն ու Բուղա հարկահավաքները: Թեև այդ հարկահավաքներին հանձնարարված էր կարգավորել հարկերի չափն ու հավաքումը, բայց նրանք շարաշահեցին իրենց իրավունքները և սկսեցին կեղեքել ժողովրդին բազմապիսի

հարկերով ու պահանջներով, շխնայելով նաև ֆեոդալներին: Կիրակոս Գանձակեցին նրանց բնութագրում է որպես «արք խիստք և հափշտակողք» և, մասնավորացնելով խոսքը Բուղայի մասին, ավելացնում է. «Մտանէր ի տունս ավագանւոյն, և զոր ինչ ախորժ թուէր իւրն՝ առնոյր անխնայ և ոչ ոք իշխէր ասել ինչ նմա»:

Մոնղոլական դաժան ռեժիմը ժողովրդի մեջ առաջ բերեց ցասում մոնղոլների տիրապետության դեմ: Հայ և վրացի իշխանները ձեռնամուխ եղան ապստամբության կազմակերպման գործին: Հայկական աղբյուրները հաղորդում են, որ հայ և վրաց ֆեոդալները հավաքվել են Թբիլիսիում և որոշել վրաց Դավիթ թագավորի գլխավորությամբ ապրստամբել մոնղոլների դեմ: 1249 թվականին վրացական և հայկական զինված ուժերը կենտրոնացվեցին Թբիլիսիի և Լոռու շրջակայքում: Ապստամբությանը մասնակցելու համար նրանք նախապատրաստել էին նաև մյուս շրջանների բնակչությանը: Սակայն շուտով այդ բանը հայտնի է դառնում մոնղոլներին, ապստամբության կազմակերպիչները, այդ թվում և Դավիթ թագավորը, ձերբակալվում և բանտ են նետվում: Դրանից հետո թեև Հայաստանի և Վրաստանի մի շարք շրջաններում, ուր կենտրոնացված էին ապստամբության համար կազմակերպված ուժերը, տեղի են ունենում զինված ելույթներ, բայց դրանք լայն տարածում չեն ստանում: Մոնղոլները, օգտագործելով այդ հանգամանքը, Հայաստանում ու Վրաստանում կազմակերպում են մասսայական կոտորածներ:

Հայերի և վրացիների միացյալ ապստամբության փորձը խեղդվեց արյան մեջ: Ապստամբությունը անհաջողություն կրեց, քանի որ այն մասսայական շափերի շհասավ, շրնդգրկեց հայ և վրաց ժողովուրդներին ամբողջությամբ: Բացի այդ, ապստամբության ղեկավարության մեջ չկար միասնություն: Ազդեցիկ ֆեոդալներից մեկը՝ Զաքարյան Ավագը, որ վարում էր վրացական պետության աթաբեկության և հայ-վրացական զորքերի ամիրսպասալարության պաշտոնները, դեմ էր ապստամբությանը, իսկ դա նշանակում էր ապստամբության ուժերի ջլատում:

Դավիթ Ծարեցու շարժումը

Բնակչության աշխատավորական խավերը մոնղոլ նվաճողներից կեղեքվելուց և հարստահարվելուց բացի, անխնա շահագործման էին ենթարկվում նաև տեղական ֆեոդալների կողմից: Գյուղացիները պարտավոր էին նրանց վճարել հողային տուրք՝ ռենտա, կատարել պարհակություն և զանազան այլ պարտավորություններ: Հայ իշխանները և մանր ազնվականները հաճախ օգտագործում էին մոնղոլների գործադրած դաժանությունները և իրենք նույնպես դիմում էին կամայականության՝ կողոպտում և հարստահարում ժողովրդին: Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է, որ գավառների տերերը, իշխանները իրենց շահի համար գոր-

ծակցում էին մոնղոլների հետ: Մասնավորացնելով իր խոսքը հայ ուսման իշխանների մասին, նա գրում է. «Մինչդեռ հենցից և ասպատակությունից մեր երկիրը սակավ ինչ կազդուրվել էր... և մարդիկ ավելի սրան էին ապավինել, քան աստծուն, իշխանները զրկում և կողոպտում էին աղքատներին, և այդ կողոպուտներով գնում էին թանկագին հանդերձանք ու հագնում, ուտում և ըմպում ու գոռոզանում»:

Ժողովրդին շահագործելու և կեղեքելու գործում աշխարհիկ ֆեոդալներից ետ չէին մնում նաև հոգևոր ֆեոդալները: Վանքերի և բարձրաստիճան հոգևորականների ձեռքին էր կենտրոնացվել մեծ տարածությամբ կալվածներ, որտեղ ապրող գյուղացիներին նրանք դաժանորեն կեղեքում ու շահագործում էին, իսկ այդ հարուցում էր աշխատավորնակչության դժգոհությունը նրանց դեմ: Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է նաև, որ Սևանա լճից դեպի արևելք, Խաչենի գավառի Ջերմուկ բերդի մոտ գտնվող Մար գյուղում ապրում էր Դավիթ անունով մի մարդ՝ «ի շքաւորաց և ի տնանկաց, պահեր զջրաղացս նոցա և հայնմէ կերակրէր ինքն և կինն իւր և որդիք»: Դավիթ Մարեցին 1250 թվականին սկսում է քարոզել ժողովրդի մեջ, թե ինքը աստուծոց օժտված է հիվանդներին բուժելու շնորհով, և մի փայտյա խաչ է կանգնեցնում եկեղեցու դռան առաջ՝ որպես նշան իր «հրաշագործությունների»: Դրանից հետո Հայաստանի տարբեր շրջաններից նրա մոտ են սկսում հավաքվել բազմաթիվ մարդիկ: Նրանք լսում են Դավթի քարոզները, հավատում նրան և երես դարձնում այն հոգևորականներից, որոնք թշնամաբար էին տրամադրված դեպի Դավիթը: Այդ շրջանի բարձրաստիճան հոգևորականները, որոնց թվում և մեր պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին, փորձում են ցրել Դավթի շուրջը համախմբվածներին, ձերբակալել և շեղորացնել նրան: Սակայն ժողովուրդը, որ այնքան շատ էր հավաքվել նրա մոտ և «տեղիք վայրացն ոչ բաւէին տանել», ըմբոստանում է Դավթին ձերբակալելու եկած հոգևորականների դեմ ու հարձակվում նրանց վրա՝ «սրովք և բրովք, կամէին սպանել զնոսա»: Եպիսկոպոսն ու մյուս հոգևորականները հազիվհազ ազատվում են ժողովրդի ցասումից և հեռանում: Սակայն, Դավիթ Մարեցու կողմնակիցներից ոմանք հետո օժանդակում են այդ հոգևորականներին՝ ձերբակալելու նրան և արտաքսելու իր հայրենի Գառնի գյուղը, իսկ հավաքված ժողովրդին ցրելու: Դրանով էլ Մարեցու շարժումը վերջանում է:

Կիրակոս Գանձակեցին Դավիթ Մարեցուն ներկայացնում է որպես սնտիապաշտ և բախտախնդիր մարդու: Սակայն նրա գլխավորած շարժումը կարևոր երևույթ է, նախ, նրանով, որ դրսևորել է ժողովրդի դժգոհությունը «սեփական» շահագործողների դեմ և երկրորդ՝ արտահայտել է հայկական պետականության վերականգնման գաղափարը:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԷԼՂԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Էյդանությունը և վարչական կարգը Հայաստանում

Մոնղոլական մեծ պետությունը բաժանված էր չորս մեծ շրջանի՝ ուլուսների: Այդ ուլուսներից մեկը, (որի մեջ մտնում էր նաև Հայաստանը) իր վերջնական ձևավորումն ստացավ Մանգու դանի ժամանակ (1251—1259): Մա այդ ուլուսի կառավարիչ նշանակեց իր եղբայր Հուլաուին, որը 1255 թվականին եկավ Թավրիզ: Նա նոր արշավանք կազմակերպեց դեպի Միջագետք ու Ասորիք և, 1258 թվականին գրավելով Բաղդադը, վերջ տվեց Արաբական խալիֆայթին: Այնուհետև մոնղոլական զորքերը գրավեցին Ասորիքի մի մասը, բայց Պաղեստինի սահմանագլխին հանդիպեցին եգիպտական մամլուկյան զորքերի ուժեղ դիմադրությունը, պարտվեցին և մարտի դաշտից ետ քաշվեցին: Այս արշավանքներով ավարտվեցին մոնղոլական նվաճումները Առաջավոր Ասիայում և ստեղծվեց մոնղոլական մեծ պետություն, որն ստացավ հատուկ անուն՝ էլդանություն կամ Իլխանություն: Նրա մեջ մտնում էին Պարսկաստանը, Միջագետքը, Ասորիքի մի մասը, Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանները, Հայաստանը, Վրաստանը և Ադվանքը:

Հայաստանում քաղաքական-վարչական իրավունքները կենտրոնացան մոնղոլների ձեռքում: 1254—55 թվականներին ինչպես մոնղոլական պետության մեջ, այնպես էլ Հայաստանում ու Վրաստանում անցկացվեց նոր աշխարհագիր, որի նպատակն էր՝ սահմանել հարկատվության և զինապարտության նոր կարգ: Այդ աշխարհագիրը անցկացվում էր հարկահավաք Արղունի և սրա օգնական Թորա Աղաչի գլխավորությամբ: Աշխարհագիր անցկացնելուց հետո Հայաստանի և Վրաստանի շրջաններում հիմնվեցին մոնղոլական զորքերի զորակայաններ, որոնց հանձնարարված էր հետևել հարկերի հավաքմանը և հսկել տեղական ֆեոդալների գործունեությունը: Այդ զորակայանների ղեկավարությունը հանձնված էր բարձրաստիճան զինվորականներին, որոնք անվանվում էին բասղաղներ: Հայաստանում և Վրաստանում բասղաղ էր նշանակված վերոհիշյալ Արղունը: Քաղաքներում և շրջաններում նշանակվեցին մոնղոլ կառավարիչներ, որոնք կոչվում էին շահնա և ենթակա էին բասղաղին: Ստեղծվեցին կառավարման օժանդակ գրասենյակներ, այսպես կոչված դիվաններ, որտեղ կենտրոնացված էին հարկային մատյանները, և նշանակվեցին բազմաթիվ պաշտոնյաներ, գրագիրներ (բիթիբջիներ), հարկահավաքներ (տամդաչիներ) և այլն:

Մոնղոլների հարկային քաղաքականությունը 1254—1255 թվականներին Հայաստանում անցկացված աշխարհագրից հետո հարկերի շափր անհամեմատ ավելացավ: Գրիգոր Ակներցու (Մաղաբիա աբեղա) վկայությամբ, հարկային միավոր համարվեց աշխատող

տղամարդը՝ սկսած 15 տարեկանից մինչև 60 տարեկանը: Յուրաքանչյուր աշխատունակ տղամարդ պարտավոր էր վճարել մի տեսակ հարկ, որը կոչվել է մալ և որի շափը, սակայն, հայտնի չէ: Կիրակոս Գանձակեցու պատմելով, յուրաքանչյուր աշխատունակ մարդ պարտավոր էր տարեկան վճարել «հարյուր լիտր ցորեն (40 կգ), հիսուն լիտր գինի (այժմյան 20 լիտր), երկու լիտր բրինձ և ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու չվան, մի սպիտակ (դրամ), մի նետ, մի նալ և քսան անասունից մի անասուն ու ամեն մեկի համար մի սպիտակ»: Երկրագործական արտադրանքով վճարված այդ հարկը մոնղոլների ժամանակ անվանվել է թադար, իսկ անասուններից և արոտատեղերից վերցվածը՝ փախչուր կամ դփչուր: Բացի այդ, յուրաքանչյուր 15—60 տարեկան աշխատող տղամարդ տարեկան պետք է վճարեր 60 սպիտակ՝ որպես գլխահարկ: Հիշատակված հարկերից բացի, բնակչութունը մոնղոլների համար պարտավոր էր կատարել զանազան կարգի ձրի աշխատանքներ՝ պարհակություն և զինվորական պարտավորություն, կամ դրա դիմաց վճարեր հարկ, որ անվանվել է խալա:

Հիշյալ հարկերը, բացի գլխահարկից ու զինվորական պարտավորությունից, վճարում էին միայն գյուղացիները: Քաղաքային բնակչությունը, արհեստավորներն ու առևտրականները գլխահարկի և զինվորական պարտավորության հետ միասին իրենց եկամուտներից վճարում էին նաև մի հարկ, որը կոչվում էր տամղա:

Ժողովրդի համար անտանելի հարկերից մեկն էր երթևեկության հարկը: Դա սահմանված էր մոնղոլ ճանապարհորդներին սպասարկելու համար: Առանձին կայաններում, որոնք կոչվում էին յամ, մոնղոլ ճասպարհորդը ստանում էր փոխադրական միջոց, սննդամթերք, գիշերելու տեղ և այլն: Այս բանը շարաշահվում էր մոնղոլների կողմից, շարիք Իր դարձել ժողովրդի համար: Պարսիկ մատենագիր Համդալահ Ղազվինը, խոսելով մոնղոլների հավաքած հարկերի շափի մասին, հաղորդում է, որ հարկերը վճարելուց հետո բնակիչներին մնում էր իրենց տարեկան եկամտի մեկ երրորդ մասը: Կիրակոս Գանձակեցին նույնպես, խոսելով մոնղոլների հարկային դաժան քաղաքականության մասին, գրում է, որ նրանք ամեն ինչ հարկի տակ դրին, բոլորից պահանջելով «խստադուլն հարկս, աւելի քան զկար մարդոցն» և «այսպէս... վայիւ և աշխարով լցեալ զաշխարհս, թողին շար ոստիկանս ի վերայ աշխարհացս զնոյն պահանջել յամենայն ամի, նովին համարով և գրով»:

Մարդիկ «սկսան շքաւորիլ», ի վիճակի չէին վճարել իրենց հարկերը, և այն ժամանակ մոնղոլները հարկի դիմաց տանում էին նրանց երեսաներին:

Մոնղոլների նման հարկային քաղաքականությունը կասեցրեց երկրի արտադրողական ուժերի հետագա զարգացումը և Հայաստանը տարավ դեպի տնտեսական անկում ու քայքայում:

Հողատիրության ձե-
վերը Հայաստանում
մոնղոլների ժամա-
նակ

Հայաստանում գոյություն ունեցող հողատիրու-
թյան ձևերը մոնղոլները նույնությամբ չպահպա-
նեցին, բայց սելջուկների նման անմիջապես չփո-
խեցին: Նրանք ճանաչեցին հայ խոշոր ֆեոդալների
մի մասի սեփականատիրական իրավունքներն իրենց կալվածների
նկատմամբ, սակայն միաժամանակ հաստատեցին հողատիրության այլ
ձևեր ևս:

Նրանք վերականգնեցին սելջուկյան տիրապետության ժամանակ
Հայաստանում առաջացած իկտադաբական հողատիրությունը: Մոնղոլ-
ները ժամանակավոր տիրակալության պայմանով նույնպես ընդարձակ
հողաբաժիններ տվեցին իրենց զինվորականներին և պաշտոնյաներին:

Հողատիրության այս ձևը սկզբնական շրջանում կրում էր պայմա-
նական տիրակալության բնույթ, բայց XIII դարի վերջերից նկատվում է
այդ ձևը ժառանգական դարձնելու տենդենց, որի մասին վկայում են
Ղազան զանի (1295—1304) հրահանգները՝ յառլիկները: Այդ փաստա-
թղթերում ասված է, որ իկտան կարող է անցնել նրա տիրակալողի
որդուն: Իկտայական հողերի վրա ապրող բնակչությունից գանձվող բո-
լոր հարկերն ու տուրքերը գնում էին իկտադարի օգտին: Այդ հողերը
համարվում էին ինչու, այսինքն՝ նրանց եկամտից վերցված հարկից
պետությունը ոչ մի բաժին չուներ:

Հողատիրության ձևերից էր նաև դիվանապական և կառավարող
տան անդամներին հողեր տալը: Այդ հողերի մի մասից ստացված
հարկերը մուծվում էին պետական գանձարան, իսկ մյուս մասից ստաց-
վածը գնում էր թագավորական տան անդամների օգտին: Այս կարգի
հողերը համարվում էին խաս ինչու և դառնում թագավորական տան
անդամների սեփականություն: Կային այսպես կոչված վակֆային հո-
ղեր, որոնք պատկանում էին մահմեդական հոգևորականությանը: Այս
կարգի հողերի վրա ապրող բնակչությունը իր բոլոր հարկերն ու տուրքերը
վճարում էր մզկիթներին և մահմեդական հոգևորականությանը: Այդ
հողերը նույնպես համարվում էին ինչու:

Վակֆային հողերի շարքին կարելի է դասել նաև հայ հոգևորակա-
նության կալվածները: Այս դեպքում էլ կալվածը պատկանել է եկե-
ղեցական հաստատությանը և հանդիսացել նրա սեփականությունը:
Հայկական եկեղեցին և նրա կալվածները մոնղոլական տիրապետու-
թյան ժամանակ մեծ մասամբ մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ ա-
զատված էին պետական հարկեր վճարելու պարտավորությունից: Մոն-
ղոլների կողմից հայկական եկեղեցու նկատմամբ կիրառվող այդ քա-
ղաքականության նպատակն էր՝ շահել հոգևորականության համակը-
րանքը և նրան դարձնել իրենց տիրապետությունը երկրում ամրապնդե-
լու հենարան:

Հողատիրութեան ձևերից մեկն էլ տեղական ֆեոդալների՝ Հայաստանի յուսիսում մեծ մասամբ հայ, իսկ հարավային և արևմտյան շրջաններում՝ գերազանցապես ոչ հայ կալվածատերերի հողերն էին: Այդ հողերը մոնղոլական տիրապետութեան ժամանակ համարյա ամբողջութեամբ համարվում էին կալվածատիրոջ սեփականութեան: Հողատիրութեան այս ձևը Հայաստանում ամենատարածվածն էր: Սակայն հայ աշխարհիկ ֆեոդալների կալվածները հետզհետե պակասում էին և անցնում վանքերին՝ այս հոգևորականութեան ձեռքը: Դրա պատճառն այն էր, որ աշխարհիկ ֆեոդալների կալվածներից հավաքում էին մեծ քանակությամբ պետական հարկեր և տեղական ֆեոդալներին շատ քիչ բան էր մնում: Նրանք կա՛մ թողնում-հեռանում էին ևրկրից, կա՛մ իրենց կալվածները հանձնում վանքերին, որովհետև մոնղոլները վանքին նվիրած կալվածը պարտում էին պետական հարկերից:

Ֆեոդալները, հատկապես ոչ հայկական ծագում ունեցողները, իրենց կալվածները հանձնում էին գյուղացիներին մշակելու՝ ռենտավճարելու պայմանով: Նախկինում հայ ֆեոդալների կողմից կազմակերպված ֆեոդալական ազարակային տնտեսությունները մոնղոլական տիրապետութեան շրջանում նվազում և ետ էին մղվում: Այսպիսիները մեծ մասամբ պահպանվում էին վանքապատկան կալվածներում և որոշ շափով՝ հատուկ կենտ մնացած հայ խոշոր ֆեոդալների մոտ:

Մոնղոլներն իրենց տիրապետութեան սկզբնական շրջանում գյուղացիներին հողին չէին ամրացնում և Հայաստանի շատ շրջաններում գյուղացիներն ունեին տեղաշարժման իրավունք: Սակայն հետագայում, հատկապես XIV դարի սկզբից սկսած, մոնղոլ կալվածատերերը նույնպես հանդես բերեցին գյուղացիներին հողին ամրացնելու, այսինքն՝ խորտացնելու տենդենց: Ղազան ղանը հրովարտակներով գյուղացիներին արգելեց մի ֆեոդալի կալվածից հեռանալը և մի այլ կալվածատիրոջ մոտ գնալը: Այդ հրովարտակները փախած գյուղացու տիրոջը իրավունք էին վերապահում 30 տարվա ընթացքում գտնել նրան և վերադարձնել նախկին տեղը: Ֆեոդալներին արգելվում էր իրենց կալվածում տեղ տալ և մատչանում գրանցել ուրիշ տեղից եկած գյուղացիներին: Սակայն Հայաստանում թե՛ հայ, թե՛ այլազգի ֆեոդալների կողմից գյուղացիների ճորտացումը լայն տարածում չստացավ և հետագայում վերացվեց:

հայերի և վրացիների Մոնղոլները էլզանութեան շրջանում նույնպես շարի նոր ապստամբությունակում էին հարստահարել ու գերեվարել հայ բուխյունը և վրացի աշխատավոր խավերին: Հայ և վրացի աղնվականների համար ամենածանր պարտականություններից մեկն էր պինապարտությունը: Նրանք պատերազմների ժամանակ պարտավոր էին իրենց զորքով մասնակցել մոնղոլների արշավանքներին:

Մոնղոլների այդպիսի մեծ շափի հարկապահանջությունը և գործադրած կամայականությունները նրանց դեմ հանեցին հայ և վրացի բնակչության համարյա բոլոր խավերին, որի հետևանքով 1259—1261 թվականներին բռնկեց մի նոր ապստամբություն: Այս անգամ ապստամբության գլուխ անցավ վրաց թագավոր Դավիթը՝ Գեորգի Լաշայի որդին: Ապստամբներն իրենց զորքերով անցան Վրաստանի լեռնային մասերը և սկսեցին հարձակումներ գործել մոնղոլական ջոկատների վրա: Հայ իշխաններից ապստամբությանը մասնակցեցին և օժանդակեցին Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալը, Ջաքարյան Շահնշահի որդին՝ Ջաքարեն, Ջաքարյան Ավագի դուստր Խոշաքը և ուրիշներ:

Մոնղոլական զորքերը Արղունի գլխավորությամբ հետապնդեցին ապստամբներին և սկսեցին ասպատակել Վրաստանի և Հայաստանի մի շարք շրջաններ: Բայց ապստամբները հանկարծակի հարձակվեցին Արղունի բանակի վրա, ջարդեցին նրա զորքերի մի մասին և ստիպեցին հեռանալ մի քանի գավառներից: Դրանից հետո ապստամբները շարունակեցին պարտիզանական կոիվներ մղել, բայց լուրջ հաջողություն չունեցան:

Արղունին հաջողվեց ձերբակալել վրաց թագուհուն, հայ իշխաններ Շահնշահին, Հասան-Ջալալին և այլոց: Ձերբակալվածներից մի քանիսին մահապատժի ենթարկեցին, այդ թվում՝ Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալին և Շահնշահի որդի Ջաքարենին: Ապստամբությունը ճնշվեց 1261 թվականին: Անհաջողության պատճառն այն էր, որ այն չվերածվեց համաժողովրդական շարժման: Դա առանձնապես զգալի էր Հայաստանում, քանի որ հայ ժողովրդի մի ստվար հատված մոնղոլական տիրապետության շրջանում դիմեց պայքարի պասսիվ ձևին՝ արտագաղթին: Դա բնակչության մեջ առաջ բերեց ընկճվածություն, անվճռականություն, նույնիսկ հուսալքում՝ նրան անընդունակ դարձնելով ակտիվ պայքարի համար:

Հայաստանի քաղաքական վիճակը Հուլաուից հետո և տնտեսության քայքայումը

Հուլաուի գահակալության վերջին տարիներից ըսկրսած երկրում համեմատաբար խաղաղ դրություն ստեղծվեց: Դա բնակչությանը հնարավորություն տվեց կարգի բերել իր քայքայված տնտեսությունը: Սկսեցին վերականգնել ավերված ավաններն ու քաղաքները, կառուցել ճարտարապետական արժեք ունեցող շենքեր: Սակայն այդ խաղաղ վիճակը երկար չտևեց: Դեռևս Հուլաուի օրոք, մոնղոլական երկու ուլուսների՝ Ոսկե Հորդայի և էլդանության միջև 1265 թվականից սկսվել էր մի հակամարտություն, որի հետևանքով Անդրկովկասն ու Հայաստանը վեր էին ածվել պատերազմական թատերաբեմի: Աբաղա դանը (1265—1282) և նրա հաջորդները՝ Արղունը (1284—1291), Ղազան դանը (1295—1304) և մյուսները պատերազմա-

կան գործողութիւններ էին վարել ոչ միայն Ոսկե Հորդայի զորքերի, այլև Եգիպտական մամլուկյան սուլթանութեան, փոքրասիական իշխանութիւնների և այլոց դեմ: Բացի այդ, մոնղոլ զաները ստիպված էին մշտական բախման մեջ լինել ներքին դավադիր ուժերի հետ: Իսկ այդ բոլորը կործանարար հետևանքներ էր ունենում Հայաստանի, Վրաստանի և նվաճված մյուս երկրների համար: Մշտական անապահով վիճակը, մոնղոլ զորքերի ավարառութիւնը, քոչվոր ցեղերի անընդհատ տեղաշարժերը և ծանր հարկերը կասեցնում էին տնտեսութեան ընթացքը և կտ մղում այն: Այս ամենը ավելի ցայտուն կերպով դրսևորվեց Ղազանի մահից հետո, երբ էլզանութիւնը սկսեց թուլանալ և քայքայվել:

Մոնղոլական լայնածավալ պետութիւնը սկզբնական շրջանում բոշ չափով նպաստեց միջազգային առևտրի զարգացմանը: Մոնղոլ կասովարողները, սկսած Զինգիզիանից, հովանավորում էին այդպիսի առևտուրը, քանի որ այն մեծ եկամուտ էր բերում նրանց: Այդպես վարվեցին նաև Հուլաուն և նրա հաջորդներից մի քանիսը: Հուլաուն նպատկամ Ալադադ լեռան մոտ, Դաուն դաշտում, կառուցել տվեց Ալադադ անունով մի քաղաք և այնտեղ բնակեցրեց միջազգային առևտրով զբաղվող բազմաթիվ վաճառականների:

էլզանութեան վարած նման քաղաքականութիւնն աշխուժացրեց Հայաստանի վրայով կատարվող տարանցիկ առևտուրը՝ հատկապես երկրի հարավային շրջաններում, քանի որ առևտրական ճանապարհներն այդ ժամանակ անցնում էին ոչ թե Արարատյան դաշտով, ինչպես առաջ, այլ Հայաստանի հարավով՝ Արճեշ, Մանազկերտ, Խլաթ և Հայաստանի հարավային այլ քաղաքներով: Սակայն տարանցիկ առևտրի աշխուժացումը երկրի տնտեսական կյանքի զարգացման համար համարաթ թե նշանակութիւն չունեցավ: Ինչպես ամբողջ էլզանութեան մեջ, այնպես էլ Հայաստանում XIII դարի վերջին քառորդից սկսած արհեստագործութիւնը, գյուղատնտեսութիւնը և ներքին առևտուրը անկում ապրեցին: Տնտեսութեան փակ բնույթը նորից սկսեց տիրապետող երեւոյթ դառնալ: Տեղի էր ունենում երկրի տնտեսութեան բոլոր բնագավառների քայքայում:

Բուլաքների անկումը և բնակչութեան մատայական արտագաղթը Հայաստանի երբեմնի մարդաշատ և հարուստ քաղաքները աստիճանաբար աղքատացան, զրկվեցին բնակչութեանից, իսկ նրանցից մի քանիսը նույնիսկ ամայացան: Դվինը մոնղոլական տիրապետութեան ժամանակ քայքայվեց, ավերվեց և XIV դարի սկզբին որպես քաղաք դատարեց գոյութիւն ունենալուց: Անին XIII դարի վերջերից սկսեց անկում ապրել և սակավաբնակ դառնալ: XIV դարի վերջերին և XV դարի սկզբներին նա արդեն դադարել էր քաղաք լինելուց: Նույն բախտին ար-

ժանացան նաև Կարսն ու Հայաստանի հյուսիսային նահանգների այլ քաղաքներ: Նույնպիսի անկում ապրեց նաև երկրի գյուղատնտեսությունը: Մանր հարկերը, հաճախակի դարձած պատերազմական գործողությունները, մոնղոլական և թուրքմենական քոչվոր ցեղերի ներխուժումը և տեղից-տեղ անվերջ թափառումները կործանարար հետևանքներ ունեցան գյուղատնտեսության համար: Ամայացան, խոպան դարձան նախկին մշակված դաշտերն ու այգիները, վերածվեցին եկվոր ցեղերի անասունների արոտատեղի:

Այս բոլորը մի քանի դար ետ մղեց երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքը: Ճիշտ է ասված, որ եթե սելջուկները պոկեցին Արևելքի ժողովուրդների քաղաքակրթության ծառի ծաղիկները, ապա մոնղոլները պլոկեցին նաև նրա տերևները:

Որքան ճշմարտացի են հնչում Կարլ Մարքսի այն խոսքերը, թե «մոնղոլների լուծը ոչ միայն ճնշում, այլև վիրավորում ու շորացնում էր նրան զոհ դարձած ժողովրդի բուն ոգին: Մոնղոլ-թաթարներն ստեղծեցին սիստեմատիկ տեռորի ռեժիմ, ընդ որում քայքայումն ու մասսայական սպանությունները կազմում էին նրա մշտական ինստիտուտները»: Այս խոսքերն ասված են Ռուսաստանում մոնղոլ-թաթարների վարած քաղաքականության կապակցությամբ, բայց դրանք հավասարապես վերաբերում են նաև Հայաստանին:

Մոնղոլական դաժան ռեժիմից փրկվելու համար հայ ժողովրդի մի մասը հեռացավ իր հայրենիքից դեպի օտար երկրներ և Կիլիկիայի հայկական թագավորություն: Գաղթում էին Հայաստանի բոլոր նահանգներից և բնակչության բոլոր խավերից՝ ազնվականներ ու հոգևորականներ, առևտրականներ ու արհեստավորներ. գաղթում էր և գյուղացիությունը:

1314 թվականին թեոդոպոլսում, այսինքն՝ Կարին քաղաքում, գրված մի ձեռագիր հիշատակարանում պատմվում է այն մասին, որ երկիրը տառապանքի մեջ էր, հայ ժողովուրդն իսպառ նվազում էր, քաղաքացիներից շատերը իրենց երեխաներին վաճառում էին, իրենք փախչում, հեռանում երկրից: 1341 թվականին Տայքի Վարդաշեն ավանում գրված մի հիշատակարանում ասված է, որ «եղև փախուստ ամենայն գաւառին, նա ևս քաղաքին միահամուռ», որ «ամենայն ոք փախաւ, և չուեցին յերկիր օտար»:

XIII—XIV դարերում տեղի ունեցած բնակչության մասսայական արտագաղթը մեծագույն աղետ էր հայ ժողովրդի համար: Բնակչության զանգվածային հեռացումը թուլացնում էր ժողովրդի պայքարը օտար զավթիչների դեմ, հայրենիքը զրկում պաշտպանունակությունից, արտադրողական ուժերից և աշխարհով մեկ ցրում հարյուր հազարավոր հա-

երի: Նրանք գնում էին Ղրիմ, Աստրախան, Լեհաստան, Ուկրաինա և Եվրոպական այլ երկրներ, որտեղ այդ ժամանակներից սկսած առաջադան հայկական գաղթավայրեր՝ բազմահազար հայ բնակչությամբ:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIV ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XV ԴԱՐՈՒՄ

Էլզանության քայլերունը և թուրքական ցեղերը Հայաստանում Ղազան ղանի ձեռնարկումները շկասեցրին մոնղոլական էլզանության տնտեսական կյանքի անկումը, որը հետզհետե ավելի խորացավ և պետությանը տարավ դեպի քայքայում ու մասնատում: Դրան նպաստեց նաև մոնղոլ տիրապետողների կյանքում ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը:

Էլզանության մասնատման տենդենցները դրսևորվեցին դեռևս XIV դարի առաջին քառորդում: Այդպիսի տենդենցների համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում նաև Ոսկե հորդայի՝ դեպի Անդրկովկաս կազմակերպած արշավանքները: Առաջին պառակտումն սկսվեց Անդրկովկասում 1319 թվականին: Ապստամբությունը գլխավորում էր Ղուլումչին, որի նպատակն էր՝ անջատել Անդրկովկասը էլզանությունից: Դրան հետևեց Չոբանյանների ապստամբությունը: Թեև նրանք ճնշվեցին, բայց կենտրոնական իշխանության այդ հաջողություններն առերեւոյթ էին:

XIV դարի կեսերին սուլդուզ և ջելայիր ցեղերը Չոբանյանների և Չելայիրյանների գլխավորությամբ մասնատեցին էլզանությունը և իրենք սկսեցին իշխել նրա առանձին մասերի վրա: Այս ցեղերին հետևելեցին նաև ուրիշ ցեղեր, և հիշյալ դարի երկրորդ կեսին էլզանության դանազան երկրամասերում, ինչպես և Հայաստանում, առաջացան մի քանի իշխանություններ:

Այս խառնակ շրջանում Հայաստանի հյուսիսային նահանգները մեծ նպաստ բնթակա էին Չոբանյաններին, որոնց իշխանության կենտրոնը Թավրիզն էր, իսկ Հայաստանի հարավային նահանգները՝ Չելայիրներին, որոնք նստում էին Բաղդադում: Հայկական ֆեոդալական իշխանությունները՝ Չաքարյանների հետնորդները Շիրակում, Վաչուտյաններինը՝ Արագածոտն գավառում, Օրբելյաններինը՝ Սյունիքում, Պոռչաններինը կամ Խաղբակյաններինը՝ Վայոց ձորում և Կոտայքում, դեռևս շարունակում էին պահպանել իրենց գոյությունը, բայց լուրջ ուժային ներկայացնում և ի վիճակի չեղան գլխավորելու հայ բնակչությանը ու երկիրը, գոնե, կիսաանկախ վիճակում պահելու, ինչպես Վրաստանն էր:

Դեռևս մոնղոլական առաջին արշավանքների ժամանակ մոնղոլ

կովոդ ուժերին կրնկակոխ Հայաստան ներխուժեցին Միջին Ասիայի թուրքմենական ցեղերը: Հայաստանի հարմար արոտավայրերը գրավեցին այդ ցեղերի ուշադրությունը և նրանց մի մասը հաստատվեց Հայաստանում: Այդ ցեղերի թվումն էին կարա-կոյունլուները և ազ-կոյունլուները: Նրանք այդպես էին անվանվում, որովհետև նրանցից մեկը պահում էր սև, մյուսը՝ սպիտակ գույնի ոչխարներ:

Դեռևս XIV դարի վերջերին կարա-կոյունլուները հաստատվեցին Վանա լճի շրջակայքում՝ Վասպուրականում, Տուրուբերանում և այլուր, իսկ ազ-կոյունլուները՝ Մոկսի ու Աղձնիքի նահանգներում և Ծոփքի արևելյան գավառներում: Հետագայում՝ XIV դարի վերջին քառորդում, նրանց ազդեցությունն ու քաղաքական կշիռը այնքան մեծացավ, որ այդ երկու ցեղերին հաջողվեց իրենց գերիշխանությունը հաստատել Հայաստանի տարբեր շրջաններում:

1378 թվականին կարա-կոյունլուների ցեղապետներ Ղարա-Մահ-մադը և սրա որդի Ղարա-Յուսուֆը հիմնեցին իրենց իշխանությունը Տարոնի, Սասունի և Քաջբերունիքի շրջանում, իսկ ազ-կոյունլուները Օսմանի գլխավորությամբ՝ Հայաստանի հարավային մասերում, կենտրոն դարձնելով Դիարբեքիր կամ Ամիդ քաղաքը:

**Լենգթեմուրի ար-
շավանքները** Այդպիսի խառն և երբրուն վիճակումն էր Հայաստանը, երբ սկսվեցին Լենգթեմուրի արշավանքները:

Նրա զորքերը Թավրիզը գրավելուց հետո 1386 թվականին արշավեցին Հայաստան, մտան Նախիջևան, ասպատակեցին Սյունիքը, գրավեցին Որոտան բերդը, ապա առաջ շարժվեցին դեպի Արարատյան դաշտը և գրավեցին Գառնին, Բջնին, Կարբին, Սուրմառին ու Կողբը: 1386—1387 թվականի ձմեռը Մուղանի դաշտում անցկացնելուց հետո նրանք նորից արշավանքի ելան, կրկին ասպատակեցին Արարատյան դաշտը, Կարինի շրջանը, հարձակվեցին կարա-կոյունլուների իշխանության վրա, բայց ճապաղջուր գավառում պարտություն կրեցին և, ետ նահանջելով, ուղղություն վերցրին դեպի Վան ու 1387 թվականին պաշարեցին այն:

Քաղաքի կառավարիչն ու բնակչությունը որոշում են դիմադրել Լենգթեմուրին, բայց 25 օր պաշտպանվելուց հետո ստիպված են լինում տեղի տալ: Քաղաքն ընկնում է թշնամու ձեռքը: Լենգթեմուրը, ինչպես պատմում է Թովմա Մեծօփեցին, հրամայում է՝ կանանց և երեխաներին գերի տանել, մնացած բոլորին բերդի պարիսպներից վայր նետել:

Այդ վայրագ հրամանը կատարվում է: Վանա բերդի պարիսպներից ցած են նետվում հազարավոր մարդիկ, նրանց դիակներից հսկայական բլուր է գոյանում, որն այնքան է բարձրանում, որ «վերջին անկեալը»

ու՛ մեռանէին»։ Դրանից հետո Լենգթեմուրի զորքերը հեռացան Հայաստանից, որպեսզի հաջորդ տարիներին նորից կրկնեն իրենց արշավանքները։ Նրանք երկու անգամ ևս հարձակվեցին Հայաստանի վրա՝ 1394—1396, 1400—1402 թվականներին, կողոպտելով և մասսայաբար կոտորելով ժողովրդին։

1400—1402 թվականների արշավանքի ժամանակ Լենգթեմուրի պեմ դուրս եկավ օսմանյան սուլթան Բայազիտ I-ի բանակը, բայց 1402 թվականին Անգորայի ճակատամարտում պարտվեց, իսկ սուլթան Բայազիտ I-ը գերի ընկավ։ Լենգթեմուրը երկու տարի հետո վերադարձավ Սամարղանդ և այնտեղ մահացավ 1405 թվականին։

Հայաստանի վրա Լենգթեմուրի կազմակերպած արշավանքները ամենակործանարար և ավերիչ արշավանքներից էին։ Վանում նրանք Երզրդից վայր նետեցին և սպանեցին շուրջ 7000 մարդ, Սեբաստիայում, ինչպես պատմում է Թովմա Մեծոփեցին, կանանց կապեցին ձիերի պոխից և քարշ տալով սպանեցին, նրանց երեխաներին ոչնչացրին հեծելազորի ոտների տակ տրորելով։ Նրանք չբավականացան այդ ամենով. սույն քաղաքի շուրջ շորս հազար տղամարդկանց կենդանի-կենդանի կոտորելով խեղդեցին ջրի ու մոխրի մեջ։ Լենգթեմուրի արշավանքները էլ ավելի խորացրին երկրի տնտեսական կյանքի քայքայումն ու ամայացումը։

Թեմուրիդների և Լենգթեմուրի մահից հետո նորից գլուխ բարձրարա-կոյունյունե-րացրին կարա-կոյունյունները և ազ-կոյունյունները։ Հարա Յուսուֆը, որ Լենգթեմուրի արշավանքների լուստանի համար ժամանակ փախել էր Հայաստանից, 1406 թվականին վերադարձավ և վերականգնեց իր իշխանությունը Ատրպատակաստում ու Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում։ Թեմուրիդները չհանդուրժեցին կարա-կոյունյունների իշխանությունը վերահաստատումը և 1407 թվականին արշավեցին Կարա Յուսուֆի վրա, սակայն պարտվեցին։ Այդ հաջողությունից հետո Կարա Յուսուֆն իր բանակն առաջնորդեց դեպի Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգները, գրավեց և իր իշխանությունը միացրեց Մերզին, Արզն և Երզնկա քաղաքները՝ նրանց շրջակա գավառներով։ Այնուհետև արշավեց ազ-կոյունյունների կենտրոն Ամիդ քաղաքի վրա։ Նրանց ցեղապետ Օսմանը շքիմարեց և ընդունեց Կարա Յուսուֆի գերիշխանությունը։ Սակայն այդ երկար շտկեց։ 1417 թվականին կարա-կոյունյունների վրա արշավեցին՝ արևելքից Թեմուրիդ Շահուսի զորքերը, հարավ-արևմուտքից ազ-կոյունյունները։ Այդ ընդհարումները փոփոխական հաջողություններով տևեցին մի քանի տարի, դրանք՝ ավելի հաճախակի դարձան Կարա Յուսուֆի օգուրդ և որդի Իսկանդարի (1420—1437) օրոք։

Կարա-կոյունլու Իսկանդարի իշխանության տարիները արհավիրք-ներով լի մի ժամանակաշրջան էր հայ ժողովրդի համար: Երկրում փաստորեն անիշխանութիւն էր տիրում: Հայաստանի զանազան շրջաններում թուրքմենական և քրդական առանձին ցեղապետներ հաստատել էին իրենց տիրապետութիւնը: Իսկանդարը ձգտում էր ստեղծել ինքնանկախ և ընդարձակ մի պետութիւն, այն հակադրելով թեմուրիդների և ագ-կոյունլուների իշխանութիւններին: Թեմուրիդներն իրենց հերթին փորձում էին պահպանել իրենց գերիշխանութիւնը Լենգթեմուրի նվաճած բոլոր երկրների վրա: Այդ պատճառով, մի կողմից թեմուրիդների ու կարա-կոյունլուների և, մյուս կողմից, վերջինների ու Հայաստանում ինքնագլուխ դարձած ցեղապետների միջև տեղի էին ունենում անընդհատ կռիւլներ, որոնց կործանարար հետեանքները առաջին հերթին բաժին էին ընկնում հայ ժողովրդին թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ նրան սահմանակից հայաբնակ շրջաններում:

1422 թվականին Իսկանդարի զորքերը ասպատակեցին Խլաթի շրջանը և Սյունիքը: Հաջորդ տարին արշավեցին Վան քաղաքի վրա և, 1425 թվականին գրավելով այն, ասպատակեցին Վանա լճի շրջակայքը, քարուքանդ արին Աղթամարը և սրի քաշեցին այնտեղ ասպատանած բնակչութեանը: Կարա-կոյունլուների այդ խժոժութիւնների ժամանակ Հայաստան արշավեց Շահուհի բանակը, և երկար ժամանակ շարունակվեցին նրանց ընդհարումները, որից օգտվեցին ագ-կոյունլուները և հարձակվեցին կարա-կոյունլուների վրա: Նրանց պայքարը շարունակվեց մինչև 1435 թվականը:

1437 թվականին Իսկանդարի եղբայր Ջհանը թեմուրիդների օժանդակութեամբ Երնջակ բերդում սպանել տվեց Իսկանդարին, անցավ իշխանութեան գլուխ, ընդունեց Շահուհի գերիշխանութիւնը, վերջինիս կողմից հռչակվեց շահ և ստացավ Ջհանշահ անունը (1437—1467): Նա իր իշխանութեան առաջին տարիներին ճնշեց մյուս մանր ցեղապետների ըմբոստացումները և իր տիրապետութիւնը տարածեց Վրաստանի, Հայաստանի, Աղվանքի, Ատրպատականի և այլ երկրամասերի վրա: Նրա իշխանութեան տարիներին երկիրը խաղաղվեց և ժողովուրդն առժամանակ շունչ քաշեց՝ անընդհատ կռիւլներից ու ասպատակութիւններից:

Երևանը Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոն

Ջհանշահի օրոք բավականին ամրապնդվեց կարա-կոյունլուների իշխանութիւնը Անդրկովկասում և Հայաստանում: Առևտրական կապեր հաստատվեցին միջինասիական երկրների և Արևմուտքի հետ, կարգի բերվեց ենթակա երկրների կառավարչական սիստեմը և փորձարկեց նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու տնտեսութեան վերականգնման համար: Ջհանշահը Թավրիզը դարձրեց իր իշխանութեան կենտրոնը,

այաստանի ու անդրկովկասյան մյուս երկրների համար նշանակեց առանձին կուսակալ, որը նստում էր Նախիջևան քաղաքում: Այս կուսակալությունը բաժանվեց մի քանի վարչական ընդարձակ շրջանների, որոնց կենտրոններ դարձան Երևանը՝ Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասերի, Վանը՝ Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանների և Թբիլիսի՝ Վրաստանի համար: Այսպիսով, XV դարի 30-ական թվականների վերջերից սկսած Երևանը դառնում է Արարատյան դաշտի և ամբողջ Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոնը: Կարա-կոյունլուների կողմից Երևանի կառավարիչ է նշանակվում Յաղուբ բեկը, որը խոշոր լիբ է խաղացել հայոց կաթողիկոսությունը էջմիածնում վերականգնելու գործում:

Գրանից հետո Երևանը աստիճանաբար դառնում է նաև Հայաստանի առևտրական ու կուլտուրական կյանքի կենտրոնը: Արարատյան դաշտը, որ հնուց ի վեր եղել էր հայ ժողովրդի պետական-քաղաքական, առևտրական ու կուլտուրական կյանքի օրրանը, այժմ նորից կարևորաբար նշանակություն է ձեռք բերում հայ ժողովրդի կյանքում և իր վրա կենտրոնանում այդ ժամանակ արդեն աշխարհով մեկ ցրված հայերի հասարակը:

Երևանը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից մեկն է: Նրա մասին հիշատակություններ կան դեռևս ուրարտական արձանագրություններում: Մեր տարեգրությունից առաջ VIII դարի ուրարտական արձանագրություններից մեկում հիշատակված է այժմյան Երևանի տերիտորիայում ընկած էրեբունի անունով խոշոր բնակավայրի մասին, իսկ Երևանին շատ մոտիկ Կարմիր բլուր կոչված վայրում հայտնաբերված է ուրարտական մի ամբողջ-քաղաք: Այս փաստերը վկայում են Երևանի հնագույն բնակավայր լինելու և նրա անունը էրեբունի բառից առաջանալու մասին:

Կաթողիկոսության վերահաստատումը էջմիածնում

Կաթողիկոսությունը, որպես հայկական եկեղեցու բարձրագույն օրգան, ոչ միայն զգալի դեր է խաղացել հայ ժողովրդի կրոնական ու կրթական գործում, այլև մասնակցել է նրա քաղաքական կյան-

քության վերաբերող հարցերի լուծմանը, իսկ երբեմն էլ, պատմական դեպքերի բերումով, կատարել է քաղաքական իշխանության առանձին ու նկցիաներ: Այս առումով նա կապված է եղել աշխարհիկ քաղաքական իշխանության գերագույն օրգանների հետ և, հետևելով նրանց, խոխաղրվել է այնտեղ, որտեղ այդ օրգանները փոխաղրվում կամ հաստատվում էին:

Այն ժամանակ, երբ Արշակունիների թագավորանիստ քաղաքն էր Լուղարշապատը, կաթողիկոսարանը գտնվում էր այնտեղ՝ էջմիածնում: Այդ թագավորության անկումից հետո, երբ մարզպանության և արաբա-

կան գերիշխանության շրջանում երկրի վարչական կենտրոն դարձավ Դվինը, այնտեղ տեղափոխվեց նաև կաթողիկոսությունը: Այնուհետև, երբ առաջացավ Բագրատունիների թագավորությունը և նրա թագավորանիստ քաղաք դարձավ Անին, կաթողիկոսությունը տեղափոխվեց Շիրակ և հաստատվեց Անիից ոչ հեռու ընկած Արգինա ավանում: Երբ Հայաստանում ընկավ հայկական պետականությունը և այն վերականգնվեց հեռավոր Կիլիկիայում, կաթողիկոսությունը փոխադրվեց այնտեղ և հաստատվեց նախ Հոռմկլայում, ապա՝ Սսում:

XV դարում հայկական պետականություն այլևս գոյություն չունեի ոչ բուն Հայաստանում, ոչ էլ Կիլիկիայում: Հայերին, բնականաբար, մտահոգում էր այն հարցը, թե որտեղ պիտի լինի կաթողիկոսությունը: Հայ հոգևորականության մեծագույն մասը այն կարծիքին էր, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը նորից պիտի տեղափոխվի Հայաստան՝ էջմիածին, իր հինավուրց վայրը, մանավանդ, որ Հայաստանում եղած քաղաքական ու վարչական այլ կենտրոնների շարքում Երևանը սկսել էր առաջնություն շահել և իր վրա բեռնել մարդկանց ուշադրությունը:

Կիլիկիայում հայկական թագավորության անկումից հետո կաթողիկոսության վիճակը երեքուն դարձավ: Այնտեղ կենտրոնացած հայությունը կազմում էր հայ ժողովրդի փոքր մասը: Կիլիկիայից, սկսած XV դարի սկզբներից, հայերը տասնյակ հազարներով հեռանում էին ու գնում օտար երկրներ: Դրանով աննպաստ դրություն էր ստեղծվում Սսի Ամենայն հայոց կաթողիկոսության համար, որը անպաշտպան էր մնում և մեկուսանում, կտրվում հայ ժողովրդից: Այնուհետև, Սսի միջավայրը և կաթողիկոսության մեջ գործող անձինք մեծ մասամբ հակված էին միաբանելու կաթողիկական եկեղեցու հետ, ենթարկվելու նրան: Այլ խոսքով ասած, ինչպես ասում է Թովմա Մեծոփեցին, աղթարմայությունը այնտեղ արդեն տիրապետող երևույթ էր դարձել: Իսկ դա սպառնալիք էր հայ եկեղեցու ինքնուրույնությանը:

Վերոհիշյալ երևույթները հայ հոգևորականությանը և, հատկապես, բուն Հայաստանի հոգևորականությանը բերեցին այն համոզման, որ Սսից Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունն անհրաժեշտ է տեղափոխել էջմիածին: Այդ միտքը ծագել էր դեռևս Գրիգոր Տաթևացու մեջ, բայց այն մասսայականացրին և նրա իրականացման գործի գլուխ անցան Թովմա Մեծոփեցին և Հովհաննես Հերմոնեցին: Նրանք համոզեցին Հայաստանի հոգևորականությանը, այդ թվում նաև Աղթամարի հակաթուր կաթողիկոսին, ստացան Կիլիկիայի հոգևորականների մի մասի համաձայնությունը և 1440 թվականին Գրիգոր կաթողիկոսից պահանջեցին կաթողիկոսությունը Սսից տեղափոխել էջմիածին: Սակայն Սսի կաթողիկոսությունը մերժեց այդ պահանջը: Այն ժամանակ Հովհաննես Հեր-

Նոնեցին և Թովմա Մեծոփեցին հրավեր ուղարկեցին հայ բարձրաստի-
ան հոգևորականներին՝ հավաքվելու և որոշելու կաթողիկոսության
արցը: 1441 թվականին ժողովի պատվիրակները նախ հավաքվեցին
Երևանում, ապա գնացին Էջմիածին: Պատվիրակների թիվը, Թովմա
Մեծոփեցու վկայությամբ, 300-ից ավելի է եղել, որոնց մի մասը աշ-
խարհիկ մարդիկ՝ «ազատք և որդիք ազատաց, ձեռնաւորք և տանու-
աէրք» էին: Ժողովը որոշում է այլևս չճանաչել Սսի կաթողիկոսին որպես
Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և նոր կաթողիկոս ընտրել Կիրակոս Վի-
ոսապեցուն: Այսպիսով, բազմադարյան ընդհատումից հետո Էջմիածնում
սորից է հաստատվում Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը:

Այս իրադարձությունը իր նշանակությամբ կրոնական-եկեղեցական
արցերի շրջանակից դուրս է գալիս: Այն հետապնդում էր նաև քաղա-
րական նպատակներ՝ հայերին հեռու պահել պապականության և եվ-
րոպական քաղաքական մյուս ուժերի ձեռքին գործիք դառնալուց և
յրանով իսկ Արևելքի իշխանություններին, որոնք արդեն տիրում էին
Հայաստանին, չգրգռել հայերի դեմ:

Բացի դրանից, կաթողիկոսության վերահաստատումը Էջմիածնում,
սյսինքն՝ մայր հայրենիքում, ունեցավ նաև այն նշանակությունը, որ
պարձավ միջոց օտար երկրներ ցրված բազմահազար հայությանը կապե-
լու հայրենիքի հետ, արգելակելու նրանց օտարացումը և ձուլումը այլ
սոցությունների հետ:

**Ագ-կոյունլուների
սիրապետությունը
և հայ ժողովրդի
ծանր վիճակը**

Հայաստանում Ջհանշահի իշխանության առաջին
տարիներին հաստատված խաղաղությունը երկար
չտևեց: Ագ-կոյունլուները Օսմանի, նրա հաջորդներ
Համզայի (1435—1443) և Ջհանկիրի (1443—1460)
օրոք բավականին ուժեղացան և բացի Աղձնիքից ու
Եսփիքից իրենց ենթարկեցին նաև Տուրուբերանի մեծ մասը, դարձան
Կարա-կոյունլուների վտանգավոր մրցակիցներ:

Ջհանկիրի օրոք ագ-կոյունլուների և կարա-կոյունլուների միջև հա-
կամարտությունը շարունակվում էր, թեև 1461 թվականին Ջհանշահին
աջողվեց իրեն ենթարկել Ջհանկիրին և հարկատու դարձնել, բայց և
այնպես ագ-կոյունլուները շղաղարեցրին պայքարը կարա-կոյունլունե-
րի դեմ: Ջհանկիրի հաջորդը և որդին՝ Ուզուն-Հասանը Ջհանշահի մա-
յից (1467) հետո պատերազմ սկսեց Ջհանշահի հաջորդ Հասան Ալիի դեմ:
Պատերազմական գործողությունները կարճատև եղան: Կարա-կոյունլու-
ները պարտվեցին, նրանց տիրապետության տակ գտնվող բոլոր երկրա-
մասերը անցան ագ-կոյունլուների ձեռքը:

Ագ-կոյունլուների պետությունը չկարողացավ իր գոյությունը պահ-
պանել երկար ժամանակ: Ուզուն-Հասանի մահից հետո, 1479 թվակա-
նից սկսած, նրանց իշխանությունը անկում ապրեց: Իշխանատ՝

րերը մեկը մյուսի ետեից գլուխ բարձրացրին, ջլատեցին պետութայն ուժերը և արագացրին նրա անկումը, որը տեղի ունեցավ 1502 թվականին:

Թուրքմենական ցեղերի ավելի քան 100-ամյա տիրապետության ու ասպատակությունների տարիներին ոչ միայն ոչնչացվեց ժողովրդի մի մասը, այլև տասնյակ հազարավոր հայեր դատապարտվեցին ստրկության, վաճառքի հանվեցին, ավերվեցին գյուղերն ու քաղաքները խոպան դարձան արտերն ու այգիները, ժողովուրդը ծայրագույն թրջվառության և աղքատության հասավ: Կարելի է ասել, որ նրանց տիրապետությունը հայ ժողովրդի պատմության մեջ ամենամղձավանջային շրջանն է: Նրանց տիրապետությունը իր ավարտին հասցրեց երկրի ավերումն ու ամայացումը, քաղաքների անկումն ու կործանումը, որ սկսվել էին մոնղոլ-թաթարների տիրապետության ժամանակներից:

Ժողովրդի աղքատացումն ու նրա տնտեսության քայքայումը պատկերավոր արտահայտել է XV դարի պատմագիր Թովմա Մեծոփեցին: Նա գրում է, որ մի քաղաք և մի քանի գյուղ միասին վերցրած այնքան միջոց չունեին, որ կարողանային վճարել մի գերի մարդու փրկագինը: Այս ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի մի մասը նույնպես հեռացավ իր հայրենիքից, գաղթեց օտար երկրներ:

Հայ բնակչության արտագաղթին հակառակ, Հայաստանում տեղի էր ունենում մի այլ երևույթ: Գեռևս մոնղոլական տիրապետության ժամանակներում, հատկապես XIII դարի վերջերից սկսած, Անդրկովկաս և Հայաստան ներխուժեցին մոնղոլ-թաթարական և թուրքմենական մի շարք ցեղեր: Այդ ցեղերը վարում էին թափառաշրջիկ կյանք և զբաղվում անասնապահությամբ: Նրանք երկար ժամանակ ապրելով Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում, սկսեցին ընտելանալ նստակյաց կյանքին, զբաղվել երկրագործությամբ և տնտեսության այլ ճյուղերով:

Այդպիսով, հայ բնակչության կողքին, Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատեցին թաթարական և թուրքմենական ցեղեր, որոնք, օգտագործելով իրենց իշխող դիրքը, զենքն ու ուժը, տիրացան երկրի արգավանդ վայրերին, լավագույն արոտատեղերին և երկրում մնացած հայ բնակչությանը քշեցին դեպի լեռնալանջերը, ձորերը և այլ ապառաժուտ և ոչ բերրի տեղեր: Հայ բնակչության և նրանց բնակավայրերի կենտրոնացումը լեռնալանջերին, հաղորդակցության ու շփման համար գրեթե անմատչելի վայրերում՝ բխում էր նաև ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությունից: Այդպիսի վայրերում ապրելով, նրանք համեմատաբար ավելի հաջող էին պաշտպանվում զավթիչների և ասպատակողների հարձակումներից ու ավարառությունից:

ԹՈՒՐՔ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

I ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Ի սուլթանական դրու- *XV դարի վերջերին և XVI դարի սկզբներին Մեր-*
յութեր Մերձավոր *ձավոր արևելքում քաղաքական նոր ուժեր ասպա-*
արևելքում XVI դա- *րեզ ելան: Այդ ուժերից մեկը Օսմանյան կամ Օթո-*
րի սկզբին *մանյան սուլթանությունն էր, իսկ մյուսը՝ Սեֆեյան*
կարսկաստանը: Հայաստանն ընկած էր այս երկու խոշոր պետություն-
ների միջև և XVI դարի սկզբներին դարձավ նրանց պատերազմական
որոժանությունների թատերաբեմը:

XIII դարի երկրորդ կեսին թուրքական մի ցեղախումբ, իր ցեղա-
յութ Օսմանի գլխավորությամբ, արևելքից անցավ Փոքր Ասիա և հաս-
նատվեց նրա կենտրոնական գավառներում: Հետագայում, երբ կոր-
ծատվեց Իկոնիայի սուլթանությունը, Օսմանը իրեն անկախ հայտարա-
րեց և 1299 թվականին դրեց Օսմանյան պետության հիմքը:

Օսմանի հաջորդները նվաճեցին Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջան-
ները, անցան Բալկանյան թերակղզի, նվաճեցին հարավ-արևելյան Եվ-
րոպայի մի շարք երկրներ, իսկ օսմանյան Մուհամեդ II սուլթանը 1453
թվականին վերջնական պարտության մատնեց Բյուզանդական կայս-
րությանը և գրավեց Կոստանդնուպոլիսը:

Օսմանյան սուլթանության նվաճած երկրներում մեծ քանակու-
թյամբ հայ բնակչություն կար: Սուլթանությունը, այս և մի շարք այլ
անդամանքներ նկատի ունենալով, 1461 թվականին Կոստանդնուպոլ-
սում հիմնեց հայկական պատրիարքություն, որին հանձնարարվեց հա-
լերի կրոնական ու կրթական գործերի տնօրինությունը, խրախուսեց հա-
լերի բնակչությունը դեպի սուլթանության ենթակա քաղաքներում ու շր-
ջաններում:

Սուլթանության սկզբնական շրջանի այդպիսի համբերատար քա-
ղաքականության նպատակն էր՝ շահել հայերի համակրանքը և նրանց
վերադարձել պետության տնտեսական կյանքի ասպարեզ: Դա տվեց իր
արդյունքները: Մինչև XV դարի երկրորդ կեսը հայերը մեծ մասամբ
դուրսվում էին դեպի Ղրիմ, արևմտյան Ուկրաինա և եվրոպական այլ
երկրներ, իսկ XV դարի վերջերից նրանք գնում են նաև Կոստանդնու-
պոլիս, Զմյուռնիա և փոքրասիական ծովափնյա այն քաղաքները,
որոնք գտնվում էին Օսմանյան սուլթանության ձեռքին:

Օսմանյան սուլթանությունը XV դարի վերջերին արևմուտքում լուրջ զիմադրության հանդիպելով, իր հայացքն ուղղեց դեպի արևելք՝ Հայաստան, Սիրիա, Միջագետք և այլն: Սուլթան Բայազիտ II-ի օրոք օսմանցիներն արդեն մի քանի ծանր հարված հասցրին ագ-կոյունլուներին, նրանց դուրս քշեցին Փոքր Ասիայի սահմաններից և մոտեցան Հայաստանին:

Այդ նույն ժամանակներում Մերձավոր արևելքում ասպարեզ ելավ մի նոր ուժ՝ Սեֆեյան պետությունը, որը նույնպես ձգտում էր գերիշխող դառնալ հիշյալ երկրներում: Պարսկաստանի Սեֆեյան պետության հիմնադիր Իսմայիլը Ատրպատականում բնակություն հաստատած «կզլբաշ» ցեղերից մեկի առաջնորդն էր, Արտեբիլ քաղաքի Սոֆիկամ Սեֆի կոչված նշանավոր տոհմի սերնդից: Նա XV դարի վերջերին իր շուրջը համախմբեց այդ ցեղերին և պայքարի դուրս բերեց ագ-կոյունլուների տիրապետության դեմ: Այդ պայքարում Իսմայիլին պաշտպանում էին նաև պարսիկները, որոնք նույնպես ոտքի էին կանգնել ագ-կոյունլուների տիրապետությունը տապալելու և իրենց անկախությունը վերականգնելու համար:

Իսմայիլի բանակը մի քանի ճակատամարտերում հաղթություն տարավ, գրավեց Բաքվի, Շիրվանի շրջանները, մտավ Հայաստան, 1502 թվականին Շարուրի դաշտում վերջնականապես պարտության մատնեց ագ-կոյունլուներին, տիրացավ իշխանությանը և Թավրիզում իրեն հայտարարեց շահ: Այդպիսով, Պարսկաստանում հիմք դրվեց մի նոր պետության՝ որի գլուխ անցավ Իսմայիլը, այսինքն՝ Շահ-Իսմայիլ I-ը (1502—1524):

Այս նոր պետության մեջ մտան Պարսկաստանը, Միջագետքը, Ատրպատականը, Վրաստանն ու Հայաստանը: Այսպիսով, XVI դարի սկզբին, Մերձավոր արևելքի երկու խոշորագույն պետությունները՝ Սեֆեյան Պարսկաստանը և Օսմանյան սուլթանությունը սահմանակից դարձան, ընդ որում նրանց բաժանող գիծը դարձավ Եփրատ գետը, այսինքն՝ Հայաստանի արևմտյան սահմանը:

Օսմանյան սուլթանությունը XVI դարի սկզբներին ձգտում էր տիրանալ Միջագետքին, Հայաստանին, Անդրկովկասին և արևելյան այլ երկրների, որոնք գտնվում էին Սեֆեյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Օսմանյան սուլթան Սելիմ I Ահեղի (1512—1520) զորքերը 1514 թվականին անցան Եփրատը, մտան Կամախի շրջանը և, ասպատակելով Բարձր Հայքի մի շարք գավառներ, արշավեցին դեպի Հայաստանի կենտրոնական շրջանները: Շահ-Իսմայիլի զորքերը նահանջեցին դեպի Ատրպատական, իրենց ետևից թողնելով հայկական հրկիզված և ավերված գյուղեր, ոչնչացված ցորենի դաշտեր: Օսմանյան թուր-

11-րը Տուրուբերանով անցան Այրարատյան նահանգ, ապա Վասպուրաստի վրայով մտան Ատրպատական: Ուրմիո լճի մոտերքում, Չալդրան կոչված վայրում, 1514 թվականի օգոստոսին երկու բանակների միջև տեղի ունեցավ: Իսմայիլի բանակը կովում էր անձնուրաց 11-րդով, բայց, վատ զինված լինելու պատճառով, պարտություն կրեց և անհանջեց դեպի Պարսկաստանի խորքերը, իր հետ տանելով ծանր վիրավորված Շահ-Իսմայիլին:

Ռուրբական զորքերը շհետապնդեցին պարտված պարսիկներին: Իրանը Հայաստանի վրայով ետ վերադարձան: 1515 թվականին նրանք արշավեցին դեպի Սիրիա, մտան Կիլիկիա, իսկ հաջորդ տարին Սեֆևյաններից գրավեցին Միջագետքը: Օսմանյան սուլթանությունը 1514—1516 թվականների արշավանքների ժամանակ զավթեց Հայաստանի սրտավարեմտյան մի շարք նահանգներ ու գավառներ, այդ թվում և արդևիպյի ու Կամախի շրջանները, Բարձր Հայքի ու Տուրուբերանի մի շարք գավառներ, Ծոփքն ու Մշո դաշտը: Այդպիսով, օսմանյան թուրքերը պատմության մեջ առաջին անգամ տիրացան հայկական հողերին:

Օսմանյան և Սեֆևյան բանակների միջև պատերազմական գործությունները Հայաստանում վերսկսվեցին 1532 թվականին: Թուրքական արանակի մի թևը Իբրահիմ փաշայի հրամանատարությամբ Սիրիավր մտավ Հայաստան, գրավելով Խլաթ, Արճեշ, Վան քաղաքները, իսկ 1533 թվականին արշավեց դեպի Թավրիզ: Բանակի մյուս մասը սուլթան Սուլեյման I-ի (1520—1556) ղեկավարությամբ 1533 թվականին կոչու Ասիայից մտավ Բարձր Հայք և, ոտնատակ տալով Հայաստանի կենտրոնական շրջանները, անցավ Ատրպատական և սեպտեմբերին մտավ Թավրիզ: Այդ նույն թվականին պարսից Թահմազ I շահը (1524—1556) սկսեց ասպատակել Հայաստանի արևելյան գավառները: Պարսկական և օսմանյան բանակների այդպիսի երկկողմանի արշավանքները կրկնվեցին 1549—1554 թվականներին: Պարսկական զորքերը ասպատակում ու կողոպտում էին Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Վասպուրականը, թուրքական զորքերը՝ Շիրակը, Արարատյան դաշտը, Սյունիքը, Նախիջևանի շրջանը և Հայաստանի այլ գավառներ:

1555 թվականի մայիսի 29-ին Օսմանյան սուլթանության և Սեֆևյան Պարսկաստանի միջև հաշտություն կնքվեց, որի համաձայն առավել անգամ Հայաստանը բաժանվեց Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Սրա երկու պետութայունների՝ Հայաստանով անցնող սահմանագիծը դարձավ Հայկական պարը: Նրանից դեպի հարավ ընկած հայկական հողերը՝ Բարձր Հայքը, Տուրուբերանի, Աղձնիքի, Ծոփաց և Վասպուրականի նահանգները անցան Թուրքիային, իսկ դեպի հյուսիս ընկած շրջանները՝ Վիրակը, Գուգարքը, Արարատյան դաշտը, Սյունիքը և Վասպուրականի արևելյան մի քանի գավառներ անցան Պարսկաստանին:

1555 թվականի հաշտությամբ պատերազմական գործողությունները միառժամանակ դադարեցին, սակայն Օսմանյան սուլթանությունը, օգտագործելով Սեֆեյան պարսկաստանում եղած գահակալական խլրտումները, 1578 թվականին նորից պատերազմ սկսեց Պարսկաստանի դեմ:

Օսմանյան սուլթան Մուրադ III-ը (1574—1595) արևելյան բանակի հրամանատար նշանակեց Մուստաֆա (Լալա) փաշային և կարգադրեց արշավել Հայաստանի և անդրկովկասյան մյուս երկրների վրա: Պարսից շահ Մուհամեդ Խուդաբանդան (1578—1587) պարսկական բանակի հրամանատարությունը հանձնարարեց իր որդի Համզե Միրզային, որը շտապեց դիմադրելու օսմանյան զորքերին և կասեցնելու նրանց առաջխաղացումը:

Երկու բանակներն իրար հանդիպեցին Հայաստանի հյուսիս-արևմուտյան մասում՝ Զլղըրի շրջանում: Պարսկական բանակը ճակատամարտում լիակատար պարտություն կրեց և նահանջեց: Օսմանյան զորքերը շարունակեցին հետապնդել պարսկական զորքերին, գրավեցին Հայաստանի հյուսիսային նահանգները, Վրաստանի արևելյան շրջանները և Ադվանքը:

1580-ական թվականներին օսմանցիները շարունակում էին առաջ շարժվել և պարսիկներին դուրս մղել Հայաստանից, Վրաստանից և Ատրպատականից: Նրանք նվաճեցին ամբողջ Հայաստանը, Անդրկովկասը և տիրացան Թավրիզ քաղաքին: Այդ ժամանակ սեֆեյանները իրենց իշխանությունը լիակատար կործանումից փրկելու համար դիմեցին Մուրադ III-ին հաշտություն կնքելու առաջարկով: Հաշտություն կնքելու նախաձեռնողներից մեկը, թերևս և գլխավորը, եղավ Խուդաբանդա շահի որդի Աբասը, որը, սկսած 1585—1586 թվականներից, փաստորեն տնօրինում էր պետության գործերը և հետագայում տիրացավ գահին:

Հաշտություն կնքվեց 1590 թվականի մարտին պարսիկների համար շատ թանկ գնով: Նրանք ստիպված եղան օսմանցիներին զիջել Հայաստանը, Վրաստանը, Ադվանքը և Ատրպատականը՝ Թավրիզ քաղաքով: Պարսից Շահ-Աբաս I-ը (1587—1628) ստիպված եղավ սուլթանության հանդեպ կատարել նաև այլ պարտավորություններ:

Ժողովրդի ծանր գրությունը և ազատագրական ձրգառումները Հայաստանն ամբողջ XVI դարն ապրեց պատերազմների, սովի, ավերածությունների, քայքայման, բնակչության ոչնչացման և գերեվարության տազնապալի պայմաններում:

Հայ ժողովրդի համար ստեղծված այդ մղձավանջային վիճակը ժամանակակից և ականատես Թադևոս Սեբաստացի վարդապետը արժտահայտել է հետևյալ սեղմ նախադասությամբ. «Ոչ գեղ, ոչ քաղաք թո-

յայն, զամենայն հրով այրեցին, զայգիքն ամէն կտրեցին, զարտո-
յայրն ամէն այրեցին, զամենայն սրով մաշեցին»:

Թուրքերը վերոհիշյալ արհավիրքներին ավելացրին նաև մի այլ
արիք, որն ամենից ծանրն ու անտանելին էր հայ ժողովրդի համար:
Սուլթան Սուլեյման I-ը իր ենիչերական զորամասերը համալրելու նպա-
տակով կարգադրեց երկուսից-հինգ տարեկան արու երեխաներին հա-
վարել, առանձնացնել և զորանոցային պայմաններում նրանց վարժեց-
նել զինվորական գործին: Այդ մանկահավաքը տարածվեց առաջին հեր-
թիս սուլթանության ենթակա քրիստոնյա ժողովուրդների վրա: Եվ որով-
մասն հայ ժողովրդի մեծագույն մասը գտնվում էր թուրքական գերիշ-
խանության տակ, ապա մանկահավաքը դարձավ մի սոսկալի շարիք հա-
վարի համար:

Այսպիսի ծանր պայմաններում հայերի մեջ դեռևս շարունակում էր
պահպանվել հայրենիքից հեռանալու ձգտումը, և բազմահազար հայեր
նորից թողնում էին իրենց տունն ու տեղը և գնում օտար երկրներ, դրա-
տով արտահայտելով իրենց դժգոհությունն ու զայրույթը թուրքական ու
պարսկական բռնությունների դեմ:

Սակայն, որքան էլ մեծ թվով հայեր հեռանային երկրից, այնուա-
մենայնիվ, հայ բնակչության մեծագույն մասը մնում էր հայրենիքում՝
ալյաստանում: Այդ մասն սկսում է ելք որոնել ստեղծված ծանր դրու-
թյանից դուրս գալու համար: Սեփական ուժերով օտար զավթիչներին,
որն էլ այդպիսի հզոր թշնամիներին, հայրենիքից դուրս քշելու և
երեսոց լծից ազատվելու հավանականությունը քիչ էր, հետևապես, մի-
այնու իր ուժերի վրա հույս դնել չէր լինի: Անդրկովկասյան եղբայրական
ժողովուրդներից օգնություն ստանալու հույսը նույնպես բացառված էր,
յոթնի որ նրանք նույնպիսի վիճակում էին գտնվում: Մնում էր հայացքն
ուղղել դեպի հեռավոր Արևմուտք, որին հայերը հաճախ էին դիմել
սոցյալում:

Այդպիսի պարագաներում էր, որ Հայաստանում և հատկապես Արա-
րատյան դաշտում մարդիկ սկսեցին խորհել երկրի և ժողովրդի ազատա-
դրություն մասին: Դրանցից մեկը, գուցե և առաջինը, եղել է հայոց կաթո-
լիկոս Ստեփանոս Սալմաստեցին: Նա իր ժամանակի զարգացած մարդ-
կությանից մեկն էր, կրթություն էր ստացել Կոստանդնուպոլսում, եղել էր
Ստամբուլում, գլխավորել հայկական գաղթավայրերի հոգևոր գործերը
Երուսաղեմի Մոսկվա: Նա տիրապետում էր մի քանի օտար լեզուների, այդ
թվում և լատիներենին:

1547 թվականին էջմիածնում հրավիրվում է մի գաղտնի ժողով՝
որտեղ Սալմաստեցու առաջարկությամբ քննության է առնվում Հայաս-
տանի ազատագրության հարցը: Ժողովը որոշում է դիմել վենետիկի
անրապետությանը և կաթողիկոսի գլխավորությամբ պատվիրակու-

Թյուն ուղարկել Եվրոպա՝ օգնութեան գործը հաջողեցնելու համար։
Վենետիկի հանրապետութեանն ուղարկած դիմումի մեջ գրված է.
«Մենք խեղճ հայքս ի մասին Պարսից, ի ներքոյ խիստ տառապանաց
այլադեմից, կու սպասեմք ձեր գալուն... Գիտեմք որ ի զօգնութենէ տե-
րանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկութիւնն և ազատութիւնն։ Կուղար-
կեմք մեր պատրիարք Ստեփանոս, շատ պատճառաց համար, առ մե-
ծապայծառ տէրութիւն ձեր, որ յարգութիւն ընծայէ ձեզ և մեր կողմանէ
յանձնէ զմեզ առ ձեզ»։

Ստեփանոս Սալմաստեցին 1549 թվականին մեկնում է Եվրոպա՝
լինում է Վենետիկում, Հռոմում, անցնում է Գերմանիա, ապա Լեհաս-
տան և 1551 թվականին վերադառնում էջմիածին՝ առանց որևէ օգնու-
թյուն կամ օգնութեան խոստում ստանալու։

Այս անհաջողութիւնը շրնկճեց հայերին։ 1562 թվականին տեղի
ունեցավ մի այլ ժողով, այս անգամ Սեբաստիայում՝ Միքայել Սեբաս-
տացու նախաձեռնութեամբ և գլխավորութեամբ։ Նա Սալմաստեցու բա-
ցակայութեան ժամանակ մնացել էր կաթողիկոսի տեղապահ, իսկ հետո
ընտրվել կաթողիկոս։ Միքայել Սեբաստացու հրավիրած ժողովը հետա-
պնդել է նույն նպատակը, ինչ որ 1547 թվականի էջմիածնի ժողովը։
Այստեղ էլ որոշվում է նոր դիմում հղել Եվրոպա՝ Հռոմի պապին և
մյուս իշխանութիւններին՝ Հայաստանը օսմանյան և պարսկական տի-
րապետութիւնից ազատագրելու խնդրանքով։ Այս անգամ դիմումը
Հռոմ տարավ մի պատվիրակութիւն, որի գլուխ կանգնած էր աշխարհիկ
անձնավորութիւն՝ Աբգար Եվդոկացին կամ Թոխատեցին։ Պատվիրա-
կութեան կազմումն էր նաև Աբգարի որդի Սուլթանշահը։

Այս պատվիրակութեան նպատակների մասին որոշակի տեղեկու-
թիւններ է հաղորդում պատվիրակութեան անդամ և գործին տեղյակ
Սուլթանշահը, հայտարարելով, որ Եվրոպա գնալու իրենց նպատակն
էր՝ նախ հիշեցնել հռոմեացիներին և հայերի միջև կնքված դաշինքի
մասին և նորոգել այն, երկրորդ՝ իմանալ, թե Եվրոպական իշխանու-
թիւնները ինչ վերաբերմունք ունեն հայերի նկատմամբ և երրորդ՝ հա-
մոզել նրանց՝ օգնել հայերին ազատագրվելու օտարների լծից։ Այս
նույն բանը հաստատում է նաև Միքայել Սեբաստացին Հռոմի պապին
ուղարկած իր մի նամակում։

Աբգար Եվդոկացու պատվիրակութիւնը նույնպես որևէ արդյունքի
չհասավ։ Հայաստանի ազատագրութեան համար Սալմաստեցու և Սե-
բաստացու ձեռնարկումները այն նշանակութիւնն ունեցան, որ հայերը
շուրջ երեք հարյուր տարվա լութիւնից հետո նորից բարձրացրին ազա-
տագրական պայքարի դրոշը։ Այդ ձեռնարկումները հանդիսանում են
հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի սկիզբը, թեև Արևմուտքի օգ-
նութեամբ ազատագրվելու ուղին դրական արդյունքի հասցնել չէր կարող

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ

Նոր պատերազմի նախապատրաստումը և Անդրկովկասյան ժողովուրդները

Շահ-Աբաս I-ը չէր հաշտվում 1590 թվականի հաշտության պայմանագրով Պարսկաստանի կրած տերիտորիալ կորուստների հետ: Նա այդ հաշտությանը դիտում էր որպես ժամանակ շահելու միջոց և պատրաստվում էր կորցրած երկրները ետ վերագործնել: Այդ նպատակով նա շուրջ 12 տարի տևող խաղաղ շրջանում լուսեց ներքին հուզումները, միավորեց երկիրը, ստեղծեց ուժեղ կենտրոնացված իշխանություն և 1597 թվականին, ծանր պարտության մատնելով ուզբեկներին, ապահովեց Պարսկաստանը նրանց հետագա հարձակումներից: Այս ձեռնարկումներին զուգընթաց, Պարսկաստանի կենտրոնական իշխանությունը հատուկ ուշադրություն դարձրեց պետության տնտեսական կյանքի և հատկապես ֆինանսական դրության բարելավման վրա: Այդ նպատակով խրախուսվեց ներքին և արտաքին առևտուրը, մետաքսի վաճառքը հայտարարվեց պետական մենաշնորհ, արգելվեց ոսկու և այլ միջոցների արտահանումը երկրից: Բայց Շահ-Աբասի անաշին մտահոգության առաջին բանակի ուժեղացումն էր:

Այդ ժամանակ Պարսկաստանում էին գտնվում անգլիացի Անտոն և Սորերտ Շերլի եղբայրները, որոնք օգնեցին Շահ-Աբասին վերակազմավորելու պարսկական բանակը եվրոպական բանակների օրինակով, լորձնելով այն մշտական և զինելով հրազենի նոր տեսակներով, հատկապես թնդանոթներով:

XVI դարի 90-ական թվականներին Թուրքիայի արևելյան նահանգները, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են Անատոլիա, ապրեցին խռովահույզ մի ժամանակաշրջան: Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջաններում բռնկել էր գյուղացիական ապստամբություն, գլուխ էին արձրացրել նաև զանազան բախտախնդիր մարդիկ, օգտագործելով թե՛ ախատավոր գյուղացիության դժգոհությունը, թե՛ Անատոլիայի շրջաններից բերված թուրքական զորքերի վրդովմունքը՝ օսմանյան մեծ լեզիրի արարմունքների դեմ: Նրանց բոլորին կոչում էին «ջալալիներ»՝ սլախներ՝ ապստամբներ:

Սեֆեյան Պարսկաստանը շտապում էր օր առաջ օգտագործել Թուրքիայում ստեղծված անկայուն իրադրությունը և նրանից խլել Հայաստանն ու Անդրկովկասը: Քաղաքական իրադրությունը Պարսկաստանի ամար նպաստավոր էր նաև նրանով, որ Հայաստանի ու Անդրկովկասի շամարյա բոլոր ժողովուրդները խիստ թշնամաբար էին տրամադրված դեպի Թուրքիան: XVII դարի պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին պատմում է, որ մի շարք հայ և ադրբեջանցի իշխաններ, հոգևորական-

ներ և այլ անձինք դիմում են Շահ-Աբասին իրենց երկիրն արշավելու հրավերով, որովհետև «օսմանցիները... ծանր հարկապահանջությամբ և կեղեքմամբ զրկում ու կողոպտում էին և հավատքի կուռեծուխուն (խստություն) գործադրում», որ «բազում տառապանօք շարշարէին ոչ միայն զազգն հայոց, այլև զազգն վրաց և մահմեդականաց»: Բացի այդ, թուրքերը գերում էին հազարավոր մարդկանց, տանում հեռավոր երկրրներ վաճառելու, ավերում էին գյուղերն ու ավանները, անխնա կոտորում բնակչությանը:

Հայաստանի և անդրկովկասյան երկրների ժողովուրդները օսմանյան թուրքերի այդ դաժան քաղաքականությունը համեմատելով պարսկական տիրապետության հետ, վերջինս համարում էին փոքրագույն շարիք: Այդ պատճառով XVII դարի առաջին տարիներին հայերից, վրացիներից, ադրբեջանցիներից և քրդերից, հատկապես նրանց վերնախավային տարրերից, ներկայացուցիչներ գնացին Շահ-Աբասի մոտ և նրան խնդրեցին, որ նա արշավի դեպի Հայաստան, Ատրպատական, Վրաստան և այդ երկրներն ազատի օսմանյան թուրքերի լծից:

Թուրքիային ենթակա շրջաններից հաճախ բնակչությունը խմբերով անցնում էր Պարսկաստան: Օրինակ, Դիզակի գավառի շորս գյուղի բնակչությունը թողեց իր տունն ու տեղը և անցավ Պարսկաստան: Այդպես վարվեց նաև Ագուլիսի մոտակայքում գտնվող մի քանի գյուղերի բնակչությունը: Վերոհիշյալ իրադրությունը նպաստավոր էր Պարսկաստանի համար, և Շահ-Աբասը շտապեց օգտագործել այն:

Շահ-Աբասի արշավանքը և Երևանի գրավումը 1603 թվականին սկսվեց թուրք-պարսկական պատերազմների վերջին շրջանը: Պատերազմ սկսելու առիթ հանդիսացավ օսմանյան գորահրամանատար Ալիփաշայի հարձակումը Սալմաստ քաղաքի վրա, որի կառավարիչ քուրդ Ղազի խանը պարսիկների օգնությունը խնդրողներից մեկն էր:

Պարսկական բանակը արագ ընթացքով մտավ Թավրիզ, առանց դժվարության գրավեց այն, Սոֆիանա դաշտում ծանր պարտության մատնեց Ալիփաշայի 20 հազարանոց բանակին և 1604 թվականի սկզբին առաջ շարժվեց դեպի Նախիջևան, որտեղից օսմանյան զորքերը արագորեն նահանջեցին դեպի Երևան: Պարսկական բանակը գրավեց Զուղան, Նախիջևանը և, հետապնդելով թուրքերին, եկավ ու պաշարեց Երևանը:

Նույն թվականին Շահ-Աբասը նույնպես Թավրիզից շարժվեց դեպի Երևան: Նա ճանապարհին մտավ Զուղա քաղաքը, որի բնակիչները նրա համար ճոխ ընդունելություն կազմակերպեցին: Դավրիժեցի պատմում է, որ ջուղայեցիները, որոնք համարյա բոլորն էլ հայ առևտրականներ և արհեստավորներ էին, Շահ-Աբասին դիմավորելու համար հագել էին իրենց տոնական զգեստները և «ի զարդ և ի զէնս ոսկեհուռն

խրատեսիլ հանդերձից պճնազարդեալք ընդ առաջ ընթանային»։ Այն խոլոցը, որով անցնելու էր շահը, ծածկված էր թանկագին Կորգերով և լումաշով։

Շահ-Աբասը, Զուղայում երեք օր ճոխ ընդունելություն վայելելուց և նայ հարուստ առևտրականներից առատ նվերներ ստանալուց հետո, անապարհ ընկավ դեպի Երևան։ Պարսիկները չէին շտապում անմիջապես գրավել Երևանը։ Այդ պատճառով քաղաքի պաշարումը տեեց ութ միս՝ մինչև 1604 թվականի ամառը։ Այդ ժամանակամիջոցին պարսկական զորքերի մի մասը արշավանքներ էր կազմակերպում դեպի Հաստատանի հարավային և արևմտյան նահանգները, ասպատակում Արճեի, Բերկրիի, Վանի, Ալաշկերտի, Մանազկերտի, էրզրումի, Խնուսի, աստ նաև Սևանա լճի շրջակայքը ու այդ վայրերից տասնյակ հազարավոր արդկանց քշում-բերում Արարատյան դաշտ։

1604 թվականի ամռանը գրավվեց նաև Երևան քաղաքը։ Սեֆևու Պարսկաստանի հաղթանակը Թուրքիայի նկատմամբ կարծես թե կարճալ էր։ Սակայն հետագա դեպքերը զգալի չափով փոխեցին պարսկական գործողությունների ընթացքը։ Օսմանյան պետութանը սջողվել էր մասամբ ճնշել գյուղացիական ըմբոստացումները։ 1604 Վրին Կարին է ուղարկվում Սինան փաշա Զղալօղլին՝ մի մեծ բանակով, որին հանձնարարված էր հակահարձակման անցնել և ստ մղել պարսիկներին։ Նույն թվականի աշնանը սկսվեց թուրքերի հակահարձակումը։ Շահ-Աբասը որոշեց ճակատամարտ շտալ, այլ նահանջել՝ ամառացնելով իր զորքի նահանջի և թշնամու բանակի հարձակման ուղղուկամբ ընկած շրջանները, թշնամուն զրկել պաշար ձեռք բերելու հնարավորութունից, թուլացնել նրան, ապա նոր մարտի բռնվել։ Պարսկական բանակը նահանջում էր Արարատյան դաշտով, Արաքս գետի հոանքի ուղղությամբ, հետևելով բռնությամբ տեղահան արված և դեպի Պարսկաստան քշվող քաղմահազար բնակչության շարասյունին։

Օսմանյան բանակը հետապնդում էր պարսիկներին, սակայն մինչև ասիիջևան հասնելը Շահ-Աբասի զորքերը արդեն անցել էին Արաքսը։ Սինան փաշա Զղալօղլին այլևս չհետապնդեց Շահ-Աբասի զորքերին, լանի որ պարսիկներն ավելի նպաստավոր դիրքեր էին գրավել, և Աստատատ գյուղի մոտերքում անցավ Արաքս գետը, գնաց Վան՝ այնտեղ անոռելու, իսկ Շահ-Աբասի բանակը ձմեռն անցկացրեց Թավրիզում։

Մի շարք փոքր բախումներից հետո 1605 թվականի հոկտեմբերի 5-ին Սոֆիան գյուղի մոտ տեղի ունեցավ պարսկական և օսմանյան լանակների վճռական ճակատամարտը, որը վերջացավ թուրքերի ծանր պարտությամբ։ Դրանից հետո Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև ժանանակավոր հաշտություն կնքվեց, որի համաձայն վերահաստատվեց 1555 թվականի հաշտությամբ ընդունված սահմանագիծը և Արարատ-

յան դաշտն ու Հայաստանի հյուսիսային մյուս նահանգները նորից ան-
ցան Պարսկաստանին:

Բնակչության բըռ- նի գաղթեցումը

Հայ ժողովրդի համար պարսկա-օսմանյան պա-
տերազմներից ամենածանրն ու ողբերգականը ե-
ղավ XVII դարի առաջին քառորդի հիշյալ պատե-
րազմը, որին ուղեկցում էին ոչ միայն սովորական դարձած ավերածու-
թյունն ու ավարառումը, մասնակի կոտորածն ու գերեվարումը, այլև
բնակչության մասսայական ու բռնի գաղթեցումը, ժողովրդի հայրենա-
զրկումը:

Այդ տեղահանումը համապարփակ բնույթ էր կրում և հետապնդում
էր բնակչությանը ընդմիշտ իրենց հայրենիքից հեռացնելու և Պարս-
կաստանում մշտական բնակության դատապարտելու նպատակ: Շահ-
Աբասը հայ առևտրականներին և արհեստավորներին տեղափոխեց Պարս-
կաստանի քաղաքները՝ այնտեղ առևտուրն ու արհեստագործությունը
զարգացնելու համար, իսկ Արարատյան դաշտի և Հայաստանի մյուս
շրջանների գյուղացիներին՝ այնտեղ բամբակագործությամբ զբաղվելու,
գյուղատնտեսական բույսեր մշակելու համար:

Բռնի տեղահանվեցին Հայաստանի մի շարք շրջանների, գերազան-
ցապես Արարատյան դաշտի ու նրա շրջակայքի գավառների բնակիչնե-
րը: Տեղահանումն սկսվեց 1604 թվականին, Երևանը գրավելուց հետո,
մի քանի հերթով: Առաջին հերթին Պարսկաստան բռնեց ժողովրդի այն
մասը, որ պարսկական զորքերն իրենց ասպատակությունների ժամա-
նակ Հայաստանի տարբեր շրջաններից գերել ու բերել էին Արարատ-
յան դաշտ: Երկրորդ տեղահանումը կատարվեց նույն թվականի աշնա-
նը, որ կրեց համատարած բնույթ և ուղեկցվում էր երկրի ավերմամբ
ու ամայացմամբ: Տեղահանման շարժառիթը օսմանյան զորքերի հակա-
հարձակումն էր:

Շահ-Աբասը յուրաքանչյուր գավառի բնակչությանը տեղահան ա-
նելու համար նշանակում է առանձին զորավարներ, իսկ ընդհանուր ղե-
կավարությունը և Երևանի ու Արարատյան դաշտի բնակչության տե-
ղահանումը հանձնարարում է Ամիրգունա խանին, հրամայելով՝ «ուր
և կարասցեն ձեռն արկել, արտասահման արարեալ վարեսցեն, և ոչ
թողուցուն ամենևին շունչ կենդանի»: Այդպես էլ արվեց: Ամբողջ բնակ-
չությունը՝ հայ, ադրբեջանցի, վրացի և այլն, առանց խտրության, տե-
ղահան է արվում և բռնվում Պարսկաստան: Նրանց տները, ունեցվածքը,
պարենը, անասնակերը այրում, ոչնչացնում են, որպեսզի օսմանցիների
ձեռքը չընկնեն, և գաղթված բնակչությունն էլ հույսը կտրի տուն ու
տեղից և այլևս չվերադառնա:

Եվ այդպես, 1604 թվականի աշնան կեսին պարսիկները Արա-
րատյան դաշտում կենտրոնացրին մյուս գավառներից տեղահանված

բնակչությանը, իսկ այնտեղից, Երևանի ու Արարատյան դաշտի բնակ-
ւթյան հետ միասին, քշեցին դեպի Պարսկաստան: Գաղթող բնակչու-
թյան շարասյան լայնությունը հասնում էր «ի ստորոտէ լեռանցն Գառ-
ուսյ մինչ ի եզրն Երասխայ մեծի գետոյն», իսկ երկարությունը՝ երկու-
կուկ օրվա ճանապարհ, այսինքն՝ 70—100 կիլոմետր:

Արաքսի ձախ ափի դաշտերով իրար ետևից շարժվում էր մարդկա-
յին զանգվածների երկք շարասյուն՝ առջևից բռնությամբ տեղահան ար-
ած և Պարսկաստան բշտող ժողովուրդը, որի մեծագույն մասը հայեր էին,
ուրա պարսկական բանակը, որն աշխատում էր արագացնել ժողովրդի
լիթացքը և օր առաջ անցնել Արաքսի այն կողմը, իսկ պարսկական
լանակին կրնկակոխ հետապնդում էր թուրքական բանակը: Այնպես էր
գատահում, որ երբ «չուէր բանակ ժողովրդեանն, իջեալ բանակէր ի
տնգրուանս նոցա Շահաբասն զօրօքն Պարսից, և շուեալ նոցա բանա-
կը ի նոյն տեղին Զդալօղլին զօրօքն օսմանցւոց»:

Պարսկական զորքերը տեղահանված բնակչությանը ենթարկում էին
մասը տանջանքների ու դաժան բռնությունների, գլխատում էին բոլոր
տանց, ովքեր չէին կարողանում շարունակել ճանապարհը, ըմբոստա-
պանների ու փախչելու փորձ կատարողների գլուխները կտրում և նի-
տկների վրա ամրացրած տնկում էին ճանապարհի եզրերին, որ ահա-
վակեն մարդկանց և ստիպեն նրանց ետ շմնալ և շիտուափել գաղթից:

Գաղթող բնակչության համար ամենաողբերգականը Արաքսն անց-
ելու պահն էր: Եղած կամուրջներն ու մյուս միջոցները չէին բավարա-
ում Արաքսի ափին կուտակված հարյուր հազարավոր մարդկանց արագ
ընթաց գետանցին: Պարսիկները երկյուղ կրելով, որ թուրքերը կարող
են հասնել իրենց, ձգտում էին, որքան կարելի է, շուտ անցնել գետը և
պատվել հակառակորդի հետապնդումից: Այդ պատճառով Շահ-Աբասը
բամայում է իր զորքերին՝ ստիպել ժողովրդին լցվել գետը և ոտքով
անցնել մյուս ափը:

Տեղի է ունենում ողբերգական մի տեսարան: Պարսիկ զինվորները
կրկ սրերը ձեռներին, մահվան սպառնալիքի տակ, քշում են ժողովրդ-
ին դեպի գետը: Այդ մասին են Առաքել Դավրիժեցու սարսուռ առա-
տոյնող խոսքերը՝ «Յառաջ զանհուն գետն տեսանէին իբրև զծով՝ որ
իւկողէր, և յետուստ զսուրն պարսից՝ որ սպանանէր»: Մարդիկ լցվում
են ցուրր, ով կարողանում է, ճեղքում է Արաքսի կոհակներն ու անց-
նում մյուս ափը, իսկ ով չի կարողանում, առանձնապես ծերերն ու երե-
վանները, կանայք ու թուլակազմ մարդիկ, զոհ են գնում գետի ալիք-
երին և իրենց դիակներով երկար տարածության վրա ծածկում գետի
կրկսը:

Նույն ճակատագիրն ունեցան նաև Զուղայի բնակիչները, որոնք
այնպես փառահեղ ընդունելություն էին ցույց տվել Շահ-Աբասին: Վեր-

ջինիս հրամանով բռնությամբ տեղահան արին նաև շուղայեցիներին, այրեցին քաղաքը, ոչնչացրին այն ամենը, ինչ որ բնակիչները չէին կարողացել վերցնել իրենց հետ:

Պարսիկները որքան էլ աշխատեցին բուլոբին տեղահանել, այնուամենայնիվ, շատերին հաջողվեց լեռներում, անտառներում, այրերում պահվելով, պարսկական դինվորներին դիմադրություն ցույց տալով կամ ճանապարհից փախչելով խուսափել գաղթեցումից: Ծղել են դեպքեր, երբ բնակչությունը դիմել է ուժի, չի գաղթել և ստիպել է պարսկական դինվորներին ետ գնալ: Այդպիսի դեպքերից է Գառնի գյուղի բնակչության դիմադրությունը:

Գառնեցիները, ինչպես պատմում է Գավրիժեցին, «սրով և բրով՝ քարիւ և փայտիւ» հարձակվեցին Ամիրգունա խանի ուղարկած դինվորների վրա, շատերի կռուսները ջարդեցին և ետ շարտեցին: Նույն գավառի մի քանի գյուղերի բնակիչներ բարձրացել էին լեռները, թաքնվել այրերում և դերժ մնացել տեղահանումից: Իսկ երբ Ամիրգունա խանը անձամբ, մի ջոկատի գլուխ անցած, գալիս է Գեղարդա ձորի այրերում թաքնվածներին տեղահան անելու, նրանք խանին դիմավորում են նետերով և քարերի տարափով:

Տեղահան արված բնակչությունը 1605 թվականի գարնանը շարունակեց իր ճանապարհը դեպի Պարսկաստան: Նրա մի մասը՝ գյուղացիները տեղավորվեցին Սպահան քաղաքի շրջակա գավառներում, իսկ մյուս մասը, հատկապես առևտրականները և շահեստավորները՝ քաղաքներում: Շահ-Աբասը Ջուղա քաղաքի բնակիչներին բնակության վայր տրամադրեց Սպահանում, ուր նրանք կառուցեցին իրենց առանձին թաղամասը և այն անվանեցին Նոր Ջուղա: Դրանով էլ հիմք դրվեց Նոր Ջուղայի հայկական գաղթավայրին:

Շահ-Աբասի հրամանով կատարված այս վայրագ գաղթեցումը հայ ժողովրդի պատմության մեջ նրա գլխին եկած մեծագույն շարիքներից մեկն էր: Բռնությամբ Պարսկաստան քշվեցին հարյուր հազարավոր հայեր: Այդ ծանրագույն հարված էր հայ ժողովրդի համար, որովհետև հայազուրկ դարձան Հայաստանի շատ գավառներ, երկրի հայ բնակչությունը ավելի նոսրացավ, տկարացավ և երկար ժամանակ զրկվեց պաշտպանունակությունից, իր ինքնուրույնության համար պայքարելու հնարավորությունից:

Չարպիների ապստամակություններն ու Հայ ժողովրդին պատճառված այդ մեծագույն ա-
տվը տանին զրկել իր հնագույն և բուն բնակչությունից
հայ ժողովրդից: Այդ բոլոր արհավիրքներից հետո էլ հայերը Հայաստանում դարձյալ մեծամասնություն էին կազմում:

Գաղթից հետո երկրում մնացած բնակչությունը ենթարկվեց նորա-

և որ աղետների, որոնցից առավել ահավորը ջալալիների ասպատակու-
թյուններն էին և 1606—1609 թվականների սովը: Ջալալիների շարժումն
սկսվել էր դեռևս 1590-ական թվականների վերջերից Փոքր Ասիայի
կենտրոնական շրջաններում և տարածվել Թուրքիայի արևելյան երկրա-
մասերում՝ Կեսարիայից հասնելով մինչև Երևան ու Թավրիզ:

Ջալալիները գործում էին առանձին-առանձին ջոկատներով՝ իրենց
Խուրթ կամ քուրդ ցեղապետների ու փաշաների գլխավորությամբ, ա-
ռանց իշխանություն հաստատելու հավակնության: Թեև նրանց ղեկա-
վարների մեջ կային նաև ժողովրդի ցածր խավերին պատկանողներ,
որոնք իրենց հարվածներն ուղղում էին բռնավորների և հարուստների
դեմ, բայց նրանց մեծագույն մասը զբաղվում էր ասպատակությամբ,
դերևվարությամբ և ավաղակությամբ:

Ջալալիների ավաղակային մեծ ու փոքր ջոկատներից մի քանիսը
Վահ-Աբասի կատարած բռնի գաղթեցումից հետո նույնպես շարունա-
կելին իրենց ասպատակությունները Հայաստանի ամբողջ տերիտո-
րիայում: Քանաքուրու Մահմադ անունով մի ջալալի, իր ջոկատի գլուխն
անցած, արշավեց Արարատյան դաշտ, տիրեց Երևանին և նրա շրջակա
դավառներին:

Շատ շանցած, մի այլ ջալալի՝ Թոփալ Օսման փաշան, իր ավաղա-
կությամբով հարձակվեց Քանաքուրու Մահմադի զորքերի վրա, Կոտայքի
Խոնջ գյուղի մոտ ճակատամարտում ջարդեց նրանց, դուրս քշեց Երե-
վանից և ինքը տիրացավ երկրին: Նրա հրոսակները ավարառության և
վերիններ ձեռք բերելու նպատակով ասպատակեցին ու կողոպտեցին
Արարատյան դաշտի, Աշտարակի, Ապարանի, Կոտայքի, Գանձի, Մաղ-
կաձորի, Գեղարքունիքի, Սուրմառի, Շիրակի և այլ շրջանների բազմա-
թիվ գյուղեր: Այնուհետև անցան Ախալքալախի և Ախլցխայի շրջանները,
աչնտեղից էլ այլ գավառներ, ամենուրեք տարածելով ահ ու սարսափ,
մահ ու ավերածություն: Ջալալիների մյուս ջոկատները ավաղակային
գործողություններ էին կատարում Վասպուրականում, Տարոնում, Բա-
սենում, Աբաստիայում, Թոխատում, Կիլիկիայում և այլուր:

Ստեղծված վտանգավոր ու տագնապալի պայմաններում հայերը
ստիպված էին իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու կամ գերե-
վարությունից ազատվելու համար տարվա բոլոր եղանակներին թաքնը-
վել այրերում, անտառներում, լեռնային անմատչելի վայրերում և այդ
պատճառով, ինչպես պատմում է Առաքել Դավրիժեցին, «սերմանել և
...ձել և կալ և կուտ բարձաւ ամենեկին և սկսաւ լինել սղութիւն հացի և
ամենայն ուտելի իրաց»: Այդ ամենի հետևանքը եղավ այն, որ 1606
թվականից մինչև 1609 թվականը ամբողջ երկրում տարածվեց սովը,
որն առավել սուր բնույթ ընդունեց 1607—1608 թվականներին:

Սովը ամենուրեք հնձում էր մարդկանց: Բնակչության համար սովն

ավելի սարսափելի ու կործանարար եղավ, քան պատերազմն ու գերեվարութիւնը: Շատ նահանգներում ու գավառներում սպառվել էր ամբողջ պարենը, մորթվել անասունները, կենդանի մնացածները սնվում էին մեռածների դիակներով:

Սովի և ջալալիների ասպատակութեան տարիներին բազմաթիվ հայեր թողին իրենց հայրենիքը և գնացին օտար երկրներ՝ ստվարացնելու այնտեղ հաստատված հայկական գաղթավայրերի բնակչութեան թիվը: Օսմանյան պետութեանը միայն 1610 թվականին հաջողվեց վերջ տալ ջալալիների ասպատակութիւններին:

1639 թ. հաշտութիւնը և Հայաստանի նոր բաժանումը Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև պատերազմական գործողութիւններն ընդհատումներով շարունակվեցին ավելի քան երեք տասնամյակ: Այդ գործողութիւնները դարձյալ մեծ մասամբ տեղի էին ունենում հայկական հողերում: Այս անգամ մարտերի առաջին շրջանն սկսվեց 1606 թվականին և տևեց մինչև 1612 թվականը, երբ պատերազմական գործողութիւնները գերազանցապես տեղի էին ունենում Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջաններում և Աղվանքում:

1616—1617 թվականներին վերսկսվում են պատերազմական գործողութիւնները, որոնց թատերաբեմ են դառնում Արարատյան դաշտը (իր շրջակայքով) և Ատրպատականը: Այդ ասպատակութիւնների ժամանակ թուրքերը տանում են շուրջ 30 հազար գերի՝ մեծ մասամբ հայեր: Դրանից հետո 1626 թ. կնքվում է զինադադար, բայց շուտով 1626—1627 թվականներին պատերազմական գործողութիւնները վերսկսվում են ու տևում մինչև 1638 թվականը:

Օսմանցիները 1638 թվականի դեկտեմբերին գրավեցին Բաղդադը, բայց ընդունեցին պարսիկների առաջարկը և հաշտութիւն կնքեցին: 1639 թվականին Դիարբեքիում Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվեց 30-ամյա հաշտութիւն, որը տևեց ավելի քան 80 տարի:

1639 թվականի հաշտութեան համաձայն Հայաստանը նորից վերաբաժանվեց Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆեյան Պարսկաստանի միջև: Այս անգամ սահմանագիծը Հայաստանի վրայով անցնում էր հետևյալ վայրերով. հյուսիսից այն սկսվում էր Ախուրյան գետի ակունքից, նրա հոսանքով գալիս հասնում էր Արաքս գետին, ապա կտրում Արաքսը, ուղիղ գծով շարունակվում մինչև Հայկական պարի բարձունքները, նրա գագաթով թեքվում դեպի արևելք և հասնում մինչև Փոքր Մասիս. այնուհետև, Մեծ ու Փոքր Մասիսների միջով թեքվելով դեպի հարավ և վասպուրականը բաժանելով երկու մասի, ուղիղ գծով շարունակվում էր մինչև Միջագետք՝ Բաղդադը թողնելով Թուրքիային:

Պարսկաստանին անցան Հայաստանի հետևյալ նահանգներն ու,

յամասները՝ Գուգարքը, Շիրակի և Արշարունիքի մի մասը, Արարատ-
ունս դաշտը՝ նրա շրջակա գավառներով, Սյունիքն ու Արցախը և Վաս-
պուրականի արևելյան մասը: Թուրքիային անցան Այրարատյան նա-
խադի հարավային գավառները, Տուրուբերանի նահանգը, Վասպուրական-
ի արևմտյան մասը՝ Վան քաղաքով, Աղձնիքը, Ծոփքը, Բարձր Հայքը,
Կասենն ու Վանանդի գավառը: Այս բաժանումը անփոփոխ մնաց մինչև
1814 զարի առաջին քառորդը: Հայաստանի այն մասը, որն անցել էր
Ռուսկաստանին, անվանվեց Արևելյան կամ Պարսկահայաստան, իսկ
նրա մասը, որը մնացել էր Թուրքիային՝ Արևմտյան կամ Թուրքահա-
յաստան, հաճախ նաև՝ Տաճկահայաստան:

Ընդհատացում տե- XV—XVI դարերում Հայաստանում տեղի ունեցած
ղակաճ շահագոր- քաղաքական աննպաստ անցուղարձեքի հետևան-
քանքների դեմ և քով համարյա ամբողջությամբ վերացել էին հայ
Սևիլուի շարժումը աշխարհիկ ֆեոդալական տարրերը: Նրանց շատ
նրանց մասը իր գոյությունը կարողացավ պահպանել միայն Սյունիքի,
Արցախի, Լոռու և Հայաստանի հարավային լեռնային վայրերում: Իսկ
նրանցական կալվածատիրությունը իր գոյությունը պահպանել էր Հա-
յաստանի բոլոր շրջաններում, առանձին հոգևորականներ նույնիսկ սե-
սական տնտեսություն ունենալու ձգտում ունեին:

Պատմական աղբյուրներում եղած վկայություններից երևում է, որ
Ռուսունիքում, Վասպուրականում, Սյունիքում, Արցախում և Արարատ-
ունս դաշտում հոգևոր հաստատություններն և առանձին հոգևորական-
ներ ոչ միայն պահպանել, այլև XV—XVI դարերում, XVII դարի առա-
խու կեսերին ձեռք են բերել նորանոր կալվածներ, ինչպես, օրինակ,
Սյունիքի սբ. Հակոբի վանքը, Աշտարակի շրջանի Օհանավանքը, Գե-
լարդի վանքը և այլն:

Հիշյալ ժամանակաշրջանում առանձին հոգևորականներ կազմա-
կերպում են սեփական տնտեսություններ և ձեռք բերում կալվածներ:
Սրանք վերջին երևույթի մասին Առաքել Դավրիժեցին պատմում է, որ հայ-
կական բոլոր վանքերում «խրաքանչիւր սևազուխ ուներ իւր զինչս ա-
տուձին, այգի և բուրաստան, փեթակ և տուն, և մարան, և համբարա-
նոցս, և զմուտս ստացուածոց»:

Դավրիժեցու հաղորդածը լրացնում է Գրիգոր Դարանաղեցին, որն
արդեն ականատես է եղել այս ամենին: Նա պատմում է, որ հոգևորա-
կանները «թողեալ էին զլուսազարդ վանորայսն, սփռեալ էին ի գեղո-
րայսն և անդեայք, և այգիք, և բուրաստանք, և հօտք խաշանց, և արջա-
սոց բազմութիւն ստացեալ էին և եղեալ էին իբրև զմի ի մեծատանց
աշխարհականաց»:

Հոգևորականները շատ հաճախ բռնի միջոցներով ժողովրդից հա-
վարում էին բազմապիսի տուրքեր: Դավրիժեցին պատմում է, որ հայ

բարձրաստիճան հոգևորականները, այդ թվում և կաթողիկոսները, որոնք XVII դարի սկզբին մի քանիսն էին, «ի շրջագայութեան իւրեանց ի մէջ ժողովրդեանն, թագաւորական ծառայ և այլազգի զօրականս շրջեցուցանէին ընդ ինքեանս, և զիրաւունս և զհասս՝ որք ի ժողովրդենէն՝ ճշտիւ և բռնութեամբ ուժգին առնուին»։ Դրան ավելանում էին օտար տիրապետողների կեղեքումներն ու բռնությունները։ Այդ ամենը բնակչութեան մեջ առաջացնում էր մեծ դժգոհություն, որը երբեմն պողոթնում էր այս կամ այն ձևով։

- Աշխատավոր ժողովրդի դժգոհության դրսևորման մի դեպք տեղի է ունեցել XVII դարի առաջին քառորդին Արևելյան Հայաստանում, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր հատկապես կուսակրոն հոգևորականութեան դեմ։ Գրիգոր Դարանաղեցին պատմում է, որ Զուղայի հարուստ առևտրականների դրդմամբ ու հովանավորութեամբ Մեխլու մականունով մի մարդ Արևելյան Հայաստանում Երևանի Ամիրգունա խանի օրոք, սկսում է պայքարել բարձրաստիճան հոգևորականութեան դեմ, քարոզելով ոչընչացնել և վտարել նրանց Հայաստանից։ Նրա գործունեությունը պաշտպանություն է գտնում նաև տեղական բնակչության կողմից, որն համախմբվում է նրա շուրջը։ Մեխլուի գործունեության մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Զաքարիա սարկավազ Քանաքեռցին։ Վերջինս պատմում է, որ Մեխլուն եղել է Գանձասարի կաթողիկոսարանի սարկավազ, բայց երբ նրան ուղարկում են գյուղերը կաթողիկոսարանի կարիքները հոգալու, նա սկսում է բնակչության մեջ քարոզել զանազան մտքեր, որոնց բովանդակության մասին պատմագիրը լռում է, բավարարվում դրանք «թիւր և անուղիղ հայհոյանս և շարաբանութիւնս» հայտարարելով։ Այդ մասին հայտնում են Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին, որը պատժում է Մեխլուին, նրան զրկում սարկավազի կոչումից և նշանակում վանքի տնտես։ Սակայն Մեխլուն հեռանում է այդտեղից և, շրջագայելով զանազան գավառներ, գալիս է Երևան, ճանապարհին իր շուրջը հավաքելով ավելի քան հինգ հարյուր մարդ՝ «ոչ միայն գոեհիկ աշխարհականք և ուամիկք, այլև տգետք երիցունք, և փարթամ, և մեծազգի մարդիկ»։

Նա ժողովրդին քարոզում էր՝ սևագլուխ հոգևորականներին տուրք չտալ, հալածել նրանց և ոչնչացնել, նշանաբան ունենալով՝ «ով սպանի արեղա, նա արքայություն կգնա», իսկ «ով արեղաներին բան տա, նա դժոխք կգնա»։ Նրա քարոզած գաղափարները պաշտպանում և ընդունում էին ոչ միայն նրա շուրջը հավաքված հինգ հարյուր հոգին, այլև բնակչության որոշ խավեր։ Եվ ոգևորվելով այդ պաշտպանությունից, Մեխլուն, ինչպես ասում է Գրիգոր Դարանաղեցին, «Զարեանց հեղմունս գործէր և... օր քան զօր յաւելոյր զգործ շարեացն», հոգևորականներից

ուճանց սպանել տվեց, իսկ շատերին էլ բրածեծ անելով քշեց իրենց բնակավայրերից:

Մեխլուի շարժումը երկար չի տևում: Երևանի Ամիրզունա խանը սախ ձերբակալում է նրան և ապա աքսորում Արևելյան Հայաստանի ռաճմաններից դուրս, իսկ նրա շուրջը համախմբված մարդկանց ցրում: Կրանից հետո Մեխլուն զնում է Երուսաղեմ, բայց այնտեղի հայ հոգևորականների կողմից հալածվում, բանտարկվում է, միայն ուխտի զնատած առևտրականների միջնորդությամբ ազատվում ու բերվում է Ամիրջունա դաքր: Նրա հետագա գործունեության մասին ուրիշ տեղեկություններ չկան:

Մեխլուի անվան հետ կապված վերոհիշյալ դեպքերը վկայում են, որ նույնիսկ քաղաքական այդ ծանր իրադրության տարիներին աշխատավոր բնակչությունը տեղական շահագործող խավերի կողմից պակաս ասփով չէր կեղևեցվում, մի բան, որ մեծ դժգոհություն էր առաջացնում Խողովրդի մեջ ընդդեմ իր անմիջական շահագործողների և դասակարգային պայքարի զգացում արթնացնում նրանց մեջ: Դա մի պայքար էր, որն ուղղված էր այդ ժամանակի հետամնաց ֆեոդալական կարգերի դեմ և որին, ինչպես վկայում են պատմական աղբյուրները, մասնակցել են միայն աշխատավորները, այլև առևտրականները, ժամանակի բուրժուականացնող տարրերը:

ԳԼՈՒԽ XIII

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVII—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՄԱՍԵՐՈՒՄ

Խանությունները Արևելյան Հայաստանում

Հայաստանը նվաճած պետությունները դեռևս XVI դարում փորձում էին իրենց գրաված հայկական հողերում վարչական կայուն սիստեմ ստեղծել, բայց այդ նրանց հաջողվեց միայն 1639 թվականի տարածությունից հետո: Պարսկաստանին անցած հայկական նահանգներում, այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանում, կազմակերպվեցին խանություններ՝ ինքնուրույն վարչական միավորներ:

Այդ խանություններից իր քաղաքական և ստրատեգիական նշանակությամբ կարևոր էր համարվում Երևանի խանությունը: Վերջինս րնդգրկում էր Արարատյան դաշտն ամբողջությամբ, Վեդիի, Գառնիի,

Գյուկչայի, Ախտայի, Կոտայքի, Աշտարակի, Ապարանի, Թալինի շրջանները և Շիրակի գավառի այն մասը, որն անցել էր Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Այս խանությունը կազմակերպվեց XVII դարի առաջին տասնամյակում. նրա առաջին խանը եղել է պարսկական բանակի աշքի ընկնող զորավարներից մեկը՝ Ամիրգունա խանը: Խանության վարչական կենտրոն դարձավ Երևան քաղաքը: Երևանի խանությունը կոչվել է նաև սարդարություն կամ բեյլարբեյություն, իսկ նրա խանը՝ սարդար կամ բեյլարբեյ: Այդ խանությունը իր գոյության սկզբից մինչև XVIII դարի առաջին կեսը Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս խանությունների համեմատությամբ հանդիսացել է առաջնակարգ վարչական և ռազմական միավոր: Նրա վրա դրված էր պարսկական պետության արևմտյան սահմանի պաշտպանությունը թուրքական բանակի հարձակումներից և այդ պատճառով Արևելյան Հայաստանի ու Անդրկովկասի մյուս խանությունները անհրաժեշտության դեպքում պարտավոր էին իրենց ռազմական ուժերը դնել Երևանի սարդարի տրամադրության տակ:

Արևելյան Հայաստանում ստեղծված երկրորդ խանությունը Նախիջևանինն էր: Այն ընդգրկում էր Շարուրի դաշտը, Սյունիքի հարավային մասերը և Նախիջևանի շրջանը: Այս խանությունը նույնպես ձևավորվել է XVII դարի սկզբին, որի կենտրոնը եղել է Նախիջևան քաղաքը:

Երրորդ խանությունը Մակվինն էր: Այդ խանությունն ընդգրկում էր վասպուրականի հյուսիս-արևելյան շրջանները, Հեր, Զարևանդ գավառները և Արաքս գետի ստորին հոսանքի աջ ափին ընկած մի քանի այլ շրջաններ: Խանության կենտրոնն էր Մակու քաղաքը:

Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային մի քանի գավառներ անցան հարևան խանություններին, օրինակ՝ Գուգարքի ամբողջ նահանգը միացվեց Վրաստանին, իսկ Սևանա լճի հյուսիսային և արևելյան ափերին ընկած մի շարք շրջաններ մտան Գանձակի խանության մեջ: Արցախ նահանգի հարավ-արևելյան գավառները և Սյունիքի հյուսիսային մի քանի շրջաններ պահպանվեցին որպես առանձին վարչական միավորներ, որոնք կոչվում էին մելիքություններ:

Խանությունների կառավարման սխեմանը Խանություններում իշխանությունն ամբողջությամբ գտնվում էր պարսիկ պաշտոնյաների ձեռքում: Բարձրագույն պաշտոնյան խանն էր, որին ենթարկվում էին մնացած բոլոր պաշտոնյաները: Խաները նշանակվում էին շահերի կողմից անորոշ ժամանակով: Նրանց պարտականությունն էր հետևել խանության ներքին կարգ ու կանոնին, խանությունը պաշտպանել դրսի հարձակումներից, բաշխել հարկերն ու տուրքերը ըստ շրջանների և հսկել դրանց գանձմանը: Նրանք էին դատում ծանր հանցա-

յործությունները կամ հաստատում նման հանցանքների վերաբերյալ դատարանի հանած վճիռները:

Խաների պալատներին կից կային գրասենյակներ՝ իրենց բազմա-
րանակ պաշտոնյաներով: Այդ գրասենյակները կոչվում էին դիվանխա-
ւաներ, որոնց գլխավոր պաշտոնյաներն էին. ա) խանի վեզիրը կամ գըլ-
ևավոր միրզան, որը հետևում էր խանության տնտեսական կյանքին, բ)
սերաֆյուլ բեկը՝ զորքերի հրամանատարը, գ) դարուղան կամ կալաբեկը՝
ստտիկանապետը, դ) քալանթարը, այսինքն՝ քաղաքագլուխը, ե) մու-
տասիլը, որի պաշտոնն էր՝ ի կատար ածել խանի կամ դատարանի կար-
գադրություններն ու վճիռները, և այլ կարգի պաշտոնյաներ՝ քարտու-
յարներ, շտեմարանապետեր (ամբարդար), ծախսարարներ, հարկահա-
լաքներ, որոնց թիվը հարյուրից ավելի էր: Խանը ունեցել է նաև իր
յինված ուժերը՝ բաղկացած հարյուրավոր հետևակ և հեծյալ զինվորնե-
րից: Այդ զինվորներն իրենց ընտանիքներով խաղաղ ժամանակաշրջա-
նում տեղավորվում էին խանության ենթակա առանձին բնակավայրե-
րում՝ գերազանցապես գյուղական վայրերում: Զինվորականները իրենց
ճառագյության համար ստանում էին հողակտորներ կամ ոռճիկ՝ պետա-
կան հարկերի հաշվին:

Խանություններում դատավարությունը համարյա ամբողջությամբ
լանվում էր մահմեդական հոգևորականության ձեռքում: Դատական
բեկերը սահմանված էին ղուրանի սկզբունքներով, այսինքն՝ ամբող-
ջությամբ իշխում էր շարիաթի օրենքը:

Խանությունները բաժանվում էին շրջանների, որոնք կոչվում էին
Լահալ: Օրինակ՝ Երևանի խանությունը բաժանված էր 13—15 մահալի:
Մտորաքանչյուր մահալ ուներ իր կառավարիչը, որ նշանակվում էր խա-
նի կողմից և տարբեր խանություններում տարբեր անուն ուներ՝ նայիբ,
Վիրրուլուկ, մելիք և այլն: Երևանի խանությունում նրանք մեծ մասամբ
կոչվում էին միրբուլուկ: Նայիբներն ու միրբուլուկներն էլ ունեին իրենց
ստորադաս պաշտոնյաները գյուղերում: Դրանք գյուղապետներն էին,
որոնք կոչվում էին քեդխուղա, գյուղի նայիբ, գյուղի մելիք և այլն:
Եթե գյուղը հայկական էր, նրա գյուղապետը կոչվում էր մելիք, եթե
թուրքական չէր՝ նայիբ: Այնուհետև, գյուղում առանձին կարևոր պաշտոն-
առ էր համարվում միրաբը՝ ջրբաշխը:

Առանձին վարչական միավորներ էին հատկապես այն քաղաքները,
որոնք հանդիսանում էին խանության կենտրոնատեղի: Այդպիսի քա-
ղաքներն ունեին իրենց քաղաքագլուխը՝ քալանթարը:

**Փաշայությունները
Արևմտյան Հայաս-
տանում**

Հայաստանի այն մասում, որն անցել էր թուրքիային, XVII դարից սկսած կազմակերպվեցին վարչական միավորներ, որոնք կոչվում էին փաշայություններ: Գրանց թիվը փոփոխական է եղել սակայն XVIII դարում, արդեն որպես հաստատուն վարչական միավորներ, գոյություն են ունեցել հետևյալ փաշայությունները.

ա) Կարսի փաշայություն, որի մեջ էին մտնում Շիրակի այն մասը որն ընկնում է Ախուրյան գետի աջ ափին, Արշարունիքը և Վանանդ գավառը: Կենտրոնը Կարս քաղաքն էր:

բ) Էրզրումի փաշայություն, որն ընդգրկում էր համարյա ամբողջ Բարձր Հայքը: Նրա մեջ էին մտնում Բասենը, Ճորոխ գետի հովիտը Ապահունիքը, Հարքը, Խնուսը, Ինչպես և Երզնկայի ու Կամախի շրջանները: Կենտրոնն էր Կարին կամ Էրզրում քաղաքը: Այս փաշայությունից տարածությունը ամենախոշորն էր, այնտեղ էր նստում օսմանյա պետության արևելյան զորքերի սարասկյարը՝ զորահրամանատարը:

գ) Խարբեռղի կամ Մալաթիայի փաշայությունը նույնպես ընդարձակ տարածություն էր զբաղում: Նրա մասերն էին կազմում հին Օռփքը և Եփրատ գետի միջին հոսանքի աջափնյա գավառները՝ Արաբկիրը և Մալաթիայի շրջանները, արևմուտքից ընդհուպ մինչև Մարաշի շրջանը, իսկ հարավից՝ մինչև Ասորիքի սահմանները:

դ) Դիարբեհի փաշայությունը ընդգրկում էր Մերզինի, Մծբինի և Մայաֆարկինի կամ Նփրկերտի շրջանները: Կենտրոնն էր Դիարբեքիր կամ հին Ամիգ քաղաքը:

ե) Բիթլիսի կամ Բաղեշի փաշայությունը թեև մի փոքր ուշ է կազմակերպվել, բայց եղել է Արևմտյան Հայաստանի ընդարձակ և կարևոր փաշայություններից մեկը: Նա ընդգրկում էր Տարոնի, Մուշի, Սասունի, Աղձնիքի շրջանները և Մոկաց նահանգի արևմտյան մասերը՝ Փաշայության կենտրոնն էր Բաղեշ կամ Բիթլիս քաղաքը:

զ) Վանի փաշայությունը երկար սահմանագծով անմիջապես շրջվում էր պարսկական պետության հետ և նույնպես ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ուներ: Վանի փաշայության մեջ էին մտնում Վասպուրականի արևմտյան և հարավային գավառները, Ռշտունիքը Մոկսի արևելյան մասը, Արծկեի, Արճեշի և Բերկրիի շրջանները: Կենտրոնն էր Վան քաղաքը:

է) Բայազիտի փաշայությունը կազմված էր Կոզովիտ և Բագրևան գավառներից: Նա սկզբնական շրջանում մտնում էր Էրզրումի փաշայության մեջ և միայն XVIII դարի երկրորդ կեսին առանձնացվեց կազմվեց առանձին փաշայություն, բայց երբեմն էլի ենթակա էր Էրզրումի փաշայությանը: Նրա կենտրոնն էր Բայազիտ քաղաքը:

Հայաստանի սահմաններից դուրս, բայց նրան մոտիկ կային հա

լարնակ մի շարք շրջաններ, որոնք մտնում էին թուրքական պետության
այլ վարչական միավորների մեջ: Այդպիսի շրջաններից էին Սեբաս-
տիան (Սվազ), Կիլիկիան, Մարաշը և Զեյթունը:

Փաշայությունների կառավարման ձևը Փաշայություններում ամբողջ իշխանությունը գրտ-
նրվում էր փաշաների ձեռքում, որոնց նշանակում
էր սուլթանը: Փաշաները, խաների նման, ունեին
յրենց գրասենյակը՝ բազմաքանակ պաշտոնյաներով, որոնցից ավելի
գորևոր դեմքեր էին մուֆթին, ռեյս-էֆենդին, դեֆթարդար-բաշին, գորա-
րամանատարը և ոստիկանապետը: Փաշայություններում դատական
ործը գտնվում էր մահմեդական հոգևորականության ձեռքում. դատաս-
տանական օրգանների գործունեության հիմքում դրված էր շարիաթի
յրենքը: Փաշայություններում առավել ևս, քան խանություններում, դու-
րանի սկզբունքներով գործող դատարանները ոտնահարում էին ոչ մահ-
մեդական բնակչության իրավունքները, կիրառում կրոնական խտրա-
դանություն, որից ծայր աստիճան տուժում էին հայերը:

Փաշայությունները բաժանվում էին սանջակների, այսինքն՝ ավելի
ուներ շրջանների: Յուրաքանչյուր սանջակ ուներ իր կառավարիչը և
որոն ենթակա զանազան պաշտոնյաներ: Նրանք նշանակվում էին փա-
շայի կողմից և պատասխանատու էին նրա առաջ: Սանջակի կառավա-
րչը կոչվում էր բեյ կամ բեկ, առանձին տեղերում նրան անվանում էին
սեյդ դերբեբեյի: Գյուղերում իշխանության պաշտոնատար անձնավորու-
կանը հանդիսանում էր գյուղի տանուտերը, որն Արևմտյան Հայաս-
տանի շատ շրջաններում կոչվում էր ռես:

Փաշայություններում պաշտոնյաների նշանակման կարգը խիստ
տարատավոր էր: Սուլթանը որևէ մեկին փաշայի պաշտոնում նշանակե-
լիս պահանջում էր, որ պաշտոն ստացողը նախօրոք փաշայության մի
տարվա հարկի չափ գումար մուծի սուլթանության գանձարանը, նրան
իրավունք վերապահելով փաշայության հարկերը գանձելու իր օգտին:
Այդպես էլ վարվում էր փաշան սանջակի կառավարիչ նշանակելիս: Իսկ
նրանք էլ հարկերի հավաքման իրավունքը վաճառում էին հարուստ վաշ-
խոտուններին: Հենց այդ էլ բնակչության և հատկապես նվաճված ժողո-
վուրդների նկատմամբ ապօրինությունների ու կամայականությունե-
րի լայն դուռ էր բացում:

**Հայ ֆեոդալական իշխանությունների մնացորդները Արև-
մտյան և Արևմտյան Հայաստանում** Հայաստանը նվաճողները, սկսած սելջուկ-թուրքե-
րից մինչև օսմանցիներն ու սեֆելյանները, թեև
մնացորդները Արև- աշխատել են ոչնչացնել հայ աշխարհիկ ֆեոդալ-
վերյան և Արևմտյան ներին և նրանց իշխանությունը, բայց և այնպես
հայաստանում այդ ֆեոդալների մի մասին հաջողվել է իր գոյու-
թյունը պահպանել Հայաստանի լեռնային վայրերում և հարատևել մինչև
XVIII դարը, իսկ առանձին տեղերում նույնիսկ մինչև հաջորդ դարը:

Նրանք, իհարկե, պետական իշխանություն չէին, այլ ֆեոդալական փոքրիկ տներ էին, որոնք ամրացել էին լեռնաձորերում և պահպանել իրենց տիրակալությունը այդ վայրերի ու նրանց բնակչության վրա:

Այդ ֆեոդալներից ոմանք իրենց հպատակությունն էին հայտնե նվաճողներին և պահպանել իրենց գոյությունը, նվաճողների հանդեպ կատարելով բոլոր պարտավորությունները: Սակայն մի երկու տեղ թեև առերևույթ ընդունել էին նվաճողների գերիշխանությունը, բայց պահպանել էին ինքնավար գոյավիճակ և խուսափում էին որևէ պարտավորություն կատարելուց:

Արևելյան Հայաստանում այդպիսի մի քանի իշխանություններ իրենց գոյությունը պահպանել էին Սյունիքի և Արցախի նահանգներում: Այդ իշխանությունները, սկսած Սեֆևյանների տիրապետության ժամանակաշրջանից, անվանվել են մելիքություններ, իսկ նրանց գլուխ կանգնած անձնավորությունները՝ մելիքներ:

Դեռևս XVI դարից հայտնի են եղել Խաչենի և Վարանդայի մելիքությունները. հետագայում մելիքություններ են կազմակերպվել նաև Գուլիստանի, Ջրաբերդի, Դիզակի և Սյունիքի այլ գավառներում: Մելիքները Արցախի և Սյունիքի նախկին հայ ֆեոդալական տների հետնորդներն էին, որոնց իշխանությունը իրենց կալվածների և այդ կալվածներում ապրող բնակչության վրա ճանաչեցին սեֆևյան շահերը: Մելիքները իրենց ենթակա շրջանը կառավարում էին ներքին ինքնավարության սկզբունքով, պարսկական պետությանը վճարում էին միայն մի հարկ, որ կոչվում էր շահլուղ: Նրանց պաշտոնը ժառանգական էր, բայց մահահացած մելիքի պաշտոնի անցումը նրա որդուն պիտի հաստատվեր շահի հրովարտակով՝ ֆերմանով:

Արևմտյան Հայաստանում հայ ֆեոդալների այդպիսի մանր իշխանություններ իրենց գոյությունը պահպանել էին երկրի հարավային լեռնոտ վայրերում՝ Հայկական Տավրոսի դժվարամատչելի ձորահովիտներում՝ Շատախում, Մոկսում, Սասունում, Դիարբեքիրից հյուսիս ընկած լեռներում և Զեյթունում: Սրանցից առավել աչքի ընկնողներն էին Զեյթունն ու Դիարբեքիրի փաշայությունում Իսյան կոչված շրջանը: Իսյանի հայերը, որոնք մեծ ուշադրություն էին դարձնում զինավարժությանը և քաջարի կովոդներ էին, քրդական ցեղերի հետ համագործակցած, երկար ժամանակ պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը և հրաժարվում էին հարկ վճարել թուրքական պետությանը:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի Զեյթունը: Այն գտնվում է Կիլիկիայից հյուսիս-արևելք՝ Տավրոսյան լեռներում և իրենից ներկայացնում է լեռներով շրջապատված մի փոքրիկ հովիտ, ուր բնակություն էին հաստատել 2—3 տասնյակ հազար հայեր: Սրանք գեռես օսմանյան տիրապետությունից առաջ ինքնան-

կախ, ազատ կյանք էին վարում և շենթարկվեցին նաև օսմանյան պետությունը:

Երկար պայքարից հետո, որի ընթացքում գեյթունցիները քաջաբար պաշտպանում էին իրենց անկախությունը, XVII դարի առաջին կեսին օսմանյան սուլթան Մուրադ IV-ը նրանց պարտադրեց տարեկան 15000 պահեկան վճարել Կոստանդնուպոլսի Այա Սոֆիա մզկիթին և հրաժարվեց միջամտել նրանց ներքին կյանքին:

Հայկական ինքնավար այդ իշխանությունները և՛ Արևելյան, և՛ Արևմտյան Հայաստանում խոշոր դեր են խաղացել XVII—XVIII դարերում թուրքական և պարսկական տիրապետությունների դեմ հայերի միասնական ազատագրական պայքարում: Այդ իշխանությունները դարձան հայկական ազատագրական պայքարի զարթոնքի և կազմակերպման ջանքեր:

2. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հողատիրությունն ու
նուրառերը Արևելյան
Հայաստանում

Արևելքում, հատկապես մահմեդական դավանանքին պատկանող ժողովուրդների մոտ, հողը համարվել է պետության, ավելի ճիշտ, շահի և սուլթանի սեփականություն: Սակայն այդ սկզբունքը, որ հաստատված էր դուրանով, XVII—XVIII դարերում չէր պահպանվում, մանավանդ այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք էին Հայաստանն ու Երևանի մարզի կապան երկրները, որտեղ դարերի ընթացքում տիրապետող են եղել հողատիրության այլ ձևեր ևս: XIV—XVII դարերում նորանոր կողովուրդների ներթափանցումը Հայաստան և հաճախակի փոփոխվող տիրապետությունները երկրում առաջ բերեցին հողատիրության բազմապիսի ձևեր, որոնցից մի քանիսը ավելի շատ էին տարածված:

ա) Մուլֆատիրական կամ մուլֆադարական հողեր: Այս անվանումը ստացվել է «մուլք» բառից, որն այս դեպքում նշանակում է գյուղացիների կողմից ֆեոդալին վճարվող տուրք՝ հողային ունեւորի իշխանությունը Հայաստանում կազմակերպված խանություններում կամ պաշտոնյաներին որպես ոռճիկ շնորհում էր մեկ կամ մի քանի գյուղերի մուլքը: Այդպիսով, նշված պաշտոնյաները ժամանակավորապես գտնում էին տվյալ գյուղերի տերեր: Հետագայում զանազան պատժանքներով և պատրվակներով այդ պաշտոնյաները պաշտոնաթող լինելուց հետո էլ իրենց ձեռքին էին պահում տվյալ գյուղերից մուլք գանձելու իրավունքը և այն վերածում ժառանգական սեփականության: XVIII դարի երկրորդ կեսին և XVIII դարում մուլք ստանալու իրավունքը դառնում է մասնավոր սեփականություն և առուծախի առարկա: Այդ

ձևով էլ հիմք է դրվում մուլթատիրական հողատիրության ինստիտուտին:

Իշխող և շահագործող խավերին պատկանող մարդիկ գյուղերի մուլթ գանձելու իրավունք կարող էին ձեռք բերել զանազան ճանապարհներով: Այդ մասին են վկայում հետևյալ դեպքերը. էջմիածնի վանքի փորձել է իր կալվածներին սահմանակից Քյուլթափա գյուղի բնակիչներին տեղահան անել և հեռացնել իր հողերից: Գյուղի բնակիչները դիմում են Հաջի Միրզային և խնդրում, որ նա պաշտպանի իրենց՝ էջմիածնի ոտնձգություններից, պարտավորվելով մուլթ վճարել նրան:

Օշականի գյուղական համայնքը պարտք է վերցնում էջմիածնի վանքից, որպեսզի հարկերը վճարի, բայց հետո չի կարողանում վերադարձնել պարտքը և ստիպված է լինում վանքին երկրորդ մուլթը վճարել: Ամիրզունա խանի որդի Միրզա-Նազր-Կյոնը երևանցի Մուհամատ Սատղից և Մահմատ-Մաղսուտից գնում է նորքի մուլթը: էջմիածնի վանքը գնել է Եղվարդ, Նորագեղ, Օշական և այլ գյուղերի մուլթերը:

Մուլթատերերը մուլթատու գյուղի հողերի նկատմամբ որևէ տնօրինություն չէին անում, նրանք չէին խառնվում հողաբաշխման գործին և նույնիսկ իրավասու չէին մուլթատու գյուղի հողը կամ նրա մի մասը ուրիշին վաճառել կամ նվիրել: Նրանք իրավասու էին գյուղի վճարելիք մուլթը, այսինքն՝ ունեւորքը տնօրինել ինչպես կամենային վաճառել, նվիրել և այլն: Այստեղ է արտահայտվել այն սկզբունքը, թե հողը, տվյալ դեպքում գյուղական համայնքներին օգտագործման հանձրնված հողը, պետութայն սեփականությունն է: Դրանով պետք է բացատրել, որ մուլթատերը հողի նկատմամբ տնօրինություն անելու իրավունք չի ունեցել:

բ) Թիրուլական կալվածներ: Այս տիպի հողատիրությունը առաջանում էր հետևյալ կերպ: Շահը կամ խանը իրենց այն պաշտոնյաներին կամ զինվորականներին, որոնք աչքի էին ընկնում հատուկ ծառայություններով, որպես պարգև նվիրում էին մեկ կամ մի քանի գյուղերից հավաքվող հարկը, այսինքն՝ պետական եկամտային հարկը, որը կոչվում էր բահրա: Այդպիսի պարգևն անվանվում էր թիրուլ և ժամանակավոր բնույթ էր կրում:

Այս ձևով էլ առաջացել է այդ մարդկանց տիրակալությունը նրանց տրված գյուղերի վրա: Սա ըստ էության այնքանով էր հողատիրություն համարվում, որքանով ընդունվում էր պետության կամ շահի գերագույն սեփականատիրական իրավունքը հողի նկատմամբ: Այդ թիրուլատերերը նույնպես իրավունք ունեին միայն տվյալ գյուղի բահրան վերցնել իրենց օգտին, իսկ գյուղի համայնքի օգտագործմանը ենթակա հողերի նկատմամբ որևէ տնօրինություն անել չէին կարող:

գ) Եկեղեցական կալվածներ: Այս կարգի հողերը գտնվում էին մահ

Սկզբական և քրիստոնյա հոգևորականության ձեռքին: Դրանք պատկա-
տում էին ոչ թե առանձին հոգևորականների, այլ հոգևոր հաստատու-
թյաններին՝ մզկիթին, եկեղեցուն՝ վանքին և այլն: Մահմեդական հոգե-
խորականներին պատկանող կալվածները համարվում էին վակրֆ, այ-
լսորն՝ այն հողային հարկերն ու տուրքերը, որ պետք է ստանային
լիտուիցյունն ու Ֆեոդալը, տրվում էին մահմեդական կրոնական հաս-
տատուիթյանը:

Քրիստոնեական եկեղեցուն պատկանող կալվածները պետական
տարկից, հատկապես ևկամտահարկ՝ բահրա վճարելուց ազատված չէին:
Այսպես առանձին վանքերի, մեծ մասամբ էջմիածնի կաթողիկո-
սորանին էր հաջողվում երբեմն իր սեփական հողամասերն ազատել
սուր հարկից, դարձնել վակրֆ կամ պակասեցնել այն: Չնայած դրան,
Արևելյան Հայաստանում հայկական վանքերը XVII—XVIII դարերում
սակին ընդարձակ կալվածներ՝ թե՛ որպես մուլքատու գյուղեր և թե՛ որ-
պես սեփական հողամասեր՝ այգի, վարելահող, խոտհարք, արոտա-
մուկի և այլն: Այդպիսին են եղել էջմիածնի, Սանահնի, Հաղպատի, Տա-
լիի և այլ վանքերը:

դ) Սեփականատիրական կալվածներ: Արևելյան Հայաստանում հո-
ղի մասնավոր սեփականությունը բավականին տարածված երևույթ էր:
Այդպիսի հողերը գտնվում էին հատկապես վանքերի, խաների, հարուստ
խնամականների և այլոց ձեռքին և կազմում էին ընդարձակ տարա-
մուկուն գրավող վարելահողեր ու այգիներ:

Երևանի խաներին էր պատկանում քաղաքի շրջակայքում եղած
մուկիների մի մասը: էջմիածնի վանքին էին պատկանում Փարաքար
դուռի և էջմիածնի միջև ընկած ընդարձակ հողամասերը, ինչպես և
Վանքաբաղապատի լավագույն վարելահողերի ու այգիների մեծ մասը: Սի-
մոն Երևանցին վկայում է, որ երևանցի խոջա Սեթը ունեցել է «զայլս
սարգիսիս շատ, այգիս, ջրաղացս, տինկս, տունս և զայլս մուլքս»: Իսկ
Վանքաբաղապատի սարկավազ Քանաքեռցու ասելով կարբեցի առևտրական Հա-
կոբյանը և նրա որդիները բազմաթիվ այգիներ, բուրաստաններ ու ջրա-
լուծարներ են ունեցել և կարբիի մոտերքը լճակ են կառուցել, ուր գար-
նից հավաքում էին հալվող ձյան և անձրևի ջրերը՝ արտերն ամռանը
սրբյու համար:

Այս ամենից բացի, բոլոր տեսակի այգիներն էլ կազմում էին իրենց
տերերի սեփականությունը, անկախ այն բանից, թե այգետերերը տի-
պիկ կամ շահագործող խավերի^ն էին պատկանում, թե գյուղացիներ
կամ արհեստավորներ էին: Մասնավոր սեփականություն հանդիսացող
այգիներ տերերի կողմից ազատ կերպով վաճառվում ու նվիրվում էին
լիտուրանչյուր մարդու, ով ցանկանար այն ձեռք բերել:

XVII—XVIII դարերում Հայաստանի հողատեր դասակարգի, այ-

սինքն՝ ազնվականության ներսում զգալի փոփոխություններ էին կատարվել: Առաջին հերթին բազմազան էր դարձել նրա էթնիկական կազմը: Հայ հոգևորականության և մելիքների կողքին որպես կալվածատերեր կանգնած էին նաև պարսիկ ու ադրբեջանցի խաները, բեկերը և մահմեդական հոգևորականությունը: Բացի այդ, խիստ կերպով խախտված էր ֆեոդալական դասակարգին հատուկ վասալական կախվածությունը: Այն ստացել էր պաշտոնական ենթարկվածության բնույթ: Թեև «խան» հորջորջումը ավելի բարձր էր դասվում, քան «բեկ», «աղա» կամ «մելիք» տիտղոսները, բայց սրանց կրողները վասալական կախվածության մեջ չէին գտնվում իրարից, եթե իրենց ստանձնած պաշտոններու իրար չէին ենթարկվում: Բացի խաներից, մնացածները շունեին իրենց զինվորական ջոկատները, ինչպես նախկինում վասալ ֆեոդալները:

Հողատիրության ձևերը Արևմտյան Հայաստանում

Արևմտյան Հայաստանում, ըստ դուրանի, հողի գերագույն տերը համարվում էր սուլթանը: Սակայն այստեղ ևս գոյություն են ունեցել հողատիրության տարբեր ձևեր:

Գեռևս Սելիմ II-ի օրոք (1566—1574), XVI դարի երկրորդ կեսին Թուրքիայում տեղի ունեցավ հողային ռեֆորմ, որի համաձայն պետության ենթակա հողերը բաժանվեցին երեք կարգի: Առաջին կարգի պատկանում էին այն հողերը, որոնք օգտագործում էին մահմեդականները, երկրորդ կարգի հողերը տրվում էին ոչ մահմեդականներին, իսկ երրորդ կարգի հողերը մնում էին պետության տրամադրության տակ:

Առաջին կարգի մեջ, ինչպես ասվեց, մտնում էին մահմեդական բնակչությանը և մահմեդական հոգևորականությանը պատկանող հողերը: Մահմեդական հոգևորականության հողերը այստեղ էլ համարվում էին վալըֆ: Երկրորդ կարգին էին պատկանում գրավված երկրների հողերը, որոնք տրվում էին նվաճված, այսինքն՝ քրիստոնյա բնակչությանը օգտագործելու, այն պայմանով, որ նրանք կրկնակի հարկ վճարեին կա՛մ օսմանյան պետությանը, կա՛մ այն մարդուն, որին այդ հողերը տրամադրել էր պետությունը: Երրորդ կարգի, այսինքն՝ պետության տրամադրության տակ եղած հողերը բաժանված էին մի քանի տեսակ կալվածների, որոնցից ստացված եկամուտը՝ ա) գնում էր սուլթանի անձնական գանձարանը, բ) տրվում էր սուլթանի ընտանիքի անդամներին (մորը և այլն), գ) մտնում էր պետության գանձարանը և դ) կալվածներ, որոնք պետության կողմից տրվում էին զինվորականներին ու պաշտոնյաներին:

Պաշտոնյաներին և զինվորականներին տրված հողերը սկզբնական շրջանում պայմանական բնույթ ունեին, բայց հետագայում, XVII—

XVIII դարերում, այդ սիստեմը փոխվեց և այդպիսի հողերի տիրակալությունը ժառանգական ու մշտական բնույթ ընդունեց: Վերահիշյալ կալվածքների տերեր էին հանդիսանում սուլթանական ընտանիքի անդամները, թուրք փաշաները, բեկերը, քուրդ շեյխերը և աղաները: Օսմանյան պետությունը Հայաստանում իր դիրքերը ամրապնդելու, հայկական ազատագրական շարժումներն ու պայքարը ճնշելու նպատակով լուսիսային Միջագետքից մեծ թվով քրդական ցեղեր տեղափոխեց Հայաստանի կենտրոնական նահանգները և նրանց տրամադրություն տակ որեց ընդարձակ կալվածքներ: Այդ ձևով թուրք փաշաների ու բեկերի կողքին Արևմտյան Հայաստանում որպես շահագործողներ հանդես եկան նաև քուրդ ազնվականները: Սրանց դիրքն էլ որոշվում էր իրենց պրաված պաշտոններով:

Արևմտյան Հայաստանում հայկական ֆեոդալական տարրերը ավելի թույլ էին, քան Արևելյան Հայաստանում: Այնտեղ հայ աշխարհիկ ֆեոդալները համարյա թե անհետացել էին: Որպես կալվածատերեր Սոսևտյան Հայաստանում հանդես էին գալիս նաև հայ հոգևորականները, վանքերը: XVII—XVIII դարերում խոշոր կալվածատեր վանքերի թվին էին պատկանում Վարազա, Նարեկա, Մշո սուրբ Կարապետի և Երբիշ վանքերը: Վանքերը և եկեղեցիները, շնայած հանդիսանում էին ազդ հողերի սեփականատերեր, բայց, որպես նվաճված ժողովրդին պատկանող կրոնական հաստատություններ, ստիպված էին զանազան տրեք վճարել սուլթանին:

Գյուղացիության վիճակը

Թե՛ Արևմտյան և թե՛ Արևելյան Հայաստանում գյուղացիությունը կազմում էր հարկատու և շահագործվող խավերի ամենաստվար խումբը: Նա XVI—XVIII դարերում Հայաստանում բազմատարր էր իր ազգային կազմով, իրավական դրուժյամբ և տնտեսական վիճակով: Արևելյան Հայաստանում հայ գյուղացիների կողքին, հաճախ միևնույն գյուղում, ապրում էին նաև ադրբեջանցի գյուղացիները, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ թուրք և քուրդ գյուղացիները: Իրավազուրկ դասակարգի մարմինը՝ տարբեր ժողովուրդներին պատկանող գյուղացիները ենթարկվում էին ծանր շահագործման և գտնվում էին համարյա միատեսակ սոցիալական իրավազուրկ պայմաններում: Քիչ չեն այն դեպքերը, երբ հայ կալվածատերը ունեցել է մլքատու գյուղ, որի բնակիչները եղել են աղքատ և անօգուտ գյուղացիներ:

Սակայն այդ բոլորով հանդերձ, թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Պարսկաստանում, առհասարակ, տարբերություն էր դրվում նվաճված քրիստոնյա կողմուրդների և նվաճող մահմեդական ժողովուրդների միջև: Առանձնապես զգալի էր տարբերությունը քրիստոնյա և մահմեդական գյուղա-

ցիության միջև՝ հատկապես հարկատվության և անձնական իրավահավասարության տեսակետներից:

Արևելյան Հայաստանում գյուղացիութունը նախ բաժանված էր երկու խմբի: Խմբերից մեկը կոչվում էր ռախաք, մյուսը՝ ռաչբար: Ռախաթ համարվում էին այն գյուղացիները, որոնք ունեին իրենց հողարածինը և աշխատանքային գործիքները, այլ կերպ ասած՝ իրենց տնտեսութունը: Ռաչբար կոչվում էին այն գյուղացիները, որոնք շունեին հողաբաժին, աշխատանքային գործիքներ, բանող անասուն և նույնիսկ տուն: Սրանք այն գյուղացիներն էին, որոնք կամ թողնում էին իրենց նախկին բնակավայրը և անցնում այլ տեղ բնակություն հաստատելու, կա՛մ էլ պարտքերի տակ ընկնելու հետևանքով զրկվում էին իրենց տնտեսութունից՝ հողաբաժնից, տնից և մյուս պարագաներից:

Ռաչբարները, շունենալով տնտեսութուն և նույնիսկ ապրելու տեղ, դանազան պայմաններով աշխատում էին կալվածատերերի հողերի վրա: Հողատերերը ռաչբարին տալիս էին հողակտոր, գործիք և որոշ դեպքերում նույնիսկ բանող անասուն, ապրելու տեղ՝ պայմանով, որ ռաչբարը մշակի հողամասը և ստացած բերքը բաժանեն իրար միջև, իհարկե, նախօրոք բերքից դուրս գալով գործիքների, բանող անասունի վարձը և, եթե սերմացու էր տրվել, սերմացուն:

Կալվածատիրոջ և ռաչբարի ստացած բաժինները տարբեր չափերի էին՝ նայած պայմանավորվածությանը: Ռաչբարը կարող էր ստանալ բերքի մեկ քառորդից մինչև կեսը: Շատ հաճախ ռաչբարը աշխատում էր անմիջապես կալվածատիրոջ տնտեսության մեջ, մշակում էր նրա բրնձի, բամբակի արտերը կամ այգին և վարձ էր ստանում: Խաներն ու բեկերը այդպիսի ռաչբարներին երբեմն իրար կամ իրենց ազգականներին էին նվիրում, բայց նրանց վաճառելը խստիվ արգելված էր:

Ռախաթը նույնպես ուներ իր ստորաբաժանումները: Ռախաթների մի մասը մուլքատու գյուղացիներ էին, որոնք, բացի պետական հողային հարկից, մուլքատիրոջը վճարում էին նաև ռենտա, այսինքն՝ մուլք: Ռախաթների մի այլ խումբ ազատ գյուղացիներ էին, ունեին իրենց սեփական հողամասերը, տնտեսութունը և վճարում էին պետական հողային հարկ: Ռախաթների շարքին էին դասվում նաև վաշկատուն ցեղերը, որոնք անասուններով տուրք էին տալիս այն խանին կամ բեկին, որին պատկանող արոտատեղերը օգտագործում էին:

Խանութուններում գյուղացիները անձնապես ազատ էին, իրավունք ունեին մի տեղից գնալ և բնակություն հաստատել մի ուրիշ տեղ, այլ կերպ ասած՝ ճորտացված չէին: Սակայն երբեմն առանձին ֆեոդալներ փորձում էին արգելակել գյուղացիների ազատ տեղաշարժումը կամ հեռացած գյուղացուն ետ բերել: Օրինակ, XVIII դարի երկրորդ կեսին էջ-

Վրասի վանքին պատկանած Մուղնի գյուղից երկու ընտանիք թողնում են գնում են Լոռի: Էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին տեղի կառավարչից պահանջում է, որ այդ ընտանիքները ետ վերադարձնի:

Այլ էր գյուղացիների իրավական վիճակը Լոռիում, Սյունիքի և Արարախի մելիքություններում: Այս վայրերում գյուղացիության զգալի մասը ճորտացված էր՝ ճորտական հին հարաբերությունները որոշ չափով իրենց ուժը պահպանել էին: Գյուղացիները, բացի տուրքեր և հարկեր վճարելուց, անձնապես ենթակա էին ֆեոդալներին:

Արևմտյան Հայաստանում գյուղացիության դրությունն առավել յանր էր, քան Արևելյան Հայաստանում: Թեև Թուրքիայում ևս գյուղացու ճորտացումն օրենքով նախատեսված չէր, բայց այնտեղ գյուղացին կիսաստրկական վիճակում էր գտնվում: Այդ առավել ուժեղ էր դրսևորվում Արևմտյան Հայաստանում, ուր հայ գյուղացին փաստորեն զրրկված էր անձնական ազատությունից, համարվում էր կալվածատիրոջ ստրկին և նրա համար, բացի ռենտա վճարելուց, կատարում էր բազմաթիվ պարտավորություններ: Թուրք ու քուրդ կալվածատերերը հաճախ նրան առուծախի առարկա էին դարձնում կամ ստիպում ամիսներով Նրիաբար աշխատել իրենց համար:

Գյուղական հասարակական հարեւրական և արևմտյան մասերում մայնքը և հողաբաժանությունը XVII—XVIII դարերում ևս գյուղական համայնքը պահպանել էր իր գոյությունը, որը գյուղական շրջակայքի ձեռքին մի միջոց էր կարգավորելու գյուղի ներքին գործերը, գյուղացիներին պաշտպանելու կալվածատերերի կամայականություններից, պաշտոնյաների ոտնձգություններից և զանազան պատարհաններից:

Գյուղական համայնքն ուներ իր ընդհանուր ժողովը, որին մասնակցում էին ընտանիքների ղլխավորները կամ, ինչպես նրանց անվանում էին, տանուտերերը: Այդ ժողովներում նրանք քննարկում և որոշում էին գյուղի ընդհանուր արոտատեղերի և ջրի օգտագործման կարգը, հողաբաժանության հարցերը, ընտրում գյուղապետեր, կրթեմն տրամ նրանց գործունեությունը և ամբողջ գյուղին վերաբերող այլ հարցեր: Գյուղական համայնքների գործունեությունն ավելի լայն շափելով էր դրսևորվում Արևելյան Հայաստանում:

Արևելյան Հայաստանում, հատկապես խանություններում, հաճախ էր գյուղերում տեղի ունենում հողաբաժանություն: Դա անհրաժեշտություն է եղել, որովհետև վարելահողերը չէին հանդիսանում առանձին գյուղական ընտանիքների սեփականությունը և, բացի դրանից, այդ տարիների ընթացքում գյուղական ընտանիքների անդամների թիվը խիստ փոփոխման էր ենթարկվում, պատահում էր, որ փոքր ընտանիքն

ունենում էր ավելի մեծ, իսկ մեծը՝ ավելի փոքր տարածութեամբ վարելահող:

Հողաբաժանումը համայնքի ներսում տեղի էր ունենում հետևյալ սկզբունքով: Որպես միավոր ընդունում էին 16 շնչից բաղկացած ընտանիքը, որը կոչվում էր համփա: Այնուհետև հաշվում էին, թե քանի այդպիսի միավոր կա գյուղում, գյուղի ունեցած վարելահողերը վերին աստիճանի միավորի և բաժանում գյուղի ծխերի վրա՝ ելնելու նրանց ունեցած շնչերի թվից: Եթե ընտանիքը բաղկացած էր 16 շրնչից, ստանում էր մի լրիվ համփա հողաբաժին, 14 շնչից՝ երեք քառորդ և մեկ ութերորդ, 12 շնչից՝ երեք քառորդ, 10 շնչից՝ կես և մեկ ութերորդ, 8 շնչից՝ կես, 6 շնչից մեկ քառորդ և մեկ ութերորդ, 4 շնչից՝ քառորդ, 2 շնչից՝ մեկ ութերորդ համփա: Եթե ընտանիքի շնչերի թիվը կենտ էր, ասենք՝ 9 շունչ էր, ապա այդ ընտանիքը ստանում էր կես համփա և մի այլ ընտանիքի հետ միասին, որի շնչերի թիվը նույնպես կենտ էր, ևս մեկ ութերորդ համփա հողաբաժին:

Մեկ շնչից բաղկացած ծուխը միշտ ստանում էր մեկ ութերորդ համփա: Այս դեպքում գյուղական համայնքը ղիջում էր նրան և օժանդակում այդ ծխին ոտքի կանգնելու:

Հարկերն ու տուրքերը Հայաստանում ամբողջ հայ բնակչությունը հարկատու էր՝ արևելյան մասում պարսկական պետությանը, արևմտյան մասում՝ թուրքական պետությանը: Հայերը համարվում էին նվաճված ժողովուրդ՝ ռաջա կարգիմմի, այսինքն՝ գերի, հպատակ, հարկատու, ծառա: Բացի այն հարկերից, որ ռաջան տալիս էր պետությանը, նրա աշխատավորական խավերը, հատկապես գյուղացիները, մահմեդական աշխատավորության հետ միասին, կալվածատերերին վճարում էին նաև ռենտա և նրանց համար կատարում զանազան պարտավորություններ:

XVII—XVIII դարերում թուրքական և պարսկական պետություններում կայուն հարկային սիստեմ համարյա թե չի եղել: Սահմանված մի քանի ընդհանուր հարկերից բացի, տեղական իշխանությունները իրավասություն էր թողնված ժողովրդից լրացուցիչ հարկեր ու տուրքեր հավաքելու գործը: Այդ բխում էր փաշայություններում և խանություններում պաշտոնյաներ նշանակելու սիստեմից: Խանը, փաշան այլ պաշտոնյաներ իրենց պաշտոններն ստանձնելիս պետական գանձարան էին մուծում իրենց տնօրինությանը հանձնված շրջանի տարեկան հարկը և իրավունք ստանում բնակչությունից գանձելու մուծված գումարը:

Դրա հետևանքով տարբեր խանություններում և փաշայություններում միատեսակ հարկերի հետ միասին եղել են նաև տարբեր հարկեր և տուրքեր և, նույնիսկ, միևնույն տեսակի հարկի համար տարբեր շա

իներ: Այդ բոլորով հանդերձ, հավաքվել են հետևյալ հիմնական հարկերը.

ա) Գլխահարկ, որը Արևելյան Հայաստանում կոչվել է բաշի-փուլի, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ ջիզիե, երկու մասում էլ նվաճված և ողորդից գանձվում էր դրամով՝ սկսած շափահասության հասած սոգամարդուց մինչև զառամյալ ծերունին: Մահմեդականները սկզբում ալդալիսի հարկ չէին վճարում, բայց հետագայում որոշ տեղերում մահմեդական աշխատավորական խավերից նույնպես սկսեցին հավաքել, տակայն ավելի պակաս, քան հայերից: Օրինակ՝ Նախիջևանի խանութլուունում հայերը տարեկան վճարում էին մարդագլուխ 4 ուլբլի, իսկ սոգրեջանցիները՝ 2 ուլբլի 20 կոպեկ:

բ) Հողային կամ Եկամտային հարկը Արևմտյան Հայաստանում անվանվում էր աշար և տարբեր ժամանակներում ու տարբեր փաշա-տալլուններում ունեցել է տարբեր շափ՝ սկսած տարեկան բերքի մեկ տասներորդից մինչև մեկ հինգերորդ մասը և ավելին: Արևելյան Հայաստանում այն կոչվել է բահրա և կազմել է տարեկան բերքի մեկ յոթերորդ մասը: Երկու մասերում էլ այս հողային հարկը պետութայնը կտարվել է բնամթերքով: Արևելյան Հայաստանի վերաբերյալ Սիմեոն Արևանցին վկայում է, որ «որպէս սովորութիւն է երկրիս, որք ի յամենայն դեօղօրայս զոր ինչ սերմանեն՝ ի հնգէն մէկ՝ զհնգորդ տան տարրունիս, որ բահրա ասի, և ի տասէն մէկ՝ զտասանորդ տան մլքա-տետուն՝ որ մուլք ասի»:

գ) Անասնահարկը հավաքվել է զանազան ձևով, առանձին տեղե-րում գանձվել է փողով, իսկ այլ վայրերում՝ անասուններով: Հարկի տիր նույնպես տարբեր տեղերում տարբեր է եղել, օրինակ՝ Նրևանի ետեր անասնապահ ցեղերից հավաքում էր յուրաքանչյուր 100 ոչխա-րից մեկը, իսկ Նախիջևանի խանութլուունում հավաքվում էր դրամով՝ յուրաքանչյուր մեկ գոմեշից 1 ուլբլի 50 կոպեկ, կովից՝ 1 ուլբլի 20 կոպեկ, բեռնակիր ձիուց և ջորուց՝ 3 ուլբլի 60 կոպեկ, մեկ ոչխարից՝ 10 կոպեկ և այլն: Անասնահարկը Արևելյան Հայաստանում կոչվել է մալ-փուլի, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ դալչուր կամ կամչուր:

դ) Հողային ռենտան վճարվում էր պետութայնը այն դեպքում, երբ պետութլունն էր հանդես գալիս որպես հողի փաստական տեր: Սակայն թուր դեպքերում վճարվում էր առանձին մարդկանց՝ կալվա-ծի փաստական տնօրինողին: Հողային ռենտան Արևելյան Հայաստա-նում անվանվել է մուլք, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ խարազ և եր-կու մասերում էլ կազմել է տարեկան բերքի մեկ տասներորդ մասը:

ե) Կոռ ու բեգարը ձրի պարտադիր աշխատանք էր, ծանրագույն արտադանութլուններից մեկը, որ պարտավոր էին կատարել Հայաս-տանի երկու մասերի աշխատավորները թե՛ պետութայն, թե՛ կալվա-

ծատերերի համար: Կոռ ու բեզարի շափը կայուն կերպով սահմանված չէր, և տեղական իշխանություններն ու կալվածատերերը, շարաշահելով իրենց իրավունքները, ստիպում էին մարդկանց ևրկար ժամանակով կտրվել սեփական տնտեսությունից և ձրիաբար աշխատել իրենց համար:

է) Եկամտային հարկը և մաքը վճարում էին քաղաքի բնակիչները՝ արհեստավորներն ու առևտրականները, իրենց եկամտի մոտավորապես 20 տոկոսի շափով: Այդպիսի շափ էր սահմանված, օրինակ Նախիջևանի խանությունում:

Բացի հիշատակված հարկերից ու տուրքերից, Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի բնակչությանը հարկադրում էին կատարել նաև բազմաթիվ այլ վճարումներ: Օրինակ՝ Արևելյան Հայաստանում սահմանված էր առանձին տնահարկ, որ կոչվում էր էով-փուլի, օջախահարկ՝ աթաղ-փուլի, հատուկ հարկ՝ ոստիկանությանն ու հարկահավաքներին պահելու և վարձատրելու համար, որ կոչվել է դուլուզ փուլի, մաքանի խանություններում՝ նաև հավառփի հարկ, որը գանձվում էր հայերից, և այլն:

Արևմտյան Հայաստանում ռայաներից գանձվում էին նաև հետևյալ հարկերը՝ տուրք ամուրիներից, հարսանիքից, շինված ճանապարհներով անցնելու, արտերը ջրելու, բանակին սննդամթերք մատակարարելու և այգիների ու պարտեզների համար: Այսպիսի հարկերի շափը չէր սահմանվում, այլ թողնվում էր տեղական իշխանությունների հայեցողությանը:

Գյուղերում հարկերի հավաքման կարգն անտանելի էր: Բերքահավաքի ժամանակ հարկահավաքները գնում էին գյուղերը և, ամիսներով մնալով այնտեղ, ապրում էին գյուղացիների հաշվին, ձգձգում էին հարկերի և տուրքերի հավաքումը, շատ դեպքերում պատճառ դառնալով բերքի կորուստի, որովհետև առանց նրանց թույլտվության չէր կարելի հնձել արտը կամ կալսած հացահատիկը լցնել ամբարը:

Այդ բոլորը շատ ծանր էր անդրադառնում գյուղացիության վրա: Գյուղացին շարունակում էր վարել աղքատիկ կյանք, խոր թշնաման տածելով դեպի նվաճողներն ու տիրապետողները և նրանց հաստատած կարգերը:

Ժողովրդական հուլումները

Կալվածատերերի և պետական պաշտոնյաների կամայականություններն ու բռնությունները, ինչպես և տնտեսական կեղեքումը հաճախ դրդում էր աշխատավոր բնակչությանն ըմբոստանալու շահագործողների դեմ: XVII—XVIII դարերում էլ այդ պայքարը դրսևորվել է տարբեր ձևերով սկսած սովորական դժգոհություններից և կրոնական բնույթի շարժումներից մինչև զինված ընդվզումները:

Հիշյալ դարերում ինչպես գյուղացիների, այնպես էլ աշխատավորական մյուս խավերի ընդվզումներն առավել կոնկրետ բնույթ են ընդունում: Չնայած դրանք սահմանափակվում էին տեղային նեղ շրջանակներում և հաճախ մասնակի բնույթ էին կրում, այնուհանդերձ վկայում են դասակարգային պայքարի առկայության մասին:

Էջմիածնի վանքը XVIII դարում իր կալվածների ընդարձակման ամանակ հաճախ է հանդիպել գյուղացիների դիմադրությանը: Օրինակ՝ վանքը Արագածի լանջերից դեպի Շիրակ հոսող գետակներից մեկի ընթացքը փոխում է, շրջելով դեպի Քասաղ գետը և յուրացնում Քասաղ գետի ջրի կեսը, մի շարք գյուղերի զրկելով այդ ջրից օգտվելու նարավորությունից: Գյուղացիները ըմբոստանում են դրա դեմ և մի լանի տասնամյակ շարունակ պայքարի մեջ մտնում վանքի հետ: Այդ պայքարի ընթացքում գյուղացիները հաճախ են քանդել վանքի առուն, ավերացել ջրին, բայց վերջ ի վերջո հոգևորականությանը հաջողվել է բեկճել գյուղացիների դիմադրությունը և Երևանի խանի օգնությամբ սշել նրանց ընդվզումները:

Ավելի սուր բնույթ է ստացել Օշական գյուղի մոտ եղած հողերի ամար մղված պայքարը էջմիածնի վանքի և «մուղանցի» կոչված աղբյուրիջանական գյուղացիների միջև: Նրանք հարձակվում են էջմիածնի ավտոակալ Խամսեցի Հակոբ եպիսկոպոսի վրա, որը գնացել էր Օշական՝ մուղանցիներից հողերը հտ վերցնելու, և սպանում նրան:

Պայքար է մղվել նաև էջմիածին գյուղի բնակչության և վանքի միջև: Վերջինս գյուղի հողերի զգալի մասը յուրացրել էր դեռևս նախորդ դարերում: 1725 թվականին էջմիածնեցիներն ըմբոստանում են վանքի դեմ և փորձում հողի մի մասը հտ վերցնել նրանից, սակայն ամանյան փաշան, որ այդ ժամանակ իշխում էր Երևանում, օգնում է վանքին և զսպում գյուղացիների ընդվզումը:

Ինչպես երևում է հետագա դեպքերից, վանքի և էջմիածնեցիների միջև պայքարը թեև խուլ բնույթ է կրել, բայց երկարատև է եղել, և վանքը, երկյուղ կրելով գյուղացիների ելույթներից, Սիմեոն Երևանցու ամանակ, XVIII դարի երրորդ քառորդին քանդել է տալիս գյուղը, որ կորած էր վանքին, և, Սիմեոն կաթողիկոսի ասելով «իբր հրացանի միոյ ձյման չափ» հեռացնում վանքից, որովհետև գյուղացիներից «երկիւղք եւ վտանգք ևս ծնանէին սրբոյ աթոռոյս», այսինքն՝ վանքին:

Ավելի բնորոշ է Նախիջևանի խանությունում տեղի ունեցած գյուղացիների ապստամբությունը: XVIII դարի 40-ական թվականներին Նախիջևանի հայկական մի քանի գյուղեր ապստամբում են Մահմուդ-պաշայի խանի դեմ: Գյուղացիները համախմբվում են, զինվում և կենտրոնանում Աստապատ հայկական գյուղում: Խանի զորքերը հարձակվում

են Աստապատի վրա, բայց պարտվում են, որից հետո խանը ստիպված է լինում հեռանալ Նախիջևանից:

Փախած խանին փոխարինում է մի ուրիշը՝ Հեյդար-ղուլի խանը որը դատաստան է տեսնում հայ դյուղացիների ղեկավարների հետ ուժեղացնում հալածանքը ժողովրդի նկատմամբ: 1750 թվականին դյուղացիները նորից զենքի են դիմում և Հովհաննես Խանդամիրյանի ղլխավորությամբ ամրանում Շահկերտ գյուղում:

Հեյդար-ղուլի խանը փորձեց գրավել Շահկերտ գյուղը և ոչնչացնել ապստամբներին, բայց ապստամբներն էլ լավ ամրացրել էին իրենց դիրքերը, զինել ավելի քան 500 քաջակորով մարդկանց, որոնք մշտապես մարտական վիճակում լինելով, պատրաստ էին ետ մղելու խանի զորքերի գրոհները:

Շահկերտցիների մեջ կային շատ պղնձագործ արհեստավորներ որոնք ապստամբների համար նույնիսկ թնդանոթներ պատրաստեցին և խանը իմանալով այդ բոլորի մասին, չհանդգնեց անմիջապես հարձակման անցնել և Թավրիզից զորք խնդրեց: Շուտով Հեյդար-ղուլի խանի օգնությունն ստանալու ևս երեք խան՝ իրենց ջոկատներով: Սկսվեց հարձակումը, բայց ապստամբները հաջողությամբ պաշտպանվում էին և ծանր հարվածներ հասցնում թշնամուն: Հեյդար-ղուլի խանն ու մյուսները ստիպված եղան դադարեցնել ռազմական գործողությունները և դիմաբանակցությունների՝ ապստամբներին համոզելու և զինաթափ անելու նպատակով:

Սկզբում Հովհաննես Խանդամիրյանն ու մյուս ղեկավարները չհամաձայնեցին, բայց հետո, երբ ապստամբների շարքերում տատանումներ առաջացան, ստիպված եղան դադարեցնել դիմադրությունը՝ պարտվելով, որ խանը ապստամբների պարագլուխներին, հատկապես Խանդամիրյանին, չհետապնդի և դադարեցնի իր հալածանքներն ու կեղծքումները:

Այսպես է վերջանում Նախիջևանի շրջանի դյուղացիության ըմբռնությունը, որ արտահայտում էր ժողովրդի ցասումը կալվածատեր խանների կեղեքումների, ինչպես և նվաճողների բիրտ կամայականությունների դեմ:

Աշխատավորական խավերի ընդլզումներ են տեղի ունեցել նաև Արևմտյան Հայաստանում: Վան քաղաքի ղլխավորներից մեկը՝ ու թոխմախ Միրաքը թուրք փաշաներից ետ չէր մնում ժողովրդին կեղեքելու գործում: Նրան պատժելու համար 1702 թվականին հավաքվել է շուրջ 500 մարդ և գրոհում նրա տան վրա: Թոխմախ Միրաքը փախչում ու թաքնվում է, բայց գտնում են, ոտներից կապած այնքան են քատալիս գետնով, որ մեռնում է: Ժողովրդական տարրերի այդ ընդլզումը

լեւմ դուրս է գալիս փաշան, զսպում այն և մեծ տուգանք վերցնում ընակ-
ւթյունից:

Վերոհիշյալ դեպքերը վկայում են աշխատավոր ժողովրդի մղած
պայքարի մասին: Այդ պայքարը ճնշելու գործում հաճախ իրար հետ
ամագործակցել են հայ շահագործողները և թուրք ու պարսիկ իշխող-
ները:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅՈՒՆՔԸ XVII—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

**Գյուղատնտեսու- թուրքմենական ցեղերի անընդհատ ասպատակու-
թյունը** թյունները XV դարում և ապա թուրք-պարսկական
յատերազմները XVI դարում ու XVII դարի առաջին տասնամյակնե-
րում ծայր աստիճան քայքայեցին Հայաստանի գյուղատնտեսութունը:

Այդպիսի պայմաններում, մանավանդ երբ ավելի քան երկու դար
երկիրը խաղաղ չէր, գյուղատնտեսության և ոչ մի բնագավառ առաջ-
ընթաց քայլ չարեց և ի վիճակի էլ չէր անելու: Դրությունը փոխվեց
1639 թվականի հաշտությունից հետո, երբ Հայաստանում համեմատա-
բար երկարատև խաղաղություն հաստատվեց:

Արևելյան Հայաստանում դեռևս XVII դարի առաջին քառորդին
կսեցին հոգ տանել գյուղատնտեսության վերականգնման մասին: Երե-
րանի Ամիրգունա խանը, ինչպես պատմում է Զաքարիա սարկավազ
Լանաբեռցին, արշավանքներ էր կազմակերպում դեպի Ալաշկերտի,
Խոսպուրականի ու Մշո շրջանները և այդ վայրերից հազարավոր հայ
յատանիքներ բերում ու բնակեցնում Արարատյան դաշտում:

Արևելյան Հայաստանից տեղահանված և Պարսկաստան քշված
այլերից շատերը որոշ ժամանակից հետո կարողացան վերադառնալ
այստեղ: Այդպիսով, երկրի տնտեսության վերականգնման և հետագա
յարգացման համար արդեն զգալի քանակությամբ արտադրող ուժ կար:

Նույն պատմագիրը վկայում է, որ Երևանի խանությունում այգի-
ւոր տնկեցին, առուներ փորեցին և նույնիսկ տնտեսությունը բարե-
կարգելու նպատակով տեղ-տեղ թեթևացրին հարկերը: Դրա հետևանքը
կրավ այն, որ Երևանի և Նախիջևանի խանություններում, Զանգեզու-
րում և Լոռիում գյուղատնտեսությունը դուրս եկավ անկման վիճակից և
յստեղ վերելքի ուղին:

Նույնպիսի փոփոխություններ են տեղի ունենում նաև անասնապա-
սության բնագավառում: Եթե նախորդ դարերում պատերազմների և
երկրում ծագած սովի հետևանքով անասունները ոչնչացվում էին և
պակասում էր նրանց գլխաքանակը, ապա սկսած XVII դարի երրորդ
յառորդից անասնապահությունը ևս բռնում է վերելքի ուղին:

XVIII դարում Արևելյան Հայաստանում կալվածատերերից ոմանք

սկսեցին զբաղվել գյուղատնտեսութեամբ: Նրանք իրենց հողերուն ստեղծեցին բամբակի ու բրնձի դաշտեր և խաղողի ընդարձակ այգիներ:

Երևանի խանը իր տրամադրութեան տակ ուներ մեծ քանակութեամբ հողամասեր: Այդ հողամասերում նա մշակել էր տալիս հատկապես բամբակ, մասամբ՝ բրինձ, նրանց վաճառքից մեծ եկամուտներ էլ ստանում:

Բամբակի, բրնձի դաշտեր, խաղողի ընդարձակ այգիներ ուներ նալ էջմիածնի վանքը: Եղած տեղեկությունների համաձայն, այդ վանքը ΔVIII դարում ունեցել է շուրջ 5—6 հարյուր հեկտար վարելահող, դրանից փոքր-ինչ ավելի՝ խաղողի այգիներ:

Տնտղալ-կալվածատերերից բացի, գյուղատնտեսութեամբ են ըսկըսում զբաղվել նաև խոշոր առևտրականները՝ խոջաները: Զաքարիա սարկավագ Քանաքեռցին պատմում է, որ կարբեցի հարուստ առևտրական Հակոբջանը և նրա որդիները, հատկապես Այվազը, ձեռք են բերում այգիներ, բուրաստաններ, ջրաղացներ և բազմաքանակ անասուններ, զբաղվում են գյուղատնտեսութեամբ, առուներ փորում և կառուցում լճակ՝ ջուր ամբարելու համար: Երևանցի Խոջա Սևթը և սրա որդիները, բացի մլքատու գյուղերից, նաև ընդարձակ հողամասերի և այգիների տեր են դառնում և զբաղվում գյուղատնտեսութեամբ: Առևտրականներն իրենց միջոցները ներդնում են գյուղատնտեսության մեջ որովհետև այն եկամտաբեր էր դարձել:

Հայաստանի արևելյան մասում գյուղատնտեսության մեջ XVII դարում լայն տարածում է ստանում վարձու աշխատանքը: Խաները բեկերը և ֆեոդալական այլ տարրեր իրենց հողերը մշակելիս օգտագործում էին ռաչբարներին, որոնք փաստորեն աշխատանքի ազատ ձեռքեր էին: Նրանք օրավարձով աշխատում էին կալվածատերերի հողերի վրա: Այնուհետև էջմիածնի վանքը, որպես խոշոր կալվածատեր իր սեփական հողերը մեծ մասամբ մշակում էր վարձու մշակներով գյուղատնտեսական բանվորների միջոցով: Օրինակ՝ վանքի տնտեսութեան մեջ 1740 թվականին օրավարձով օգտագործվել է 11336 բանվորական օր, 1769 թվականին՝ 21415, իսկ 1779 թվականին՝ 20485, այդ դեպքում, երբ բացի օրավարձու բանվորներից, վանքի տնտեսության մեջ ամեն տարի աշխատել են նաև 70—90 մշտական վարձված մշակներ: Այս բոլորը վկայում է այն մասին, որ XVIII դարում Արևելյան Հայաստանում, հատկապես վանքապատկան գյուղատնտեսության մեջ, մուտք էր գործել տնտեսություն վարելու առաջավոր եղանակ, որը նպաստում էր թե՛ գյուղատնտեսության զարգացմանը և թե՛ նրա արտադրանքապրանքայնացմանը:

Արևմտյան Հայաստանում ևս XVII դարի երկրորդ կեսից ժողովուրդը

վրդի համար ստեղծվեց համեմատաբար խաղաղ իրադրություն: Ալաշ-կերտի, Մանազկերտի, Մշո դաշտերում և այլ վայրերում նորից սկսվեց քրդերի և տեխնիկական այլ կուլտուրաների մշակումը: Վասպուրահանում, Ալաշկերտում, Կաղզվանում, Շիրակում և մի քանի այլ շրջաններում զարգացան հացահատիկային բույսերի ու պտղատու այգիների մշակումը և անասնապահությունը:

Սակայն թուրքական կառավարությունը թույլ չէր տալիս հերկել իր սահարքի տեղերը և այնտեղ հացահատիկ կամ այլ մշակույթ ցանել, և անց հատուկ թույլտվության իրավունք չէր վերապահվում այգիներ մեկել: Շատ հաճախ մի փաշայությունից մի այլ փաշայություն և սուլթանի սանջակից-սանջակ գյուղատնտեսական արտադրանքներ փոխադրելու դեպքում մաքս էր վերցվում և նման այլ արգելքներ էին հաստատվում: Այս բոլորը խոչընդոտում էր գյուղատնտեսության զարգացումը: Արևմտյան Հայաստանում շատ ավելի ուժեղ կերպով, քան այդ ժամանակի էր ունենում Արևելյան Հայաստանում:

Արևևստագործությունը XV—XVI դարերում երկրի քաղաքական աննպաստ վիճակը արգելակեց նաև արհեստագործության զարգացումը: Հայաստանի արհեստավորների մի մասը ևրկրից հեռացել էր: Միայն տեղ-տեղ, այն էլ միայն Երկրի հարավ-արևմտյան ծայրամասային մեկ-երկու քաղաքներում, իրանակ՝ Նրզնկայում, արհեստագործությունը մասնակիորեն պահպանվել է աշխուժության նշաններ էր ցույց տալիս:

XVII—XVIII դարերում Հայաստանի համարյա բոլոր քաղաքներում և մեծ ավաններում նորից կենտրոնացան արհեստով զբաղվող արտիկ, նորից հիմնվեցին արհեստավորական թաղամասեր և փողոցներ: Ի դեպ, հակառակ եկվոր այլ էթնիկական տարրերի՝ թուրքերի, յուրվրի, ադրբեջանցիների քանակական աճին, Հայաստանում արհեստագործությունը դարձյալ կենտրոնացված էր հայերի ձեռքին և արհեստավորների բացարձակ մեծամասնությունը հայեր էին:

Արհեստագործության մեջ ասպարեզ եկան բազմաթիվ ինքնուրույն և մասնագիտացված արհեստներ: Առանձին քաղաքներում՝ Նրե-Նուում, Վանում, Բաղեշում, Կարինում և այլուր նյութական բարիքներ արտադրող արհեստների թիվը մի քանի տասնյակի էր հասել: Կարևորագործվեց նաև արհեստագործական արտադրանքի պատրաստումը ու տեխնիկան: Արհեստավորներն սկսում են մասսայաբար գործարար այնպիսի միջոցներ և աշխատանքի ձևեր, ասենք, դաշելը, դրոշմելը՝ ձուլելը և այլն, որոնք հնարավորություն էին տալիս պատրաստել մեծ քանակությամբ միատեսակ արտադրանք:

XVII—XVIII դարերում Հայաստանում առավել տարածված արհեստագործական ճյուղերն էին.

ա) Մետաղագործությունը: Դա արհեստագործության այն մասն է, ճյուղերից մեկն էր, որն իր մեջ ընդգրկում էր մի շարք արհեստներ դարբնություն, պղնձագործություն, զինագործություն, ոսկերչություն պայտագործություն, փականագործություն և այլն:

բ) Մանածագործությունը: Արհեստագործության այս ճյուղը նույն պես իր մեջ ընդգրկել է բազմաթիվ արհեստներ, որոնցից ավելի կարեւորներն էին ջուլհակությունը, գորգագործությունը, դերձակությունը և այլ արհեստներ: Մանածագործության մեջ բազմատեսակ դարդանկարներով ու գույներով գործվածքներ պատրաստելու համար լայնորեն օգտագործվել է դաշելու մեթոդը: Գործվածքների պատրաստման տեխնիկայի մեջ ևս առաջընթաց է տեղի ունեցել, կատարելագործվել է ջուլհակի դաղգահը և այն հարմարեցվել ավելի նուրբ ու ծաղկազարդված գործվածքներ պատրաստելու համար:

Մանածագործության հետ կապված են ևղել նաև ներկարարությունը և ասեղնագործությունը, որոնք նույնպես XVII—XVIII դարերում առաջընթաց էին ապրում:

Վերոհիշյալ գլխավոր արհեստագործական ճյուղերին զուգընթաց յաշխուժացել և զարգացել էին նաև կաշեգործությունը, կավագործությունը, փայտամշակությունը և զանազան այլ արհեստներ:

Առևտուրը՝ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում առևտրական հարաբերությունները թեև տարբեր շափերում բայց և այնպես զարգացան թե՛ լայնությունը և թե՛ խորությունը: Ընդ լայնվում է ներքին շուկան, ասպարեզ են գալիս միջնորդ առևտրականներ, որոնք արհեստավորից և գյուղացուց վերցնում են նրանց արտադրանքը և տարբեր վայրերում վաճառքի հանում, աշխուժանում արտաքին առևտուրը ինչպես ներմուծման, այնպես էլ արտահանման բնագավառում:

XVII դարի երկրորդ կեսից սկսած ամեն կողմից դեպի Երևան գալիս բազմաթիվ քարավաններ, Արարատյան դաշտում գնում գյուղատնտեսական զանազան մթերքներ և այլ ապրանքներ: Զաքարիս Քնարեռցին վկայում է, որ Կարբի գյուղաքաղաքի «մեծատուն և փոքր թամ» Հակոբջանյանի ընտանիքը առևտրական կապեր էր հաստատում Գանձակի, Արտաբիլի, Զմյուռնիայի, Պարսկաստանի և Հունաստանի քաղաքների հետ: Աբրահամ Կրետացին պատմում է, որ անձամբ կողմնակալ ծանուցել է Կարսի, Էրզրումի, Թոխատի, Բայազիտի, Վանի, Բաղեշի առևտրականներին և հորդորել նրանց՝ առևտուր անել Անտաղի կովկասի և Պարսկաստանի հետ, ապա ավելացնում է՝ «ահա սկսեց գալ կարաւանք և վաճառականք՝ թէ մեր ազգէ, թէ յօսմանցուց: Ամեծամեծ կարաւանք կան որ մօտ օրերս գալոց են»:

Այդ առևտրական քարավանները դրսից, առանձնապես եվրոպայից

սրտատան էին բերում դանազան ապրանքներ և Հայաստանից բազմա-
տակ արհեստագործական արտադրանք ու գյուղատնտեսական մթերք-
եր դուրս տանում վաճառելու: Զաքարիա սարկավագ Քանաքեռցին
գրայում է, որ «երկիրն Արարատեան պարարտ է և սուստ յամենայն
լրաց՝ և թեթևագին: Վասնորոյ յամենայն կողմանց գան յՆրևան, և
յնևս զոր ինչ կամին, և դառնան ի տեղիս իրեանց: Նոյնպէս եկին և
ի Սարիզոյ բազում կարաւան, և գնեցին բրինձ, բամբակ, իւղ, պա-
վր, ճրագու, ձէթ, կաշի, մորթի և այլն զոր ինչ կամեցան՝ առին»:

Նրևանի խանը մեծ քանակությամբ բամբակ, բրինձ և ուրիշ
սիւրբներ է վաճառքի հանել: Խանից ետ չի մնացել էջմիածնի վանքը:
Այս ևս գյուղատնտեսական արտադրանքի առևտուր է արել Կարսի,
Երզրատի և Արևմտյան Հայաստանի այլ փառաշուքայինների հետ: Վա-
ստահանված արտադրանքի մեջ մեծ տեղ են բռնել բամբակը,
բրինձը, ցորենը, գինին և այլն, իսկ Վանից, Քայազիտից և ուրիշ տե-
րևորից բերվել են բուրդ, յուղ և անասուններ:

Գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքին մասնակցել են նաև
գյուղացիները: Զաքարիա սարկավագի վկայությամբ, Քանաքեռ գյու-
ղը միայն տանուտերի միջոցով երեք տարում 340 թումանի առևտուր է
արել: XVIII դարի գներով այդ գումարով կարելի էր գնել 3400 սոմար
արևն կամ ավելի քան 11300 փութ ցորենի ալյուր:

Այս ամենը, անտարակույս, նպաստում էր Հայաստանի արտա-
դրողական ուժերի աշխուժացմանը և երկրի տնտեսական կյանքի ա-
ռասրնթացին: Սակայն տիրող հետադիմական ֆեոդալական կարգերը,
որ խոստագույն կերպով պաշտպանվում էին թուրքական և պարսկական
վասալների կողմից, և վերջինների հաստատած հետամնաց քա-
յարական ու վարչական սիստեմը մեծագույն շահով արգելակում էին
սրտատանի տնտեսական կյանքի և տնտեսական նոր կացութաձևի
արմայ դարգացումը:

**Օսլաքներն ու քա-
ղաքային դասը** Նախորդ դարերի պատմությունը ցույց տվեց, որ
մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջա-
նից սկսած Հայաստանի քաղաքներն սկսում են քայ-
լովիկ և XV—XVI դարերում կորցնում իրենց դերն ու նշանակու-
թյունը երկրի տնտեսական կյանքում: Սակայն XVII դարի կեսից
կասած արհեստագործության և առևտրի աշխուժացման շնորհիվ քա-
ղաքները՝ Նրզնկան, Բիթլիսը, Կարինը, Վանը և Կարսը նորից դառ-
նում են արհեստագործության և առևտրի կենտրոններ: Բիթլիսն ու Նրզն-
կան դարձան մանածագործության, իսկ Վանը և Կարինը՝ մետաղա-
տանի ման, հատկապես ոսկերչության կենտրոններ: Այդ քաղաքներով
վաճառվում Արևելքից Արևմուտք երթևեկող բազմաթիվ առևտրական
խումբեր:

XVII—XVIII դարերում քաղաքային աշխույժ կյանք ապրեց Երեվանը: Այստեղ զարգացան և՛ արհեստագործությունը, և՛ առևտուրը Երևանում գործում էին մի քանի տասնյակ արհեստներ, որոնցից առանձնապես արդյունաբերող նշանակություն ունեին կաշեգործությունը, ջուլհակությունը, հյուանությունը, դերձակությունը, դինագործությունը, պղնձագործությունը և այլն: Երևանի կաշեգործները կարող էին պատրաստել տարեկան ավելի քան 30000 մեծ և փոքր կաշի, իսկ ապակեգործները՝ օրական շուրջ 200 ապակյա ամանեղեն: Երևանը դարձել էր նաև տարանցիկ առևտրի կենտրոններից մեկը:

Արևելյան Հայաստանում, Երևանից բացի, առևտրի և արհեստագործության մեջ աչքի ընկնող դեր էին խաղում այնպիսի քաղաքներ որ ավաններ, ինչպիսին էին Նախիջևանը, Գյումրին, Կարբին, Ագուլիսը, Օրդուբադը և այլն:

XVII—XVIII դարերի քաղաքային բնակչությունն իր սոցիալական կազմով խայտաբղետ էր, սակայն նրա հիմնական մասը կազմում էին արհեստավորներն և առևտրականները: Այս երկու խավից հետո քաղաքի բնակչության մեջ զգալի թիվ էին կազմում նաև սևագործ բանավորներն ու այգեպանները կամ այգեգործները: Վերջիններս փաստորեն մասնագիտացած զբաղմունքի տեր մարդիկ էին ու վիճակագրական փաստաթղթերում համարվում էին արհեստավորներ: Քաղաքներում ապրում էին նաև կալվածատիրական տարրեր ու հոգևորականներ:

XVII դարի երկրորդ կեսից դադարում է քաղաքային բնակչության արտագաղթը և արհեստավորներն ու առևտրականները նորից բնակություն են հաստատում Հայաստանի քաղաքներում և քաղաքատիրական ավաններում, օրինակ՝ Կարինում, Կարսում, Վանում, Երևանում, Գյումրիում, Նախիջևանում և այլուր:

Այդ մասնակի երևույթ չէր: Դա վկայում է Հայաստանում XVII—XVIII դարերում առաջացած մի նոր խավի՝ քաղաքային դասի, կամ ինչպես Արևմուտքում էին անվանում, երրորդ դասի ձևավորման մասին:

Համքարություններ կամ եղբայրություններ Քաղաքային դասը վերոհիշյալ դարերում ստեղծել էր նաև իր կազմակերպությունները՝ համքարությունները կամ եղբայրությունները: Այդ կազմակերպությունների նպատակն էր՝ պաշտպանել իրենց անդամներին մրրցակցությունից և օգնել նրանց դժբախտ դեպքերում: Արևմտյան Հայաստանում նրանք կոչվել են էսնաֆություններ, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ համքարություններ: Այդպիսի կազմակերպություններ եղել են Կարինում, Քաղեշում, Վանում, Երևանում, Նախիջևանում և այլ քաղաքներում:

Յուրաքանչյուր առանձին արհեստով զբաղվող արհեստավորները

միանում էին մի ընկերության մեջ և կազմակերպում իրենց համաքարությունը: Եղել են քաղաքներ, օրինակ՝ Կարինում (էրզրում), որտեղ բոլոր համաքարությունները միավորվել և ստեղծել են իրենց համաքաղաքային ընկերությունը կամ, ավելի ճիշտ, բոլոր համաքարությունների ընդհանուր վարչությունը: Կարին քաղաքի էսնաֆությունները հասել են այն բանին, որ «խոհական արհեստավորները», ինչպես ասված է Կարինի դարբինների համաքարության կանոնադրության մեջ, քաղաքի «բարեկարգ իշխան աղայի» հետ մշակեն քաղաքի ներքին կյանքին վերաբերող կանոններ: Նրանք ձեռք են բերել անհնազանդ արհեստավորներին և առևտրականին պատժելու, տուգանելու, նույնիսկ խանութը կամ արհեստանոցը ձեռքից առնելու և նրան դուրս վճնդելու իրավունք: Նրանք իրենց վրա են վերցնում համաքարության անդամներից հարկեր ավաքելու և պետական գանձարան մուծելու պարտավորություն, առատելով բնակչությանը թուրքական հարկահանների կամայականություններից և կեղեքումներից:

Համաքարությունների ներքին կյանքում տիրապետող են լիզել որոշ անոկրատական սկզբունքներ. նրանց անդամները իրավահավասար են լիզել և մասնակցել են ընկերությանը վերաբերող հարցերի բննարկմանն ու լուծմանը: Դրա հետ միասին նրանք պարտավոր էին ենթարկվել համաքարության որոշումներին և սրբությամբ պահպանել նրա ներքին կարգն ու կանոնը:

ԳԼՈՒԽ XIV

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԻՋԲՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

I ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ XI—XVIII ԳԱՐԵՐՈՒՄ

Մասշին հայ գաղթավայրերը

Հայ բնակչության արտագաղթը հայրենիքից դեպի օտար երկրներ սկսվել է սելջուկյան արշավանքներից կամ մոնղոլական տիրապետությունից առաջ: Դեռևս VI դարից սկսած Բյուզանդական կայսրությունը հատկապես տեղահանել է իրենց հայրենիքից և բնակեցրել կայսրության հատկապես վայրերում: IX դարում, երբ Վասիլ (Բարսեղ) I կայսեր զորքերը Փոքր Հայքում և Մեծ Հայքի արևմտյան գավառներում ճնշում են պալլիկյան շարժումը, հազարավոր հայերի բռնությամբ տեղահան են անում և բնակեցնում կայսրության հյուսիս-արևմտյան սահմանագլխին, հատկապես Մակեդոնիայում: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած Բալկանյան

երկրներում՝ Բուլղարիայում, Հունաստանում և Ռումինիայում հիմնվու են հայկական գաղթավայրեր:

X—XI դարերում, ինչպես և հետագայում, Հայաստանից բնակչու թյունը մեծ զանգվածներով տեղափոխվում է Փոքր Ասիայի արևելյան և Սերբիայի հյուսիսային նահանգները ու այդ վայրերում հիմնում հայ կական բազմամարդ գաղութներ: Ժամանակի ընթացքում այդ գաղթավայրերում հայերը այնքան են բազմանում, որ այդպիսի վայրերը փաստորեն դառնում են հայաբնակ շրջաններ: Այդպիսի գաղթավայրերի թվին են պատկանել Սեբաստիան, Մարաշը, Ամիդը, Եդեսիան, Մալաթիան և այլ քաղաքներ՝ իրենց ընդարձակ գավառներով: Այս գաղթավայրերը, լինելով անմիջապես Հայաստանին սահմանակից կամ շատ մոտիկ, սկսած իրենց առաջացման ժամանակից մինչև XX դարը, համարյա մշտապես պահպանել են իրենց գոյությունը և հանդիսացել են կուլտուրայի, երբեմն էլ քաղաքական կյանքի կենտրոններ:

XI դարից սկսած հայկական գաղթավայրեր են հիմնվել նաև Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին: Սելջուկների կողմից Անի քաղաքի գրավումից և կողոպտումից հետո, XI դարի երկրորդ կեսից, այդ քաղաքի և նրա շրջակայքի բնակչության մի մասը հեռացավ հայրենի երկրից: Անեցիների հետ նաև ուրիշ շատ հայեր գնացին դեպի Կասպից ծովի հյուսիսային ափերը և հաստատվեցին այդ վայրերում:

Հետագայում, երբ մոնղոլները տիրացան Հայաստանին, Անիից շուրջ 40000 գաղթական հայեր շարժվեցին դեպի Աստրախան և Սարայ քաղաքները: XIII դարի երկրորդ կեսին այդ վայրերի հայկական գաղութներն ավելի բազմամարդ դարձան և իրենց ձեռքը վերցրին առևտուրն ու արհեստագործությունը: Հին ժամանակներից սկսած, առավելապես XI դարից, հայկական գաղթավայրեր են հիմնվում Վրաստանում և Անդրկովկասի այլ վայրերում:

Ղրիմի հայկական գաղթավայրերը Հայկական խոշորագույն գաղթավայրերից մեկը եղել է Ղրիմի թերակղզու հարավ-արևելյան ծովափնյա շրջանը: Եղած տեղեկությունները վկայում են, որ XI դարի վերջերից և XII դարի սկզբներից հայերն սկսել են բնակություն հաստատել Ղրիմի առանձին շրջաններում: Հայերի գաղթը դեպի Ղրիմ ավելի մեծ թափ է առնում XIV դարում: Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին բնակված հայերը 1299 թվականին պատվիրակություն են ուղարկում Ջենովա՝ կառավարությունից Ղրիմ տեղափոխվելու և այնտեղ բնակություն հաստատելու թույլտվություն ստանալու համար: Ջենովայի կառավարությունը բավարարում է պատվիրակության խնդրանքը:

Մի քանի տասնյակ հազար հայեր 1330 թվականին դուրս են գալիս Սարայ-Բերկեից ու Աստրախանից և զենքով իրենց համար ճանապարհ

այդում դեպի Ղրիմ, քանի որ փորձում էին նրանց թույլ շտալ այնտե-
րից հեռանալու: XIV դարի կեսերին Ղրիմի արևելյան ափերին արդեն
պմահազար հայեր էին բնակութուն հաստատել: Նրանք բնակվել էին
Սոդոսիա կամ Կաֆա քաղաքում, հիմնել նոր քաղաք, որն անվան-
վել է Սուրխաթ, նրա բնակիչները գերազանցապես հայեր են եղել:
Սուրբ հիմնել են մի շարք գյուղեր, ավաններ, եկեղեցիներ, վանքեր,
սրբոցներ: XIV դարի երկրորդ կեսին հայերի թիվը Ղրիմում հասել է
մոտ քառասուն հարյուր հազարի, միայն Կաֆա քաղաքում ապրել են շուրջ
100000 հայեր: Այդ էլ հիմք է տվել ժամանակակիցներին այդ շրջանն ան-
վանել «Սովաչին Հայաստան»:

Ղրիմում գրված «Հայսամավուրքի» գրիչը իր հիշատակարանում հիաց-
աբով հաղորդում է, թե «Հայնժամ զօրացաք մեք և բազմացաք, և շի-
նայաք զգյուղ և զգավառս, իշխանք և ազնվականք ի Ղարապազարեն
և ի սալ մինչև ի Սուրխաթ և ի Ֆեոդոսյա, ի լեբինս և ի դաշտս լի արա-
խովանորեյուք և շինեցաք տունք 100 000 և զեկեղեցիս հազար»:

Հայերը XIV—XV դարերում զգալի դեր են խաղացել Կաֆայի, Սուր-
խաթի և այլ քաղաքների ու գավառների պաշտպանության գործում:
Նրանք Կաֆայում ստեղծել են իրենց ոստիկանությունն ու զինվորական
կառույցները, պարսպապատել են քաղաքը անակնկալ հարձակումներից
պաշտպանելու համար և այլն: Նրանք Ղրիմում ստեղծել են կուլտուրա-
կան հաստատություններ, օրինակ, 1338 թվականին Հովհաննես վար-
դապետ Սեբաստացին վերաշինում է սբ. Խաչի վանքը և այնտեղ կաղ-
նակելովում ճեմարան, այսինքն՝ բարձր տիպի դպրոց և գրչատուն:
Դպրոց և գրչատուն են հիմնվում նաև սբ. Անտոն վանքին կից և այլ
մասերում: Այդ դպրոցներում ու գրչատներում գրվել ու արտագրվել են
մի շարք գրքեր, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են մինչև մեր օրե-
րը և հանդիսանում են հայկական միջնադարյան կուլտուրայի արժեքա-
գույն կոթիղներ:

Ղրիմի հայկական գաղութը իր բարգավաճման շրջանն է ապրել
XIV—XV դարերում: XV դարի երկրորդ կեսին, երբ Ղրիմի վրա կախ-
ված է օսմանյան նվաճման սպառնալիքը, հայերի զգալի մասը աստի-
ճաբար հեռանում է Ղրիմից և գնում Արևմտյան Ուկրաինա ու Լե-
ստան:

**Արևմտյան Եվրո-
պայի հայկական գա-
ղութները**
Վաղ ժամանակներից հայերը առևտրական կապեր
են ունեցել Արևմտյան Եվրոպայի հետ, իսկ հայ
առևտրականներից ոմանք բնակութուն են հաստա-
տել Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Նիդեռլանդիայի քա-
ղաքներում: XI դարի վերջերից դեպի այդ երկրներ հայերի գաղթն ավելի
սակավորվել է դառնում, իսկ XIII—XV դարերում Հայաստանից և Կի-
լիկիայից սասնյակ հազար հայեր գնում են դեպի Արևմուտք և հայկա-

կան գաղթավայրեր հաստատում եվրոպական շատ երկրներում: Դրանցից նշանավոր են եղել Վենետիկում, Զենոպոլսում, Հոոմում, Ֆլորենցիայում, Պիզայում, Բերուչում, Մարսելում, Բրյուսելում, Ամստերդամում հիմնված գաղութները:

Արևմտյան Եվրոպա գաղթած հայերը բնակություն են հաստատում համարյա թե միայն քաղաքներում, որովհետև նրանք գերազանցապես առևտրականներ ու արհեստավորներ են եղել, որոշ մասն էլ հոգևորականներ: Այդ գաղթավայրերից մի քանիսը XV դարից սկսած զգալի դեր են խաղացել հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի դարգաճման գործում, նպաստել նրա կուլտուրական կյանքի վերելքին: Նրանցից առաջին հերթին հիշատակության արժանի է Վենետիկի գաղութը:

Հայ և օտարազգի մի քանի պատմաբաններ Վենետիկի հայկական գաղութի հիմնադրման սկիզբը համարում են XI դարը, բայց մինչև XI դարը այն սակավամարդ է եղել: Այդ ժամանակներից գաղութը բամբակամարդ է դառնում, հիմնում է իր հաստատությունը, որը կոչվել է «Հայոց առև»: Գաղութը ավելի է բարգավաճում հետագա դարերում էրբ հայերը իրավունք են ձեռք բերում բնակություն հաստատելու Վենետիկի կենտրոնական մասերում և խանութներ ու արհեստանոցներ ունենալու այդ տեղերում:

Արևմտյան Եվրոպայում երկրորդ կարևորագույն հայկական գաղութը եղել է Ամստերդամի գաղութը: Այնտեղ նույնպես XVI—XVII դարերում կենտրոնանում են մեծ թվով հայ առևտրականներ ու արհեստավորներ, հիմնում իրենց հաստատությունները և խոշոր դեր խաղում հայկական տպագրության կազմակերպման գործում: Այս բնագավառում նշանավոր գործ է կատարել նաև Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում հիմնված հայկական գաղութը: Այդ գաղթավայրերը եղել են այն առաջնօրյա շախմատները, որտեղ սկզբնավորվել, կազմակերպվել և դարգացել է հայկական տպագրությունը:

Գաղթավայրերում հուշակ են ձեռք բերում հայ արհեստավորները գյուտարարները, օրինակ՝ Վենետիկում հայտնի է դառնում Անտոնիո Սուրյան անունով մի հայ, որը հնարում է ջրասույզ եղած նավերը և հատակից հանելու հարմարանք, և Վենետիկի ծերակույտը 30 տարով առաջ գործի մենաշնորհը նրան է տալիս: Վերոհիշյալ գաղթավայրերը սերտ կապ են հաստատել ինչպես մյուս գաղթավայրերի, այնպես էլ բուն Հայաստանի բնակչության հետ, օժանդակել են տպագրված գրականությանը հայրենիք տեղափոխելուն և նոր, առաջավոր գաղափարները հայ ժողովրդի մեջ տարածելուն:

Ուկրաինայի և Լե-
հաստանի հայկա-
կոն գաղթավայրե-
րը

Հայկական խոշոր գաղթավայրեր են հիմնվում Արևմտյան Ուկրաինայում, ավելի ճիշտ՝ Գալիցիայում, Մոլդավիայում, Բուկովինայում, Կամենեց-Պոդոլսկում, Տրանսիլվանիայում, Վալախիայում, ինչպես և Հունգարիայի ու Բուլղարիայի տարբեր վայրերում: Հայերը իշխալ վայրերն են գաղթել դեռևս XI դարից և սերտ հարաբերությունների մեջ մտել Կիևյան Ռուսիայի հետ: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ Գալիցիայի ռուս իշխան Դմիտրին 1067 թվականին հայերին բռավիրել է իր մոտ լեհերի դեմ կռվելու համար:

XI դարում ապրած Թեոդոսիոս Պեչորացու «Վարքի» մեջ պատմըվում է նրա և Կիևում հաստատված հայերի միջև մղված դավանաբանական վեճի մասին, իսկ XII դարի սկզբներին՝ Վլադիմիր II Մոնոմախի իշխանության օրոք (1113—1126) Կիևում կառուցվել է հայկական յարաշեն եկեղեցի:

XIII դարի վերջերին՝ մոնղոլ-թաթարների տիրապետության օրոք, սլավոնացի, հատկապես նրա քաղաքներից, բազմահազար հայեր լողթևցին դեպի Ուկրաինա և նրան մերձակա երկրներ: Հետագայում, ստեպապես XV դարում, հարյուր հազարավոր հայեր գնացին այդ երկրներ նաև Ղրիմից, Կիլիկիայից և այլ վայրերից: Հայ բնակչության արդիսի ներհոսանքի հետևանքով Ուկրաինայի Լվով, Կամենեց-Պոդոլսկի, Ակկերման, լեհական Ռաշկով, Ստանիսլավ, Տրանսիլվանիայի Ելժաբեթապոլիս, Կեոլա, Բուկովինայի Չերնովեց, Սերատ, Սուչավա, Սոլոգավիայի Քիշնև, Բուլղարիայի Վառնա ու ծովափնյա այլ քաղաքներում հիմնվեցին բազմամարդ հայկական գաղութներ: Առանձին քաղաքներ և քաղաքատիպ ավաններ ու գյուղեր են հիմնադրել հենց իրենք լավրը, օրինակ՝ Կեոլան կամ, ինչպես հաճախ այն անվանել են, Արմուսպոլիսը (Հայաքաղաքը):

Վերոհիշյալ քաղաքներում և նրանց շրջակա գյուղական վայրերում կրոնորոնանում են մեծ թվով հայեր: Որոշ ուսումնասիրողներ այդ վայրերում XVI—XVIII դարերում բնակություն հաստատած հայերի թիվը ասելով են 400 հազարից մինչև 500 հազար: Դա այնքան էլ անհավանական չէ:

Եվրոպայի վերոհիշյալ երկրներում հաստատված հայկական գաղթավայրերի այդքան բազմաքանակ բնակչությունը բաղկացած էր սոցիալական տարբեր խավերից՝ արհեստավորներից, առևտրականներից, գյուղացիներից, ազնվականներից և այլն: Հայերը աչքի ընկնող դեր են կատարել այդ երկրների տնտեսական և կուլտուրական կյանքում: Լվովի, Կամենեց-Պոդոլսկի, Ռաշկովի, Եղիսաբեթապոլսի, Կեոլայի (Արմենոպոլ) և այլ քաղաքների հայկական գաղութները լեհական և այլ իշխանություններից ձեռք են բերում իրենց ներքին կյանքը կառավարե-

լու համար սեփական օրգաններ և կուլտուրական հաստատություններ ստեղծելու իրավունք: Նրանք ունեին իրենց առանձին վոյթը, այսինքն քաղաքագլուխը, կառավարիչը՝ իր տեղապահով, 12 հոգուց բաղկացած աղա-դատավորների կոլեգիա և 40 հոգուց կազմված պատվավոր-աղբարների հանձնաժողով:

Եղիսաբեթապոլսում, Լվովում, Կամենեց-Պոդոլսկում ապրող հայերը իրենց դատական գործերը վարում էին մեծ մասամբ հայկական օրենսգրքերով դեռևս XIV դարից սկսած:

1518 թվականին լեհական թագավոր Սիգիզմունդ III-ը հայերի պահանջում է պետությունը ներկայացնել իրենց օրենսգրքով: Նրանք կազմում են օրենքների մի ժողովածու, որի մեջ մտցնում են հայկական եկեղեցական կանոններից և Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքից» բազմաթիվ հոդվածներ, թարգմանում լատիներեն և ներկայացնում թագավորին: Սիգիզմունդ III-ը աննշան փոփոխություններով հաստատում է հայերի կազմած օրենքների ժողովածուն և նրանց իրավունք տալիս դրանով ղեկավարվել: Հայերի հիմնած գաղթավայրերում օրինակ՝ Լվովում, Եղիսաբեթապոլսում, Կամենեց-Պոդոլսկում, Կեռլայում, Ռաշկովում և այլուր, եղել են հայկական դպրոցներ, գրչատներ, դպրատներ, բազմաթիվ վանքեր և կուլտուրական այլ հաստատություններ: XVII դարում Լվովում հիմնվում է հայկական տպարան: Այս տպարանում տպվել և գրչատներում ձեռքով արտագրվել են մի շարք հայերեն գրքեր, որոնց մի մասը ուղարկվել է նաև Հայաստան: Լվով հայ մտավորականության և հայկական դպրոցի սաների ջանքերով XVII դարում նորից վերակենդանանում է հայկական թատրոնը:

Հայկական վերոհիշյալ գաղթավայրերի բնակչությունը XVIII դարընթացքում աստիճանաբար նվազում է, և նրանցից շատերը դադարում են հայ բնակչության կենտրոնավայրեր լինելուց: Դրա պատճառը մասամբ այն էր, որ սկսած XVII դարի երկրորդ կեսից դադարեց հայեր հոսանքը դեպի այդ վայրերը, իսկ նախորդ դարերում եկածները, շփմամբ մտնելով տեղական բնակչության հետ, յուրացնում են նրանց նիստուկացը, լեզուն, կուլտուրան, կորցնում իրենց ազգային հատկանիշները և ձուլվում նրանց հետ: Փոքր դեր չեն խաղացել այդ գործում նա դավանաբանական վեճերը և կաթոլիկական եկեղեցին, որն ամեն կերպ ջանում էր իրեն ենթարկել հայերին և նպաստել նրանց ձուլմանը: XVII դարի երկրորդ կեսին այդ հարյուր հազարավոր բնակչություն ունեցող գաղթավայրերում մնացել էին աննշան քանակությամբ հայեր, որոնք այլևս ի վիճակի չէին որևէ դեր խաղալ իրենց ժողովրդի կուլտուրական և քաղաքական կյանքում:

**Կոստանդնուպոլսի
և Թուրքիայի գաղ-
թավայրերը**

Հայկական խոշոր և հին գաղթավայրերից են նաև Կոստանդնուպոլիսն ու Փոքր Ասիայի ծովափնյա մի քանի այլ քաղաքներ՝ Զմյուռնիան կամ Իզմիրը, Տրապիզոնը և այլն: Կոստանդնուպոլսում շատ հաճախ էր բնակություն են հաստատել դեռևս Բյուզանդական կայսրության տիրապետության ժամանակաշրջանից:

VII—VIII դարերից սկսած բազմաթիվ հայ ազնվականներ անյուրեղ են Բյուզանդիա և բնակվել նրա կենտրոնական քաղաքներում, ատկապես Կոստանդնուպոլսում: Հայ իշխաններից շատերը բյուզանդական կայսրերի պալատներում վարել են բարձր պաշտոններ և այն ատտիճանի ազդեցիկ դիրք են ձեռք բերել, որ տիրացել են կայսրության յոհին: Այդ ժամանակներից ի վեր Կոստանդնուպոլսում բնակություն են հաստատել բազմահազար հայեր և հիմնել Կոստանդնուպոլսի հայկական գաղութը, որտեղ XVII—XVIII դարերում հարյուր հազարավոր հայեր են ապրել:

Հիշյալ հայկական գաղութները ղգալի դեր են խաղացել հայ ժողովրդի և հատկապես նրա արևմտահայ հատվածի կուլտուրական ու քաղաքական կյանքում: Նրանք, մյուս հայկական գաղութների հետ համեմատած, ավելի մոտ են եղել Հայաստանին և սերտ կապ են պահպանել նաև հայրենիքում ապրող հայ բնակչության հետ: Այդ հանգամանքը նրանց դարձրել է կենսունակ ու հարատև:

Այդ գաղութների, մասնավորապես Կոստանդնուպոլսի գաղութի, ուր բնակչությունը բաղկացած է եղել սոցիալական տարբեր խավերից, որոնց մեջ իրենց բազմամարդկությամբ աչքի են ընկել արհեստավորները և մշակները: Արհեստավորներն ունեցել են իրենց ընկերությունները, որոնք անվանվել են էսնաֆություններ: Արհեստավորներից մշակներից, այսինքն՝ սևագործ բանվորներից հետո, այդ գաղութներում ղգալի քանակություն են կազմել առևտրականները, որոնք նույնչպես ունեցել են իրենց ընկերությունները:

Առանձին խավ էին կազմում այսպես կոչված ամիրաները կամ լիզանավորները, որոնք մեծ քանակությամբ հարստություն, հատկապես դրամ էին կուտակել և ղբաղվում էին գերազանցապես վաշխառություններով: Ամիրաները հաճախ հանդես էին գալիս որպես թուրքական պետության վարկավորողներ և դրանով իսկ սուլթանության հետ միասին դառնում ժողովրդի շահագործողներ ու կեղեքողներ:

Պարսկաստանի շատ վայրերում հայ բնակչությունը շատ հին պատմություն ունի: Հայտնի է, որ դեռևս IV դարում պարսից Շապուհ թագավորը Հայաստանից տասնյակ հազար մարդկանց բռնի կերպով տեղափոխեց Պարսկաստան: Հայ բնակչության այդպիսի գաղթեցումներ դեպի Պարս-

**Պարսկաստանի
հայկական գաղութը**

Պարսկաստանի շատ վայրերում հայ բնակչությունը շատ հին պատմություն ունի: Հայտնի է, որ դեռևս IV դարում պարսից Շապուհ թագավորը Հայաստանից տասնյակ հազար մարդկանց բռնի կերպով տեղափոխեց Պարսկաստան: Հայ բնակչության այդպիսի գաղթեցումներ դեպի Պարս-

կաստանի խորքերը կատարվել էն նաև հետագա դարերում: Սակայն հայկական գաղթավայրերի առաջացումը Պարսկաստանում տեղի է ունենում ավելի ուշ դարերում, առանձնապես XVII դարում: Այդ գաղութներից առավել նշանավոր է պարսկական Սպահան քաղաքի արվարձաններից մեկում հիմնված Նոր Զուղան: Այստեղ հայերի բնակության մասին տեղեկություններ կան սկսած XVI դարի 50-ական թվականներից, բայց նրա հիմնադրումը տեղի է ունեցել Շահ-Աբաս I-ի օրոք:

XVII դարի երկրորդ կեսին. Նոր Զուղայի հայկական գաղութը ծաղկման շրջան էր ապրում, նրա բնակչության թիվը հասել էր մի քանի տասնյակ հազարի: Եվրոպական ճանապարհորդներից մեկը՝ Զոնսոնը, նշել է, որ Սպահանի արվարձան Նոր Զուղան ունեցել է 12 000 ընտանիք, այսինքն՝ 50—60 հազար շունչ, իսկ եթե հաշվենք նաև նրան մոտիկ և նրա հետ կապված հայկական գյուղերի բնակչությունը, ապա հայկական այդ գաղթավայրի բնակչությունը հարյուր հազարից ավելի է եղել: Առանձնապես աչքի է ընկել խոշոր վաճառականների դասը, որ իր առևտրական գործունեությամբ կապված է եղել բազմաթիվ երկրների հետ, խոշոր դեր է խաղացել Արևելքի և Արևմուտքի միջև առևտրազարգացման գործում: Մեծ թիվ են կազմել նաև միջին ու մանր առևտրականները: Այդ երկու խավերից ավելի բազմամարդ են եղել արհեստավորական և գյուղացիական խավերը, որոնք նույնպես իրենց լուծակ են դրել Սեֆևյան Պարսկաստանի արհեստագործության և գյուղատնտեսության զարգացման գործում:

Նոր Զուղայի բնակչությունը, հատկապես առևտրականները, սերտորեն կապված էին Հայաստանի հետ և արձագանքում էին նրա ազատագրական պայքարին: Ինչպես պատմական աղբյուրներն են վկայում Նոր Զուղայի մի քանի խոշոր առևտրականներ անմասն չեն մնացել XVII դարի առաջին կեսին Արևելյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական պայքարում: Խաչատուր Զուղայեցին հաղորդում է, որ նոր Զուղայի խոշոր առևտրականներ Հարություն Շեհրիմանյանցին և էմինիազ-ազլի խոշա Մինասյանցին Նադիր շահը կասկածել է հայերի և վրացիների կազմակերպած ըմբոստացումների հրահրման մեջ: Նրա հրամանով նրանց կենդանի-կենդանի այրել են խարույկի վրա:

Ավելի սուր ու հարատև է եղել գաղութի սոցիալական տարրերի խավերի միջև մղված պայքարը: Իեմոկրատական տարրերը ոտքի է ելել խոշոր վաճառականների և բարձրաստիճան հոգևորականների դեմ որոնք գաղութի ղեկավարությունն իրենց ձեռքն էին պահում և ճնշում ու կեղեքում աշխատավոր բնակչությանը: Այդ պայքարի ցայտուն արտահայտությունն է XVII դարի առաջին կեսին Թոմասի գլխավորությամբ սկսված շարժումը: Խաչատուր Զուղայեցին պատմում է, որ Շահ Սեֆի I-ի օրոք (1628—1642) Նոր Զուղայում Թոմաս անունով մի մարդ

վստում է ժողովրդի մեջ քարոզել քրիստոնեական եկեղեցու համար անբնորոշների գաղափարներ, որոնք հավանություն են գտնում շատ մարդկանց կողմից և առաջ բերում բուռն վեճեր: Թոմասի քարոզած գաղափարները խիստ հակակրոնական բնույթ ունեին և իրենց սուր ծայրով սողղված էին շահագործողների և հատկապես հոգևորականների դեմ: Խաչատուր Զուղայեցու ասելով, նա մերժում էր խաչը, պատարագը և սողորդությունը, արհամարհում էր առաջնորդներին, վարդապետներին, լահանաներին և նրանց բոլորին համարում խաբեբաներ:

Մինհոգում, այսինքն՝ ժողովում, որը կայացել է 1642 թվականին, սոր Զուղայի մեծամեծները պախարակել են Թոմասին, աշխատել են նրան խրատել, բայց, ըստ երևույթին, նա չի հրաժարվել իր գաղափարներից: Թե ինչ վախճան է ունեցել Թոմասի գլխավորած շարժումը, ուղտնի չէ, պատմագիրն այդ մասին լռում է: Միայն հետագա դեպքերից երևում է, որ 1642 թվականի ժողովից որոշ ժամանակ անց, Շահ-Սուլեյման I-ի օրոք (1667—1694), նոր Զուղայում նույնպիսի մի շարժում է սկսվում Տեր-Օհան արեղայի գլխավորությամբ: Այս նշանակում է, որ սկսված սոցիալական այդ պայքարը, թեև կրոնական գունավորումով, շարունակվել է մինչև XVII դարի երկրորդ կեսը և ընդգրկել միայն քաղաքային, այլև հայկական գյուղերի բնակիչներին: Այդ երևում է նրանից, որ Օհանի գործունեությունը կենտրոնը եղել է նաև վերա գավառը, որտեղ բազմաթիվ հայկական գյուղեր են եղել: Օհանին աջակցում էին ննթարկում, արքայություն, բանտարկում, բայց շեն կարողանում կասեցնել նրա պայքարը:

Նոր Զուղայի հայկական գաղութը XVII—XVIII դարերում խոշոր դար է խաղացել հայկական կուլտուրայի զարգացման գործում: Այնտեղ XVII դարի առաջին կեսերին հիմնադրվում է մի դպրոց, որը Խաչատուր Զուղայեցին անվանում է համալսարան: XVII դարի երկրորդ կեսին կրում են գործել այլ դպրոցներ, որոնցից նշանավոր է եղել Կոստանդին Կարժապետի գլխավորած դպրոցը: Այնտեղ դասավանդվել են աշխարհիկ խոսություններ և գերազանցապես հաշվողական առարկաներ: Դասախոսները կատարվել է պարզ և հասկանալի լեզվով, համարյա աշխարհայար:

Դեռևս XVI դարում հայ առևտրականները հենակետեր են ստեղծում հնդկական հինավուրց քաղաքներում՝ Մադրասում, Բոմբեյում, Սեյդաբադում և այլուր: Մադրասում հայկական եկեղեցի է կառուցվել 1547 թվականին, քաղաքի հնամենի մասը կոչվել է հայ Թոմասի անունով: Սուրաթ քաղաքում հայերի ապրանքարեր կան 1666 թվականից, իսկ այդ քաղաքի հայ առևտրական խոշա Փանոս Քալանթարյանը 1688 թվականին պայմանագիր է կնքել անգլիական առևտրական ընկերության հետ:

Թեև Հնդկաստանի հայկական գաղութներից մի քանիսը հին սլաւոնական ունեն, բայց նրանք սկսում են աճել ու զարգանալ միայն XVII դարում: Այդ ժամանակ է, որ հայերը լայն գործունեություն են ծավալում Մադրասում, Բոմբեյում, Հայդարաբադում, Կալկաթայում և Հընդկաստանի այլ քաղաքներում: Հայ առևտրականները ակտիվ մասնակցություն են ունենում Կալկաթա քաղաքի հիմնադրմանը, որը տեղի ունեցել 1690 թվականին:

Հնդկաստանում հիմնված հայկական գաղութները նույնպես բազմաթիվ ընկերություն են ունեցել: Առանձին տեղերում բնակչությանը տուանյակ հազարների է հասել: Բայց, ի տարբերություն հայկական շատ այլ գաղթավայրերի, այստեղի բնակիչները գերազանցապես առևտրականներ են եղել և քիչ թվով՝ արհեստավորներ:

Հնդկահայերը խոշոր դեր են խաղացել Հնդկաստանի տնտեսական կյանքում և ակտիվ կերպով մասնակցել են անգլիական գաղութարարների դեմ հնդիկ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարին: Բենգալիայում 1763 թվականին անգլիացիների դեմ բռնկած ապստամբության ժամանակ հնդկական ղինված ուժերի մի քանի հրամանատարներ հայեր են եղել, նույնիսկ ընդհանուր հրամանատարությունն ձեռքն է վերցրել Գրիգոր Հարությունյանը, որին անվանել են Գործխան:

Մեծ է եղել Հնդկաստանի հայկական գաղութների դերը հայկական ազատագրական պայքարի կազմակերպման և հայերի քաղաքական մտքի մեջ նոր դեմոկրատական ու առաջադիմական գաղափարներ արմատացնելու գործում:

Հայ ժողովրդի կուլտուրայի բնագավառում Հնդկաստանի հայկական գաղութները, հատկապես Մադրասի գաղութը, խոշոր ծառայություն են մատուցել: Այնտեղ է առաջին անգամ կազմակերպվել և դրված հայկական պարբերական մամուլի հիմքը: 1794 թվականին Մադրասում է լույս տեսել հայերեն առաջին թերթը՝ «Ազդարար»-ը:

2. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԻՋՐՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՄԻՆՉԵՎ, XVIII ԴԱՐԸ

Հայ-ռուսական մերձեցման վաղ շրջանը

Հայերի և ռուսների հարաբերությունների սկիզբը դրվել է X—XI դարերում: Սկզբում դրանք էպիզոդիկ բնույթ են ունեցել: Հայերը ռուսների մասին առաջին տեղեկություններն ստացել են ռուսական ջոկատներից, որոնք կա՛մ բյուզանդական բանակի կազմում, կա՛մ այլ առիթով եկել են Հայաստան և անդրկովկասյան երկրներ:

Դեռևս Քյուղանդական կայսրության կողմից Մակեդոնիա և Սև ծովի արևմտյան ափեր տեղափոխված հայերից շատերը թափանցում էին Մուղավիա, Վալախիա, Կամենեց-Պոդոլսկ ու այլ շրջաններ և XI դարում սերտ հարաբերությունների մեջ մտնում կիևյան ռուսների հետ: Երկրի և Կիևյան Ռուսիայի կապերը տարբեր ձևեր են ունեցել, բայց ստաշին հերթին կրել են տնտեսական բնույթ:

Հայ առևտրականների քարավանները X—XIII դարերում թափանցել են մերձվոլգյան և մերձդնեպրյան քաղաքները, հասել մինչև Նովոգորոդ: X դարի արաբ մատենագիր Իբն-Ֆադլուլի վկայությամբ, սլավոնական մի իշխանի վրանի հատակը ամբողջությամբ ծածկված է եղել սլավական բազմերանգ գորգերով:

Հայ առևտրականների հետ միասին Ռուսաստան են գնացել նաև այ բժիշկներ և ճարտարապետ-արհեստավորներ: Հայտնի է, որ Վլադիմիր II Մոնամախի օրոք (1113—1126) նրա արքունիքի պալատական միջև հայ է եղել: Ակադեմիկոս Գրեկովն իր աշխատություններում սրբաբանում է, որ Ռոստով-Սուդզալյան իշխանության ենթակա վայրերում տնտեսված ճարտարապետական հուշարձանների վրա որոշակիորեն կատվում է հայկական ճարտարապետության ազդեցությունը: Ռուսական կուլտուրական կապերը այդ վաղ շրջանում արտահայտվել են նաև նկարչական արվեստի և թարգմանչական գրականության բնավառներում: Նովգորոդի տաճարներից մեկի պատերի վրա նկարված է եղել Գրիգոր Լուսավորչի և Հռիփսիմե կույսի պատկերները, իսկ Մոսկվայի Վասիլի Երանելու տաճարի մի խորանը կոչվել է «Գրիգորի ալոց»՝ Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Անի քաղաքի XIII դարի եկեղեցիներից մեկի որմնանկարների հեղինակը եղել է ռուս նկարիչ: Վերոխոջալ դարերում հայերենից ռուսերեն են թարգմանվել «Գրիգոր Պարկևի վարքը» և «Հռիփսիմե կույսի վարքաբանությունը», իսկ ռուսերենից հայերեն՝ «Բորիսի և Գլեբի վարքաբանությունը»:

Այդ կապերը հանգեցրել են այն բանին, որ XII դարում Սանահնի վանքի վանահայր Գրիգոր Տուտեորդին կաթոլիկության և հունական եկեղեցու հալածանքների դեմ պայքարելու համար խորհուրդ է տալիս արտոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղային՝ հենվել «քրիստոնեության պատվոք մեծափառ ռուսական եկեղեցու վրա»: Պատմական աղբյուրները փոխառված են, որ 1009 թվականին կիևյան ռուս իշխանները Մուղավիայում և Կիևին մոտիկ շրջաններում բնակություն հաստատած հայկական ռազմական ուժերին հրավիրում են օգնելու իրենց լեհերի դեմ լուսավոր պայքարում:

Այնուհետև, տեղեկություններ կան, որ X—XIII դարերում ռուսական դորքերի շարքերում հաճախ եղել են հայկական ջոկատներ: Սկզբնական շրջանում, այսինքն՝ XI դարում, այդ ջոկատները կազմված են

եղել Բյուզանդական կայսրության կողմից կայսրության հյուսիս-արևմրայան սահմանները տեղափոխված հայերից, իսկ հետագայում այդ պիսի ջոկատներ արդեն կարող էին կազմակերպված լինել Անիից և Հայաստանի այլ վայրերից Գալիցիա և այլ տեղեր գաղթած հայերից: Հիշատակելի է նաև այն, որ 1410 թվականին տևտոնական ասպետները դեմ մղված մարտերում, Գրյունվալդի ճակատամարտում ռուս զինվորների հետ միասին մարտնչել են հայկական երկու զնդեր: Այսպիսին ե եղել ռուս-հայկական կապերը այդ վաղ ժամանակաշրջանում: Դրան ավելի սերտ և բազմակողմանի են դառնում հետագա դարերում:

Հայ առևտրականները Ռուսաստանում և 1667 թվականի արտոնագիրը

Ռուսական պետության հզորացումն ու ընդարձակումը, մի շարք երկրների հետ նրա սահմանների մերձեցումը մեծ հետաքրքրություն առաջացրե Պարսկաստանում, Անդրկովկասում, Հյուսիսային Կովկասում և այլ երկրներում ապրող հայ առևտրականների մեջ: Նրանք ավելի հաճախ սկսեցին Արևելքից ապրանքներ տեղափոխել Ռուսաստան, իսկ այնտեղից, նոր ապրանքներ ձեռք բերելով, գնալ ուրիշ երկրներ: Այդ բանում մեծ շափով շահագրգռվա էր նաև ռուսական պետությունը: Այդ պատճառով հայ առևտրականների նկատմամբ նա սկսում է վարել խրախուսման ու հովանավորմա բաղաբականություն:

Այդպիսի փոխադարձ շահագրգռվածությունը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում հայ առևտրականների աշխույժ գործունեության համար: Պարսկաստանից, Անդրկովկասից, Լեհաստանից և այլ երկրներից, որտեղ կային հայկական գաղութներ, հայերն սկսում են իրեն առևտրական քարավաններով անցնել Ռուսաստան և առևտուր անել Մոսկվայի, Նովգորոդի, Արխանգելսկի, Աստրախանի և այլ քաղաքներ հետ:

XVI դարում Շամախու հայ առևտրականները Ռուսաստանի հետ առևտուր էին անում: Նույն դարի կեսերին պատերազմական գործողությունների պատճառով ընդհատվել էր նրանց առևտուրը, բայց Շիրվան խանը դիմում է Իվան IV-ին, խնդրելով, որ նա հնարավորություն տա հայ առևտրականներին վերականգնելու իրենց առևտուրը Ռուսաստան հետ: Ցարը հաճույքով ընդունում է այդ առաջարկը, և նրանք նորի վերսկսում են իրենց առևտուրը: Հայերն ամենից շատ իրենց գործունեությունը ծավալել են Աստրախան—Արխանգելսկ երթուղու երկարությամբ, այդ պատճառով հիշյալ ճանապարհը կոչվել է «հայկական»:

Հայ առևտրականները XVII դարում ճանաչված մարդիկ էին ռուսական իշխանների պալատներում և նույնիսկ ցարական արքունիքում: Նրանց համար ռուս պետական գործիչները հանդիսանում էին ոչ միայն լավ գնորդներ, այլև հովանավորողներ ու բարեկամներ: Դրա ապա

այսն է Նոր Զուղայի խոջա Զաքար Սահրադյանի կողմից 1659 թվա-
նին Ալեքսեյ ցարին նվիրված «ալմագե գահը»:

Ռուսական ցարը հաճույքով է ընդունում հայ առևտրականների
որ նվերը և խրախուսում նրանց առևտրական գործունեությունը Ռու-
սաստանում: Նա խոջա Զաքար Սահրադյանին և նրա ընկերներին հանձ-
նարում է ավելի ընդլայնել իրենց առևտուրը Ռուսաստանի հետ և,
տաքսից ու թանկարժեք կերպասեղենից բացի, բերել թանկագին
տրեք, համեմունքներ ու այլ ապրանքներ: Ցար Ալեքսեյը այդ առև-
տրականներին հատկապես պատվիրեց՝ Ռուսաստան հրավիրել հայ
բնակավորների՝ երկրում արհեստագործությանը լայն թափ հաղոր-
վելու համար:

1667 թվականին Մոսկվայում Նոր Զուղայի առևտրականների ներ-
կայացուցիչներ Գրիգոր Լուսիկյանը և Ստեփան Համադանցին ուսա-
տան արքունիքի հետ առևտրական պայմանագիր են կնքում: Այդ պայ-
մանագրի համաձայն ռուսական կառավարությունը՝ «հայ առևտրա-
կաններին, ավելի ճիշտ՝ Նոր Զուղայի առևտրական ընկերությանը պար-
տավորեցնում էր, որ Պարսկաստանի մետաքսը նրանք արտահանեն
Ռուսաստան և նրա մի մասը Ռուսաստանի վրայով ներմուծեն եվրո-
պական մյուս երկրներ: Դրա դիմաց հայ առևտրականներին Ալեքսեյ
ցարը տալիս էր լայն արտոնություններ՝ զանազան ապրանքների առև-
տրի մենաշնորհ, Ռուսաստանում ընկերություններ հիմնելու իրավունք
և այլն: Այդ արտոնությունների հիման վրա էլ Աստրախանում, իսկ
Մոսկվայում նաև Մոսկվայում, կազմակերպվում են հայ առևտրական-
ների ընկերություններ կամ առևտրական տներ:

1667 թվականին ռուսական կառավարության կողմից հայերին
վրած արտոնությունները մեծ շափով խթանեցին հայերի և Ռուսաս-
տանի միջև եղած առևտրա-տնտեսական կապերի ընդարձակումը. հար-
տարավոր հայեր գնացին Ռուսաստանում բնակվելու, իսկ այդ բանը
կատարեց, որ հայերի և ռուսների միջև ավելի խորանան ու զարգանան
վաղուց եղած կուլտուրական կապերը, նախադրյալներ ստեղծեց հե-
տագայում այդ երկու ժողովուրդների միջև քաղաքական հարաբերու-
թյունների առաջացման համար:

Հայ առևտրականների ու արհեստավորների նկատ-
հայ-ռուսական քա-
ղաքական հարաբե-
րայունների սկզբ-
նավորումը
մամբ ռուսական պետության հովանավորող և
բարյացակամ վերաբերմունքի արդյունքը եղավ
նաև այն, որ Ռուսաստանի հարավային շրջաննե-
րում, հատկապես հյուսիսային Կովկասում, առա-
ջատես հայկական գաղութներ: Դրանցից առավել նշանավոր են դառ-
նում Աստրախանի, Մոզդոկի, Կզլարի և այլ քաղաքներում հիմնված
գաղութները:

Այդ գաղութների բնակչությունը իր կապերը չկտրեց ոչ Հայաստանի և ոչ էլ այլ երկրներում եղած գաղթավայրերի հայերի հետ: Ի թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ հայկական գաղթավայրերում պատմակա դեպքերի բերումով հայ բուրժուականացող տարրերի մեջ, սկսած XV դարի երկրորդ կեսերից, ուժեղանում էր Հայաստանն օտար տիրապետությաններից ազատագրելու և սեփական պետություն ունենալու ձգտումը:

Հայաստանի ազատագրության գաղափարն այդ ժամանակները սերտորեն կապվում էր դրսից օգնություն ստանալու հետ: Հայերն այս պիտի օգնություն ստանալու հույսը XVII դարի վերջերից սկսեցին կապել Ռուսաստանի հետ: Հայերի այդ ձգտումն ուներ իր ռեալ հիմքեր Ռուսաստանը XVII դարում հանդիսանում էր աշխարհի խոշորագույն և հզոր պետություններից մեկը: Անդրկովկասի հետ նրա հարավային սահմանն էին կազմում Կովկասյան լեռները: Ռուսական պետություն մեծ հետաքրքրություն էր հանդես բերում արևելյան երկրների, առավել և Անդրկովկասի ու Հայաստանի նկատմամբ: Այս բոլորը լուրջ հիմքեր էին ստեղծում Հայաստանը օսմանյան և պարսկական լծից ազատագրելու հույսը կապելու ռուսներից օգնություն ստանալու հետ:

Ռուսաստանի հետ քաղաքական հարաբերությունների մեջ մտնելը առաջին փորձերը կատարվում են 1670-ական թվականներին: 1670-1671 թվականներին Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը հատուկ ուղևորությունով դիմում է ռուսական ցարին և խնդրում, որ նա իր հովանավորությունով վերցնի հայերին և նրանց օգնի՝ ազատագրվելու օտար տիրակալների լծից: Այդ նույն շրջանում նորջուղայեցի Գրիգոր Լուսիկյանը պատրաստվում է մեկնել Մոսկվա՝ որպես պարսկական շահի դիվանագիտական միսիայի անդամ, իսկ դրանից առաջ, 1668—1669 թվականներին, Սպահան էր եկել հայոց կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցին՝ հայկական ազատագրական շարժման առաջին ոգեշնչողներից մեկը: Սպահանում տեսակցություններ է ունենում նոր Զուղայի գլխավորները հետ և, ամենայն հավանականությամբ, այդ խորհրդակցությունն ժամանակ էլ ծագում է ռուսական ցարին խնդրագիր-նամակ ուղարկելու միտքը:

Հետագայում Հակոբ Զուղայեցին նույնպես նամակ է գրում ռուսական ցարին՝ նրան խնդրելով օժանդակել Հայաստանի ազատագրման գործին: Պատմական աղբյուրներից երևում է, որ ռուսական կառավարությանն այդպիսի նամակ ուղարկել են նաև նորջուղայեցի հայատիրականները: Այդ նամակները առաջին քայլերն էին հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների հաստատման բնագավառում, հարաբերություններ, որոնք հետագայում լայն ընթացք ստացան և դարձան հայկական ազատագրական շարժումների ծավալումն ու վերելքը խթանող գործոններից մեկը:

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVII—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ XV

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1. ՇԱՐԺՄԱՆ ԶԱՐԹՈՆՔԸ. ԷԶՄԻԱՇՆԻ 1677 ԹՎԱԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Ազատագրական XVII դարի կեսերից թուրքական և պարսկական սուլթանը խթանող պետությունները աստիճանաբար թուլանալով, պայմանները կորցրեցին իրենց երբեմնի ռազմական հզորությունն ու ազդեցությունը:

Թուրքիայում այդ բանը ցայտուն կերպով դրսևորվեց դարի վերջին կեսին, երբ թուրքական պետությունը, Եվրոպական ուժերից շարունակ պարտություն կրելով, զրկվում էր Եվրոպայի հարավ-արևելյան մասերում իր նվաճած շատ շրջաններից:

Նույնպիսի վիճակ էր ապրում նաև Սեֆևյան Պարսկաստանը: XVII դարի երկրորդ կեսին նա կորցրել էր Շահ-Աբաս I-ի ժամանակվա հզորությունը, կազմալուծվել և անմարտունակ էր դարձել նրա բանակը:

Պարսկական և թուրքական կենտրոնական իշխանությունների կազմալուծումը թեև տեղական պաշտոնեության համար նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ կամայականություն ու բռնություն գործադրելու տարավորություն էր ընձեռում, բայց, այնուամենայնիվ, այդ ժողովուրդների աչքում Թուրքիան և Պարսկաստանը աստիճանաբար արդենում էին իրենց ահ ու սարսափ տարածող նախկին ուժի ու հզորության համբավը: Բնակչության մեջ առաջանում և ամրապնդվում էր այն միտքը, թե հնարավոր է պայքարի դուրս գալ թուրքական ու պարսկա-

կան բռնութեան դեմ և ազատագրվել: Սա, անտարակույս, նպաստավոր էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի սկզբնավորման ու ծավալման համար:

Այդ պայքարի համար կարևոր ազդակ էր նաև Ռուսաստանի միջազգային ասպարեզ դուրս գալը և նրա հետաքրքրությունը Արևելքի երկրների նկատմամբ: Ռուսաստանը XVII դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբներին ընդարձակելով իր պետական սահմանները, մոտեցել է Անդրկովկասին և ձգտում էր իր ազդեցությունը տարածել նաև այդ երկրամասի վրա: Այդ բանը անդրկովկասյան ժողովուրդներին հույս էր ներշնչում և ոգևորում պայքարի ելնելու համար:

Կային նաև այլ նպաստավոր պայմաններ: XVII դարի երկրորդ կեսին Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում արհեստագործության առևտրի աշխուժացման շնորհիվ նորից ստեղծվել էր քաղաքային դասերը շահագրգռված էր երկրի քաղաքական ազատագրությանը: Հայ առևտրականները Ռուսաստանում և Արևմտյան Եվրոպայում շփվում էին այդ երկրների բնակչության հետ, ծանոթանում նրանց նոր գաղափարներին և որոշ ժողովուրդների մղած ազատագրական պայքարին, տարվում իրենց երկրի ազատագրման հեռանկարներով:

Հայաստանում ազատագրական գաղափարների տարածման գործում փոքր դեր չի խաղացել նաև Եվրոպայում և այլ երկրներում հաստատված հայկական գաղթավայրերի բնակչությունը: Այդ գաղթավայրերի հայկական տպարաններում տպագրվում էին գրքեր և բերվում հայրենիք: Այդ գրքերից մի քանիսը նվիրվել են Հայաստանի ազատագրության գաղափարին, զգալի շափով բարձրացրել ժողովրդի ինքնագիտակցությունը և խթանել ազատագրական գաղափարների տարածումը:

Ազատագրական շարժումներին խոշոր շափով նպաստեց ժողովրդի ծանր վիճակը: Թուրքական և պարսկական զավթիչները հայերին ենթարկում էին տնտեսական կեղեքման, զրկում անձի և գույքի ապահովությունից, ոտնահարում նրանց ազգային ու կրոնական զգացմունքները, ընտանեկան պատիվը: Հայերին արգելում էին դատարանում վկայություն տալ մահամեղականների գործով, նույնիսկ սուտ վկայություն գեպքում նրանք հայից խլում էին նրա ունեցվածքը և տալիս թուրքիկամ պարսիկին: Նրանք խրախուսում էին դավանափոխությունը և մահամեղականացած հային իրավունք էին տալիս տիրանալու իր ազգականների ունեցվածքին:

Ժողովրդի ծանր վիճակը ատելություն էր առաջ բերել դեպի օտար զավթիչները և հող ստեղծել ազատագրական գաղափարների տարածման համար: Այդ գաղափարները XVII դարի կեսերին արդեն թափանցել էին հայ հասարակական գործիչների մեջ:

Ազատագրական Գեռես XVII դարի 40—50-ական թվականներից արժույթը Արևմտա-Արևմտյան Հայաստանի բնակչության մեջ սկսվում է ազատագրական շարժում, որի նպատակն էր՝ Սուրբիային ենթակա քրիստոնյա ժողովուրդների հետ միասին թոթափել օսմանյան ծանր լուծը և ազատություն ձեռք բերել: Կրետեի (Կանիսյի) պատերազմը Վենետիկի հանրապետության և Օսմանյան սուլթանության միջև, որ սկսվել էր 1645 թվականին ու տևել մինչև 1669 թվականը, զգալի չափով հուսադրեց թուրքական լծի տակ տառապող քրիստոնյա ժողովուրդներին, այդ թվում և հայերին, նրանց դրքեց պայջքի ելնել օսմանյան պետության դեմ:

Թուրքիայի դեմ ուղղված պատերազմը և խաչակրաց արշավանք գնականները փորձերը Եվրոպայում որոշակի հույս էին ներշնչում թուրքերի ծանր լծի տակ տառապող հույներին, ասորիներին, հայերին և բանց մղում ազատագրական պայքարի:

1662 թվականին Անտիոքի հունաց պատրիարք Մակարը, Սսի հայ կաթողիկոս Խաչատուր Գաղատացին և Հալեպի ասորաց կաթողիկոս Անդրեասը նամակ են գրում Հռոմի պապին և խնդրում՝ աջակցել լրենց ժողովուրդների ազատագրական պայքարին: Վերոհիշյալ անձնավորությունները միաժամանակ կապ են ստեղծում Հալեպի ֆրանսիական դեսպանության հետ և նրա միջոցով օգնություն խնդրում Լյուդովիկոս XIV-ից: 1663 թվականին նրանք երկրորդ նամակն են գրում Հռոմի պապին և միաժամանակ դիմում ֆրանսիական հյուպատոս Պրանսուս Բարոնին:

Սսի կաթողիկոս Խաչատուր Գաղատացին 1663 թվականի փետրվարի 12-ին իր գրած դիմումի մեջ խնդրում է պապին, որ նա հոգ տանի լրենց քրիստոնյաներին, հատկապես հայ ազգին ազատագրելու համար, և անպա ավելացնում է. «Հույս և հավատ ունենք, որ ձեր օրհնյալ ձեռքերով կկատարվի մեր փրկությունը»: Հույների, հայերի և ասորիների սուր ձգտումն է արտահայտված նաև ֆրանսիական հյուպատոսի զեկոգրագրում՝ ուղղված Լյուդովիկոս XIV-ին և նրա մինիստր Կոլբերին: Արևելք ասված է, որ Թուրքիայի լծի տակ տառապող քրիստոնյա ժողովուրդները հույս ունեն ֆրանսիական պետության օգնությամբ ազատագրվելու թուրքերի ճնշումներից:

Այսպիսով, XVII դարի 60-ական թվականներին արևմտահայուկոս մեջ ձևավորվում է ազատագրական շարժում, որը գլխավորում են Կոլբերենասիրաբար տրամադրված հայ առևտրականները և հոգևորականության մի մասը: Խաչատուր Գաղատացու հետ միասին գործում էին Կոստամբուլ և ազդեցություն ունեցող խոջա Մահմեդի Մուրադ կամ Կոստամուրադ Բաղիչեցին, խոջա Առաքելը, Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Եղիազար Այնթապցին, Հովհաննես Թութունչին կամ Արևելցին՝

Պոլսի հայոց պատրիարքը, իսկ հետո Վանի Վարադա վանքի առաջնորդը, հալեպցի Զուզեպը, էրզրումցի Գրիգորը և ուրիշներ:

Մահուեսի Մուրադը 1660-ական թվականների կեսերին թուրքական Փարիզում և նրա բռնակալական ռեժիմի տապալման և քրիստոնյա ծրագիրը հպատակ ժողովուրդների ազատագրման հույսերը ավելի էին մեծացել: Ֆրանսիայում խոսում էին պապի և Վենետիկի պետութայան հետ միասին խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու մասին: 1663 թվականին հայտնի դարձավ Թուրքիայի դեմ այդպիսի արշավանք կազմակերպելու ֆրանսիացի զինվորական Տյուրենի ծրագիրը: Եվ ահա 1666 թվականին այդ ժողովուրդների ազատագրական շարժման ղեկավարները պատվիրակություն են ուղարկում Փարիզ՝ Լյուդովիկոս XIV-ի մոտ: Այդ պատվիրակությունը գլխավորում էր մի «հայ ազնվական»՝ Մահուեսի Մուրադ Բաղիշեցին: Նա Փարիզ է տարել հայերի և հույների կողմից առաջարկվող որոշակի ծրագիր, որով նախատեսվում էր. ա) Կրետե կղզու համար մղվող պատերազմը օգտագործել և այդ առիթով Ֆրանսիայի, Վենետիկի և այլ երկրների ուժերով արշավանք կազմակերպել Օսմանյան սուլթանության դեմ. բ) բարձրացնել հույների, հայերի և թուրքական տիրապետության տակ գտնվող մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների ապստամբություն. գ) տապալել սուլթանական իշխանությունը և Թուրքիայի կառավարումը հանձնել դոմինիկյան կրոնավոր հայր Օտոմանին. դ) ազատել քրիստոնյա ժողովուրդներին թուրքական գերիշխանությունից: Այդ նույն ժամանակամիջոցին՝ 1657 և 1668 թվականներին խաչատուր Գաղատացին էլ բանագնացություններ է կատարել դեպի Կրետե՝ վենետիկյան զորքերի հրամանատարության հետ գործակցելու և ապստամբությունը նախապատրաստելու համար:

1670 թվականի սկզբներին Փարիզ է ուղարկվում Մահուեսի Մուրադի «պաշտոնակից» խոջա Առաքելը, որը նոր տեղեկություններ է տանում Արևմտյան Հայաստանում ազատագրական գաղափարների տարածման և ազատագրական շարժման ծավալման մասին: Նա հայտնում է, որ հայերը սպասում են ֆրանսիական բանակի հարձակմանը և պատրաստվում ակտիվ պայքարի դուրս գալ սուլթանական բռնակալության դեմ:

1672 թվականին Մահուեսի Մուրադը նոր տեսակցություն է ունենում Լյուդովիկոս XIV-ի հետ: Այդ ընդունելություն ժամանակ Մուրադը, հիշեցնելով նախորդ հանդիպման մասին, Ֆրանսիայի թագավորին հայտնում է, որ հայերը սպասում են ֆրանսիական զորքերին և Վանի, Բիթլիսի, Թոխատի, Սեբաստիայի, Կարինի, Կարսի և մերձակա մյուս շրջաններում, որտեղ հայերը սովոր թիվ են կազմում, պատրաստ են հույների և մյուս ժողովուրդների հետ միասին ապստամբություն բարձ-

բողոքները Անատոլիայում և դիմադրել մինչև Ֆրանսիական բանակի հաս-
նելը: Սակայն այդ ժամանակ Թուրքիայի վրա արշավելու գաղափարը
Ֆրանսիական արքունիքում ընդունելուից չի գտնում: Հակառակ թա-
ղուկների պատերազմական հակումներին, նրա մինիստրները, առանձ-
նապես Կոլբերն ու դը-Լիոնը, գերադասում էին Թուրքիայի հետ խա-
ղաղություն պահպանելը: Բացի դրանից, նույն 1672 թվականին պատե-
րուղմ ծագեց Ֆրանսիայի ու Հոլանդիայի միջև: Այսպես, դեպի Արևելք
կատարվելիք արշավանքը ետին պլան մղվեց: Բայց դրանից հետո էլ
այսերը շթուլացրին իրենց պայքարը սուլթանական բռնակալության դեմ:

1683 թվականին Վերսալ են ժամանում և Լյուդովիկոս XIV-ի հետ
տեսակցություն են ունենում մի խումբ հայ հասարակական և կրոնական
գործիչներ: Գրանց թվումն էին Թովթունչի Հովհաննես վարդապետը, որը
ստատվիրակ էր համարվում և դրանից առաջ եղել էր Եթովպիայում,
Եգիպտոսում, Իտալիայում՝ նպատակ ունենալով նպաստել Թուրքիայի
դեմ ընդհանուր ճակատ ստեղծելուն, ապա նաև հալեպցի Զուզեպը, էր-
բրամցի Գրիգորը, սիսիանցի Զաքարիա վարդապետը և ուրիշներ: Սրանք
ընտանիքի հանդիպում են Մահմեդի Մուրադ Բաղիշեցուն և բոլորը միա-
միտ ընդունվում Ֆրանսիայի արքայի կողմից:

Սակայն պապի և Ֆրանսիական պետության օգնությամբ թուրքա-
կան լուծը թոթափելու և ազատագրվելու հունա-հայկական ծրագիրը չի-
բուխանացավ: Ազատագրական շարժման ղեկավարները իրենց հույսը
դրել էին գերազանցապես Ֆրանսիայի օգնության վրա, իսկ վերջինս
լրիբի բերումով շահագրգռված չէր ընդհարվելու Թուրքիայի հետ:

Այն ժամանակ, երբ Արևմտյան Հայաստանում հա-
յերն իրենց բախտակից մյուս ժողովուրդների հետ
միասին պայքարում էին թուրքական լծից ազա-
տագրվելու համար, Արևելյան Հայաստանում նույն-
պես ազատագրական շարժում սկսվեց, որն ուղղված էր պարսկական
կրոնակալության դեմ: Այստեղ նույնպես ազատագրական գաղափարնե-
րը թափանցել էին հայ հասարակական գործիչների ու ազնվականու-
թյան, հատկապես Սյունիքի մելիքների մեջ և նրանց ոտքի հանել:

1677 թվականին էջմիածնում հրավիրվում է գաղտնի ժողով, որին
պատկանում է 12 մարդ՝ 6 աշխարհիկ, 6 հոգևորական: Ժողովին մաս-
նակցած աշխարհիկ մարդկանցից հայտնի են Ղափանցի Մելիք-Իսրա-
վելը, Կոստան Բեյը և Աղաջանը:

Էջմիածնի ժողովում քննարկման են դրվում Արևելյան Հայաստա-
նի ազատագրման հարցը և դրա հետ կապված՝ հայկական և կաթոլի-
կոսական եկեղեցիների փոխհարաբերությունը: Որոշվում է պատվիրա-
կալություն ուղարկել Եվրոպա՝ պապից ու եվրոպական պետութ-
յուններին օգնություն խնդրելու: Պատվիրակությունը, որի կազմի մեջ մտնում

էին կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցին, Մելիք-Իսրայելը և ուրիշներ, նախ
գնում է Վրաստան՝ վրաց գործիչների հետ բանակցելու և համատեղ
ազատագրական պայքար կազմակերպելու մասին: Փոխադարձ համա-
ձայնութեամբ որոշվում է, որ հայերը դիմեն Արևմտյան Եվրոպայի
պետութիւններին, իսկ վրացիները՝ Ռուսաստանին: 1679 թվականի
աշնանը էջմիածնի ժողովի պատվիրակութիւնը Վրաստանից ուղևոր-
վում է դեպի Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ պատվիրակութիւնը տեսակ-
ցութիւններ է ունենում Պոլսի հայ բնակչութեան ներկայացուցիչները
հետ, որոնցից մեկը՝ բանաստեղծ և պատմագիր Երեմիա Զելեպի Քեր-
մյուրճյանը մեծ աջակցութիւն է ցույց տալիս նրա գործունեութեանը:

Երկարատև ճանապարհորդութիւնը, լարված աշխատանքը ծան-
են անդրադառնում պատվիրակութեան ղեկավար Հակոբ Զուղայեցո-
ւոստիցիայի վրա. նա, ութ ամիս Կոստանդնուպոլսում մնալուց հե-
տո, 1680 թվականի օգոստոսին մահանում է: Դրանից հետո պատվի-
րակութեան մնացած անդամներն այլևս գործնական քայլերի չեն դի-
մում և նրանցից ոմանք ետ են վերադառնում Արևելյան Հայաստան:
Պատվիրակութեան ցրվելը, սակայն, չընդհատեց ազատագրակա-
շարժման հետագա ընթացքը: Այդ գործը շարունակեց պատվիրակու-
թեան անդամ Մելիք-Իսրայելի որդին՝ Իսրայել Օրին:

Իսրայել Օրին Արև- մուտյան Եվրոպայում

Մելիք-Իսրայելը, ըստ երևույթին, ցանկացել
է Օրուն Եվրոպա տանել կրթութեան տալու համար
Օրին պատվիրակութեան անդամների հետ շվեդ-
դարձավ հայրենիք: Նա առևտրական մի քարավանի հետ Կոստան-
դնուպոլսից անցավ Եվրոպա, եղավ Խտալիայում, ապա անցավ Ֆրան-
սիա, հաստատվեց Փարիզում և սկսեց զբաղվել առևտրով:

Պատմագրութեան գրականութեան մեջ Իսրայել Օրուն ծննդավայր
և Եվրոպայում ունեցած գործունեութեան մասին տարբեր կարծի-
սներ կան:

Սովետահայ պատմագետների մի մասն այն կարծիքին է, որ Օր-
ծննդավայրն այժմյան Սիսիանի շրջանն է, որի գյուղերից մեկի մելի-
ք է եղել նրա հայրը՝ Իսրայելը, իսկ Պոռշյանների իշխանական տոհմ
սերված լինելու հորինված վարիանտը բացատրվում է քաղաքակա-
ղիվանագիտական նկատառումներով:

Իսրայել Օրին իր զեկուցագրերում պատմում է, որ XVII դա-
90-ական թվականների անգլո-ֆրանսիական պատերազմի ժամանակ
զբաղվել է ֆրանսիական բանակին պարեմ մատակարարելով, մա-
նակցել է պատերազմական գործողութիւններին և գերի է ընկել ան-
լիացիների ձեռքը: Գերութիւնից ազատվելուց հետո նա այլևս չի մնա-
ցել Ֆրանսիայում և 1695 թվականին եկել է Գերմանիա (Հոննոսի հ-
վիտ) և բնակութիւն հաստատել Դյուսելդորֆ քաղաքում: Այստեղ

սկզբնական շրջանում զբաղվել է առևտրով և մի գործի կապակցու-
մբամբ ստիպված է եղել դիմել Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհել-
մին, ծանոթություն հաստատել նրա հետ: Այստեղ էլ Օրին սկսում է
բաղվել Հայաստանի ազատագրության հարցով:

XVII դարի վերջերին եվրոպական պետություններն սկսում են
էժ հետաքրքրություն դրսևորել Մերձավոր արևելքի նկատմամբ, շա-
տադրոված էին այդ երկրներում իրենց ազդեցությունն ուժեղացնելու
արցով: Իսրայել Օրին ըմբռնելով ստեղծված քաղաքական իրադրու-
թյունը, ենթադրում է, որ իրեն կհաջողվի շահագրգռել Հովհան Վիլ-
ելմին Հայաստանի ազատագրության համար օգնություն կազմակեր-
րելու նախաձեռնությունն ստանձնելու խնդրում: Նա այդպիսի նկա-
տառումով Հովհան Վիլհելմին պատմում է հայերի ծանր վիճակի,
յանց ազատագրական ձգտումների, էջմիածնի ժողովի, երկրի բնա-
կան հարստությունների մասին և համոզում, որ նա իր վրա վերցնի
այստանի ազատագրման գործը և դառնա այդ երկրի թագավորը:

Հովհան Վիլհելմը տալիս է իր համաձայնությունը, բայց պահան-
ում է, որ հայերի կողմից այդ մասին լինի գրավոր դիմում և համա-
այնություն: Քանի որ Օրին իր մոտ այդպիսի դիմում չունեի, անհրա-
մատ եղավ մեկնել Հայաստան:

2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

5

Արեւելակորի ժողովը
Իսրայել Օրին 1699 թվականի սկզբին ճանա-
պարհ ընկավ դեպի Հայաստան: Պֆալցի կուր-
յուրստը նամակներ գրեց վրաց թագավորին, Գանձասարի և էջմիածնի
կաթողիկոսներին: Իսրայել Օրին փորձեց այդպիսի գրություններ վերց-
նել նաև ալստրիական կայսր Լեոպոլդ I-ից և Թոսկանայի դուքս Կոզ-
մ III-ից:

Յլորենցիայում Կոզմաս III-ը տվեց իր համաձայնությունը: Վիեն-
նայում, սակայն, Օրուն հասկացրին, որ Լեոպոլդ կայսրը չի կարող
այստանի ազատագրության մասին հանձնարարական տալ՝ նկատի
նշելով իր համար ստեղծված քաղաքական բարդ իրադրությունը:

Ալստրիայի կայսեր մերժումը չվհատեցրեց Իսրայել Օրուն: Նա
ուրեք թվականի գարնանը Թուրքիայի վրայով մեկնեց հայրենիք: Ճա-
նապարհին նա եղավ Կոստանդնուպոլսում, տեսակցեց հայոց պատ-
րիարքի հետ, վերջինիս օգնությամբ մուտք գործեց թուրքական արքու-
նակ սրպես ֆրանսիացի, ապա պատրիարքի ջանքերով բարեհաջող հա-
տով կարին, իսկ այնտեղից էլ էջմիածին:

Իսրայել Օրին շատ էր կտրվել հայկական իրականությունից և

անտեղյակ էր Հայաստանում ու Անդրկովկասում տեղի ունեցած իրադարձություններից: Իրա ցայտուն ապացույցն այն էր, որ Օրու ցուցումներով Հովհան Վիլհելմի գրած նամակների բոլոր հասցեատերերն արդեն չկային: Իսրայել Օրին կարծում էր, որ էջմիածնի հոգևորականությունը և նրա կաթողիկոսը նեցուկ կլինեն իր գործունեությանը և կօգնեն Հայաստանի ազատագրության գործին: Սակայն Օրու հույսերը չարդարացան: էջմիածնի հոգևորականությունը և նահապետ կաթողիկոսը հեռու էին կանգնած ազատագրական շարժումից: Նրանք անբարյացակամ գտնվեցին Օրու նկատմամբ և մերժեցին նրա գաղափարները:

Իսրայել Օրին ստիպված եղավ անմիջապես հեռանալ էջմիածնից, նա մեկնեց իր ծննդավայրը՝ Սիսիանի շրջան, եղավ իր եղբոր տանը, տեսավ քրոջն ու եղբայրներին, իրեն ներկայացնելով որպես օտարական ճանապարհորդ, քանի որ անհրաժեշտ էր զգուշանալ պարսիկների հետապնդումներից: Եղբոր տանը գիշերելուց հետո Օրին գնաց Անգեղակոթ գյուղը՝ տեսակցելու Մելիք-Սաֆրազի հետ, որին գիտեմանկությունից: Անգեղակոթում Օրին Մելիք-Սաֆրազին պատմում էր Հովհան Վիլհելմի հետ ունեցած իր զրույցների մասին և օգևորում նրան, որ նա էլ ձեռնամուխ լինի Հայաստանի ազատագրության գործին:

Մելիք-Սաֆրազն ու Օրին որոշում են Սյունիքի մելիքներին հրավիրել Անգեղակոթ և քննության առնել Հովհան Վիլհելմի նամակները 1699 թվականի ապրիլ ամսին Անգեղակոթում հրավիրվեց Սյունիքի մելիքների ժողով: Այդ ժողովի կողմից գրված դիմումներից երևում է, որ խորհրդակցությանը մասնակցել են 11 մելիքներ:

Ժողովում իսրայել Օրին մելիքներին ծանոթացնում է Հովհան Վիլհելմի նամակներին, նրանց հայտնում, որ Վիլհելմը համաձայն է օգնել հայերին՝ ազատագրելու Արևելյան Հայաստանը պարսկական լծից և ստանձնելու հայկական թագավորության գահը՝ այն պայմանով, որ հայերի կողմից Հովհան Վիլհելմին և Լվրոպական մյուս իշխանավորներին գրավոր դիմումներ ուղղված լինեն: Մելիքները հավանություն են տալիս Օրու առաջարկություններին և իրենց անունի դիմումներ գրում եվրոպական իշխանավորներին: Այդ դիմումների մեկն ուղղված էր Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմին: Մելիքները դիմումի մեջ շնորհակալություն են հայտնում կուրֆյուրստին, ճանաչում նրան հայոց թագավոր և խնդրում արագացնել իր զորքեր ուղարկումը Հայաստան: Նրանք միաժամանակ հայտնում են կուրֆյուրստին, որ իրենք նույնպես կպատրաստվեն, կզինվեն և, երբ եվրոպական զորքերը ժամանեն Հայաստան, ապստամբություն կբարձրացնեն և այդ զորքերի հետ միասին պարսիկներին դուրս կբշեն երկրից:

Դիմումներ են գրվում նաև Ավստրիայի Լեոպոլդ կայսրին և Թոսկանայի գրսին:

Դիմումներից մեկը հասցեագրված էր Հռոմի պապին: Այդ թղթում Եկլիբները խնդրում են պապին, որ նա հորդորի եվրոպական իշխանավայրերին մահմեդականների գերիշխանությունից հայերին ազատագրելու գործում: Դրա դիմաց նրանք հանձն էին առնում ազատարկելուց հետո միանալ կաթոլիկական եկեղեցուն: Հռոմի պապին գրված այս դիմումի մեջ առաջին անգամ խոսվում է էջմիածնի ժողովի մասին:

Անգեղակոթի ժողովում մի դիմում էլ գրվեց ռուսաց ցարին, որից սուրբապետ օգնություն էր խնդրում պարսկական տիրակալությունից ազատագրվելու համար: Սա արդեն որոշակի քաջ էր հայ-ռուսական յուրաքանչյուր կապեր հաստատելու գործում: Բացի վերոհիշյալ դիմումներից, Անգեղակոթի ժողովը մի լիազորագիր և մեղիքների կողմից տարագրված, բայց չգրված թուղթ սվեց Իսրայել Օրուն, նրան լիազորվելով այդ թղթի վրա իրենց անունից դիմումներ գրել ում որ հարկ լինի Օրուն տրված լիազորագրում պատմվում էր նրա տոհմի և ազգական ծագման մասին, նրան համարելով սերված Պոռչյան իշխանական տոհմից, և լիազորում նրան հայերի անունից բանակցություններ վարել եվրոպական պետությունների հետ:

Իսրայել Օրին, վերոհիշյալ փաստաթղթերն իր հետ վերցնելով, Միլոսս վարդապետ Տիգրանյանցի հետ միասին, որին ժողովը առանձնապես ուրախ Օրու օգնական և քարտուղար, նույն 1699 թվականին լիազարձավ Եվրոպա՝ Դյուսելդորֆ քաղաքը:

Անգեղակոթի ժողովը կարևոր դեր խաղաց հայերի ազատագրական շարժման ժամալման գործում: Ժողովում քննարկվեցին նաև շարժումը կազմակերպելու, ժողովրդին զինելու և օտար նվաճողների դեմ պայքարելու համար նրան նախապատրաստելու գործի հետ կապված արդյերք:

Իսրայել Օրու պր-
խույցյան ծրագիրը
և Եվրոպայում կրած
անհաջողությունը
Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը Դյուսելդորֆ ժամանելուց հետո երկար ժամանակ չկարողացան տեսակցել Հովհան Վիլհելմի հետ՝ վերջինիս հիվանդ լինելու պատճառով: Նրանք, մինչև կուրիուրստի առողջանալն ու նրա հետ տեսակցելը, մշակեցին Արևելյան տարածքների ազատագրման ծրագիր, որով նախատեսվում էր Եվրոպայում կազմակերպել բանակ և այն ուղարկել Հայաստան: Այդպիսի բանակ ստեղծելու համար պիտի կազմվեր եռյակ միություն՝ հանձնինս Մխոթբիայի կայսր Լեոպոլդի, Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի և Թոսկանայի դուքս Կոզմաս III-ի: Բանակի տեղաշարժը գաղտնի

պահելու համար այն պիտի անցներ Ռուսաստանով՝ որպես ուսական պետութեան գորք և կասպից ծովի վրայով մտներ Անդրկովկաս:

Ծրագրում նախատեսված էր՝ երբ եռյակ միութեան զորքերը մտնեն Անդրկովկաս, հայերն ու վրացիները պիտի ապստամբեն պարսիկների դեմ, միանան բանակին և 20—25 օրվա ընթացքում ազատագրեն ամբողջ Արևելյան Հայաստանը: Ըստ Օրու ծրագրի, ազատագրված Հայաստանում պիտի վերականգնվեր հայկական պետությունը, կազմվեր թագավորություն, որի գահին բարձրանալու էր Հովհան Վիլհելմը:

Իսրայել Օրու ծրագրում վերացական տարրերը շատ են. այնտեղ խիստ գերազնահատված են հայերի և վրացիների ռազմական ուժերը: Օրինակ՝ ենթադրվում էր, որ հայերը կարող էին զինել և մարտի դաշտ դուրս բերել ավելի քան 100 000 մարդ Արևելյան Հայաստանից և դրանից առավել՝ Արևմտյան Հայաստանից:

Վարդագույն է պատկերված Հայաստանի տնտեսական վիճակը նրա նյութական բարիքների առատությունը, ու հարստությունը: Այդ բոլորին հակառակ, Օրու ծրագրում Պարսկաստանի ռազմական ուժերն այնքան էին թերազնահատված, որ ընդամենը երկու շաբաթ էր նախատեսված Հայաստանից նրանց դուրս քշելու համար: Դա իսրայել Օրու դիվանագիտական մոտեցումն էր, որ նպատակ ուներ հրապուրելու Հովհան Վիլհելմին և նրան մղելու գործնական քայլերի՝ Հայաստանին օգնելու համար, իսկ հայերին՝ ոգևորելու ազատագրական պայքարում:

Հայաստանի ազատագրության այս ծրագիրը, իր թերություններով հանդերձ, արժեքավոր փաստաթուղթ և կարևոր երևույթ է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Մինչ այդ հայերը ազատագրական պայքարի որոշակի գրավոր ծրագիր չեն ունեցել: Դա հայ ազատագրական մտքի փայլուն արտացոլումն էր:

Ծրագրում թեև առաջ էր քաշված դրախ օգնության անհրաժեշտությունը, քայց կար նաև կողմնորոշում իր սեփական ուժերի նկատմամբ: Ինչպես և արտահայտված էր՝ եղբայրական վրաց ժողովրդի հետ միասին պայքարի ելնելու գաղափարը:

Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը 1700 թվականին իրենց մշակած ծրագիրը ներկայացրին կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմին: Սա տվեց իր հավանությունը և առաջարկեց ձեռնամուխ լինել ծրագրի իրականացման գործին: Կուրֆյուրստի հանձնարարականներով Օրին նորից մեկնեց Ֆլորենցիա և Վիեննա՝ Լեոպոլդ I-ի և Կոզմաս III-ի համաձայնությունը ստանալու համար:

Ֆլորենցիայում Թոսկանայի դուքսը տվեց իր համաձայնությունը և խոստացավ զորք ու ռազմական հանդերձանք տրամադրել: Սակայն Վիեննայում Օրին հաջողություն չունեցավ: Լեոպոլդ կայսրը հրաժար

վոյ Հայաստանի ազատագրման գործին մասնակցելուց: Այդպիսով Օրոս յուզիրը տապալվեց:

Եվրոպական այդ երկու խոշոր պետութիւնները՝ Ֆրանսիայի և Ավստրիայի համար XVII դարի վերջերին ստեղծված միջազգային, սոցաքական իրադրութիւնն այնքան էլ ոգևորիչ չէր, որ նրանք հայե-րի պատճառով բախվեին Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ: Լյուդո-լիկոս XIV-ը և Լեոպոլդ I-ը վիճում էին իսպանական գահի համար և յար դեմ պատերազմի էին պատրաստվում: Այդ պատճառով Ֆրան-սիան, որը Թուրքիայի հետ լավ հարաբերութիւնները մեջ էր և վեր-խախտ միշտ հրահրում էր ընդդէմ Ավստրիայի, չէր ուզում իր դեմ հա-ւել նրան: Իսկ Պարսկաստանում Ֆրանսիան ուզում էր ավելի մեծ ազ-լուցութիւն ձեռք բերել՝ հեշտացնելու համար իր միսիոներները և առե-տրականների գործունեութիւնը, որոնց հետ հաջող կերպով մրցում էին առևտրականները:

Ավստրիան նույնպէս իր նկատառումներն ուներ: Նա նոր էր ավարտել Թուրքիայի դեմ մղած պատերազմը և չէր ուզում նորից ընդ-տարվել նրա հետ, մանավանդ, որ պատերազմի էր պատրաստվում Երանսիայի դեմ: Կար մի պատճառ ևս: Հայաստանը շատ հեռու էր Արևմտյան Եվրոպայից և նրանց միջև ընկած էին այնպիսի երկրներ, որոնք չէին հանդուրժի ոչ Ֆրանսիական, ոչ էլ Ավստրիական քանակ-ների անցումն իրենց տերիտորիայով:

Այսպիսով, հայերի՝ Արևմուտքից օգնութիւն ստանալու հույսը իրականացավ: Նրանց մնում էր ավելի որոշակի և ավելի ռեալ ուժի-ւնա կապել օգնութիւն ստանալու իրենց հույսը:

3. ՇՐՋԱԴԱՐՁ ԴԵՊԻ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Իսրայել Օրին Մոսկ- վորում և ապատա- վրական նոր ծրա- գիրը

Վիեննայում Իսրայել Օրոն հասկացրին, որ հա- յերի ազատագրութեան գործին իրական օգնու- թիւն կարող է ցույց տալ Պետրոս I-ը, և նա, Արևմուտքից հույսը կտրած, իր ընկերոջ՝ Մինաս Խորդապետի հետ միասին ճանապարհ ընկավ դեպի Ռուսաստան: Ռու- սիան իշխանութիւններին ներկայանալու համար Օրին Հովհան Վիլ- եյովից վերցրեց հանձնարարական և այնտեղ եկավ որպէս վարժար- թի պատվիրակ: Ճանապարհին, Լեհաստանով անցնելիս, նրանք որպէս Խորդմանիչ իրենց հետ վերցրին լեհահայ Նազար Օրեխովիչին:

1701 թվականի հոկտիսին Իսրայել Օրին իր ընկերների հետ հաս- տում 1 Մոսկվա և ներկայանում ռուսական պետութեան առաջին պաշ- տակցա Գոլովինին: Վերջինս մանրամասն կերպով հետաքրքրվում է

նրանց Ռուսաստան գալու նպատակով և մի շարք հարցեր է տալիս Օրուն: Այդ հարցերի նպատակն էր՝ պարզել, թե հայերը ո՞ւմ օգնու թյամբ են ուզում ազատել իրենց երկիրը, կուրֆյուրստը ինչքա՞ն զոր է ուղարկելու, Հայաստանի ազատագրված հողերը ո՞ւմ անունով է պահվելու, ո՞ւմ զորքերը պիտի մնան գրավված հողերում և այլն:

Իսրայել Օրին այդ հարցերին տված իր գրավոր պատասխանում ամբողջովին շրջադարձ է կատարում դեպի Ռուսաստան: Նա հայտարարում է, որ հայերը հույսը դրել են միայն Ռուսաստանի ռազմական օգնության վրա, նրանք Արևմուտքից օգնություն չեն խնդրել, նրանց ցանկությունն է եղել միայն, որ արևմտյան պետությունները թույլտան Թուրքիային հարձակվել հայերի վրա, որ Հայաստանում գրավված հողերն ու բերդերը կանցնեն ռուսական պետության գերիշխանության տակ և ռուսական զորքերը կմնան այնտեղ:

Գուլովինի հետ ունեցած զրույցների ժամանակ Իսրայել Օրին խնդրում է, որ իրեն հնարավորություն տան անձամբ տեսակցել Պետրոս I-ի հետ: Օրուն խոստացան այդպիսի տեսակցություն: Մինչև ռուսական ցարի հետ հանդիպելը Իսրայել Օրին մշակեց Հայաստանի ազատագրության նոր ծրագիր: Այդ ծրագրում նախատեսվում էր կազմակերպել 25 հազարանոց բանակ, որի մի մասը՝ 10 հազարը Աստրախանից ծովով պիտի անցնեի Անդրկովկաս, մյուս մասը՝ 15 հազարը Հյուսիսային Կովկասից Գարիալի կիրճով պետք է մտնեի վրաստան որտեղ ռուսական զորքերին պիտի միանային վրացական մի քան տասնյակ հազար զինվորներ և շարժվեին դեպի Արևելյան Հայաստան: Երբ երկու կողմից՝ վրաստանից և Ադրբեջանից ռուսական զորքերը մտնեին Հայաստան, այնտեղ նրանց պիտի միանային ապստամբություն բարձրացրած հայերը, որոնց զինված ուժերի քանակը Օրին հասցնում էր մինչև հարյուր հազարի: Ռուսական, հայկական և վրացական զորքերը 10—15 օրվա ընթացքում պիտի ազատագրեին ամբողջ Արևելյան Հայաստանը:

Ծրագրում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է արշավանքը դեպի Հայաստան սկսել 1701 թվականի հոկտեմբերին, որովհետև Պարսկաստանը բավականին թուլացել էր և ի վիճակի չէր դիմադրություն ցուցաբերել: Օրին այս ծրագիրը մշակելիս սերտ կապ էր պահպանում վրաց Արշիլ թագավորի հոր հետ, որն այն ժամանակ գտնվում էր Մոսկվայում և նույնպես ջանում էր ռազմական օգնություն ստանալ Ռուսաստանից:

Ծրագիրը ռուսական կառավարությանը ներկայացվեց դեռևս հոկտեմբերի 25-ին: Օրին նորից տեսակցություն խնդրեց Պետրոս I-ի հետ: Այդ տեսակցությունը տեղի ունեցավ 1701 թվականի հոկտեմբերի 29-ին: Գուլովինի ղեկավարած Ջրույցի ժամանակ Օրին ու Մինաս վարդապետ

ատմեցին հայերի ծանր վիճակի մասին, հաղորդեցին, որ հայերը իրենց ազատագրության հույսը դնում են ուսաց հզոր պետության վրա և մեծ թագավորին խնդրում են ազատել իրենց օսմանյան պարսկական բռնություններից ու կեղեքումներից:

Տեսակցության ժամանակ Պետրոս I-ը հայերի ներկայացուցիչներին ընդունեց բարեկամաբար և համակրանքով վերարերվեց հայերի ազատագրական ձգտումներին: 1702 թվականի մարտին պաշտոնապես հայտնեցին Օրոն, որ Պետրոս I-ը վճռել է շվեդական պատերազմը /երջացնելուց հետո անպայման օգնել հայերին և նրանց ազատել թուրսկական ու պարսկական լծից:

Ռուսական կառավարության այս խոստումը ոգեկուռ նամակաբերը **Նայաստանում** վորեց Օրոն և Մինաս վարդապետին: Նրանք որոշեցին այդ լուրը շտապ կերպով հաղորդել Հայաստան: Նամակներ գրեցին Սյունյաց մելիքներին, Գանձասարի ու Եմիաթնի կաթողիկոսներին և Մոսկվայում ապրող մի հայի՝ կապիտան Միրոն Վասիլևի միջոցով ուղարկեցին Հայաստան:

Միրոն Վասիլևը 1702 թվականի գարնանը ճանապարհ ընկավ դեպի Անդրկովկաս: Նա եղավ Գանձասարում և Էջմիաթնում: Հայաստան պարկիված նամակներում Իսրայել Օրին Էջմիաթնի և Գանձասարի կաթողիկոսներին ու մելիքներին հորդորում էր, որ նրանք նախապատրաստվեն մասնակցելու ազատագրական պայքարին և իրենց կողմից դիմումներ գրեն ուսական պետությանը:

Մակայն Միրոն Վասիլևը 1703 թվականին դատարկաձեռն վերադարձավ Մոսկվա: Օրու նամակների նկատմամբ հայ հոգևորականների և մելիքների սկզբնական անտարբեր վերաբերմունքը բացատրվում էր նրանով, որ Հայաստանի ազատագրության նոր ուղին, այսինքն՝ արտադարձը դեպի Ռուսաստան, դեռևս ընդհանուր ճանաչում չէր գտել:

Միրոն Վասիլևի ձեռնունայն վերադառնալը ծանր կացություն ստեղծեց Իսրայել Օրու գործունեության համար: Նրան հարկավոր էր արևելքի կողմից ուսական պետությանն ուղղված նոր դիմումներ, որպեսզի համոզեր Պետրոս I-ին այն բանում, որ հայերը իրոք ձգտում են Ռուսաստանի օգնությամբ ազատվել օսմանյան և պարսկական տիրակալությունից:

Ստեղծված դրությունից դուրս գալու համար Մինաս վարդապետն և Օրին օգտագործեցին Անգեղակոթի ժողովի կողմից նրանց տրված հարուր թղթերը: Նրանք մելիքների անունից մի դիմում կազմեցին և ներկայացրին Պետրոս I-ին: Այդ դիմումի մեջ ասված էր, որ հայերն իրենց ազատագրության ամբողջ հույսը դնում են ուսաց մեծ թագավորի օգնության վրա և աղաչում են շուտ իրականացնել այն:

Պատմագիտական գրականության մեջ այդ դիմումը համարվել է

կեղծիք: Սակայն Օրու և Մինաս վարդապետի նկատմամբ այդպիսի մեղադրանքն իրավացի չէ: Նրանք կատարել են այն, ինչ իրավունք էր տվել Անգեղակոթի ժողովը:

Հայաստանում տեղի ունեցած հետագա դեպքերն արդարացրին Իսրայել Օրու վարքագիծը: Թե՛ մելիքները, թե՛ Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը, որ կաթողիկոս ընտրվելու օրից՝ 1702 թվականից սկսած դարձավ ազատագրական պայքարի անխոնջ մարտիկներից մեկը, նորանոր դիմումներ հղեցին ռուսական պետութայանը՝ հայերին օգնելու և Հայաստանն ազատագրելու խնդրանքով:

Օրու դեսպանության այցը Պարսկաստան

Շվեդների դեմ մղված պատերազմում տարած առաջին հաղթանակները ռուսական կառավարությանը հնարավորություն տվեցին մտածելու նաև դեպի Պարսկաստան և Անդրկովկաս կազմակերպվելիք արշավանքի մասին: Պարսկաստանում և Անդրկովկասում տիրող վիճակին ծանոթանալու համար անհրաժեշտ դարձավ Պարսկաստան ուղարկել մի դեսպանություն: Իսրայել Օրին խնդրեց իրեն ևս թույլ տալ մասնակցելու այդ դեսպանությանը: Ռուսական արքունիքը նկատի առնելով նրա իրազեկությունը Անդրկովկասին, համաձայնեց Օրու առաջարկին, նրան տվեց գնդապետի կոչում և նշանակեց դեսպանության ղեկավար:

Պարսկաստանում դեսպանության նկատմամբ կասկածանք չառաջացնելու համար պետք էր ավելի անմեղ պատրվակ: Այդ նպատակով խորհուրդ տրվեց Օրուն վերադառնալ Եվրոպա և իր ծանոթների միջոցով Հոռմի պապից մի նամակ վերցնել՝ ուղղված պարսից շահին: Այդ նամակում պապը պետք է միջնորդեր շահի առաջ, որ նա կասեցնեք քրիստոնյաների հալածանքները իր երկրում:

Իսրայել Օրին 1704 թվականին Մոսկվայից գնաց Դյուսելդորֆ, Հովհան Վիլհելմի միջոցով ձեռք բերեց ցանկացած դիմումը, ապա շրջագայություն կատարեց Արևմտյան Եվրոպայում, 20 հազար ռուբլու գնեք գնեց և 1706 թվականին վերադարձավ Ռուսաստան: Նա մտադիր էր Աստրախանում հայերից մի գունդ կազմակերպել և այն զինել Եվրոպայից բերված այդ նոր զենքով: Պետրոս I-ը ևս, ի պաշտպանություն Պարսկաստանում ապրող քրիստոնյաների, նամակ գրեց շահին Իսրայել Օրին այդ նամակները վերցնելով, 1707 թվականի հունիսի ճանապարհ ընկավ դեպի Պարսկաստան: Օրին իր շքախմբով Աստրախանից նավով գալիս է Բաբվի մոտ գտնվող Նիգովոյե նավահանգիստ և այնտեղից ռուս նավատիկների զինված ջոկատի ուղեկցությամբ 1708 թվականի սկզբին հանդիսավոր կերպով ժամանում է Շամախի քաղաքը:

Շամախու Դսանը արգելեց նրան շարունակել ճանապարհորդությունը: Օրին ստիպված եղավ երկար ժամանակ մնալ Շամախիում:

Որդեւման պատճառը Պարսկաստանում գործող արեւտա-եվրոպական, նոտկապես ֆրանսիական միսիոներների տարածած այն լուրերն էին, թե Օրին Հոռմի պապի նամակաբերը չէ, թե նա պարսկահայ է, ուզում է Հայաստանը անջատել Պարսկաստանից և ինքը դառնալ Հայաստանի թագավոր: Այդ միսիոներների մեջ առավել ակտիվ էր գործում ֆրանսիացի Միշելը, որը պարսկական իշխանութիւններին համոզում էր յանդունել Օրուն և թույլ շտալ նրա ժամանումը Սպահան: Սակայն պարսկական իշխանութիւններին ձեռնտու չէր Պետրոս I-ի դեսպանին երկար ժամանակ պահել իրենց հողում, և 1709 թվականին Օրին արունակեց իր ճանապարհը դեպի Սպահան, նույն թվականի կեսերին վերադարձաւ Անդրկովկաս և մնաց այնտեղ մինչև 1711 թվականը:

Նա Անդրկովկասում գտնվելու ժամանակ զգալի գործ կատարեց ազատագրական պայքարի գաղափարը արմատավորելու և ժողովրդի մեջ Ռուսաստանի նկատմամբ համակրանքն ուժեղացնելու ուղղու-թիւամբ: Սպահան գնալիս և՛ վերադառնալիս Օրին ճանապարհորդեց Ռուսաստանում, եղաւ Գանձասարում, Սյունիքում, էջմիածնում: Կապեր հաստատեց Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի և մեկիքների հետ: Աշխատեց համոզել էջմիածնի կաթողիկոս Ալեքսանդր Ջուլայեցուն՝ կողմնորոշվել դեպի Ռուսաստանը:

Օրին ուշադրութիւն դարձրեց նաև այդ երկրամասի բազմազգ ժողովուրդների միջև համատեղ պայքարի ճակատ ստեղծելու վրա: Նա կոտայ հաստատեց վրաց և ադրբեջանցի գործիչների հետ: Հայտնի են նրա հարաբերութիւնները Ղուբայի և Շիրվանի խաների, Սուլեյման-բարայի և այլոց հետ: Օրին աշխատում էր անդրկովկասյան ժողովուրդների ուժերը միավորել և հայկական ազատագրական պայքարը դուրս բերել ազգային շրջանակներից: Նա արդեն բավականին տեղեկութիւններ էր հավաքել Պարսկաստանի և Անդրկովկասի մասին և իր գործունեութեամբ հայերի ու անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների մեջ սգեւորութիւն, խանդավառութիւն և բարյացակամ վերաբերմունք էր առաջացրել դեպի Ռուսաստանը: Այս բոլորից հետո Օրին և Եսայի Հասան-Ջալալյանը 1711 թվականին ճանապարհ ընկան դեպի Ռուսաստան: Նրանք Կասպից ծովով եկան Աստրախան, որպեսզի այստեղ լինեին Մոսկվա, բայց Աստրախանում 1711 թվականի օգոստոսին պառարեց գործելուց հայ ժողովրդի ազատագրութեան համար բարեխոս սիրտը՝ Իսրայել Օրին հանկարծամահ եղաւ:

Իսրայել Օրին խոշոր դեր խաղաց XVII—XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժման պատմութեան մեջ: Նա ազատագրական շարժումը դուրս բերեց հոգեւորականութեան շրջանակներից, կրօնական դավանաբանական արահետից, դրեց աշխարհիկ-քաղաքական ուղու վրա, բարձրացրեց համազգային մակարդակի և մարտական շունչ տվեց

նրան: Նա հայերի ազատագրական շարժումը դուրս բերեց նաև ազգային շրջանակներից, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը կապեց անդրկոլկասյան մյուս ժողովուրդների պայքարի հետ և արմատավորեց այդ ժողովուրդների համատեղ պայքարի գաղափարը: Իսրայել Օրին դրեց հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների հիմքը և հայ ժողովրդի ազատությունը կապեց սուս ժողովրդի օգնության հետ, հրաժարվելով արևմտյան օրիենտացիայից: Նրա ծրագիրը, դիվանագիտական հմտությունն արտահայտում են հայերի այդ ժամանակվա քաղաքական հասունությունը: Իսրայել Օրին իրեն դրսևորեց որպես խոշոր հայրենասեր, միշտ ընդհանուրի, հայրենիքի ազատության շահը գերադասելով անձնականից, ազնվորեն, անձնուրաց կերպով իր կյանքը նվիրեց հայրենիքի ազատագրության գործին:

ԳԼՈՒԽ XVI

ԱՅՈՒՆԻՔԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ ԵՎ ՍԿԻՉԲԸ

Դրությունը Անդրկոլկասում և հայկական զինվորականության ստեղծումը Հայերի ազատագրական շարժումը նոր վերելք ապրեց Օրու մահից հետո: Դրան նպաստեց Պարսկաստանում և Անդրկոլկասում տեղեկացված քաղաքական լարված իրադրությունը և ժողովրդի ծանր վիճակը:

XVII դարի վերջերին Պարսկաստանում մտցվեց նոր հարկային օրենսդրություն և նշանակվեցին նորանոր հարկեր՝ կրկնապատիկ և եռապատիկ չափերով, որոնց գանձումը, մանավանդ նվաճված ժողովուրդներից, ուղեկցվում էր դաժան հալածանքներով: Եսայի Հասան-Ջալալյանը պատմում է, որ պարսկական իշխանավորներից մեկը՝ Միրզա Թահիրը Թավրիզից 1100 զինվորներով ու հարկահաններով եկավ Ղարաբաղ, Գանձակ և սկսեց կողոպտել հայ բնակչությանը: Այդ նոր բանը տեղի էր ունենում Արևելյան Հայաստանի նաև մյուս շրջաններում: Հարկահանության պատրվակով պարսից զինվորներն ու պատանյանները թալանում էին բնակչության ունեցվածքը, տանջանքի ենթարկում մարդկանց, ոտնահարում նրանց ընտանեկան պատիվը, կրոնական ու ազգային զգացմունքները, հարկի դիմաց տանում նրանք երեխաներին: Հպատակ ժողովուրդների համար ստեղծված նման ծանր վիճակը նրանց ստիպում էր ոտքի ելնել պարսկական տիրակալությունից: Այդպիսի ապստամբությունն արդեն սկսվել էր Աֆղանստանում:

Սիր Վեյսի, իսկ հետո նրա որդու՝ Միր Մահմուդի գլխավորությամբ: Աղատագրական շարժումը աշխուժացել էր նաև Վրաստանում և այլ երկրներում: Աղատագրական պայքարի այդ վերելքն իր ոլորտի մեջ տուավ նաև Արևելյան Հայաստանը:

XVIII դարի երկրորդ տասնամյակում Պարսկաստանի ու Անդրկովկասի նկատմամբ Ռուսաստանի հետաքրքրությունն ավելի ուժեղացավ: 1715 թվականին Անդրկովկաս եկավ ռուսական դեսպան Վոլինսկին: Երան հանձնարարված էր ուսումնասիրել Պարսկաստան տանող ճանապարհները, հետաքրքրվել Անդրկովկասի ժողովուրդների, հատկապես հայերի կյանքով, պարզել, թե նրանք ինչպիսի վերաբերմունք ցուցնեն ռուսական պետության նկատմամբ և լավ վերաբերվել նրանց չէին:

Մի տարի հետո՝ 1716 թվականին Մոսկվայից Արևելյան Հայաստան եկավ Իսրայել Օրու ընկեր Մինաս վարդապետը: Նա տեսակցություն ունեցավ Եսայի Հասան-Ջալալյանի և էջմիածնի կաթողիկոս Առավածատուր Համադանցու հետ, աշխատեց վերջինիս կողմնորոշել Վոլյի Ռուսաստանը և նոր լուրեր բերեց ռուսական զորքերի կողմից Եսայապատրաստվող արշավանքի մասին: Վոլինսկու և Մինաս վարդապետ Տիգրանյանի այցելությունները նոր լիցք տվեցին հայկական աղատագրական շարժմանը:

Աֆղանցիների ապստամբությունը հետզհետե լայն տարածում էր ստանում: Նրանք 1722 թվականին արշավեցին պարսից մայրաքաղաք Աղահանի վրա, գրավեցին այն և գլխատեցին գերի ընկած Հուսեյին Կոչին: Պարսկաստանում առաջացավ քաղաքական խառնաշփոթություն: Այդ խառնակ շրջանում ոտքի ելան նաև կովկասյան լեռնաբնակ ժողովրդը: Նրանք սկսեցին ասպատակել Ադրբեջանը և Հայաստանի հյուսիսային ու արևելյան շրջանները: Լեզգիների ներխուժումը խրախուսվում էր Թուրքիայի կողմից, որի նպատակն էր այդ լեռնականների միջոցով արգելակել ռուսական բանակի ներթափանցումն Անդրկովկաս:

Լեզգիների ասպատակություններից պաշտպանվելու նպատակով Կարաբաղում, Սյունիքում և այլուր սկսեցին կազմակերպել պիսիված ջոկատներ, որոնք հետզհետե համալրվեցին և կանոնավոր զորքի կերպարանք ստացան: Հայկական զորքի խոշոր ջոկատներ տասջին հերթին կազմակերպվեցին պատմական Արցախում, այսինքն՝ Էրզրումից Դարաբաղում, Մոսկվ լեռան շրջակայքում, այդ վայրը անվանվեց Մեծ սղևախ, որ նշանակում էր ամրացված վայր, զորակալան: Այստեղ կենտրոնացած հայկական զորքերի թիվը 10 հազարից ավելի էր: Նրանց կազմակերպիչներն ու զորավարներն էին Շիրվան, Խարուխան, Սարգիս, Գրիգոր Յուզբաշինները և Մելիք Հովսեփը: Մյուս զորակալանը Փոֆր սղևախն էր՝ Շուշի քաղաքի մոտերքում: Այստեղի

հրամանատարն էր Ավան Յուզբաշին. նրա զորքի թիվը հասնում էր երկու հազարի: Հետագայում Ղարաբաղի այս երկու զորակայանների ընդհանուր զորահրամանատարը դարձավ Ավան Յուզբաշին, սակայն ամբողջ շարժման ոգեշնչողն ու կազմակերպիչը եղել է Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Այդպիսի ջոկատներ կազմակերպվեցին նաև Սյունիքում՝ Ղափանում: Այդ ջոկատների մարտիկների թիվը սկզբնական շրջանում քիչ էր: Նրանք ցրված էին տարբեր տեղերում և շունեին իրենց ընդհանուր ղեկավարը: Օրինակ՝ Թորոս զորավարի գլխավորութայամբ մի ջոկատ կազմակերպվեց Չավնդուրում, մի այլ ջոկատ Պապի գլխավորութայամբ՝ Կալերում, մի ուրիշը՝ Տեր-Ավետիսի և Փարսադանի գլխավորութայամբ՝ Հալիձորում և այլն: Կազմակերպված բոլոր ջոկատների գլխավորների ընդհանուր թիվը հասնում էր 7—8 հազարի:

Ապստամբության սկիզբը

1722 թվականի սկզբներից լեզգիները Գաուդ բեկի գլխավորութայամբ ներխուժեցին Ադրբեջանի կենտրոնական շրջանները, գրավեցին Շամախին, ամրացան այնտեղ և հարձակումներ սկսեցին Գանձակի խանության վրա: Վրաց Վախթանգ VI թագավորը, որը բարեկամական հարաբերություններ ուներ մեջ էր Գանձակի խանի հետ, իր բանակով օգնության եկան նրան: Մայիսին վրացական զորքերին հաջողվեց դուրս քշել լեզգիներին Գանձակից և կանխել նրանց առաջխաղացումը դեպի Ղարաբաղ ու Վրաստան: Այդ ժամանակ Վախթանգ VI-ի մոտ գնաց Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը՝ հայկական ազատագրական շարժման ղեկավարներից մեկը. Վախթանգ VI-ը և Եսայի Հասան Ջալալյանը գնում են Թբիլիսի և խորհրդակցում հայերի ու վրացիների հետագա միացյալ զորժողովությունների մասին:

1722 թվի ամռանը, երբ Վախթանգ VI-ը և Եսայի Հասան-Ջալալյանը պայքարի ծրագիր էին մշակում, Թբիլիսի են գալիս Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի պատվիրակները: Պետրոս Մեծ պատվիրակը բերել էր ցարի նամակը, որով հայտնվում էր, որ շուտով սկսվելու է ռուսական զորքերի առաջխաղացումը Կասպիականի ափերով և խորհուրդ էր տրվում Վախթանգին իր բանակով ընդառաջել ռուսական զորքին և Շամախիում միանալ նրան: Պարսից շահն էլ իր նամակով քաջալերում էր վրաց թագավորին՝ լեզգիների դեմ նրա մղած հաջող մարտերի համար և հանձնարարում՝ շարունակել այդ գործը նշանակելով նրան Անդրկովկասում եղած պարսկական զորքերի ընդհանուր հրամանատար: Թուրքական պատվիրակն էլ բերել էր Կարիշ (էրզրում) օսմանյան փաշայի նամակը, որի մեջ փաշան սուլթան անունից հայտնում էր, թե շուտով թուրքական զորքերը մտնելու են Անդրկովկաս և պահանջվում էր Վախթանգից՝ իր զորքերով միանալ թուրքերին:

Վախթանգ VI-ը օսմանցիների պահանջը մերժեց: Որոշվեց վրացական բանակը առաջ շարժել դեպի Գանձակ, այնտեղ բերել նաև չաչկական զորքերը սղնախներից, ապա միացյալ ուժերը շարժել դեպի Շամախի և սպասել ուսական բանակին:

1722 թվականի սեպտեմբերին վրացական բանակը շարժվեց դեպի Գանձակ: Եսայի Հասան-Ջալալյանը շտապեց Մեծ սղնախ՝ հայկական զորքը բերելու: Երկու եղբայրական զորագնդերն իրար հանդիպեցին Գանձակի մոտ, Զոլակ կոչված վաճրում: Հանդիպումը հուզիչ է եղել: Ինչպես նկարագրում է Եսայի Հասան-Ջալալյանը, վրացական բանակը մարտական շարք է կազմում, իսկ հայկական զորքերը հանդիսավորությամբ անցնում են նրանց առջևով: Այնուհետև տեղի է ունենում հայկական զորքերի ստուգատես, որի ժամանակ նրանք ցույց են տալիս իրենց հմտությունը հրաձգության, ձիավարության և ուղղակի աչքի զործողությունների մեջ:

Հայ-վրացական զորքերը Գանձակից շարժվեցին դեպի Շամախի, որն իր լեզգիներն արդեն կտրել էին ճանապարհը, իսկ ուսական բանակի առաջխաղացման մասին էլ ոչ մի տեղեկություն չունեին:

1722 թվականի հուլիսին ուսական զորքի մի մասը նավերով մոտեցավ Կասպից ծովի ափերին՝ Բաքվի և Գիլանի մոտերքում, իսկ մյուս մասը ցամաքով շարժվեց դեպի հարավ: Այդ զորամասերին հաջողվեց սիրանալ Կասպից ծովի անդրկովկասյան ափերին, սակայն մի շարք սոնյաստ պայմանների պատճառով Պետրոս I-ը կարգադրեց դադարեցնել առաջխաղացումը և ամրանալ նվաճված վայրերում, իսկ ինքը աշնան սկզբներին վերադարձավ Մոսկվա:

Վախթանգ VI-ը և Եսայի Հասան-Ջալալյանը աշնանը տեղեկություններ ստացան, որ Պետրոս I-ը վերադարձել է Մոսկվա և ուսական բանակը դադարեցրել է իր առաջխաղացումը: Այդ թխուր լուրն ասանալուց հետո հայկական և վրացական զորքերը վերադարձան իրենց տեղերը:

Հայերը գեներ վայր չդրեցին: Ինչքան էլ հուսահատական էր ուսական բանակի արշավանքի դադարեցումը, այնուամենայնիվ նրա ժողովրդավաստում գտնվելը դարձյալ մեծ հույս էր ներշնչում հայերին և նրանց ոգևորում շարունակելու պայքարը: Մեծ սղնախի զորաբանակը իրագործնալով Ղարաբաղ, ամրացավ անառիկ վայրերում և ապրստամբեց պարսկական տիրակալության դեմ: Նրան հետևեցին Փոքր սղնախի զորքերը: Ապստամբությունն սկսվեց: 1722 թվականի աշնանը մյուս Ղարաբաղը ազատագրվեց և այնտեղ հաստատվեց հայկական իրանություն:

**Դավիթ-Բեկ: Սյունի
քի ապաստազրումը**

Ազատագրական պայքարի ալիքը հասավ պատմական Սյունիք, որն այն ժամանակ հայտնի էր Ղափան անունով: Այստեղ իրադրությունը, Ղարաբաղի հետ համեմատած, ավելի բարդ էր: Ղարաբաղում բնակչությունը զգալի չափով միատարր էր՝ հայկական: Այնտեղ կային կազմակերպված զինվորական ավելի մեծ ուժ և հմուտ ու լավ ղեկավարներ՝ հանձինս Եսայի Հասան-Չալալյանի և Ավան Յուզբաշու: Ղափանում հայկական զինված ուժերը ցաքուցրիվ էին, չկար ուզմական և քաղաքական հմուտ ղեկավար: Այնտեղ ավելի ուժեղ էին պարսկական խաները, իսկ քոչվոր ցեղերը չէին համակրում հայկական ազատագրական շարժմանը:

Այս դժվարությունները Ղափանի հայերից պահանջում էին գործի գլուխ դնել կազմակերպչական և ուղղմական հմտություն ու վճռակալություն ունեցող ղեկավարի: Այդ նպատակով նրանք ղափանցի հայ առևտրական Ստեփանոս Շահումյանին ուղարկում են Թբիլիսի, որպեսզի վրացական բանակի հայ հրամանատարներից մեկին հրավիրի Ղափան: Նա դիմում է վրաց արքայազն Շահնավազին, իսկ վերջինս մատնացույց է անում վրաց բանակում զինվորական ծառայության մեջ գտնվող Դավիթ-Բեկին: Սա ընդունում է Ստեփանոս Շահումյանի առաջարկությունը և 1722 թվականի աշնանը գալիս է Ղափան ու անցնում ապստամբության գլուխ:

Դավիթ-Բեկի անձնավորության մասին ինչպես ժողովրդական ավանդությունների, այնպես էլ պատմագիտական ու գեղարվեստական գրականության մեջ կան զանազան կարծիքներ: Եղած սկզբնաղբյուրներից հայտնի է, որ նրա ծնողները եղել են ղափանցի, բայց այնտեղից գաղթել և բնակություն են հաստատել Վրաստանում, որտեղ նրանց որդի Դավիթը ծառայության է մտնում վրաց բանակում:

Այն ժամանակ, երբ Դավիթ-Բեկը գալիս է Ղափան, ժողովուրդը մեծ ոգևորություն էր ապրում պարսկական տիրակալության դեմ մղած իր պայքարում: Նա իր հետ բերել էր շուրջ 30 քաջակորով ուղմիկներ այդ թվում՝ Մխիթարին, Ավթանդիլին, Բայանդուրին, մեծ և փոքր Գեորգիներին և ուրիշներին: Նրա առաջին գործը եղավ մի փոքր ջոկատ կազմակերպել և գրոհի անցնել: Առաջին հաջող մարտը տեղի ունեցավ 1722 թվականի աշնանը, Ուշթափա կոչված վայրում, ջիվանշիր ցեղերը և նրանց գլխավորող խաների դեմ: Հայկական շուրջ 400 հոգուց բաղկացած զորախումբը Դավիթ-Բեկի հրամանատարությամբ գրոհեց հակառակորդի վրա և փառավոր հաղթանակ տարավ: Այս հաղթանակ վճռական նշանակություն ունեցավ Դավիթ-Բեկի հեղինակության համար և նրա համբավը տարածվեց ժողովրդի մեջ: Դրանից հետո նրա միացան մինչ այդ կազմակերպված ջոկատներից շատերը, օրինակ

Չավնդուրի ջոկատը՝ Թորոսի գլխավորութեամբ, Զուղայի զինված ուժերը՝ Մաղամեղիքի որդիների գլխավորութեամբ և այլն:

Ուշթափայի հաղթանակից հետո Ղափանի զորամասերի առաջ ծառայած մի կարևոր և դժվար խնդիր՝ ոչնչացնել երկրի ներսում եղած պարսկական խաների ուժերը և գրավել ապստամբության նկատմամբ իննամական դիրք չունած մարդկանց ձեռքին գտնվող ամրությունները: Կրանցից առանձնապես խոշոր նշանակություն ունեին Տաթևի շրջանում գտնվող բերդերը, ուր ամրացել էր դավաճան մելիքներից մեկը՝ մելիք Դավիթը, որը մահմեդականություն ընդունելուց հետո անվանվեց մելիք Բաղր: Նրա ամրությունները վերցնելը դժվար էր, բայց Կոսիթ-Բեկի զորքերը հարձակման անցան, կարողացան շրջապատել մելիք Բաղրի ամրոցը և երկու օրվա համառ գրոհներից հետո վերցնել վրա բոլոր ամրությունները, գերել Բաղրին և մահապատժի ենթարկել:

Տաթևի դեպքերից քիչ անց՝ 1723 թվականին Ղափանի ազատարկված շրջանների վրա արշավեցին Բարկուշատի և Ղարադաղի պարսիկ խաները: Չավնդուրի մոտ թշնամու դեմ ելան Թորոս և Բայանյուր զորավարներն իրենց ջոկատներով: Նրանք իրենց զորքի մի մասը լեռքերին հակառակորդի թիկունքում, իսկ մյուս մասով ճակատ կազմակերպեցին թշնամու դեմ: Պարսիկ խաները, վստահ իրենց զերազանց ուժերից, առաջ են շարժվում, մտնում Չավնդուր գավառը և ճակատ կազմակերպում հայկական բանակի դեմ: Թորոսն ու Բայանդուրը գիշերը գրոհում են թշնամու վրա ճակատից ու թիկունքից և կատարյալ հաղթանակ տանում:

Տաթևի և Չավնդուրի հաղթանակները էլ ավելի բարձրացրին Կոսիթ-Բեկի և նրա բանակի հեղինակությունն ու համբավը ողջ Սյունիքում: Այդ հաղթանակներից հետո եկան ու Դավիթ-Բեկին միացան նրա ջոկատներ, օրինակ՝ Հալիձորի ջոկատները՝ Տեր-Ավետիսի և Փարսադանի գլխավորությամբ, Կալերում եղած խումբը՝ Պապի հրամանատարությամբ, Մեղրիից Կոստանդինն ու Հովհաննեսը՝ իրենց զինվորներով, և մնացած տեղերում եղած ջոկատները:

Այսպիսով, Ղափանի, այսինքն՝ Սյունիքի բոլոր զինված ջոկատները 1723 թվականի առաջին կեսին միավորվեցին մի զորաբանակի մեջ և Դավիթ-Բեկին ճանաչեցին որպես իրենց ընդհանուր հրամանատար ու ղեկավար: Ղափանում շուրջ մեկ տարվա մղած պայքարը պարսկական տիրակալության դեմ պսակվեց հաջողությամբ, խաներն ու բեկերը մոնղվեցին երկրից և այնտեղ ևս ստեղծվեց հայկական իշխանություն՝ Դավիթ-Բեկի գլխավորությամբ:

Հայկական իշխանությունների ամրապնդումը

Պարսկական խաներն ու բեկերը, որոնք դուրս էին շարտվել Ղափանից և Ղարաբաղից, չէին հաշտվում կատարված իրողության հետ: Նրանց փորձեր են անում ճնշելու հայերի ապստամբությունը և վերականգնելու իրենց տիրապետությունը: Երևանի խանը ուրիշ խաների հետ միասին 1723 թվականին մի արշավանք կազմակերպեց Մեծ սղնախի վրա՝ բայց նրա զորքերը ծանր պարտություն կրեցին և ետ նահանջեցին: Նույն ժամանակամիջոցին արևելքից Փոքր սղնախի վրա հարձակվեցին երկրից վնդված խաները: Նրանք էլ հաջողություն չեն ունենում և Դիզակի Հադրութ գյուղի մոտ պարտվում են ու ետ շարտվում: Ղարաբաղի հայերը հերոսաբար պաշտպանում են իրենց ձեռք բերած ազատությունը. այնտեղ ստեղծված հայկական իշխանությունն ամրապնդվում ու կայունանում էր:

Ավելի համառ պայքար ծավալվեց Ղափանում: Մոտակա շրջաններում եղած խաները, որոնց մոտ ապաստան էին գտել նաև Ղափանից վնդված ուժերը, անընդհատ հարձակումներ էին գործում ազատագրված շրջանների վրա և ավարի ու ավերի մատնում հայկական գյուղերը: Դրա դեմն առնելու համար Դավիթ-Քեկը Ղափանում անջատ-անջատ գործող ջոկատները համախմբեց մի ընդհանուր հրամանատարությամբ՝ տակ, համալրեց և դարձրեց աճուր կարգապահություն ունեցող, մարտունակ մի բանակ: Նա ստեղծեց իր շտաբը, կազմեց զինվորական խորհուրդ, Մխիթարին նշանակեց սպարապետ՝ բանակի հրամանատար, զորքերը դասավորեց ըստ շրջանների և յուրաքանչյուր ջոկատի հրամանատար նշանակեց քաջակորով, զինվորական գործի հմուտ և ազատության գործին նվիրված մարդկանց, որպիսիք էին Տեր Ավետիսը, Թորոսը, Պապը, Բայանդուրը, Փարսաղանը, Ստեփանոս Երևանցի, հումյանը, Ավթանդիլը և ուրիշներ:

Ձևա բերող, որը գտնվում էր Հալիձորի և Գեղվա գետի միջև, համարվում էր Ասլամազ դուլի խանի զորակայանը: Հայկական զորքերը Մխիթար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի հրամանատարությամբ գրոհեցին Ձևա բերդի վրա: Նրանց առաջին գրոհները ետ մղվեցին Տեր-Ավետիսը դիմեց խորամանկության: Նա խաբեց բերդապահին, խուճախում բարտիկների հետ ներս մտավ բերդը և գերեց խանին, խուճախ առաջացնելով նրա զորքի մեջ: Այդ նույն ժամանակ Մխիթար սպարապետի ջոկատը, գրոհելով պարիսպների վրա, ներս է մտնում ու գրավում բերդը:

Հակառակորդի հաջորդ հենակետը ապստամբների թիկունքում գտնվող Տաթևի Որոտնա բերդն էր: Դեռևս Ձևայի դեպքերից առաջ Որոտնա բերդի գրավման համար Դավիթ-Քեկը խնդրել էր Ավան Յուսուբաշու օգնությունը: Վերջինս եկել պաշարել էր բերդը, բայց չէր կար

դացել գրավել: 1724 թվականի գարնանային մի օր հայկական զորքերը պաշարեցին Որոտնա բերդը: Չորս օր իրար ետևից գրոհներ էին կազմակերպում բերդի վրա, բայց ապարդյուն: Հակառակորդը համառորեն պաշտպանում էր իր դիրքերը: Չորրորդ օրվա գիշերը հորդ անձրևի նետեանքով փլչում է բերդի պարսպի մի փոքր մասը և անցք է բացվում դեպի ներս: Հայերն անմիջապես օգտագործում են այդ, ներս թափանցում բերդ, կոտրում թշնամու դիմադրությունը և գրավում բերդը:

Թիկունքում թշնամու հենակետերի վերացումը դեռևս չէր ապավում հայերին հակառակորդի հարձակումներից: Նախիջևանի խանը 1724 թվականին բազմահազարանոց մի բանակով հարձակվեց Սիսիանի վրա: Դավիթ-Բեկի ջոկատները դուրս եկան նրա դեմ: Ճակատաձարտը տեղի ունեցավ Նախիջևանի գետի ափին: Թշնամին շղիմացավ հայերի հուժկու հարվածներին, ետ ընկրկեց և նահանջեց դեպի գետի յուր ափը: Հայերը, ոգևորված իրենց հաջողությամբ, շարունակելով լետապնդել հակառակորդին, անցնում են գետը: Բայց թշնամու զորքերը դադարեցնում են նահանջը և անցնում հակազրոհի, նրանք հայերին սեղմում են գետին և մեծ ջարդ տալիս նրանց: Դավիթ-Բեկի բանակը մարտի դաշտում թողեց շուրջ 1000 դիակ և ետ նահանջեց: Սա Դավիթ-Բեկի զորքերի առաջին լուրջ պարտությունն էր, բայց թշնամին չկասկածեց օգտագործել այն:

Հայկական զորքերը հազիվ էին ուշքի եկել Նախիջևանի տակ կրած պարտությունից, երբ ոտքի ելան Օրդուբադում ծվարած խաները: Հայկական բանակը շտապեց կանխել այդ սպառնալիքը: Թորոս զորավարի ջոկատները պատրաստվեցին հարձակվել Օրդուբադի վրա: Սակայն այդ մասին Բարկուշատի Ֆաթալի խանին տեղյակ է պահում Արծվանիկ սպանի մելիք Ֆրանգուլը: Սա խորհուրդ է տալիս խանին իր զորքերով արշավել Չավնդուրի վրա և խափանել հայերի հարձակումը, խոստատալով նաև իր օժանդակությունը: Այդպես էլ արվում է: 1725 թվականին Չավնդուրի և Բարկուշատի սահմանագլխին, Եղվարդի ճակատաձարտում, հայկական զորքերը պարտվում են, Թորոս զորավարը զոհվում է մարտի դաշտում:

Ֆաթալի խանը փորձեց օգտագործել իր հաղթանակը և ասպատակել հայկական գյուղերը, սակայն Չավնդուրում եղած հայկական զորքերին օգնության հասավ Պապ զորավարն իր ջոկատներով, կատարեց թշնամու ասպատակությունները և նրան դուրս բռեց Չավնդուրից: Այդ նույն ժամանակ Օրդուբադում կենտրոնացած ուժերը Սաֆի գուլի խանի գլխավորությամբ սկսեցին իրենց հարձակումները: Նրանք ասպատակելով մի շարք քնակավայրեր, պաշարում են Մեղրին: Սաֆի գուլի խանի զորքերին հաջողվում է ներխուժել Մեղրիի Փոքր թաղ կոչված մասը, բայց մեղրեցիները քանդում են գետի կամուրջը և կասեց-

նում թշնամու առաջխաղացումը: Նրանք գիշերով հարձակվում են թըշնամու վրա, ջարդում նրան և դուրս քշում Մեղրիից:

Շոտով մեղրեցիներին օգնության հասան Բայանդուրն ու Ստեփանոս Շահումյանն իրենց ջոկատներով: Թշնամին վերադասավորելով իր ուժերը, նորից գրոհեց Մեղրիի վրա, բայց հայերը երեք կողմից գրոհեցին նրա վրա և կատարյալ պարտության մատնեցին: Թշնամին մարտի դաշտում թողեց մի քանի հազար դիակ և նահանջեց դեպի Օրդուբադ:

Օրդուբադում և այլ վայրերում ծվարած խաները մի քանի փորձեր ևս արեցին հայկական իշխանությունը տապալելու: Նրանց հարձակումներից մեկի ժամանակ հայերը նույնիսկ ծանր կորուստ ունեցան: Ստեփանոս Շահումյանը գերի ընկավ, սակայն ի վերջո հաղթանակ տարան հայերը: Նրանք ազատագրեցին ամբողջ Ղափանը, ամրապնդեցին իրենց իշխանությունը, որի պաշտպանության համար ոտքի էր ելել ամբողջ բնակչությունը: Այդ նույն բանը տեղի էր ունենում նաև Ղարաբաղում, ուր բնակչությունը նույնպես անձնուրաց կերպով պայքարի էր ելել իր ազատության համար:

* Ղափանի և Ղարաբաղի ապստամբության հաղթանակը հայերի ազատասիրական ձգտումների, օտարի լուծը թոթափելու համար նրանց մղած վճռական պայքարի արդյունքն էր:

2. ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ ԴԵՄ

Թուրքերի ներխուժումը Անդրկովկաս Այսուհետև ու Արցախը հազիվ էին թոթափել պարսկական լուծը, երբ ստիպված եղան մարտնչել մեծ նոր, ավելի հզոր ու վտանգավոր թշնամու՝ օսմանյան նվաճողների դեմ: 1723 թվականին թուրքական զորքերը մտան Անդրկովկաս և գրավեցին Վրաստանը: Թուրքերը փորձում էին առաջարժվել դեպի Կասպից ծովը, գրավել նրա առափնյա շրջանները փակել ռուսական բանակի առաջխաղացման ճանապարհը դեպի Անդրկովկաս:

Թուրքական զորքերը իբրահիմ փաշայի հրամանատարության նույն թվականի աշնանը շարունակեցին իրենց արշավանքը դեպի Գանձակ: Գանձակի ադրբեջանցիները և Ղարաբաղի հայերը թշնամու դեմ միացյալ ճակատ կազմեցին: Նրանք պարտության մատնեցին թուրքական բանակին և ստիպեցին նրան ետ նահանջել դեպի Վրաստան: Սակայն 1724 թվականի վերջերին թուրքերին հաջողվեց գրավել Գանձակը և մոտենալ Ղարաբաղի հայկական իշխանության սահմաններին:

Յայց հայկական զորքերը պատնեշի նման կանգնեցին նրանց առաջ: Թուրքերին չհաջողվեց ոտք դնել Ղարաբաղի հողի վրա:

Օսմանյան բանակի մի այլ ջոկատ 1721 թվականի գարնանը Քյոփուրլու Աբդուլլա փաշայի գլխավորությամբ Կարինից արշավեց դեպի Արևելյան Հայաստան: Թուրքերը մարտին արդեն Շիրակի վրայով անցնում են դեպի Արարատյան դաշտ: Նրանց առաջապահ ջոկատները յևանցում են Աշտարակը, Կարբին և գալիս Եղվարդ գյուղը:

Երևանի Միհրալի խանը օսմանյան առաջապահ զորամասերի դեմ չանում է իր 12 հազարանոց բանակը, բայց Եղվարդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտվում է, ետ նահանջում դեպի Երևան և ամրանում բերդում: Թուրքական բանակը շտապեց գրոհել Երևանի վրա: Նրա ուշադրությունը գրավեցին Աշտարակի շրջանի հայերի գործողությունները: Այնտեղ, հատկապես Կարբի ավանում, ձեռնամուխ լինեցին դիմադրություն կազմակերպելու գործին: Կարբին այն ժամանակ բավականին մեծ ավան էր, ուր բնակություն էին հաստատել հարուստ առևտրական ընտանիքներ: Օսմանցիները հարձակվեցին Կարբիի վրա, բայց հանդիպեցին հայերի դիմադրությանը: Կարբեցիները վարձախ, Աղաբաբի, Պողոսի և Ավագի ղեկավարությամբ միառժամանակ պաշտպանվեցին: Նրանք դիմեցին Երևանի խանին, որպեսզի նա ուժանդակ ուժ ուղարկի իրենց: Սակայն օգնություն չստանալով, ստիպված եղան բանակցության մեջ մտնել թուրքերի հետ, քանի որ չէին կարող երկար դիմադրել օսմանյան 30—40 հազարանոց զորքին: Այդ բանակցությունների հետևանքով կարբեցիները համաձայնում են զինաթափ լինել օսմանյան զորքերը այլևս չեն մտնում Կարբի: Դրանից հետո օսմանյան բանակը գրավում է Աշտարակը, էջմիածինը և շարժվում դեպի Երևան:

Երևանի պաշտպանությունը 1724 թվականի ապրիլի 7-ին թուրքական բանակը մոտենում է Երևանին և սկսում իր գրոհները քաղաքի վրա: Միհրալի խանը ուժեր շոններ քաղաքը պաշտպանելու համար. քաղաքի բնակչությունը հույսը իր ուժերի վրա դիտի դնելու: Առաջին նախաձեռնողները եղան հայերը: Նրանք արագ կերպով ջոկատներ կազմակերպեցին և ձեռնամուխ եղան քաղաքի պաշտպանության գործին:

Թուրքական բանակի մի մասը դիրքեր էր գրավել Հրազդան գետի ափին՝ Զորագյուղի դիմաց և թնդանոթային ու մրակոծության էր ենթարկում քաղաքն ու բերդը՝ փորձելով այնտեղից մտնել քաղաք: Բայց թուրքերի գրոհներն ապարդյուն են անցնում:

Այդ անհաջողությունից հետո Աբդուլլա փաշան նոր համալրում է պահանջում և 10 հազարանոց մի նոր ջոկատ ստանում: Օսմանցիները թարմ ուժերով վերսկսում են իրենց հարձակումները: Նրանք անց-

նում են Հրավրան գետը, Թափանցում Չորագյուղի փողոցները և ճրգտում մտնել քաղաք: Սակայն հայ մարտիկները հերոսական դիմադրութուն են ցույց տալիս: Նրանք Հովհաննես Հոնդիբեկյանի, Պողոս Քեչիբեկյանի, Կառչիկ Հովհաննեսի և Դավիթ Միրզեջանյանի գլխավորությամբ կասեցրին թուրքերի առաջխաղացումը, ջարդեցին նրանց և ետ շարտեցին: Հայերի հաղթանակը փառավոր էր, բայց կորուստն էլ մեծ էր: Նրանք այդ ճակատամարտում կորցրին 2000 մարտիկ:

Այդ ճակատամարտը լուրջ կերպով անհանգստացրեց հայերին: Նրանք գիտեին, որ այդպիսի գրոհներ նորից կլինեն, իսկ իրենք այդքան ուժ չունեն դիմադրելու: Նոր ջոկատներ կազմակերպելու և քաղաքի պաշտպանութունը ամրապնդելու համար Գրիգոր վարդապետի գլխավորությամբ սբ. Սարգիս եկեղեցում խորհրդակցութուն է հրավիրվում, որին, բացի հիշյալ զորահրամանատարներից, մասնակցում էին նաև քաղաքի անվանի մարդիկ, Կոնդի հայ բռնաբեկի առաջնորդները և քաղաքում տեղավորված շրջակա գյուղերի բնակչության ներկայացուցիչները: Խորհրդակցութունը որոշում է դիմադրել թշնամուն և պաշտպանել քաղաքը բոլոր միջոցներով:

Խորհրդակցութունից հետո քաղաքացիներից 16 հոգի, այդ թվում՝ Փիրիզուլը, Թադեոսը, Մալխասը, Ավետիսը և ուրիշներ իրենց թաղամասերի բնակիչներից կազմակերպեցին նոր խմբեր, որոնց մեջ ընդգրկեցին նաև շրջակա գյուղերի բոլոր ռազմունակ մարդկանց: Երևանի հին թաղի երիտասարդները ևս Նիկողայոսի, Թաթիկի և այլոց գլխավորությամբ ջոկատներ կազմակերպեցին: Ոտքի ելան նաև Կոնդի հայ բռնաբեկը՝ Ղազարոս Բաբուրյանի, Դավթի և մյուսների ղեկավարությամբ, որոնք կազմակերպեցին մի քանի հարյուր մարդուց բաղկացած մարտունակ մի ջոկատ:

Հայերից կազմակերպված զորքի թիվը հասնում է 10 հազարի: Նրա հրամանատարները իրենց ուժերը տեղաբաշխում են քաղաքի տարբեր մասերում, փակում քաղաքի մուտքերը և ամուր պաշտպանում:

Թուրքական բանակը վերջին անհաջող ճակատամարտից հետո միառժամանակ դադարեցրեց իր գրոհները: Բայց շուտով թուրքերին Եգիպտոսից օգնության եկան ընտիր զորամասեր: Սրանք, առանց Արդուլա փաշայի կարգադրության, ձեռնարկեցին մի նոր գրոհ՝ դարձյալ Չորագյուղի ուղղությամբ, հույս ունենալով Երևանի գրավումով՝ փառքի արժանանալ և առատ ավար ձեռք բերել: Նրանց հաջողվեց անցնել գետը, մտնել Չորագյուղ և առաջ շարժվել:

Հայերի առաջապահ ջոկատները տախաված եղան ետ քաշվել դեպի ջրաղացները: Թշնամին առաջանում էր դեպի քաղաք: Սակայն, մյուս թաղամասերից եկան և մարտի նետվեցին նոր ջոկատներ, որոնց հետ

ուսե բոշաներից կազմված ջոկատը: Թուրքերի առաջխաղացումը կանցվեց, նրանք մեծ կորուստ ունեցան և նահանջեցին իրենց ելման վիրքերը, մարտի վայրում. թողնելով վեց հազար դիակ: Հայերի կորուստն էլ զգալի էր: Այդ ճակատամարտում նրանք զոհ տվեցին 1300 մարտիկ:

Հայերի հերոսական դիմադրությունը, նրանց անընկճելի կամքը, քնչպես և թուրքական բանակի ծանր կորուստը Աբդուլլա փաշային արկադրեցին դադարեցնել հարձակումները և նոր օգնություն խնդրել սուլթանից: Վերջինս կարգադրում է Սարու Մուստաֆա և Ռաջաբ փաներին իրենց զորաբանակներով օգնություն գնալ Աբդուլլային: Մինև սրանց ժամանումը թուրքերը Կոնդի ուղղությամբ մի նոր գրոհ են կազմակերպում քաղաքի վրա: Բայց այստեղ էլ հայերի պաշտպանությունը բավականին ամուր էր: Թուրքերը դարձյալ լուրջ հարված ստաալուց հետո ետ են քաշվում:

Շուտով տեղ հասավ թուրքերին օգնության եկող զորքը՝ շուրջ 38 հազար զինվոր: Հայերը գիտեին թուրքերի ստացած նոր համալրման ստանև և սպասում էին, որ օսմանցիները նոր հարձակում կսկսեն: Իսկ այ զորագնդերն արյունաքամ էին եղել, նոր լրացուցիչ ուժեր չկային և ոչ մի տեղից օգնություն ստանալու հույս չունեին:

Թերդում եղած պարսիկները իրենց թնդանոթներով թշնամուն ալլևս վնաս չէին կարող պատճառել, որովհետև անհնարին էր թնդանոթներով գնդակոծել նրանց դիրքերը: Հայերը սակավաթիվ ուժերով թուրքական ավելի քան 70 հազարանոց բանակի դեմ մնացել էին մեուս կ՝ ճակատ առ ճակատ: Դրությունը ահավոր էր: Եվ ահա նրանք նորից են հավաքվում սբ. Սարգիս եկեղեցում խորհրդակցելու: Որոշվում է րանակցություն սկսել թուրքական հրամանատարության հետ քաղաքն առանց մարտի հանձնելու և դրանով իսկ կանխելու բնակչուկան կոտորածն ու ավարառությունը:

Բանակցություն սկսելու համար կար մի լուրջ դժվարություն: Օսմանյան առաջապահ զինվորները թույլ չէին տալիս բանագնացներին անդիպել հրամանատարության հետ և տեղնուտեղը սպանում էին նրանց: Այդպես էին վարվել դրանից առաջ Հարություն անունով պատվիրակի հետ, և հիմա էլ նույն վտանգն էր կանգնած հայերի առջև: Սակայն դրան հակառակ, խորհրդակցության մասնակիցներից Ախիջանյան Միրզեն հանձն է առնում փնալ՝ թեկուդ կյանքի գնով: Բայց նա արդիվ է հասնում թուրքական դիրքերի առաջին գիծը, երբ նրան բռնում ու սրախողխող են անում:

Ախիջանյանի թխկնապահը կարողանում է փախչել, իրեն նետելով Հրազդանի ջրերը և գալ պատմել եղելությունը: Հայերին մնում էր կռվել, կռվել մինչև վերջին շունչը, վերջին կաթիլ արյունը:

1724 թվականի հունիսի 7-ի վաղ առավոտյան թուրքական բանակն սկսեց շորս կողմից գրոհել քաղաքի վրա: Բազմահազար թուրք զինվորներ թափանցեցին քաղաքի փողոցները, ամենուրեք հանդիպելով հայ մարտիկների անձնուրաց և հերոսական դիմադրությանը: Թուրքերին հաջողվեց ընկճել հայերի դիմադրությունը և գրավել Երևանը 60 օրվա հերոսական պաշտպանությունից հետո: Երևանի պաշտպանությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պատերազմների պատմության հերոսական էջերից մեկն է:

Դրությունը Ղարա-Անդրկովկաս և Արևելյան Հայաստան կատարված քաղում և պայքարը օսմանյան արշավանքները շատ ծանր կացության թուրքերի դեմ մեջ դրեցին Ղարաքաղում և Ղափանում հաստատված հայկական իշխանություններին: Հայերը զրկվեցին իրենց հոսանքի դաշնակիցներից մեկի՝ վրացիների օգնությունից և բոլոր կողմերից շրջապատվեցին թշնամական ուժերով: Հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից սպառնում էին կովկասյան լեռնաբնակ ցեղերը՝ Գաուդ-բեկի գլխավորությամբ: Արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից առաջ էին շարժվում թուրքերը, իսկ հարավից անընդհատ հարձակումներ էին գործում երկրից դուրս վտնդված խաներն ու բեկերը: Հայերի միակ հույսը ուսական բանակի առաջխաղացումն էր դեպի Հայաստան, այն էլ չէր իրականանում:

Ստեղծված իրադրությունը բացասաբար էր անդրադառնում թե՛ հայ զորքի, թե՛ ժողովրդի տրամադրության վրա և հուսալքում ներկայառակութուն էր առաջացնում ազատագրական շարժման մասնակիցների մեջ: Այդպիսի տրամադրություններ որոշակիորեն երևանական սղնախներում 1723 թվականի վերջերին: Առանձին մարդիկ օրինակ, Սարգիս Յուզբաշին ու նրա եղբայրը՝ Երից մանկանց վանք վանահայր Ներսեսը, լքեցին Մեծ սղնախը և հեռացան, տպառնալով որ կհաշտվեն թուրքերի հետ:

Ռուսական օգնությունը արագացնելու, պառակտման վտանգը վերացնելու և բնակչության տրամադրությունը բարձրացնելու նպատակով սղնախների ղեկավարները 1723 թվականի նոյեմբերին, թուրքական հարձակումը ետ մղելուց հետո, մի նոր խնդրագիր են գրում Պետրոս I-ին և հաղորդում թուրքական բանակի հարձակումների հետևանքով հայերի համար ստեղծված ծանր դրության մասին, խնդրոեն, որ նա կատարի իր խոստումը:

Հաջորդ տարվա հունվարի 1-ին Մեծ սղնախ ևկավ Իվան Կարապետ անունով մի հայ, որն իր հետ բերել էր Պետրոս I-ի հուշագիրը ի պատասխան հայերի նախորդ դիմումների: Այդ հուշագիրը գրվել է 7 ամիս առաջ՝ 1723 թվականի հունիսին, բայց նամակաբեր Իվան Կ

պէտքը չէր կարողացել ժամանակին տեղ հասնել, որովհետև լեզգի-
երը փակել էին ճանապարհը:

Պետրոս I-ը իր հուշագրում նորից խոստանում էր օգնել հայերին,
բանց խրախուսում էր շքնկէմել և քաջաբար դիմադրել թշնամուն մին-
և ուսական զորքերը օգնության հասնեն: Փողովրդի և զորքի ոգևո-
ությունը նորից բարձրացավ, պառակտման վտանգը վերացավ և տե-
ւի սվեց վճռականությանն ու միասնությանը: Նույն տարվա փետրվա-
յն սղնախների ղեկավարներն իրենց պատասխան նամակում հա-
յաստում են ցարին, որ կդիմադրեն թշնամուն, միայն թե նա շտա-
պեցնի ուսական զորքերի մուտքը Ղարաբաղ: Նամակը Մոսկվա տա-
ելու համար առանձնացվեց պատվիրակություն՝ հանձինս Անտոն քա-
անա Առաքելյանի և Չալաբի Քյոխվալի, որոնց ճանապարհին միա-
տվ նաև շամախեցի Պետրոս քահանան:

Այդպիսի դրություն էր տիրում Ղարաբաղում, երբ օսմանցիները,
բնանը գրավելուց հետո, նախապատրաստվում էին արշավել Ղա-
րանի և Ղարաբաղի վրա: Նրանք, նախքան իրենց զորքերի առաջխա-
յուցումը, փորձում էին հայերին համոզել, որ նրանք զենքը վայր դնեն,
ուձնատուր լինեն և ճանապարհ տան իրենց:

Այդ նպատակին հասնելու համար թուրք փաշաները 1724 թվա-
տեին էջմիածնի կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցուն դրդում
էին նամակ գրել Ղարաբաղի հայերին, հատկապես Եսայի Հասան-Ջա-
լալյանին, որ նրանք զենքը վայր դնեն և ընդունեն թուրքական հպատա-
կություն: Բայց Եսայի Հասան-Ջալալյանն ու նրա զինակիցները անհե-
տեանք թողեցին Աստվածատուր Համադանցու նամակը և պատրաստ-
վեցին մարտնչել թուրքական զավթիչների դեմ: Թուրք փաշաները
յրանից հետո սկսեցին իրենց հարձակումները Ղարաբաղի վրա: 1725
թվականին օսմանյան 5 հազարանոց մի բանակ մտավ Վարանդայի
քաղաքը և սպառնալիք ստեղծեց Փոքր սղնախի համար: Հայերը համա-
ձայնեցին շղիմադրել և ճանապարհ տալ թուրքերին: Կերակրելու և
խմելու տալու պատրվակով նրանց բաժանեցին մանր խմբերի, տեղա-
խորեցին տարբեր գյուղերում, իսկ գիշերը բռնորին կոտորեցին, կեն-
դրանի թողնելով միայն 350 հոգու: Այդ հաջողությունը ոգևորություն
առաջացրեց հայերի մեջ, խթանեց նրանց միասնության ամրապնդ-
մանը: Նույնիսկ Եսայի Հասան-Ջալալյանի հակառակորդ Ներսեսը
իրջ տվեց իր պառակտիչ գործունեությանը: Ավելի ամրապնդվեց
Մանձակի ադրբեջանցիների և հայկական զորքերի համագործակցու-
թյունը: Նրանք համաձայնության եկան զինակցել նաև պարսիկների
և տ՝ ընդդեմ թուրքերի: Այդ նպատակով պատվիրակություն ուղարկե-
ցին թահմազ շահի մոտ՝ առաջարկելով միացյալ ճակատ կազմակեր-
պել թուրքերի դեմ:

Հայ-ռուսական հարաբերությունները և թուրքական նոր հարձակումը

1725 թվականին սղնախներ վերադարձան Անտոն քահանան և Չալաբի Քյոխվան: Նրանք իրենց հետ բերել էին Պետրոս I-ի նոր ուղերձը, որը միայն հուսախաբույթյուն առաջ բերեց հայերի մեջ: Անտոն քահանան և Չալաբի Քյոխվան ռուսական կառավարությանը հայտարարել էին, որ եթե հնարավոր չէ զորք ուղարկել Ղարաբաղ, ապա հայերին թույլատրվի զաղթել ու բնակություն հաստատել ռուսական զորքի կողմից արդեն գրավված վայրերում: Պետրոս I-ը այդ հայտարարության և Անտոն քահանայի կողմից գրված դիմումի հիման վրա իր նոր նամակում առաջարկում էր հայերին՝ թողնել իրենց հայրենիքը և գաղթել Գիլան ու Կասպից ծովի մյուս առափնյա շրջանները:

Հայերը նորից ծանր վիճակի մեջ ընկան: Ռուսաստանից օգնություն ստանալու հույսը չիրականացավ: Այժմ նրանք կանդնած էին, մի կողմից, օսմանյան վտանգի և, մյուս կողմից, Պետրոս I-ի Գիլան գաղթելու առաջարկի առջև: 1725 թվականի հուլիսին սղնախների ղեկավարները նորից խորհրդակցություն գումարեցին, հանգամանորեն կշռադատեցին ստեղծված վիճակը և որոշեցին նոր դիմում գրել Պետրոս I-ին, շիմանալով, որ նա արդեն մահացել է: Այդ նամակում Եսայ Հասան-Չալալյանը, մելիքներն ու յուզրաշինները բացարձակապես չէին մերժում Գիլան և այլ շրջաններ գաղթելու առաջարկը: Նրանք առաջին քաշում մի շարք պայմաններ, որոնց իրագործումը շատ դժվարությունների հետ էր կապված: Հայերը խնդրում էին, որ ռուսական զորքերը առաջ շարժվեն մինչև Շամախի և Ճանսպարհ բացեն ժողովրդի համար: Այդպիսի բան ռուսական բանակը չէր կարող անել, որովհետև կիսախտեր 1724 թվականին թուրքիայի հետ կնքված պայմանագիրը, որով արգելվում էր ռուսական զորքի մուտքը Շամախի: Բացի դրանից հայերը հասկացրին Իվան Կարապետին, որ իր կողմից նամակ գրի ռուսական պետությանը զեկուցի գաղթեցման հետ կապված դժվարությունների մասին և զգալ տա հայերի անհամաձայնությունն իրենց հայրենիքից գաղթելու առաջարկի հետ: Այդ նամակները Ռուսաստանում համար նորից ուղարկեցին Չալաբի Քյոխվային, բայց նրա զգուշացրին, որ բանավոր որևէ առաջարկություն անելու կամ տեղեկություն տալու իրավունք չունի: Չալաբի Քյոխվան այս անգամ հանձնարարությունը կատարեց բարեխղճորեն և Ղարաբաղ վերադարձա 1726 թվականին, իր հետ բերելով Եկատերինա I-ի նամակը, որի մեջ նորից խոստում էր տրվում օգնության մասին: Չալաբի Քյոխվայի միաժամանակ հանձնարարված էր բանավոր կերպով հայտնելու, որ ռուսական զորքեր կուղարկվեն վրաց Վախթանգ թագավորի կամ մուրիշի գլխավորությամբ:

1726 թվականին օսմանյան 40 հազարանոց բանակը սկսեց

արձակումը Մեծ սղնախի վրա: Օսմանյան զորքերի հետ էին նաև լեզ-
լիները: Սղնախի ղեկավարները համալրեցին իրենց ջոկատները, գինե-
զին բոլոր նրանց, ովքեր ունեին զենք կրելու կարողություն, և կազմ-
պատրաստ մարտի ելան: Ճակատամարտը տևեց ութ օր: Հայերը կա-
տարյալ հաղթանակ տարան: Թշնամին ռազմի դաշտում թողեց հազա-
րավոր սպանվածներ և նահանջեց դեպի Գանձակ:

Հայերը թեև փառավոր հաղթանակ տարան և խափանեցին թուր-
քերի նոր հարձակումները, բայց զգում էին, որ միայն իրենց ուժով
կարող մինչև վերջ դիմանալ: Այդ պատճառով սղնախների ղեկա-
վարները թուրքերին պարտություն մատնելուց մի քանի ամիս հետո,
1727 թվականի սկզբին, 26 հոգուց կազմած մի պատվիրակություն
ուղարկեցին Սալյան ռուսական զորքերի հրամանատար գեներալ Դու-
րոռովի մոտ: Պատվիրակությունը իր հետ տանում էր Եկատերինա
կոյսրուհու նամակը, որտեղ ասված էր, թե գեներալ Դուրոռովին իր
զորքերից օգնական ուժ կուղարկի հայերին: Ցարական գեներալը հա-
վերին պատասխանեց, որ ինքը կոյսրուհուց հրաման չունի Ղարա-
բաղ զորք ուղարկելու մասին և խորհուրդ տվեց նորից պատվիրակու-
թյուն ուղարկել Ռուսաստան: Չալաբի Քյոխվան երրորդ անգամ ուղե-
վորվեց ռուսական մայրաքաղաք: Բայց ապարդյուն, օգնություն չըս-
տացվեց և հայկական զորքը դարձյալ մեն-մենակ կանգնեց Ղարաբա-
ղի լեռներում՝ որպես անխորտակ պատնեշ օսմանյան բազմահազա-
րանոց բանակի դեմ հանդիման:

**Հալիձորի ճակատա-
մարտը** Արևելյան Հայաստան մտած թուրքական բանակը
Երևանից շարժվեց դեպի Խոյ և Թավրիզ քաղաք-
ները: 1726 թվականին նա իր զենքն ուղղեց նաև
Ղափանի հայկական իշխանության դեմ: Օսմանյան մեծաքանակ բա-
նակին միացան Բարկուշատի Ֆաթալի խանի զորքերը և հեշտացրին
թուրքերի ներխուժումը Ղափան: Թշնամու բաղմաքանակությունը և
սկզբնական հաջողությունները ահաբեկեցին Դավիթ-Բեկի առանձին
սակատներին: Օսմանցիները կարողացան գրավել Ղափանի մեծ մասը:
Դավիթ-Բեկը ստիպված եղավ իր մոտ մնացած սակավաթիվ զորքով
ամրանալ իր նոր կառուցած Հալիձորի բերդում: Թշնամին 1726 թվա-
կանի աշնանը մոտեցավ Հալիձորին: Դավիթ-Բեկի զինվորները ստիպ-
ված եղան քաշվել բերդի ներսը և պաշտպանվել:

1727 թվականի մարտին թուրքերը պաշարեցին Հալիձորի բերդը:
Օսմարյա ամեն օր նրանք գրոհ էին կազմակերպում բերդի վրա, բայց
արյուրավոր դիակներ թողնելով պարսպի պատերի տակ նահանջում
էին: Պաշարման վերջին օրը թուրքական բանակում արտասովոր եռու-
ղես էր: Թուրքերը որոշել էին այդ օրն անպայման գրավել բերդը:
Արևածագին թշնամին իր ուժերը բաժանեց երեք խմբի և տարբեր

կողմերից շարժվեց դեպի բերդի սլարխայները: Օսմանյան զորքերի առջևից գնում էին վերելակներ տանողները, նրանց հետևում էին դրոշակակիրներն ու թմրկահարները, իսկ սրանց հետևից երեք ուղղութեամբ գունդ առ գունդ շարժվում էր զորքը: Երբ օսմանցիներին հաջողվեց սանդուղները մոտեցնել պարսպին, նրանց զորքը աղմուկ-աղաղակով գրոհեց բերդի վրա: Այդ պահին, ինչպես պատմում է Ստեփանոս Շահումյանը, ամբողջ ձորը թնդում էր հրանոթների որոտից և թմրուկների զարկից: Թուրքական զորքերը ալիք առ ալիք մոտենում էին պարսպին: Սակայն նրանց չէր հաջողվում բարձրանալ պարսպ վրա: Հայ մարտիկները բաշարար ետ էին մղում նրանց դրահները շարդում էին վերելակներով պարիսպն ի վեր և սողացող թուրքերին որոնք, պատմագրի խոսքերով ասած, կարկտահար վաղահաս թզեր նման թափվում էին սանդուղների տակ:

Օրվա երկրորդ կեսին թշնամու գրոհները է՛լ ավելի սաստկացան: Պաշտպանվողները կենաց և մահու կռիվ էին մղում թուրքերի դեմ: Բերդի անկումն անխուսափելի էր դարձել: Բերդի հրամանատարը թյունը որոշում է հակադրոհի անցնել, ձեռքել թշնամու շղթան և դուր գալ շրջապատումից: Նա զորքի մի մասին թողեց բերդի սլարխայներ պաշտպանելու, իսկ մյուս մասին նախապատրաստեց գրոհի: Մի քանի հարյուր կորովի, թրից երես շղարձնող մարտիկներից ջոկատ կազմեցին, աննկատելի դուրս եկան բերդից և հասկարծակի հարձակվեցին թշնամու վրա: Գրոհը հուժկու էր և անսպասելի: Թշնամու աջ թևը սաստիկեց, խուճապի մատնվեց և դիմեց փախուստի: Այդ խուճապն առ դրադարձավ նաև մյուս զորագնդերի վրա և սկսվեց թշնամու բանալի ընդհանուր նահանջը: Այդ ժամանակ բերդում մնացած զորքերն հարձակման անցան և հետապնդեցին նահանջող հակառակորդին:

Թուրքերի դեմ տարած Հալիձորի հաղթանակը, թերևս, ամենախոշորն էր օսմանյան բանակի դեմ հայերի մղած հերոսամարտերից: Հալիձորում նրանք թողին 148 դրոշակ, մեծ քանակությամբ ռազմավար և հագարավոր դիակներ:

Հալիձորի փառահեղ հաղթանակը փոխեց պատերազմական գործողությունների ընթացքը: Հայկական զորաբանակը լքած ջոկատներին ուղղեց վերադարձան Գավրիթ-Բեկի մոտ, և հայերն սկսեցին Ղափաղ մաքրել օսմանյան զորքերից: Թուրքերը պարտություն պարտություն հետևից կրելով, դուրս քշվեցին երկրից:

Հալիձորի պարտությունից հետո օսմանցիները իրենց ուժերը կենտրոնացրին Մեղրիում: Մխիթար սպարապետն ու Տեղ-Ավետիսը համալրեց իրենց ջոկատները մեղրեցիներով և հարձակման անցան: Մեղրեցիներից կազմված մի ջոկատ դարան մտավ մոտիկ մի վայրում, իսկ մի

Մեղրիի ճակատամարտը

սկատ ծպտյալ կերպով թափանցեց Մեղրի: Թուրքերը տեղեկացան
այլերի նախապատրաստութիւնները մասին և շարժվեցին դեպի Փոքր
Սաղ: Այդ ժամանակ Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը իրենց
սկատով, որ ծպտյալ կերպով մտել էին Սեղրի, թիկունքից գրոհում
են թշնամու վրա: Թուրքերը հանկարծակիի գալով, շտապում են դեպի
Կորթ թաղ, սակայն այդ կողմից էլ դարան մտած ջոկատն է հարվա-
ում նրանց և ստիպում շարժել դեպի Մեղրիի կիրճը, որի ելքերը
արդեն փակվել էին հայերի կողմից: Թուրքերին մնում էր միայն մի
կարճ հանձնվել Արաքսի ալիքներին: Հայերի հարվածները և Արաքսի
ալիքները կոտորեցին ու խեղդամահ արեցին թուրքական զորքերի զգա-
լի մասը: Նրանք կատարյալ պարտութիւն կրեցին:

Հալիձորի հաղթանակից հետո դա Ղափանի հայկական զորքերի
կրկնորդ խոշոր հաղթանակն էր, որ մեծ փառք բերեց հատկապես Մխի-
թար սպարապետին և Տեր-Ավետիսին: Այդ երկու հաղթանակը նորից
հերականգնեց հայկական զինվորության ու նրա հրամանատար Դա-
վիթ-Բեկի հեղինակութիւնը ժողովրդի մեջ:

Մեղրիի դեպքերից հետո օսմանյան բանակը նույն 1727 թվակա-
նի մի քանի փորձեր արեց տիրանալու Ղափանին: Բայց նրանց բո-
լոր գրոհները վերջանում էին անհաջողութեամբ: Դավիթ-Բեկի բանակը
կարողանում էր քաջաբար պայքարել օսմանյան մեծաթիվ և բավա-
նախն ուղմունակ զորքերի դեմ՝ շնորհիվ այն բանի, որ ժողովուրդը
այստանալով միջոցներով օգնում և օժանդակում էր նրան: Ժողովուրդն ամե-
նապէս համալրում էր նրա շարքերը նորանոր ջոկատներով, պարեն ու
կոր էր մատակարարում և ոգևորում մարտիկներին հայրենիքի ազա-
նային համար մղվող պայքարում:

3. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՎԱՆՃԱՆԸ

**Այ պարսկական
նուստապետութիւնը
և պայքարը օս-
մանցիների դեմ**

Օսմանցիների դեմ տարած հաղթանակները մեծ
ոգևորութիւն էին առաջացնում հայերի մեջ և
հույս ներշնչում Արևելյան Հայաստանը թուրքա-
կան օկուպացիայից ազատագրելու գործում. սա-
կայն այդ խնդրի իրագործումը միայն հայերի ու-
նակով հնարավոր չէր: Հարկավոր էր մի հզոր դաշնակից, օգնող ուժ:
Երկարուղ էր լինել Ռուսաստանը, որի զորքերը գտնվում էին Կասպիա-
նի ծովափերին: Հայերը մեծ հույսեր էին կապում ռուսական պետութեան
հետ: Բայց նա կաշկանդված էր 1723 թվականին Պարսկաստանի և 1724
թվականին Թուրքիայի հետ կնքած պայմանագրերով, չէր կարող զորք
արտաբերել Հայաստան: Անդրկովկասյան ժողովուրդների միացյալ պայ-

քարի հնարավորութիւնը նույնպէս բացառված էր, որովհետեւ թուրքերը զավթել էին Վրաստանը, իսկ Ադրբեջանի զգալի մասը գտնվում էր լեզգիների հսկողութեան տակ: Ասպարեզի վրա մնում էր Պարսկաստանը, որը ոտքի էր կանգնել և պատերազմական հաջող գործողութիւններ էր ծավալել թուրքերի դեմ, երկրի զգալի մասը մաքրել նրանցից:

Հայերը, որոնք ապստամբութեան սկզբին իրենց գեներն ուղղել էին պարսկական տիրակալութեան դեմ, այժմ ձգտում էին պարսիկների հետ համագործակցութեան մեջ մտնել և միացյալ ուժերով պատերազմ մղել թուրքերի դեմ: Դեպի Պարսկաստան հայերի այս կողմնորոշումը պետք է բացատրել նաև նրանով, որ նրանք պարսկական տիրակալութիւնը թուրքականի հետ համեմատած համարում էին փոքրագուցն շարիք: Եվ ահա, Դավիթ-Քեկը Հալիձորի հաղթանակից հետո, 1727 թվականին, իր երկու զորավարներին՝ Մխիթար սպարապետին և Տեր-Ավետիսին ուղարկեց պարսից Թահմազ շահի մոտ՝ թուրքերի դեմ միացյալ ճակատ կազմելու առաջարկով:

Պարսիկները սկզբում թերահավատութեամբ մոտեցան հայերի առաջարկութեանը, բայց շմերժեցին և որպէս համաձայնութեան նշան մի փոքր ջոկատ դրեցին հայկական պատվիրակների հետ ու ետ ուղարկեցին: Մեղրիի գեպքերից հետո հայերը նորից կրկնեցին իրենց առաջարկը: Այս անգամ պարսից շահը համոզվեց թուրքերի դեմ պայքարելու հայերի վճռականութեան մեջ և հայերի ու պարսիկների միջհաստատվեց համագործակցութիւնն հետևյալ պայմաններով. ա) պարսիկները ճանաչեցին Սյունիքի հայկական իշխանութիւնը՝ Դավիթ-Քեկի գլխավորութեամբ, իսկ Դավիթ-Քեկն էլ ընդունեց Պարսկաստանի գերագույն իշխանութիւնը, բ) Դավիթ-Քեկը նշանակվեց Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասում եղած պարսկական զորքերի ընդհանուր հրամանատար: Հիշյալ վայրերում եղած խաներին ու պարսկական զորքերին կարգադրվեց ենթարկվել Դավիթ-Քեկին, գ) Դավիթ-Քեկի իրավունք տրվեց կտրելու իր սեփական դրամը, դ) համաձայնութեան համատեղ պայքար մղել թուրքերի դեմ ու նրանց դուրս քշել Անդրկովկասից:

Կայացած համաձայնութիւնից հետո պարսից շահի կարգադրութեամբ եկան և Դավիթ-Քեկի հրամանատարութեան տակ մտան Սյունիքի մոտերքում, Ղարաղաղում և անդրկովկասյան այլ վայրերում եղած պարսիկ խաներն ու նրանց զորքերը: Առաջին կարևոր գործ եղավ Օրդուբադի մաքրումը օսմանյան զորքերից: Հայ-պարսկական ուժերը գիշերով մոտեցան Օրդուբադին և հարձակվեցին թշնամու վրա: Հակառակորդը զգալի կորուստ կրելով հեռացավ քաղաքից և նրա շքեղակալից:

Դրանից հետո Դավիթ-Բեկի գլխավորած զորքերը ձեռնամուխ եղան Ագուլիսի ազատագրման գործին: Այստեղ դրուժյունը բավականին բարդացել էր: Ագուլիսի հայ խոշոր առևտրականներից ոմանք համադործակցության մեջ էին մտել թուրքերի հետ և օժանդակում էին նրանց: Այսուհանդերձ, Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը, հայ-ուլարսկական զորքերի գլուխ անցած, արշավեցին Ագուլիսի վրա, այդ ավանից դուրս քշեցին թուրքերին, բայց շամբացան Ավանում և բանակ պրեցին Ագուլիսի մոտ գտնվող վանքում: Այնտեղ եկավ նաև Դավիթ-Բեկը, զորահանդես կազմակերպեց և շատերին պարզևատրեց:

Շուտով օգնության եկան պարսկական նոր զորամասեր: Դավիթ-Բեկը որոշեց հարձակման անցնել Ագուլիսի շրջակայքում եղած թուրքական զորքերի վրա և դուրս քշել նրանց այդ վայրերից: Օսմանյան բանակն էլ իր հերթին էր պատրաստվում հակահարձակման անցնել: Եկեալ ընդդիմադիր բանակներէ միջև փոփոխական հաջողություններով տեղի ունեցած մի քանի ընդհարումներից հետո խոշոր ճակատամարտ տրվեց Մարաղի դաշտում: Թուրքերը մարտի դուրս բերեցին բազմաքանակ և ուժեղ մի բանակ: Քիչ չէին նաև հայ-ուլարսկական զորքերը: Արանք մարտից առաջ բաժանվեցին երեք խմբի: Պարսիկ խաները առաջ արժվեցին մի թևից, հայկական զորքերի մի մասը Դավիթ-Բեկի գլխավորությամբ՝ մյուս թևից, իսկ մի մասն էլ Տեր-Ավետիսի հրամանատարությամբ՝ Արաքս գետի կողմից գրոհեց թշնամու վրա: Օսմանյան բանակն էլ վերադասավորվել էր և պատրաստվել գրոհի: Մարտի ընթացքում երկու կողմերն էլ կռվում էին անզիջում:

Մարտի թեժ պահին պարսիկները, ահաբեկված օսմանյան զորքերի լուրի հուժկու թափից, ետ ընկրկեցին և նահանջեցին մարտի դաշտից: Մարտի մի թևը բացվեց և հարվածի տակ ընկավ: Սակայն նրանք շտապով օգնություն և շարունակեցին համարձակ կերպով գրոհել թշնամու վրա: Երբ թեժ կորուստներ պատճառելով, նրան ստիպեցին նահանջել: Հաղթանակը դարձյալ հայերին էր պատկանում: Բայց նրանք, փոխանակ խոտապնդելու թուրքերին և Ագուլիսի շրջանից դուրս քշելու, դադարեցրին մարտը և ընկան պարսիկների էտեից՝ նրանց վերադարձնելու ամար:

Այս Դավիթ-Բեկի սխալն էր, որից օգտվեցին օսմանցիները: Նրանք խոտացան Ագուլիսի շրջանից, կապ հաստատեցին Ագուլիսի խոշոր առևտրականների հետ ու նրանց դուրս բերեցին Դավիթ-Բեկի դեմ: Եվ երբ հայկական զորագնդերը վերադարձան ու նորից բանակեցին Ագուլիսին մոտիկ վանքում, ագուլիսցիները գնդակոծման ենթարկեցին Արանց և սպանեցին Մելիք-Փարսադանին:

Հայկական զորքերը ագուլիսցիների հետ չընդհարվելու համար

ստիպված եղան քանդել պարիսպը, վանքի բակից դուրս գալ հակառակ կողմից ու հեռանալ քաղաքից: Սա էլ Դավիթ-Քեկի տակտիկական սխալն էր այն տեսակետից, որ անպատիժ թողեց ազդվիսցիների որոնք առավել ևս զոտեպնդվեցին, հետագայում նրանց զսպելու համար ուղարկված ջոկատին դիմադրեցին և ստիպեցին ձեռնունայն ելվերադառնալ:

Նոր իրադրություն և նոր դիմումներ Ռուսաստանին

1728 թվականից սկսած Ղարաբաղի և Ղափան հայկական իշխանությունների դրովթյունը ծանրացավ: Օսմանյան վտանգը շարունակում էր մնալ և ավելի սպառնալից դառնալ: Պարսիկների հետ համագործակցելու հայերի բոլոր ջանքերը, որ սկզբնական շրջանում որոշ արդյունք տվեցին, այժմ արդեն անհաջողության էին մատնվում: 1728—1730 թվականներին պարսիկներն իրենց ուժերը կենտրոնացրին ևս աֆղանների և ապա օսմանցիների դեմ՝ Պարսկաստանի հարավային և հարավ արևմտյան շրջաններում:

Այդպիսի աննպաստ պայմաններում Ղափանի և Ղարաբաղի ազատագրական պայքարը նոր ծանր հարված ստացավ: 1728 թվականի մահացան Եսայի Հասան-Ջալալյանը և Դավիթ-Քեկը՝ ապստամբության ոգեշնչողներն ու ղեկավարները:

Հայկական զորքի մեջ տրտունջ ու հուսաբեկություն առաջացավ: Սպառվում էին նրանց ուժերն ու ռազմամթերքը, թուլանում էին նրանեռանդն ու կորովը: Այդպիսի պայմաններում անհրաժեշտ եղավ նոր դիմել ռուսական պետութայնը և օգնություն խնդրել նրանից:

Մինչև 1728 թվականը ռուսական պետության հետ հայերի ունեցած նամակագրությունը վարում էր Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Նրա մահից հետո ինչպես բանակցություններ վարելու գործը, այնպես սղնախների զորքերի ղեկավարումը ամբողջությամբ անցան Ավանյուզբաշուն: Սա ևս սկսեց ռուսներին դիմումներ հղել և պատվիրակություններ ուղարկել Կասպիականի ափերին բանակած ռուսական զորքի հրամանատարության մոտ, խնդրելով շուտափույթ օգնության հասնել:

1729 թվականի սկզբներին սղնախների յուզբաշիններն ու մելիքներն Ավանյուզբաշու գլխավորությամբ նոր պատվիրակություն ուղարկեցին Քաբու՝ ռուսական զորքերի հրամանատար գեներալ Ռումյանցևի մոտ: Պատվիրակության նպատակն էր՝ համոզել Ռումյանցևին, թուրքերի հնարավոր առաջխաղացումը դեպի Կասպիականի ափերը խափանելու համար հարկավոր է շտապ կերպով ռուսական զորք ուղարկել Ղարաբաղ: Ռումյանցևն իր նախարհների նման հրաժարություն արեց հայերի խնդրանքը: Անհրաժեշտություն առաջացավ նոր պատվիրակություն ուղարկել Պետերբուրգ: 1729 թվականի աշնանը պատվիրակությունը Ավանյուզբաշու եղբոր՝ Թարխանյուզբաշու գլխավորությամբ

րությամբ արդեն Պետերբուրգումն էր: Սակայն նրանց բոլոր ջանքերը իզուր անցան: Ցարական կառավարութիւնն, ի վիճակի շեղավ ռազմական օգնութիւն ցույց տալ հայերին: Նրան խանգարում էին մի շարք հանգամանքներ. նախ, երկար ժամանակ նա պատերազմի մեջ էր եղել շվեդներին հետ և անմիջապէս չէր կարող ընդհարվել դեռևս բավականին չուրջ ուժ ներկայացնող թուրքական բանակի հետ, երկրորդ, նրան սպառնում էին եվրոպական պետութիւնները՝ Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնց ձեռնառու չէր ռուսական ազդեցութեան տարածումը Պարսկաստանի և Անդրկովկասի վրա:

Ապստամբութեան վախճանը

Սյունիքի և Արցախի հայերը մի քանի տարի շարունակ, առանց ալ տեղից օգնութիւն ստանալու, անհավասար պայքար էին մղում օսմանյան զավթիչների դեմ: Այդ օրհասական պատերազմում նրանք հուշսունեին, որ ռուսական պետութիւնից կամ պարսիկներից օգնութիւն կատարեան և թուրքերին դուրս կըջեն օրկրից: Սակայն այդպէս շեղավ, իսկ թուրքական սպառնալիքն ավելի ու ավելի էր սաստկանում: Հենց այդ էլ հայկական զորքի մեջ առաջ բերեց հուսախաբութիւն, տատանումներ ու երկպառակութիւն: Դեռևս Դավիթ-Բեկի և Եսայի Հասան-Ջալալյանի կենդանութեան ժամանակ կազմալուծող տարրերն իրենց դժգոհեցնել էին տալիս: Դրա արտահայտութիւնն էին ազուլխացիների և ապա Չավնդուրի ջոկատների պառակտիչ գործողութիւնները:

Կազմալուծումը Ղափանի զորքի մեջ առավել սուր ձևով դրսևորվեց Դավիթ-Բեկի մահից հետո: 1728 թվականից Ղափանի զինվորական հրամանատարութիւնն ամբողջութեամբ անցավ Մխիթար սպարապետի ձեռքը: Սա նույնպէս արիաբար գլխավորեց հայերի պայքարը թուրք զավթիչների դեմ և մի շարք հաղթական մարտեր մղեց: Սակայն հենց նրա ժամանակ Ղափանի զորքը սկսեց պառակտվել և կազմալուծվել: Այդ բանը ցայտոմն կերպով երևաց, երբ թուրքական բանակը երկրորդ անգամ պաշարեց Հալիձորի բերդը, որի պաշտպանութիւնը դարձյալ իրենց վրա էին վերցրել Մխիթար սպարապետն ու Տեր-Ավետիսը: Բայց այս անգամ նրանք, փոխանակ միահամուռ կերպով հարկածելու թշնամուն, պառակտվեցին:

Մխիթար սպարապետը պահանջում էր շարունակել պաշտպանութիւնը և ուժասպառ անել թշնամուն, իսկ Տեր-Ավետիսը առաջարկում էր բանակցել թուրքերի հետ և բերդը հանձնել նրանց առանց դիմադրութեան: Զորքի մի մասը պաշտպանեց Տեր-Ավետիսին, և նա քնաց թուրքերի հետ բանակցելու, իսկ Մխիթար սպարապետը գիշերով հեռացավ բերդից: Թուրքերը զրավեցին բերդը և, հակառակ իրենց տված նոստմանը, բոլորին թալանեցին, շատերին կա՛մ կոտորեցին, կա՛մ զերկվարեցին:

Հալիձորի դեպքից հետո թեև Մխիթար սպարապետին հաջողվեց իր շուրջը համախմբել մնացած ջոկատներին և մի քանի հաջող հարձակումներ գործել թշնամու վրա, նույնիսկ վրեժխնդիր լինել թուրքերից Հալիձորի համար, սակայն ապստամբության ուժերի կազմալուծումը հնարավոր չեղավ կասեցնել: Ղափանում այն շարունակեց խորանալ և ավարտվեց նրանով, որ 1730 թվականին, երբ Մխիթար սպարապետը Օրդուբադում թուրքերին ջարդելուց հետո վերադառնում էր Խնձորեսկի իր շտաբը, դարան մտած մարդիկ գնդակոծեցին նրան և սպանեցին: Դրանից հետո Ղափանում օսմանյան զորքերին այլևս կազմակերպված դիմադրություն ցույց չտրվեց:

Հայկական զորքը նույնպիսի կազմալուծում ապրեց նաև Ղարաբադում: Այստեղի հայկական զորքերը մինչև 1729 թվականը հերոսաբար դիմադրում էին օսմանյան բանակին և պաշտպանում հայերի ձեռք բերած ազատությունը: Սակայն Ռուսաստանից օգնություն ստանալու հայերի բոլոր ջանքերը հաջողություն չունեցան: Ավան յուզբաշին, որ անձամբ գնացել էր Ռումյանցևից օգնություն խնդրելու, այլևս չվերադարձավ Ղարաբադ: Սղնախների հայկական զինվորությունը նույնպես կազմալուծվեց և զորքը ցրվեց: Օսմանյան բանակն օգտագործեց հայկական զորքի կազմալուծումը և զավթեց Ղարաբադն ու Ղափանը:

Ապստամբության անհաջողության պատճառները և նշանակությունը Սյունիքում հայերը շուրջ ութ տարի հերոսական պայքար մղեցին իրենց ազատության համար: Այդ պայքարին մասնակցում էին բնակչության բոլոր խավերը: Նրանք բոլորն էլ, հատկապես աշխատավոր գյուղացիությունն ու արհեստավորությունը, շահագրգռված էին որքան կարելի է շուտ թոթափել օտարի լուծը: Նրանք ամենաեռանդուն մասնակցություն հանդես բերին այդ պայքարին և իրենց ուսերի վրա տաքան ինչպես ճակատամարտերի, այնպես էլ զորքի համալրման, ղեկի ու ռազմական հանդերձանքի պատրաստման և պարենավորման ամբողջ ծանրությունը:

Չնայած այս բոլորին, պատմագիտական գրականության մեջ առաջ է քաշված այն սխալ թեզը, թե դա գյուղացիական ապստամբություն էր՝ ուղղված ինչպես օտար զավթիչների, այնպես էլ հայ մելիքների ու կարվածատերերի դեմ: Ապստամբության ղեկավարումը իրենց ձեռքն էին վերցրել բնակչության վերնախավերը՝ մելիքները, հոգևորականները և, մասամբ, առևտրականները: Սրանց մեծամասնությունը նույնպես նվիրված էր ազատագրական այդ պայքարին: Սակայն, հակառակ ապստամբների անձնազոհությանն ու նվիրվածությանը, հակառակ այն հաղթական հերոսամարտերի, որ նրանք մղեցին նախ պարսիկ-

ների, ապա թուրքերի դեմ, ապստամբությունը անհաջող վախճան ունեցավ:

Ապստամբության անհաջողությունն ունի իր լուրջ պատճառները: Կարևորագույն պատճառներից մեկը ապստամբության սահմանափակվածությունն էր տերիտորիալ նեղ շրջանակներում: Այն դուրս չեկավ Ղափանի և Ղարաբաղի սահմաններից, չընդգրկեց, գոնե, Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջանները նույնիսկ այն դեպքում, երբ Երևանն էլ իր ոտքի ելել թուրքերի դեմ, չվերածվեց համահայկական ապստամբության: Դրանով իսկ ապստամբությունը մնաց մեկուսացված վիճակում, որը կանխորոշեց նրա աննպատակ վախճանը:

Անհաջողության պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ ապստամբությունը շուներ միասնական ղեկավար կենտրոն և գործողության հեռանկարային ծրագիր: Դավիթ-Յեկն իր գորավարներով, մի կողմից, Եսայի Հասան-Ջալալյանն ու Ավան յուզբաշին, մյուս կողմից, գործում էին առանձին-առանձին, կապը միմյանց հետ թույլ էր՝ ապստամբության ընդհանուր նպատակն իրականացնելու համար:

Ապստամբության անհաջող վախճանին նպաստեց նաև այն, որ հայերը զրկվեցին իրենց դաշնակիցների օգնությունից: Վրաստանը, որ մեծ օժանդակություն էր ցույց տալիս ապստամբությանը, օկուպացիայի ենթարկվեց և ի վիճակի չեղավ այլևս օգնության հասնել: Իսկ դարական կառավարությունը չիրականացրեց իր խոստացած օգնությունը, որի վրա հայերը շատ մեծ հույս էին դրել:

Ի վերջո, ապստամբության անհաջողությանը նպաստեց նաև հայրենակցության վերնախավերի առանձին ներկայացուցիչների՝ Մելիք Լաղրի, Մելիք Ֆրանզուլի, Ագուլիսի հարուստ առևտրականների և էջմիածնի կաթողիկոսության նենգ գործունեությունը:

Թեև Այոնիքի ապստամբությունը իր նպատակին չհասավ, բայց, այնուամենայնիվ, այն խոշոր նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի համար: Այդ ապստամբությունը բարձրացրեց ժողովրդի ինքնագիտակցությունը, նրա մեջ ամրապնդեց այն գաղափարը, որ ինքն էլ կարող է զենք վերցնել և հաղթանակի հասնել: Այդ ապստամբությունը ցույց տվեց, որ հնարավոր է ընդհանուր թրջսամու դեմ կազմակերպել անդրկովկասյան ժողովուրդների համագործակցությունը՝ ազատագրական պայքարի ելնելու համար:

Այոնիքի ապստամբությունը ավելի ժողովրդականացրեց ազատագրական պայքարի գաղափարը: Նրա ղեկավարների՝ Դավիթ-Յեկի, Խիթար սպարապետի և այլոց անձնական քաջագործությունը և անձնագոհությունը օրինակ դարձան հայրենասիրության և ազատասիրու-

Թյան ոգով հետագա սերունդներին դաստիարակելու համար: Այս ապստամբութիւնը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմութեան պայծառ էջերից մեկն է:

ԳՆՈՒՆ XVII

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ԷՏԱՊԸ

Շարժման ժամանակավոր վայրէջքը

1734 թվականին պարսկական բանակը, որ նա ղիր խանի գլխավորութեամբ հաղթանակ էր տարեաֆղանների և թուրքերի դեմ երկրի հարավային շրջաններում, մտավ Անդրկովկաս, պաշարեց Գանձակ քաղաքը, խա հաջորդ տարվա գարնանը՝ նաև Երևանը: Այդ նույն տարվա ամռանը օսմանյան մեծաքանակ զորքերը Քյոփոլու Աբդուլլա փաշայի գլխավորութեամբ օգնութեան եկան Երևան քաղաքում պաշարվածներին: Պարսկական և օսմանյան բանակների միջև օգոստոսին Եղվարդ գյուղի մոտերքում ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Աբրահամ Կրետացու վկայութեամբ, որը ճակատամարտից երեք օր հետո անցել է մարտի դաշտում ընկած դիակների միջով, օսմանցիները ծանր պարտութիւն են կրել և տասնյակ հազարների կորուստ տվել: Դրանից հետո Նադիր խանի բանակը շարժվեց դեպի Կարս, բայց օսմանցիները առաջարկեցին հաշտութիւն կնքել: Այդպիսով, 1735 թվականին վերջացավ պարսկաօսմանյան պատերազմը և Արևելյան Հայաստանը նորից անցավ պարսիկների տիրապետութեան տակ:

Ամբողջ Պարսկաստանը և նրան ենթակա երկրները թուրքերի մաքրելուց հետո, 1736 թվականի սկզբներին, Նադիր խանը իրեն հայ տարարեց Պարսկաստանի շահ և երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցրեց: Նա, իրազեկ լինելով Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարին, փորձեց վարել այնպիսի քաղաքականութիւն, որ նրանց հետագայում հնուր պահեր ազատագրական պայքար մղելու զաղափարից, ջլատեր այդ ժողովուրդների ուժերը և նրանց վերնախավին կողմնորոշեր դեպի Պարսկաստան: Այդ նպատակին հասնելու համար Նադիր շահը Արևելյան Հայաստանում իրագործեց մեքանի ձեռնարկումներ: Դրանցից մեկը վերաբերում էր Ղարաբաղի Ղափանի հայ մելիքներին: Նախորդ շրջանում այդ մելիքները թեև ունեին որոշ իշխանութիւն իրենց կալվածներում, բայց մեծ մասամբ

ենթակա էին շրջապատի խաներին և հաճախ հալածանքի ու կեղեքման լին ենթարկվում նրանց կողմից: Նադիր շահը այդ մեկիքներին համա- խմբեց և միավորեց հինգ մեկիքությունների մեջ, որոնք պատմության մեջ չայտնի են «Խամսայի մեկիքություններ» անունով: Շահը ճանաչեց և արաքանչյուր մեկիքության գլուխ կանգնած մեկիքի ինքնավար իշխա- ությունը, նրանց դուրս բերեց խաների հսկողությունից և ենթակա լորձրեց անմիջապես շահին: Այդ մեկիքություններին իրավունք տրվեց ազարական զինվորից բաղկացած մշտական բանակ ունենալ և միու- թյուն կազմել, այնպես որ հինգ մեկիքությունները միասին կունենային 900 հոգուց բաղկացած մշտական զինված ուժ:

Խամսայի (արաբերեն՝ հինգ) մեկիքությունները հետևյալներն էին
ա) Գյուլիստանի մեկիքություն՝ Բեգլարյանների, բ) Ջրաբերդի մեկի- ություն՝ Իսրայելյանների, գ) Խաչենի մեկիքություն՝ Հասան-Ջալալ- լանների, դ) Վարանդայի մեկիքություն՝ Շահնազարյանների և ե) Դի- ռակի մեկիքություն՝ Եգանյանների գլխավորությամբ:

Նադիր շահը փորձեց սիրաշահել նաև հոգևորականությունը՝ անձ- նական ծանոթություն հաստատելով էջմիածնի կաթողիկոսի հետ, ըն- լարձակելով կաթողիկոսարանի կարվածները և թեթևացնելով նրա արկերը: Նա խրախուսեց նաև հայ առևտրականներին և նրանց շա- տագրգռեց Պարսկաստանում առևտուր ծավալելու գործում: Նադիրը սուլթանի որոշ շափով թեթևացրեց հայերի Նկատամբ եղած հարկա- դահանջությունը և, ինչպես վկայում է Աբրահամ Կրետացին, կարգա- դրեց մի շարք հարկերի կեսը վերցնել հայերից, կեսը՝ մահմեդական- աներից: Պարսկական պետության այդպիսի քաղաքականությունը հա- չերին առժամանակ ետ կանգնեցրեց ազատագրական պայքարից: Մերան նպաստեցին նաև Սյունիքի ապստամբության անհաջողությունը և պարսկա-թուրքական պատերազմական գործողությունները, որոնք ծանր հարված հասցրին բնակչությանը:

Հայկական գաղթա- Հայաստանում ազատագրական շարժման վայր- վայրերը և ապաստ- էջքը տևեց մինչև XVIII դարի երկրորդ կեսը՝ շուրջ
պրական շարժումը երեսուն տարի: 1760-ական թվականներին նորից և նկատվում ազատագրական պայքարի ակտիվացում, բայց այս ան- դամ հասարակական կյանքի զարգացման այլ պայմաններում և այլ միջավայրում:

Արևմտյան Եվրոպայում, Հեհաստանում և Ոսկրախնայի արևմտյան շրջաններում, Ռուսաստանում և այլ երկրներում հաստատված հայ- կական գաղթավայրերի բնակչությունը ակտիվորեն ընդգրկվում է զարգացող բուրժուական հարաբերություններում: Այդ գաղթավայրերի բնակչությունը, որ մեծ մասամբ առևտրականներ և արդյունաբերող- ներ էին, դյուրովյամբ էր ընկալում բուրժուական հարաբերություն-

ների զարգացման շնորհիվ առաջացած նոր գաղափարները և, առանձնապես, սեփական հայրենիք, ազգային պետություն և իշխանություն՝ ձեռք բերելու գաղափարը: Սակայն, նա իր այդ ձգտումները օտար երկրներում ապրելով իրականացնել չէր կարող: Ընդհակառակը, օտար հողում նրա իրավունքներն ու գործունեության շրջանակները սահմանափակ էին: Նրա նկատմամբ գործադրում էին խտրականություն, տրնտնսական ու քաղաքական ճնշումներ: Այդպիսի պայմաններում դադարեցրած լինելով իր հայացքը դարձնում է դեպի հայրենիք, դեպի Հայաստան, որից նա իր կապերն ու հույսերը չէր կտրել: Իսկ այդ հայրենիքը գտնվում էր օտար նվաճողների գերիշխանության տակ: Եվ ահա հենց այդ գաղթավայրերի բնակչության մեջ էլ XVIII դարի կեսերին արթնանում է Հայաստանը թուրքական և պարսկական տիրապետությունից ազատագրելու միտքը:

Հայ ազատագրական շարժման գործում XVIII դարի երկրորդ կեսերին աչքի ընկան հատկապես Հնդկաստանում և Ռուսաստանում եղած գաղթավայրերը: XVII դարի վերջերին և XVIII դարի առաջին կեսերին Հնդկաստանի Կալկաթա, Մադրաս և այլ քաղաքներում բնակություն էր հաստատել բազմաքանակ հայ բնակչություն՝ գերազանցապես առևտրականներ ու արհեստավորներ: Նրանց հաջողվել էր կարևոր դեր խաղալ Հնդկաստանի շուկաներում:

Մինչև XVIII դարի 40-ական թվականները անգլիացիները հաշվի էին առնում հայ առևտրականներին, բայց երբ նրանք հաստատուն կերպով զավթեցին Հնդկաստանը և իրենց ձեռքը վերցրին քաղաքական իշխանությունը ու տիրապետող դիրք ձեռք բերին հնդկական շուկայում, սկսեցին այնտեղից դուրս մղել մյուսներին, որոնց թվում և հայ առևտրականներին: Այդպիսի իրադրության պայմաններում հնդկահայ գաղութի բուրժուականացող տարրերի մեջ առաջանում է հայրենիքը ազատագրելու և սեփական պետություն կազմակերպելու գաղափարը: Նույն միտքն է ծագում նաև Ռուսաստանում ապրող հայերի մեջ: Այստեղ պայմանները մի փոքր այլ կերպ էին դասավորվել: Ռուսական պետությունը օրըստօր է ավելի մեծ հետաքրքրություն էր հանդես բերում Արևելքի երկրների նկատմամբ և ձգտում էր նրանց վրա տարածել իր ազդեցությունը: Այդ կապակցությամբ ուշադրություն էր դարձվում նաև Անդրկովկասի և Հայաստանի վրա: Հայերն ու անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդները փորձում են օգտվել դրանից և Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվել թուրքական ու պարսկական տիրակալությունից: Այս մտադրության իրականացման համար Ռուսաստանում հաստատված հայ գործիչներից ոմանք ռուսական արքունիքում, հատկապես Եկատերինա II-ի գահակալության շրջանում, բարձրացրին Հայաստանի ազատագրության հարցը: Այսպիսով, Հնդկաստանի և Ռուսաստ-

տանի հայկական գաղութներում սկզբնավորվում է հայ ազատագրական շարժման մի նոր էտապ:

Այս անգամ դրվում է ամբողջ Հայաստանի ազատագրման ու հայկական միասնական պետության ստեղծման հարցը: Առաջ են քաշվում պեմոկրատական սկզբունքներ պետական կառուցվածքում: Պահանջվում է ֆեոդալական կարգերի վերացում: Շարժման ղեկավարման գործում վճռական դեր է սկսում խաղալ բուրժուականացող առևտրական խավը, շարժման մեջ որոշակիորեն դրսևորվում են տարբեր ուղղություններ:

Հովսեփ Էմինը և ազատագրական շարժումը հնդկահայերի մեջ

Հնդկահայ գաղութում հայկական ազատագրական շարժման առաջին մունետիկը եղավ Հովսեփ Էմինը կամ, ավելի ճիշտ, էմին Հովսեփի էմինյանը: Նա ծնվել է 1726 թվականին Պարսկաստանի Համադան քաղաքում: Նրա նախնիները Հայաստանից Պարսկաստան էին տարվել Շահ-Աբաս I-ի ժամանակ: Հայրը՝ Հովսեփը, որ զբաղվում էր առևտրով, թողել էր իր ընտանիքը Համադան քաղաքում (հոր մոտ), իսկ ինքը տեղափոխվել էր Հնդկաստանի կարկաթա քաղաքը: Շուտով այդտեղ է բերել տալիս նաև իր որդուն՝ էմինին՝ առևտրական գործում իրեն օգնելու համար: Բայց էմինը տարվում է բոլորովին այլ գաղափարներով: Նա դեռևս պատանեկան հասակում ականատես էր եղել ալն բռնություններին, որ թուրքերն ու պարսիկները գործադրում էին իր հայրենակիցների նկատմամբ: Կսել էր Սյունիքի հերոսական ապստամբության և Ղարաբաղի ու Ղափանի մելիքությունների մասին: Նա կալկաթայի նավահանգստում և այլուր, շփվելով եվրոպացիների հետ, տեսնում է նրանց բարձր կուլտուրան, ուղմական կազմակերպվածությունը: Նրա գլխում առաջանում է այն միտքը, որ պետք է սովորել, սորացնել նրանց ուղմական կազմակերպական ձևերը և ի սպաս դնել սուրենիքի ազատագրման գործին:

1751 թվականին, օգտվելով հոր բացակայությունից, էմինը իր ատակակից մի երիտասարդի հետ վարձվում է մի նավում որպես հասակ մաքրող և գալիս է Լոնդոն: Այստեղ նա շուրջ շորս տարի ապրում է ծանր պայմաններում, օրվա հաց ու օթևան գտնելու համար կատարում է զանազան ֆիզիկական աշխատանքներ: Նյութական ծայրաստիճան զրկանքը և անօգնական վիճակը հաճախ նրան ստիպել են նստածել Հնդկաստան վերադառնալու մասին: Սակայն 1755 թվականին Լոնդոնի զբոսայգիներից մեկում նա ծանոթանում է անգլիացի երիտասարդ գրող էդմոնդ Բյորքի հետ: Անգլիացի գրողը նրան վերցրեց իր սովանավորության տակ, կապեց գրականության հետ, ուղղություն ավելի գրականության ընթերցման գործում և նրա համար մատչելի դարձրեց Լոնդոնի մտավորականության շրջանը:

էդմոնդ Քյորքի հետ ծանօթանալուց միառժամանակ հետո էմինը հանդիպում է մի երիտասարդ հայ առևտրականի, որը մի արաբական աճույզ էր նվեր բերել Նորթուոլբերլենդի հերցոգ Գյուլ Ստրմսոնին և թարգմանիչ էր որոնում նվերը հանձնելիս բացատրություններ տալու համար: Էմինը սիրով հանձն է առնում այդ պարտականությունը և հայ առևտրականի հետ մեկնում է Նորթուոլբերլենդի հերցոգի մոտ: Վերջինս հետաքրքրվում է էմինով, իսկ սա էլ պատմում է իր նպատակներին՝ զինվորական կրթություն ձեռք բերելու, իր ժողովրդի ազատագրության գործին ծառայելու և այն ծանր վիճակի մասին, որի մեկինքն ընկել է: Լորդ Գյուլ Ստրմսոնը էմինից վերցնում է նրա ինքնակենսագրությունը, բազմացնել է տալիս և բաժանում անգլիական լորդերին որպես անգլիական վերնախավի համար հետաքրքրություն ներկայացնող մի պատմություն: Դա էմինի համար նոր ծանոթություններ է ստեղծում և հաջողություններ բերում նրան: Անգլիական թագավորի որդին՝ Կոմբերլենդի հերցոգը, որ նույնպես ծանոթացել է էմինի կենսագրությանը, իր հովանավորության տակ վերցրեց էմինի և ընդունել տվեց Վուլվիչի զինվորական ակադեմիան:

Այդպիսով, էմինը զինվորական կրթություն ձեռք բերելու հնարավորություն ստացավ: Դրա հետ միասին հարթվեց նաև էմինի և իր հոր միջև ևղած տարաձայնությունը: Հայրը Հնդկաստանում ծառայող անգլիացի մի պաշտոնյայի հետ գումար էր ուղարկել որդուն՝ պայմանով, որ նա ետ վերադառնա Հնդկաստան: Հետագայում նա միաժամանակ համաձայնում է նյութապես օգնել որդուն զինվորական կրթություն ստանալու, եթե նա Լոնդոնում մի ազդեցիկ հովանավորունենա: Այժմ, երբ արդեն այդպիսի մի քանի հովանավորներ կային հայրը հաշտվում է որդու հետ, համաձայնություն տալով նրա հայրենասիրական ձգտումներին:

Էմինը Վուլվիչի ակադեմիայում սովորելու ընթացքում, փորձ ձեռք բերելու նպատակով մասնակցեց նաև անգլո-Ֆրանսիական պատերազմին: Այս գործում էլ նա ընդունակութուն ցուցաբերեց և աչքի ընկավ իր քաջությամբ ու հմտությամբ: Սակայն էմինին միշտ հուզում է հայրենիքի ազատագրության հարցը և, հենց որ նրա գործերը բարեհաջող ընթացք ստացան Լոնդոնում, նա ձեռնամուխ եղավ ազատագրական շարժման կազմակերպման գործին: Այդ նպատակով նա նամակներ գրեց իր հորը, Կալկաթայի հայերին և Վրաստանի թագավոր Հերակլ II-ին: Էմինը հորը գրած նամակում խնդրում էր, որ իր նամակները կարդացվեն Կալկաթայի ազդեցիկ հայերի առջև, որ նրան հորդորի մասնակցելու հայերի ազատագրական գործին, որ նրանք նամակ գրեն Հերակլ II-ին և նրան համոզեն գլխավորել հայերի ու վրացիների ազատագրական շարժումը: Այդ նույն միտքը էմինը հայտնում

սակ վրաց թագավորին գրած նամակում, նրան անվանելով հայոց ու վրաց թագավոր՝ կոչ անելով անցնել հայերի ու վրացիների գլուխ և պայքարել երկու ժողովուրդների ազատագրման համար:

Էմինը շէր բավարարվում միայն հնդկահայերի օգնությամբ: Նա ձգտում էր շարժման մեջ ընդգրկել նաև Եվրոպայում եղած գաղթավայրերի հայերին: Այդ մասին տեղեկություն կա էմինի հովանավորներից մեկի՝ ասիկին Մոնտեպյուրի մի նամակում, որի մեջ վերջինս հաղորդում է, որ Հոլանդիայում եղած ժամանակ էմինը հավաքել է Հաագայի և մյուս քաղաքների նշանավոր հայերին, նրանց քննությանն է դրել իր ծրագիրը, որին ներկա եղողները հավանություն են տվել և խոստացել են օժանդակել:

Էմինին հաջողվեց նույն 1758 թվականի վերջերին տեսակցել Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Պիտտի հետ: Տեսակցության նպատակն էր՝ անգլիական կառավարությանն իրազեկ դարձնել իր քաղաքական ձրագրին և ստանալ նրա հավանությունն ու աջակցությունը: Բայց սպարդյուն, Պիտտը նույնիսկ չհետաքրքրվեց նրա ծրագրով և ոչ մի աջակցություն չխոստացավ: Պատճառն այն էր, որ Անգլիան շէր ուզում վատացնել իր հարաբերությունները Թուրքիայի հետ և փորձում էր նույնիսկ նրան դուրս բերել Ավստրիայի դեմ, որի հետ պատերազմի մեջ էր: Դրանից հետո էմինը պատրաստվեց ճանապարհ ընկնել դեպի Հայաստան:

1 մինը Հայաստանում 1759 թվականի ձմեռնամուտին Հովսեփ էմինն արդեն ճանապարհին էր: Նա ափ իջնելով Ալեքսանդրեոս քաղաքում, գալիս է Հալեպ, իսկ այստեղից երկու հառդեկիցների հետ ճանապարհ ընկնում դեպի Հայաստան: Էմինն ու իր ընկերները, հաղթահարելով ձմեռվա ցուրտն ու ձյունը, անցնում էին գյուղեգյուղ, հետաքրքրվում հայերի վիճակով և աշխատում նրանց մեջ արթնացնել ազատագրական պայքարի գաղափարներ: Էմինը հայ գյուղացիներին կոչ էր անում պայքարի ելնել տգիտության, բռնություն, անիրավահավասարության դեմ: Նա օրինակներ էր բերում եվրոպական ժողովուրդների կյանքից, աշխատելով համոզել հայերին, որ նրանք էլ հետևեն եվրոպացիների օրինակին, թոթափեն օտարի լուծը, սպառնազրվեն և իրենց սեփական պետությունն ու հայրենիքն ունենան: Այդպիսի զրույցների ժամանակ հայերից շատերը, թեև տարակուսանքով ու ահով էին լսում էմինի խոսքերը և ընկալում նրա մտքերը, բայց միաժամանակ հակվում էին դեպի նա, նրա մեջ տեսնելով իրենց ազատության գործին նվիրված մի անձնավորության: Կարին քաղաքից ոչ քան հեռու գտնվող Ջենիս գյուղում էմինը հայերին հարցնում է, թե ինչու են նրանք այդպես խեղճ ու ստրկական վիճակում ապրում: Հա-

յերը պատասխանում են, թե ա՛յդ է իրենց բաժին ընկել և իրենք ազատություն կստանան միայն հանդերձյալ աշխարհում: Այդ ժամանակ էմինն իր պայուսակից հանում է Մովսես խորենացու «Հայոց պատմություն» դիրքը և նրանց կարդում այն հատվածները, որտեղ խորենացին պատմում է հայկական պետության և հայ ժողովրդի կատարած սխրագործությունների մասին: Նա խրախուսում է հայերին ոտքի ելնել և նորից ձեռք բերել իրենց ազատությունը:

Մշո սուրբ Կարապետ վանքի վանահայր Հովհան եպիսկոպոսը տեղեկանալով էմինի գործունեությանը և ազատագրական գաղափարներին, հետագայում նամակագրական կապեր է հաստատում էմինի հետ, դառնում է նրա մարտական գաղափարակիցը և կազմակերպչական աշխույժ գործունեություն ծավալում Արևմտյան Հայաստանում:

1760 թվականի գարնանը էմինն արգեն էջմիածնում էր: Այստեղ նա անմիջապես շահյտնեց Հայաստան գալու իր նպատակի և ծրագրի մասին, ինչպես արել էր Իսրայել Օրին, բայց, այնուամենայնիվ, էջմիածնի միարանություն անդամները նրա նկատմամբ անբարյացակամ վերաբերմունք ցույց տվեցին և նույնիսկ մի աննշան դեպքի կապակցությամբ բանտարկեցին նրան: Սակայն կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցին տեղեկանալով էմինի բանտարկության մասին, կարգադրում է անմիջապես ազատել նրան:

Հայտնի չէ, թե էմինը կաթողիկոսին հաղորդե՞լ է իր մտադրությունն ու ծրագրերը, բայց նա էջմիածնում ձեռները ծալած չի նրստել: Այնտեղ եղած ժամանակ փորձել է կապ հաստատել Երևանի առևտրականների հետ, ծանոթանալ երկրի դրությունը, տեղեկություններ հավաքել Վրաստանի և Պարսկաստանի քաղաքական իրադրության մասին և օգտվելով Թբիլիսիից Զաքարիա եպիսկոպոսի՝ էջմիածին գալու առիթից, վերադարձին նրա հետ նամակ է ուղարկում վրաց թագավոր Հերակլին: Այդ նամակում նա Հերակլին խնդրում է ընդունել իրեն և հայտնում է, որ դրական պատասխան ստանալու դեպքում անմիջապես կմեկնի Թբիլիսի: Սակայն մի քանի օր հետո էմինը փոխում է իր մտադրությունը և որոշում է վերադառնալ Անգլիա:

Նա հանգեց այն եզրակացություն, որ Անդրկովկասի ժողովուրդների հայացքն ուղղված է դեպի Ռուսաստան և հարկավոր է դիմե հենց այդ մեծ պետության օգնությանը: Եվ որպեսզի այդ օգնությունը ձեռք բերվի, նա որոշեց վերադառնալ Անգլիա, այնտեղից մեկնել Ռուսաստան և ռուսական կառավարության հանձնարարականով գնալ Վրաստան՝ Հերակլ II-ի մոտ:

2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԵՈՐ ՕՋԱԽՆԵՐ

Էմինը Ռուսաստանում- էմինը 1760 թվականի ապրիլին էջմիածնից ուղե-
վորվեց Լոնդոն:

Նա Լոնդոնի իր բարեկամների միջնորդությամբ կապ հաստատեց ռուսական դեսպանության հետ, ռուսական դեսպան իշխան Գոլիցինից ստացավ Ռուսաստան մեկնելու անցագիր և հանձնարարական՝ ուղղված արտաքին գործոց վարչությանը: 1761 թվականի նոյեմբերին նա արդեն Պետերբուրգում էր: Այստեղ նրան ընդունեց Ռուսաստանի կանցլեր գրաֆ Վորոնցովը:

Կանցլեր Վորոնցովի համաձայնությամբ արտաքին գործոց վարչությանը էմինին տվեց անհրաժեշտ գրովթյուններ Վրաստան մեկնելու համար: Վորոնցովը էմինի հետ Հերակլ II-ին նամակ ուղարկեց, որի մեջ նրան խորհուրդ է տրվում էմինին ծառայության ընդունել: Դրանից հետո էմինը ճանապարհ ընկավ դեպի Թբիլիսի: 1762 թվականի հունիսին նա արդեն Հյուսիսային Կովկասում էր և ամսվա վերջերին ժամանեց սահմանամերձ Կզլար քաղաքը: Աստրախանում, Կզլարում և Հյուսիսային Կովկասի այլ վայրերում ապրող հայերը Էմինին դիմավորում էին մեծ խանդավառությամբ: Նրանք լսել էին էմինի ծրագրի և նպատակների մասին, գիտեին, որ նա գնում է Անդրկովկաս և Հայաստան՝ հայրենիքի ազատագրության համար պայքար կազմակերպելու նպատակով: Այդ գաղափարը համակել էր նաև Հյուսիսային Կովկասում ապրող հայերի սրտերը: Աստրախանում էմինին միացան մի քանի տասնյակ զինված հայ երիտասարդներ, որոնք վճռել էին գնալ հայրենիք և մասնակցել նրա ազատագրական պայքարին: Կզլարի հայերը մի քանի հարյուր հոգով դիմավորեցին էմինին և հանդիսավորությամբ նրան առաջնորդեցին քաղաք: Այդ հանդիսավորությունն ու լինված ջոկատի առկայությունը կասկածանք առաջացրին ռուսական սահմանապահ զորքերի հրամանատար գեներալ Ստուպչինի մեջ, և նա էմինին դրեց բախտախնդիր մի մարդու տեղ, որ անցնելով Կովկասյան լեռնականների մոտ, կարող էր անհանգստացնել իրեն: Այդ պատճառով էլ նա էմինին թույլ չի տալիս շարունակել ճանապարհը և պահակի ուղեկցությամբ ևս է դարձնում Աստրախան, իսկ այնտեղից էլ՝ Պետերբուրգ: Սակայն էմինը չի հասնում մինչև Պետերբուրգ: 1762 թվականի սեպտեմբերին օժվելու համար Մոսկվա էր ժամանել նոր գահ բարձրացած թագուհին՝ Եկատերինա II-ը: Այդ կապակցությամբ Մոսկվա էին տեղափոխվել պետական մի շարք օրգաններ, որոնց լիում և արտաքին գործոց վարչությունը: էմինը Մոսկվայում դիմեց արտաքին գործոց վարչությանը՝ Անդրկովկաս գնալու իրավունք ստանալու համար: Նրան նորից ընդունեց կանցլեր Վորոնցովը՝ Գոլիցինի

հետ միասին, որը Լոնդոնից վերադարձել և ստանձնել էր վիցե-կանցլերի պաշտոնը: Ռուսական կանցլերը նորից բարյացակամ վերաբերվեց էմինին, կարգադրեց նրան նոր անցագիր և հանձնարարականներ տալ Վրաստան մեկնելու համար:

Տեսակցության ժամանակ Վորոնցովը հայտնում է էմինին, որ Եկատերինա կայսրուհին նույնպես համակրում է նրա գաղափարները և միաժամանակ առաջարկում է ծառայության մտնել ռուսական բանակում: Սակայն էմինը հրաժարվում է, հայտարարելով, որ ինքը վրձուել է գնալ հայրենիք ու ծառայել նրա ազատագրության գործին:

Ռուսական կառավարությունը բարյացակամ էր էմինի ու նրա ծրագրի նկատմամբ, որովհետև շահագրգռված էր Պարսկաստանի ու Թուրքիայի տիրապետության տակ՝ Եղած երկրները, հատկապես Անդրրկովկասը և Հայաստանը, իր տիրապետության տակ առնելու խնդրում:

Էմինի ծրագիրը և Հերակլ II-ը

Էմինը Ռուսաստանում ծանոթություն հաստատեց այնտեղի հայ գործիչների հետ, որոնք համակրանքով վերաբերվեցին նրա ազատագրական գաղափարներին և դարձան ազատագրական պայքարի ակտիվ գործիչներ: Դրանցից են եղել Թարխան Մարգարյանը, որը դարձավ Հյուսիսային Կովկասում կազմակերպված ջոկատի հրամանատարը, Պապա Խաթունյանը, Մովսես Բաղրամյանը, որ Մոսկվայում միացավ էմինին, դարձավ նրա գինակիցը և նրա հետ միասին գործեց մի քանի տարի, և ուրիշներ:

Էմինը ծանոթություն հաստատեց նաև հայ ազգեցիկ առևտրական ընտանիքի՝ Լազարյանների հետ և նրանցից որոշ նյութական օժանդակություն ստացավ: Հովհաննես Լազարյանը հետագայում ակտիվ մասնակցություն ունեցավ հայերի ազատագրական շարժմանը: Հիշյալ անձնավորությունները մեծ շահով օգնեցին էմինին ռուսական արքունիքում իր գործերը կարգի բերելու, հայ բնակչության մեջ ազատագրական շարժման գաղափարի տարածմանը նպաստելու գործում:

Պապա Խաթունյանի և Թարխան Մարգարյանի միջոցով էմինը նամակներ է հղել Հերակլ II-ին և նրանից պատասխան նամակներ ստացել: Այդ նամակներում էմինը հայտնում է վրաց թագավորին, որ ցանկանում է գալ Անդրկովկաս և ազատագրական պայքար կազմակերպել օտար զավթիչների դեմ, իսկ Հերակլը իր հերթին խրախուսում է էմինին և հրավիրում նրան Թբիլիսի: Վերջինս արտաքին գործոց վարչությունից նոր անցագիր ստանալով ճանապարհ ընկավ դեպի Թբիլիսի: Այս անգամ Կղարի սահմանապահ զորքերի հրամանատարը ոչ միայն չարգելեց էմինի մեկնումը Վրաստան, այլև համաձայն արված կարգադրությունների ստիպված եղավ մի պահակախումբ դնել նրա հետ և ապահով անցկացնել Կովկասյան լեռներով:

1763 թվականի ապրիլին էմինը գալիս է Թբիլիսի: Քաղաքից դուրս նրան դիմավորելու էին եկել բազմաթիվ հայեր: Հերակլի կարգադրությամբ վրացիներից և հայերից կազմված զինվորական մի ջոկատ նույնպես ընդառաջ էր ելել էմինին: Այդպես հանդիսավոր կերպով էմինը մտնում է Թբիլիսի: Հերակլ II-ը նրան հրավիրում է իր մոտ և երկար զրույց ունենում նրա հետ: Այդ և հետագա տեսակցությունների ժամանակ էմինը պատմում է Հերակլին իր նպատակների ու ծրագրի մասին: Այդ ծրագիրը հետևյալն էր. ա) վրացիներից և հայերից ստեղծել ամրակուռ բանակ, այն կազմակերպել և վարժեցնել եվրոպական բանակների օրինակով: բ) Ուժեղացնել կենտրոնական իշխանությունը, զսպել ֆեոդալական տարրերի կենտրոնախույս ձգտումները և ամրապնդել պետությունը: գ) Բացել դպրոցներ՝ երիտասարդությանը դաստիարակելով հայրենասիրության և ազատասիրության ձգտումներով: Ժողովրդի մեջ տարածել լուսավորություն, նրան ներշնչել ազատագրական գաղափարներ և նախապատրաստել օտար զավթիչների դեմ մղվող պայքարին: դ) Կազմակերպել հայերի և վրացիների ապստամբություն Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ, ազատագրել հայկական և վրացական բոլոր հողերը: ե) Ստեղծել հայ-վրացական միացյալ պետություն՝ Հերակլի գլխավորությամբ: Վ) Այդ պայքարի ընթացքում ապավինել ուսական պետության օգնությանը:

Հերակլ II-ը սկզբում ոգևորվեց էմինի ծրագրի որոշ, հատկապես կենտրոնական իշխանության ուժեղացման, բանակի կազմակերպման գաղափարներով, բայց Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ ապստամբության բարձրացման և գլխավորման հարցում միջոտ խուսափողական դիրք էր բռնում: էմինն աշխատում էր համոզել Հերակլ II-ին, որ նա ձեռնարկի այդ ծրագրի իրականացման գործը: Հերակլի հետ էմինի ունեցած բանակցությունները ձգձգվեցին, և նա վրաստանում մնաց մինչև 1764 թվականի ամառը: Վրաստանում եղած ժամանակ էմինը կապեր է հաստատում Հայաստանի առանձին շրջանների և այնտեղի պործիչների հետ՝ առանձնապես Մուշում, Երևանում և Ղարաբաղում պործող որոշ մարդկանց հետ:

Ազատագրական շարժման ակտիվացման գործում մեծ դեր է խաղացել Հովնանը Արևմտյան Հայաստանում: Նա իր տրամադրության տակ եղած միջոցներով աշխատում էր զենք ձեռք բերել, կազմակերպել զինվորական ջոկատներ և, ինչպես էմինին գրած իր նամակներում յաղորդել էր, արդեն տարբեր շրջաններում ստեղծել էր մի քանի ջոկատներ, որոնց շարքերում ընդգրկվում էին ազատագրական պայքարին սփիռված հազարավոր մարդիկ: Հովնանը կապ էր հաստատել էրզրումի, Դիարբեքի, Վանի և այլ քաղաքների հայ նշանավոր մարդկանց հետ և նրանցից ոմանց ներգրավել ազատագրական շարժման մեջ: Նա

առանձին շրջաններում, օրինակ, էրզրումում, ունեւր իր գործակալները, որոնք դրամական միջոցներ էին հավաքում ազատագրական պայքարի կազմակերպման համար:

Հովնանը էմինին գրած նամակներում հորդորում էր նրան՝ շարունակել իր ջանքերը ժողովրդի ազատագրումը իրականացնելու համար, անցնել Հերակլի զինվորներից կազմված մի ջոկատի գլուխ, նրա անունից մտնել Արևմտյան Հայաստան և պայքար սկսել թուրքական տիրակալության դեմ: Նա հաղորդում էր, որ այդ ժամանակ էմինի ջոկատին կմիանան մի քանի տասնյակ հազար զինված մարտիկներ և ազատագրական ապստամբությունը կծավալվի ամբողջ երկրով մեկ:

Հովնանի նամակները ոգևորում էին էմինին: Նա, Հերակլին ոգեշնչելու և գործի մղելու համար, այդ նամակների ու Հովնանի գործունեության մասին պատմում է նրան ու հորդորում գործի անցնել: Սակայն Հերակլ II-ը խոստատում է էմինին հաստատ խոստում տալուց և թուրքիայի ու Պարսկաստանի դեմ ազատագրական ապստամբություն կազմակերպելու կոնկրետ ձեռնարկումներից:

Հերակլը այլ կերպ վարվել չէր կարող: Նրա գլխավորած իշխանությունը թեև փաստորեն ինքնանկախ էր և հանդիսանում էր ուժեղագույններից մեկը Անդրկովկասի մյուս խառնությունների մեջ, այնուհանդերձ այնքան զորեղ չէր, որ ծառանար դեռևս բավականին ուժեղ օսմանյան պետության և Պարսկաստանի դեմ: Այդ էր պատճառը, որ Հերակլը ստիպված եղավ հեռու մնալ իր իշխանության տերիտորիալ ընդարձակման և հայ-վրացական միացյալ պետությունն ստեղծելու մտքից:

էմինի ազատագրական ծրագրի դեմ դուրս եկավ էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին, որն անձնական ծանոթություն և բարեկամություն էր հաստատել Հերակլ II-ի հետ, նրան խորհուրդ էր տալիս ազատվել էմինի ներկայությունից: Կաթողիկոսի թելադրանքով էմինի դեմ են դուրս գալիս նաև Թբիլիսիի հայ առևտրականներից ոմանք, ինչպես և հայ հոգևորականները (առանձնապես հարուստ վաճառական Աղամալի որդի Թարխանը և Զաքարիա եպիսկոպոսը): Ի դեպ, Սիմեոն Երևանցին Հերակլին գրած նամակներից մեկում վատաբանում է նաև Հովնանին, որին ինքը՝ թագավորը մի նամակ էր գրել, խրախուսելով նրա գործունեությունը, բայց նամակը բռնվել էր Երևանում և տհաճության առիթ տվել:

Այսպիսով, ստեղծված իրադրությունը և Հերակլ II-ի վրա էմինի ծրագրի հակառակորդների գործադրած ճնշումը վրաց թագավորին ստիպում են հրաժարվել էմինի հետ գործակցելու մտադրությունից:

Այդ բոլորից հետո Հերակլը 1764 թվականի ամռանը, հարմար առիթ գտնելով, իր մոտ է կանչում էմինին և առաջարկում հեռանալ

Թբիլիսիից: Էմինը ստիպված ուղևորվում է դեպի Ռուսաստան, բայց ճանապարհին հիվանդանում է, մնում կովկասյան լեռնաբնակ ցեղերի մոտ:

Խամսայի մելիքությունները և Էմինը Խամսայի մելիքությունները դուրս չէին մնացել Էմինի ուշադրությունից: Թբիլիսիում եղած ժամանակ նա Ղարաբաղի մելիքներին գրած իր նամակներում հորդորում և ոգևորում էր՝ իրենց նախորդների նման պայքարի ելնել հայրենիքի ազատագրության գործի համար: Եվ այժմ, երբ նա անհաջողության էր հանդիպել վրաց արքունիքում, հույսը դրեց Ղարաբաղի մելիքների վրա: Այդ նպատակով Էմինը, միառժամանակ կովկասյան լեռնականների մոտ մնալուց հետո, օգտվում է դեպի Աղվանք և Հայաստան նրանց կազմակերպած արշավանքից և 1766 թվականի վերջերին գալիս է Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփի մոտ, որը Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի կողմից դուրս էր քշվել իր հողերից և գտնվում էր Գանձակի խանության Գետաշեն գյուղում:

Խամսայի մելիքություններում XVIII դարի երկրորդ կեսին տեղի էին ունեցել նոր իրադարձություններ: Ղարաբաղի դաշտային մասում դեռևս նույն դարի 40-ական թվականներին Փանահ խանի գլխավորությամբ կազմակերպվեց նոր իշխանություն, որն անվանվեց Ղարաբաղի խանություն: Այն սկզբից ևեթ նվաճողական ձգտումներ հանդես բերեց հայկական մելիքությունների նկատմամբ: Սակայն այդ ձգտումների իրականացման փորձերը հանդիպում էին հայ մելիքների միացյալ դիմադրությանը և խափանվում: Բայց շատ շանցած երկպառակություն է ծագում մելիքությունների միջև, որից օգտվում է Փանահ խանը, կոտրում նրանց դիմադրությունը և տիրանում նրանց հողերի մի մասին: Պառակտման պատճառ եղավ այն, որ Վարանդայի մելիք-Հովսեփին սպանեց նրա եղբայր Շահնազարը և իրեն հռչակեց Վարանդայի մելիք: Նրա դեմ դուրս եկան մյուս մելիքները և հարձակվեցին Ավետարանոց գյուղում գտնվող նրա ամրոցի վրա:

Մելիք Շահնազարն իր իշխանությունը պահպանելու համար դիմեց Փանահ խանի օգնությանը: Վերջինս օգտագործեց այդ միջադեպը, ամբողջությամբ իրեն ենթարկեց Վարանդայի մելիքությունը, հարձակվեց նաև շենի մելիքության վրա, այն խլեց Հասան-Ջալալյաններից և տվեց իր կողմնակից Միրզախանին: Այսպիսով, Փանահ խանը ջլատեց մելիքությունների ուժերը, Դիզակը կտրեց Ջրաբերդից ու Գյուլիստանից և երկարատև պայքարից հետո վերջին երկու մելիքությունների ղեկավարներին ստիպեց հեռանալ Ղարաբաղից: Այդ նույն ժամանակ Փանահ խանը Մելիք-Շահնազարի խորհրդով Վարանդայի Շուշի գյուղի մոտ կառուցեց մի ամուր բերդ և ամրացավ այնտեղ: Դա ավելի ամրասպանեց Ղարաբաղի խանի դիրքերը հայկական մելիքությունների դեմ

մղվող պայքարում: Շուշին դարձավ Փանահ խանի, իսկ հետո նրա որդի Իբրահիմի անառիկ նստավայրը:

Ղարաբաղի նոր խանը շարունակեց իր հոր քաղաքականությունը՝ Խաբեությունն ու պայմանազանցությունը զենք դարձնելով, նա շարունակեց հալածել մելիքներին՝ նրանց կա՛մ բոլորովին ասպարեզից հեռացնելու, կա՛մ ամբողջությամբ իրեն ենթարկելու նպատակով:

Ղարաբաղի խաների և հայ մելիքների միջև մղված պայքարի հետևանքով Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը և Զրաբերդի Մելիք-Հաթամը հեռացել էին Ղարաբաղից: Նրանք Հերակլ II-ի միջնորդությամբ Գանձակի խանից, որը բարեկամ էր վրաց թագավորին և թշնամի՝ Ղարաբաղի խանին, Շամխորի շրջանում փոքրիկ կալվածքներ են ստանում և իրենց ջոկատներով ապրում այնտեղ: Նրանք հույս ունեին մի օր նորից վերադառնալ իրենց տեղերը և վերականգնել իրենց իշխանությունները:

Այսպիսի վիճակում էին Ղարաբաղի հայ մելիքությունները, երբ 1766 թվականի վերջերին Հովսեփ էմինը գալիս է Գետաշեն՝ Մելիք-Հովսեփի մոտ: Վերջինս սիրով է ընդունում էմինին: Մելիք-Հովսեփի վրա Գանձակի խանի ուխտագրուծ հարձակման ժամանակ էմինը անձնական խիզախություն և ռազմական հմտություն է ցուցաբերում՝ կաղամակերպելով խանի զորքերի շարդը: Բայց ո՛չ Մելիք-Հովսեփի, ո՛չ էլ մյուս մելիքների ուժերն այլևս այն չէին, որ նեցուկ դառնային ազատագրական պայքարի ծավալմանը և հայրենիքի ազատագրմանը: Էմինը հանդիպումներ ունեցավ նաև Գանձասարի կաթողիկոսի և մյուս մելիքներից մի քանիսի հետ, որոնք բոլորն էլ սարսափած Իբրահիմ խանի ահից, նրան խորհուրդ էին տալիս հեռանալ Սյունիքից: Նա նույնիսկ եղավ Իբրահիմ խանի մոտ, թեև զգուշացնում էին նրան, որ դրանով իր կյանքը վտանգի է ենթարկում:

Այդ հանդիպումները էմինին բերին այն եզրակացության, որ մելիքները չեն կարող հենարան լինել իր գործին, և նա որոշում է հեռանալ Հայաստանից, դարձյալ ուղղություն վերցնելով դեպի Ռուսաստան: Սակայն ճանապարհին, Շամախու մոտերքում, նրան են հասցնում իր ծանոթներից մեկի նամակը, որով նա տեղեկացնում էր էմինին, թե Հերակլը զղջացել է իր արարմունքի համար և այժմ ուզում է որ էմինը վերադառնա Թբիլիսի:

Էմինը փոխեց Ռուսաստան մեկնելու իր մտադրությունը և ուղևորվեց Վրաստան: 1767 թվականին նա նորից Հերակլի մոտ էր: Սա առաջվա նման սիրով ընդունեց էմինին, քանի որ Վրաստանին սպառնում էր թուրքական ներխուժումը, իսկ Հերակլը ցանկանում էր օգտագործել էմինի ռազմական գիտելիքներն ու հմտությունը օսմանյան զորքերի դեմ պատերազմի դեպքում: Էմինը իր հերթին ոգևորվեց այն հույսով

յի Գնարավոր կդառնա իր փայփայած նպատակի իրականացումը: Բայց Վրաստան թուրքական ներխուժում տեղի չունեցավ, Հերակլը նորից սառը վերաբերմունք հանդես բերեց էմինի ծրագրի իրագործման նկատմամբ: Սա նորից հուսախաբ լինելով 1768 թվականին հուսացավ Վրաստանից և մեկնեց Հնդկաստան:

էմինի գործունեությունը զգալի շափով նպաստեց ազատագրական գաղափարի տարածմանը և այդ շարժման նոր օջախների ստեղծմանը: Ռուսաստանում ապրող հայ գործիչներ Հովհաննես Կազարյանի և Հովսեփ Արղուժյանի հետ նրա ունեցած կապերը խթան հանդիսացան այնտեղ ևս հայ ազատագրական շարժման նոր օջախ ստեղծելու և ակտիվ կերպով Հայաստանի ազատագրության հարցը առաջ քաշելու գործին: Նրա գործունեությունը, Մշո Հովնանի հետ ունեցած կապերը աշխուժացրին ազատագրական շարժումը Արևմտյան Հայաստանում, առանձնապես Մշո և նրա հարևան շրջաններում: էմինը նոր աստիճանի բարձրացրեց հայ ազատագրական շարժումը XVIII դարի երկրորդ կեսին: Նա այդ շարժման պատմության մեջ մտավ որպես իր հայրենիքի ազատագրության անխոնջ մարտիկ ու լուսավորիչ:

Մադրասի խմբակը և նրա գործունեությունը

Այն ժամանակ, երբ էմինը գործում էր Անդրկովկասում, Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքի հայկական գաղութում կազմակերպվում է մի խմբակ, որը նույնպես նպատակ է դնում պայքարելու Հայաստանի ազատագրության և հայկական պետականության վերականգնման համար: Խմբակի ղեկավար կորիզը կազմում էին նախկին պերձակ, ապա հարուստ ակնավաճառ Շամահիր Շահամիրյանը, դարբաղցի քահանա Մովսես Բաղրամյանը, որը մի քանի տարի ընկերակցել էր Հովսեփ էմինին և եղել նրա գաղափարակիցը, հարուստ առևտրական Գրիգոր Խոջաջանյանը, Հակոբ Շահամիրյանը՝ Շահամիր Շահամիրյանի որդին: 1773 թվականին Մադրաս է գալիս նաև Հովսեփ էմինը և ակտիվ մասնակցություն ունենում խմբակի աշխատանքներին:

Մադրասի խմբակը, որին զլխավորում էր Շահամիր Շահամիրյանը, թեև որդեգրեց էմինի ազատագրական գաղափարներն ու ծրագրերը, բայց նա իր նպատակին հասնելու համար ընտրեց այլ ուղի: Այդ ուղին ազատագրական պայքարի գրավոր պրոպագանդումն էր: Խմբակի նախաձեռնությամբ 1772 թվականին Մադրասում ստեղծվում է հայկական տպարան, ուր ազատագրական պայքարին նվիրված գրքեր են հրատարակվում և տարածվում հայ բնակչության մեջ: Օրինակ՝ այդտեղ հրատարակված «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և «Որոգայթ փառաց» գրքերն ուղարկվել են էջմիածին՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին, Ղարաբաղի մելիքներին, Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին և այլոց:

Բացի հրատարակված գրքերի առաքումից, Շահամիրյանը նամակներ է գրել էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսներին, վրաց Հերակլ թագավորին, Խամսայի մելիքներին: Այդ նամակներում նա շարադրել է Մադրասի խմբակի ծրագիրը Հայաստանի ազատագրության մասին: Այդ ծրագիրը բովանդակել է հետևյալ հիմնական դրույթները.

ա) Բացել դպրոցներ, ժողովրդի մեջ տարածել լուսավորություն, երիտասարդությանը դաստիարակել ազատասիրության ու հայրենասիրության գաղափարներով, նրան ուսուցանել իր ժողովրդի պատմությունը:

բ) Զինել ժողովրդին, երիտասարդությանը սովորեցնել ռազմական գործը, նրան նախապատրաստել օտար տիրապետողների դեմ զինված ապստամբության համար:

գ) Ապստամբության նախապատրաստման և կազմակերպման համար Խամսայի մելիքների մոտ ստեղծել մի մարմին՝ կազմված Հայաստանի տարբեր շրջանների ներկայացուցիչներից:

դ) Հայաստանի ազատագրության գործը ֆինանսավորելու նպատակով քահանայի մոտ խոստովանության գնացող յուրաքանչյուր մարդ ապստամբության համար պետք է տա այնքան, որքան կարող է: Այդ գումարը քահանան պետք է մուծի ընդհանուր գանձարկը:

ե) Ապստամբության հաղթանակն ապահովելու համար հայերը պետք է համագործակցեն վրացիների հետ՝ օտար զավթիչների դեմ մղվող պայքարում, ձեռք բերեն ռուսական պետության հովանավորությունն ու օժանդակությունը:

զ) Ազատագրվելուց հետո ամբողջ Հայաստանում ստեղծել համահայկական անկախ և ինքնուրույն պետություն՝ հանրապետական և բուրժուական կարգերով:

Մադրասի խմբակի գործունեությունը և նրա առաջադրած պահանջները զգալի տարբերություն ունեն ազատագրական շարժման նախորդ շրջանի համեմատությամբ: Այստեղ առաջնահերթ է համարվում ժողովրդին լուսավորելու, դպրոցներ բացելու և երիտասարդությանը ազատասիրության ոգով դաստիարակելու հարցը: Շահամիրյանը, էմինը և Բաղրամյանը հանդես են գալիս ոչ միայն որպես ազատագրական շարժման անխոնջ գործիչներ, այլև որպես լուսավորիչներ: Խմբակի կողմից առաջ էր քաշված ամբողջ Հայաստանն ազատագրելու և հայկական միասնական ինքնուրույն պետություն ստեղծելու գաղափարը:

Մադրասի խմբակը Հայաստանի ազատագրումը համարում էր իրենց՝ հայերի գործը: Այդ միտքը ցայտուն կերպով արտահայտված է «Նոր տետրակ»-ի մեջ. հեղինակը դիմում է հայ երիտասարդներին հետևյալ խոսքերով. «Թէ նեղութիւնք անձկութեանց, և թէ վիշտք տա-

աստղանց՝ շատ են մեզ եթէ իմանամք. և եթէ ոչ ապա ում երբեք լինի փոյթ առ այս՝ որ մեք վասն մեր ոչ ջանամք: Ուստի անընդհատ մինչև այնքան նկրտիլով՝ և ջանալով գուն գործել պարտիմք մինչ զի զերծուցիալ զմեզ սատարաւ:

Մադրասի խմբակի ծրագրի կարևորագույն առանձնահատկութիւններէց մեկն էլ սոցիալական բարեփոխութիւնների՝ ֆեոդալական տարբերութիւնների վերացման և պետական դեմոկրատական կարգերի ստեղծման գաղափարն է: Որքանով էլ դա այն ժամանակվա Հաստատանի համար երազանք լիներ, այնուամենայնիվ, նախորդ էտապի նամեմատութեամբ, ազատագրական շարժումը մի նոր աստիճանի վրա կը բարձրացնում: Ի վերջո, այս կտապում հայ բուրժուականացող առևտրականութիւնն ազատագրական շարժման մեջ ավելի ակտիվ դերակոչեց խաղալ, քան առաջ, հանդես եկավ իր սեփական ծրագրով ու նպատումներով:

Հայ ազատագրական շարժումը XVIII դարի երկրորդ կեսին նույնպէս ժողովրդականութիւնն ձեռք բերեց, նրա գաղափարները թափանցեցին բնակչութեան տարբեր խավերին պատկանող մարդկանց մեջ: Սակայն, դրա հետ միասին, շարժումն ունեցավ նաև իր հակառակորդները, որոնց մեջ առավել աչքի էր ընկնում էջմիածնի կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին: Սա ուներ իր համախոհները, որոնց մեջ, բացի հոգևորականներից, կային նաև առևտրականներ: Նա գտնում էր, որ հայերը չպետք է զինվեն և ապստամբեն պարսկական և թուրքական բռնատիրութեան դեմ, այլ պետք է հնազանդութեամբ սպասեն մինչև մի ավել քրիստոնյա պետութիւնն գա և իրենց ազատի: Սիմեոն Երևանցին ելուցով իր սկզբունքից, ամեն կերպ խոչընդոտում էր ազատագրական պայքարի ծավալումը, հալածում այդ պայքարը կազմակերպող և ազատագրական գաղափարներ պրոպագանդող գործիչներին:

Նա դեմ դուրս եկավ էջմիցի գործունեութեանը, անլուր հալածանք և սկսեց Հովնանի դեմ, որը ազատագրական պայքար էր կազմակերպել Սրբամտյան Հայաստանում, իսկ երբ ստացավ Մադրասի խմբակի հրատարակած գրքերը՝ հանդես եկավ նաև այդ խմբակի ազատագրական գաղափարների ու գործունեութեան դեմ: Նա Մովսես Բաղրամյանին նախաձեռնեց ենթարկեց, Շահամիրյանից պահանջեց ոչնչացնել հրատարակված գրքերը և առանց իր թույլտվութեան գրքեր չհրատարակել կամ փակել տպարանը:

Հայ ազատագրական շարժման նկատմամբ ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան բռնած թշնամական դիրքը խիստ բացասաբար էր անդրադառնում այդ շարժումը տարածելու և ժողովրդին իր ազատագրութեան համար ակտիվ պայքարի հանելու գործի վրա: Կաթողիկոսութեան այդպիսի վերաբերմունքը բացատրվում է նրանով, որ XVIII

դարի երկրորդ կեսին նա պարսկական պետության կողմից համեմատաբար քիչ բռնությունների ու ճնշումների էր ենթարկվում, հաջողությամբ ընդարձակում էր իր կալվածքները և բազմացնում մլքատո գյուղերի քանակը՝ դառնալով Երևանի խանության խոշորագույն ֆեոդալական հաստատություններից մեկը:

Ազատագրական պայքարի աշխուժացումն ու ծավալումը կարող էին խախտել նրա անդորրությունը և խոչընդոտել նրա ձգտումները իրականացմանը, մանավանդ, որ այդ պայքարը, բացի օտար տիրապետությունից ազատագրվելու նպատակից, բովանդակում էր նաև ֆեոդալական հարաբերությունների վերացման և դեմոկրատական ազազափարների:

3. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻՆ

Դրությունն Անդր- XVII դարի վերջին քառորդում անդրկովկասյան կովկասում և Ռուսաստանը խանությունների վրա պարսկական կենտրոնական իշխանության հսկողությունը խիստ թուլացել է:

Այդ խանություններից մի քանիսը համարյա ինքնավար իշխանությունների կերպարանք էին ստացել: Դրանց մեջ առավել աչքի ընկնում է Ղարաբաղի խանությունն էր: Այն ավելի էր ընդարձակվել ու հզորացել: Իբրահիմ խանն իրեն էր ենթարկել իսամայի մելիքներին, փորձում էր ծունկի բերել Գանձակի խանին և նրան դարձնել իր վասալը, բայց հանդիպում էր մյուս խաների և վրաց Հերակլ թագավորի դիմադրությունը: Հերակլը փաստորեն իրենից վասալական կախման մեջ էր դրել Գանձակի և Երևանի խաներին, Երևանի խանին ստիպելով հարկ վճարել իրեն: Ինքնավար դարձած այդ իշխանությունները անընդհատ պայքարի մեջ էին իրար հետ: Իսկ դա ծանր էր անդրադառնում անդրկովկասյան ժողովուրդների, առանձնապես հայ ժողովրդի վրա:

Պարսկաստանի կենտրոնական իշխանության անկաշուն վիճակավելի է սանձադերժում Անդրկովկասի խանություններին, հատկապես Քերիմ խանի մահից (1779 թ.) հետո, հաճախակի դարձնում միջխանական ընդհարումները:

Նույն դարի 80-ական թվականներին Անդրկովկասին լուրջ վտանգ էր սպառնում նաև Թուրքիայի կողմից: Օսմանյան սուլթանությունը ձգտում էր իր իշխանությունը տարածել այդ երկրամասի վրա: 1770 թվականին, երբ Վրաստանի և Ռուսաստանի փոխհարաբերությունը ավելի սերտ և բարեկամական է դառնում, օսմանյան պետությունը լուրջ միջոցառումների է դիմում Անդրկովկասի խաներին Վրաստանի

Ռուսաստանի դեմ հանելու, նրանց ռուսական օրիենտացիայից հե-
տո պահելու համար:

Լրգրումի, Կարսի և սահմանամերձ այլ շրջանների փաշաները
և ավիրակներ են ուղարկում Երևանի Ղուլամ Ալի խանի մոտ, որպեսզի
նրան համոզեն միանալու թուրքերին ընդդեմ Վրաստանի: Իսկ Ղու-
լամ Ալի խանի մահից հետո (1784 թ.) օսմանյան սուլթանը Երևանի
և Կարս խանին՝ Մահմեդին հատուկ ուղերձ է ուղարկում և առաջարկում
միանալ իրեն, իրենց կողմը գրավել մյուս խաներին և դուրս գալ
Վրաստանի ու Ռուսաստանի դեմ՝ Անդրկովկասը Ռուսաստանի ազդե-
լիությունից հեռու պահելու համար:

Ռուսաստանն իր հերթին նույնպես ուղիներ էր որոնում Անդրկով-
կասը գրավելու համար: Եկատերինա II-ը ձգտում էր Ռուսաստանին
Վրաստանի Սև և Կասպից ծովերի առափնյա շրջանները: Դեռևս ռու-
սարքական առաջին պատերազմի ժամանակ (1768—1774 թթ.) ռու-
սական զորքերի մի ջոկատ եկավ Վրաստան՝ Հերակլի զորքերի հետ
միասին թուրքիայի դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելու
համար: Ռուսական պետության սահմանը ավելի մոտեցավ Անդրկով-
կասին, երբ Ռուսաստանին անցան Կուբանի մի մասը և կովկասյան
խոնաշղթայից դեպի հյուսիս ընկած շրջանները՝ ընդհուպ մինչև Վրաս-
տանի սահմանները:

Այդպիսով, Ռուսաստանն անմիջապես սահմանակից դարձավ Ան-
դրկովկասին, իսկ դա նոր հույս և ոգևորություն առաջ բերեց անդր-
կովկասյան ժողովուրդների մեջ՝ թուրքական և պարսկական լծից ազա-
տագրվելու համար: 1783 թվականին վրաց Հերակլ թագավորը դիմեց
ռուսական պետությանը՝ Վրաստանը իր հովանավորության տակ վերց-
նելու և թուրքիայի հնարավոր հարձակումների ժամանակ ռազմական
օգնություն ցույց տալու համար: Այդ թվականին Հյուսիսային Կովկասի
Ռուսիայի ամրոցում Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կնքվեց պայմա-
նագիր, որի համաձայն Վրաստանն ընդունեց ռուսական պետության
հովանավորությունը և պարտավորություն ստանձնեց պատերազմի
կայրում Ռուսաստանի հետ միասին դուրս գալ թուրքիայի դեմ, իսկ
ռուսական պետությունը հանձն առավ Վրաստանին պաշտպանել թուր-
քական և պարսկական հարձակումներից, և զորքեր ուղարկեց Վրաս-
տան:

Գեորգիևսկի դաշնագիրը, ռուսական զորագնդի ժամանումը Անդր-
կովկաս և ռուս-թուրքական հարաբերությունների սրվելը մեծ հույս էին
վեր ուշում նաև հայերին: Այս անգամ ազատագրական շարժումը լայն
մասի ստացավ նաև Ռուսաստանում եղած հայկական գաղթավայրե-
րում: Ասպարեզ ելան Հայաստանի ազատագրության գաղափարով տո-
ւրված նոր գործիչներ:

Մովսես Սարաֆյա- Ռուսաստանում (առավելապես Հյուսիսային Կով- նի ազատագրական կասում) եղած հայկական գաղութները XVII. ծրագիրը

դարի երկրորդ կեսին ավելի բազմամարդ էին դար ձել և սկսել էին հանդես բերել կուլտուրական ու քաղաքական աշխույժ գործունեություն, Առանձնապես աչքի էին ընկնում Աստրախանի, Կրզ լարի և այլ վայրերի հայկական գաղութները: Դրանց հայ բնակչությունը ավելի ստվարացավ և գաղթավայրերի գործունեությունն ավելի մեծ թափ ստացավ, երբ 1778—1779 թվականներին ռուսական կառավարությունը Ղրիմից տեղահան արեց մեծ թվով հայերի և վերաբնակեցրեց Դոնի Ռոստովում ու նրա շրջակայքում, հիմնեց Նոր-Նախիջևան հայկական գաղութը: Այդ գաղթավայրերն էին գնում ու բնակություն հաստատում բազմաթիվ հայեր, այդ թվում նաև Պարսկաստանից և Անդրկովկասից եկած հարուստ առևտրականներ:

Հայերն այնքան էին աճել ռուսական պետության ենթակա վայրերում և նրանց կուլտուրական ու կրոնական կյանքի տնօրինումն այն պիսի կարևորություն էր ստացել, որ ամենայն հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին հատուկ դիմում գրեց և պատվիրակություն ուղարկել Եկատերինա կայսրուհու մոտ, նրան խնդրելով թույլ տալ Ռուսաստանում ապրող հայերի համար կազմակերպել առանձին թեմ: Կայսրուհին ընդառաջեց հայոց կաթողիկոսի խնդրանքին, 1768 թվականին նա հատուկ հրովարտակով թույլատրեց կազմակերպել այդ թեմը, որն ամբողջությամբ պետք է ենթարկվեր էջմիածնի կաթողիկոսին, Սիմեոն Երևանցին այդ թեմի առաջնորդ նշանակեց Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուիսյանին՝ Լոռիի համանուն ֆեոդալական տան անդամներից մեկին: Հայկական եկեղեցական թեմի ստեղծումը նոր խթան հանդիսացավ Ռուսաստանի հայերի կուլտուրական և քաղաքական գործունեության համար:

Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի մղած պատերազմները հայերին այն հույան էին ներշնչում, թե հնարավոր կլինի Հայաստանն ազատագրել թուրքական և պարսկական տիրակալությունից, 1768—1774 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմը կարծես թե մոտեցնում էր այն հույսերի իրականացումը: Հենց այդ ժամանակ էլ ռուսական արքունիքում բարձրացվում է Հայաստանի ազատագրման հարցը:

1769 թվականին Աստրախանի բնակիչ, մետաքսագործության զբաղվող Մովսես Սարաֆյանը, Հովհաննես Լազարյանի, Գրիգոր Կասպանյանի և Պետերբուրգում ապրող այլ անվանի հայ մարդկանց գաղտնիությունով, բայց իր անունից, Եկատերինա II-ին է ներկայացնում ծրագիր՝ բաղկացած ներածությունից և տասնչորս հոդվածից այն մասին, թե ինչպես Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրել Հայաստանը և վերականգնել հայկական պետականությունը:

Մովսես Սարաֆյանը Արարատյան դաշտի ծնունդ էր, առևտրական գործերով երկար ժամանակ եղել էր Թուրքիայում և Պարսկաստանում, ծանոթ էր այդ երկրներում տիրող կարգերին և հայ ժողովրդի ծանր վիճակին, իսկ հետո գնացել էր Աստրախան և զբաղվել մետաքսամշակությամբ:

Սարաֆյանի ծրագիրն ուներ հետևյալ բովանդակությունը.

ա) Վրաց երկու թագավորությունների հետ միասին պատերազմ սկսել Թուրքիայի դեմ՝ Վրաստան ուղարկելով ռուսական մի էքսպեդիցիոն կորպուս: բ) Ռուսաստանում եղած հայերից, հայ հրամանատարի գլխավորությամբ, կազմակերպել կամավորական ջոկատներ, Պատերազմական գործողությունների ընթացքում այդպիսի ջոկատներ կազմակերպել Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի հայերից, ներգրավելով նաև Ղարաբաղի մելիքների ուժերը, նրանց մատակարարել պինք, հանդերձանք և նյութական միջոցներ: գ) Ամբողջ Հայաստանն աղատագրելուց հետո միավորել այն, կազմակերպել հայկական պետություն Ռուսաստանի հովանավորության ներքո և հայերից մեկին հունաշել որպես հայոց թագավոր: գ) Հայոց թագավորությունը պարտավոր էր անհրաժեշտության դեպքում Ռուսաստանին տրամադրել ստորմական ուժ և այլ միջոցներ, իսկ ռուսական պետությունը՝ հովանավորել նրան ուրիշ պետությունների հարձակումների դեպքում:

Սարաֆյանի ծրագրի համաձայն Թուրքիայի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելուց առաջ ռուսական զորքերը պետք է գրավեին Էրևանը կամ, այլ կերպ ասած, Արևելյան Հայաստանը: Դրանից հետո ռուսական և վրացական զորքերը հայկական ջոկատների հետ միասին պետք է տարբեր ուղղություններով առաջ շարժվեին դեպի Արևմտյան Հայաստան, գրավեին Կարսը, Վանը և հաջողության դեպքում շարունակեին իրենց առաջխաղացումը: Պատերազմական ծախսերը հոգալու համար Սարաֆյանն առաջարկում էր կոնտրիբուցիա դնել Հայաստանում ապրող թուրքերի վրա, անհրաժեշտության դեպքում այն հավաքել նաև հայերից, նույնիսկ հայկական եկեղեցիներից վերցնել նրանց աննցած թանկարժեք սպասեղենն ու այլ իրեր:

Սարաֆյանի ծրագիրը արտահայտում էր Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի բնակչության հայրենասիրական իղձերը, բայց աչի միաժամանակ արտահայտում էր համարյա ամբողջ հայ ժողովրդի լայնաքանակ ձգտումները: Հակոբ կաթողիկոս Շամախեցին դեռևս 1760 թվականին դիմում է գրում ռուսական ցարին և խնդրում, որ նա իր հովանավորության տակ վերցնի հայ և վրաց ժողովուրդներին: Մի քանի տարի հետո, 1768 թվականին, նույնպիսի դիմումով Եկատերինա կայսրուհուն դիմեց Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը, Կայսրուհին խոստացավ հայերին վերցնել իր հովանավորության տակ: Ռուսաստանի

օգնութեամբ պարսկական և թուրքական տիրակալութիւնից ազատա-
գրվելու ձգտումն ավելի ցայտուն է դրսևոտված ռուսական կառավա-
րութեանն ուղղված Երևանի, Սյունիքի և այլ վայրերում ապրող հա-
յերի դիմումներում:

**Հայ-ռուսական բա- XVIII դարի վերջին քառորդին Ռուսաստանը նա-
նակցութիւնները խապատրաստվում էր արշավանք սկսել դեպի Ան-
1780-ական թվա- դրրկովկաս և Կասպիականի ափերը: Այդ դործը
կաններին հանձնարարվել էր ռուս տաղանդավոր զորավա-
Սուվորովին: Նա դեպի Կովկաս շարժվելուց առաջ, Եկատերինա II-
և իշխան Գրիգորի Պոտյոմկինի հանձնարարութեամբ, Հայաստանի
վերաբերող հարցերը քննելու համար մի խորհրդակցութիւն է գումա-
րում, որին մասնակցելու համար հրավիրվում են Հովհաննես Լազար-
յանը, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը և Հովսեփ Էմինը: Վեր-
ջինս այդ ժամանակ գտնվում էր Նոր-Ջուղայում և ի վիճակի շէր ներկա
լինելու խորհրդակցութեանը, թեև Արղությանը այդ մասին նրան նա-
մակ էր գրել:**

Խորհրդակցութիւնը տեղի ունեցավ Պետերբուրգում 1780 թվա-
կանի հունվարին: Այնտեղ արժարժվել են Հայաստանին ու հայերի
վերաբերող մի շարք հարցեր և խոսք է եղել հայկական պետութեան
վերականգնման հնարավորութեան մասին: Խորհրդակցութիւնը նպա-
տակ է ունեցել խրախուսել հայերին, նրանց մասնակից դարձնել դեպ
Անդրկովկաս կատարվող ռուսական զորքերի արշավանքին և ապահով
նրանց օժանդակութիւնը արշավող բանակին: Այդ կարևոր հարցեր
պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է եղել, որ Լազարյանն ու Արղութ-
յանը մի քանի անգամ հանդիպումներ ունենան իշխան Պոտյոմկինի
գեներալ Սուվորովի հետ: Վերջինիս հետ տեղի ունեցած զրույցների
մեկի մասին Արղությանը գրել է. «...Մեր թախանձելն նորոգել ի մ
զմասնաւոր տերութիւն մի մեծն Հայաստան ի քաղաք Երևան. պատա-
խանեց թե կարելի է...»:

Գեներալ Սուվորովը Հյուսիսային Կովկաս գալուց հետո կապ հա-
տատեց անդրկովկասյան ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ: Ա
Աստրախանից կապ հաստատեց Ղարաբաղի հայ մելիքների հետ, որո
նորից ոգևորվում են ազատագրական գաղափարներով ու հույսերով
Սուվորովին հաջորդած կովկասյան զորքերի հրամանատար գեներա-
Պավել Պոտյոմկինը իշխան Գ. Պոտյոմկինի հանձնարարութեամբ նա
մակներ է ուղարկում Ղարաբաղի մելիքներին և Ղուկաս կաթողիկոսին
հայտնելով նրանց ռուսական զորքերի առաջիկայում կատարելիք ա-
րշավանքի մասին և հուսադրում, որ այդ արշավանքը կօգնի հայեր
ազատագրվելու թուրք-պարսկական տիրակալութիւնից:

Այդ ժամանակ Ղարաբաղի մելիքները նոր մարդիկ էին: Գյուլի

ստեղծում մեկիքությունն իր ձեռքն էր վերցրել Մեկիք-Աբովը, Ջրաբեր-
յում՝ Մեկիք-Մեջլումը, Դիզակում՝ Մեկիք-Քախտամը: Սրանք նույնպես,
երևնց նախորդների նման, մաքառում էին Իբրահիմ խանի դեմ՝ իրենց
ի խանությունը պահպանելու համար: Սրանք մի քանի այլ մարդկանց
ևս միասին 1783 թվականի մարտին հավաքվեցին Գանձասարի վան-
ում՝ Հովհաննես կաթողիկոսի մոտ, և քննարկեցին Պոտյոմկինի նա-
յակը: Այդ ժողովը որոշեց ընդունել ռուսական հպատակություն, խընդ-
վյ ռուսական պետությանը շտապեցնելու իր զորքերի արշավանքը
յեպի Անդրկովկաս և Հայաստան, խոստանալով օժանդակել զորքերին
և միանալ նրանց ընդդեմ պարսիկների: Այնուհետև շնորհակալական
Ասպի գրեցին իշխան Պոտյոմկինին՝ որպես հայերի պաշտպանի, իսկ
յոսեփ Արղությանին ճանաչեցին իրենց ներկայացուցիչ Ռուսաստա-
ում: Ապա Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննեսի, վեց եպիսկոպոսի ու
վեց մեկիքի ստորագրություններով գրություններ ուղարկեցին իշխան
սպոմկինին: Վերջինս Գանձասարի ժողովի դիմումը ստանալուց հե-
ու, շտաով, նույն թվականի ապրիլին, կարգադրում է գեներալ Պոտ-
մկինին արշավանք սկսել դեպի Անդրկովկաս, պաշտոնանկ անել
Իբրահիմ խանին և Ղարաբաղում կազմակերպել հայկական իշխանու-
նություն, որի գլուխ դնել մեկիքներից մեկին:

Այդ նույն ժամանակ ռուսական պետությանը դիմումներ են գրում
սե Երևանի հայերը: Սրանք կապ են հաստատում ռուսական բարձր-
ատիճան պաշտոնյաների հետ և 1784 թվականին երևանցի առևտրա-
տո Ստեփան Տեր-Սահակյանին ուղարկում են Ռուսաստան, նրան
ոնձնելով Եկատերինա II-ին գրած դիմումը: Տեր-Սահակյանը Ռու-
ստան գնալու ճանապարհին լինում է Աստրախանում, տեսակցում
ի խան Պոտյոմկինի հետ և ապա ուղևորվում Պետերբուրգ, լազար-
ու ու Արղությանը ռուսական կառավարությանը Ստեփան Տեր-Սա-
ակյանին ներկայացնում են որպես Հայաստանի պատվիրակի:

Սակայն դեպի Անդրկովկաս արշավանք սկսելու մասին իշխան
սպոմկինի հրամանը չիրագործվեց: Դրա պատճառներից մեկը Ան-
րկովկասում գտնվող պարսկական մի քանի խաների, հատկապես
Երարաղի Իբրահիմ խանի խորամանկ և երկերեսանի քաղաքակա-
վյունն էր: 1783 թվականին, Կրք Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև
վում էր Գեորգիևսկի դաշնագիրը և որոշվում էր իշխանագուրկ անել
Իբրահիմ խանին, վերջինս պատվիրակություն ուղարկեց ռուսական
յում սնատարության մոտ և հայտնեց, որ ընդունում է ռուսական
յատակություն: Ռուսաստանին հպատակություն են հայտնում նաև
ևս և այլ վայրերի խաները: 1784 թվականին պարսկական գահին
սիրտու հավակնություն ունեցող Ալի-Մուրադ խանը Ռուսաստանից
ատակություն ստանալու նպատակով բանակցություններ սկսեց Եկա-

տերինա II-ի հետ և խոստացավ Ռուսաստանին զիջել Կասպից ծով
արևմտյան ափերը, Ղարաբաղը, Ղարադաղը և Երևանի խանությունը

Այդպիսի նպատակովոր առաջարկությունները գայթակղեցրին ցա-
րական կառավարությանը: Նա որոշեց դիվանագիտական, խաղաղ ճա-
նապարհով տիրանալ այդ երկրամասին: Բայց ապարդյուն: Իբրահիմ
խանը և մյուսները ջանում էին ժամանակ շահել և մտադրություն չու-
նեին ենթարկվելու Ռուսաստանին, իսկ Ալի-Մուրադը նույն թվակա-
նին էլ մեռավ՝ առանց իր խոստումը կատարելու:

Հայ-ռուսական դաշ- Պարսկական և թուրքական տիրակալությունների
նագրի երկու նա- Հայաստանի ազատագրման հարցը XVIII դարի
խազիժ և ազատա- 80-ական թվականներին ավելի սերտորեն է կապ-
գրական շարժման վում Ռուսաստանի օգնության հետ: Ռուսական
երկու ուղղություն պետությանն ուղղված Արևելյան Հայաստանի
բնակչության հաճախակի դիմումները, Եկատերինա II-ի արքունիքի և
նրա բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ Հովսեփ Արղունյանի և Հով-
հաննես Լազարյանի մոտիկ հարաբերությունները մեծ դեր խաղացին
այդ գործում:

Երկրի ազատագրումը Ռուսաստանի հետ էին կապում նաև Մադ-
րասի խմբակի ղեկավարները: Շահամիր Շահամիրյանն իր որդուն
Եղիազարին ուղարկում է Պետերբուրգ՝ հայրենիքի ազատագրության
հարցը ռուսական պետության առաջ բարձրացնելու համար: Եղիազարը
Պետերբուրգում ռուսերենի է վերածել տալիս «Նոր տետրակ»-ը և տա-
րածում է ռուսական քաղաքական գործիչների շրջանում:

Հայերը նույնիսկ փորձեցին կազմել Ռուսաստանի հետ կնքվելիք
պայմանագրի նախագծեր և ներկայացնել Եկատերինա II-ին:

Այդպիսի նախագծեր նախապատրաստվեցին թե՛ Ռուսաստանում
եղած հայկական գաղթավայրերում՝ Հովսեփ Արղունյանի և Հովհան-
նես Լազարյանի ղեկավարությամբ, և թե՛ Մադրասի գաղութում՝ Շա-
համիրյանի ղեկավարությամբ: Պետերբուրգի 1780 թվականի խորհրդ-
դակցությունից հետո հրապարակ հանվեցին հայ-ռուսական դաշնագրի
երկու նախագիծ: Նախագծերից մեկը, որը գրականության մեջ հայտնի
է «Հյուսիսային ծրագիր» անունով, կազմել է Հովսեփ Արղունյանը, իսկ
մյուսը, որն անվանվել է «Հարավային ծրագիր», մշակել է Շահամիր
Շահամիրյանը:

Արղունյանի առաջարկած նախագիծն ունի 18 հոդված, որոնց
հիմնական բովանդակությունը հետևյալն է.

ա) Հայաստանն ազատագրելուց հետո ռուսական զորքերի մի մա-
սը մնում է երկրում՝ պարսկական և օսմանյան հարձակումներից այդ
պաշտպանելու համար:

բ) Հայոց գահի թեկնածու առաջադրում է ցարը՝ կա՛մ հայերից

կամ իր հավատարիմ մարդկանցից: Նախագծում ակնարկված է իշխան Պոտյոմկինը, որին համարում էին Հայաստանի խնամակալ:

դ) Ով էլ որ չինի Հայաստանի թագավոր, երկիրը կառավարվելու է այլակալան օրենքներով:

դ) Հայկական թագավորությունը գտնվելու է Ռուսաստանի հովանավորության ներքո և ռուսական պետությունը վճարելու է հարկ, իսկ յուսաբերազմի ժամանակ օգնելու է զենքով:

և) Հայաստանում պահպանվելու են Ֆեոդալական հարաբերությունները: Հայ ազնվականության մնացորդներն իրավունք ունեն նորից տիրանալ ընդարձակ կալվածների, իրենցից կախման մեջ դնելով լատիալացիներին:

Ապա մի շարք հողվածներում խոսվում է ռուսական և հայկական լատիությունների միջև հավիտենական բարեկամության պահպանման, սակարական, կրոնա-դավանաբանական հարաբերությունների կարգավորման, հայկական պետական նշանների, մայրաքաղաքի և այլ հարցերի մասին:

Արդությանի առաջարկած նախագծի բովանդակությունից պարզ էրևում է, որ Հայաստանի ազատագրումից հետո այնտեղ ստեղծվելու էր հայկական պետություն Ռուսաստանի գերիշխանության ներքո՝ միապետական կարգերով և Ֆեոդալական հարաբերություններով:

Շահամիրյանի առաջարկած նախագիծն ունի 20 հոդված և առաջարկում է հետևյալը՝

ա) Հայաստանն ազատագրելուց հետո ռուսական զորքի մի մասը, որը 6000 զինվոր, քսան տարով մնում է Հայաստանում՝ երկրի պաշտպանության համար: Այդ ժամանակամիջոցում Հայաստանի ամբողջություններն ու բերդերը գտնվելու են ռուսական հրամանատարության արամադրության տակ: Հայաստանի կառավարությունը հատուցելու է ազգ զորքերի ծախսը:

բ) Հայաստանի պետությունը ունենալու է պառլամենտական կառուցվածք և կոչվելու է «Հայոց տուն», որը երկիրը կառավարելու է այլակալան օրենքներով և հրովարտակով կազմելու է Հայաստանի կառավարություն: Նախագծում կառավարությունը անվանված է նախարարություն, որի անդամները և հատկապես նախագահը՝ նախարար, լինելու են ազգով հայ և հայկական եկեղեցու դավանության:

գ) «Հայոց տունը» ճանաչելու է Ռուսաստանին՝ որպես իր ազատարարի, նրա հետ պահպանելու է մշտական բարեկամություն և, որովհետև հավատարմության նշան, տարեկան մեկ անգամ ռուսական ցարին բռնայելու է 20 մսխալ (մոտավորապես 84 գ) մաքուր ոսկի, երեք ձի և վեց խոյ: Հայաստանը պարտավորվում է հարկ եղած դեպքում զորք արամադրել Ռուսաստանին՝ նրա թշնամիների դեմ կռվելու համար:

Ռուսական կայսրությունը ճանաչելու է «Հայոց տունը» որպես Հայաստանի թագավորություն, որի դեսպանը՝ «Հայոց բերանը», նստելու է Պետերբուրգում: Իսկ եթե վիճելի հարց ծագի երկու պետությունների միջև ու նրանք խաղաղությամբ ղկարողանան լուծել, ապա դիմում են երրորդ պետությանը, որի վճիռը պարտադիր է լինելու և՛ Հայաստանի, և՛ Ռուսաստանի համար:

Նախագծի մնացած հոդվածներում խոսվում է երկու պետությունների միջև մի շարք այլ հարցերի՝ առևտրի, պարտքերի վճարման քրեական հանցագործ փախստականների, կրոնադավանաբանական խնդիրների կարգավորման մասին և այլն:

Մադրասի խմբակի նախագծում չի խոսվում Հայաստանի սոցիալական և տնտեսական կարգերի մասին, սակայն խմբակին պատկանող գրական այլ գործերում՝ «Որոգայթ փառաց»-ում և «Նոր տետրակ»-ում որոշակի կերպով ժխտվում են ֆեոդալական հարաբերությունները և քարոզվում բուրժուական կարգեր: Այնպես որ, այդ խմբակի նախագիծը գնահատելիս պետք է նկատի ունենալ, որ Մադրասի խմբակը պաշտպանել է նաև ֆեոդալական կարգերի վերացման զաղափարը:

Այսպիսով, այդ նախագծում առաջադրված է հայկական անկախ պետության ստեղծման, ֆեոդալական կարգերի վերացման և բուրժուական կարգերի հաստատման պահանջը: Ընդ որում հայկական պետությունը պետք է ունենար հանրապետական բնույթ և դեմոկրատական կառուցվածք: Այդ նախագծերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ XVIII դարի երկրորդ կեսին հայկական ազատագրական շարժման մեթոդություն է ունեցել երկու հոսանք՝ կղերա-ֆեոդալական, որի գլուխկանգնած էր Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուիսյանը, և բուրժուա-դեմոկրատական, որին ներկայացնում էր Մադրասի խմբակը՝ Շահամիր Շահամիրյանի և Հովսեփ Էմինի գլխավորությամբ:

Այդ երկու հոսանքն էլ մի հարցում համակարծիք էին: Դա վերաբերում է Ռուսաստանի հետ մշտական բարեկամություն հաստատելուն և նրա օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելուն: Սակայն ազատագրելուց հետո երկրում հաստատվելիք սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, Հայաստանի պետական կարգի և պետության ինքնորոշումից հարցերում նրանք տարբեր դիրքերում էին կանգնած:

Կղերա-ֆեոդալական ուղղությունը, արտահայտելով կալվածատերերի, հոգևորականների և Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի հայ խոշոր առևտրականների տրամադրությունները, գտնում էր, որ Հայաստանում սոցիալական փոփոխություններ չպետք է կատարվեն իսկ պետությունը պետք է ունենա ֆեոդալական-միապետական կառուցվածք և ենթակա լինի ցարական կառավարությանը: Դրան հակա-

ակ, բուրժուա-դեմոկրատական ուղղությունը, որ արտահայտում էր բուրժուականացող հայ առևտրականների, մտավորականների և դեմոկրատական այլ խավերի ձգտումներն ու իղձերը, ենթադրում էր ազատագրված Հայաստանում վերացնել հին՝ ֆեոդալական կարգերը, հաստատել դեմոկրատական կարգեր, տարածել լուսավորություն և ստեղծել անկախ պետություն: Տվյալ ժամանակաշրջանում կղերա-ֆեոդալական հոսանքի առաջադրած նախագծի իրականացման համար ավելի լավ հիմքեր կային, քան բուրժուա-դեմոկրատական ուղղության նախագծի համար, թեև այն հագեցված էր դարի ամենառաջադիմական լուսավորողներով և պատմական խոշոր նշանակություն ունեւր:

Երկու նախագծերն էլ ներկայացվել են ցարական կառավարությանը: Ինչպես վկայում է Արղուսյանը՝ Շահամիրյանին գրած իր նամակում, հայերի այն խնդրանքին, որ Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքվի դաշնագիր, ռուսական կառավարությունը պատասխանեց թե՛ թագավորը ընդ թագավորաց կարեն դնել դաշինս, ազգի ձերում վրեժ թագավորն որ համարձակեցի զդաշն խնդրել», այսինքն՝ հայերը լուսավորություն չունեն, հետևապես, նրանց հետ պայմանագիր չի կնքվի: Արղուսյանը, դաշնագրի երկու նախագծերը մնացին որպես արխիվային սուլթ հայ-ռուսական բանակցությունների մասին:

Վրաստանն Անդրկովկասի քաղաքական վիճակը 1783 թվականից հետո ավելի ծանրացավ: Ռուսական հպատակուն պորքերի արշավանքը իրենց խոսքը և փորձում էին ամրացնել իրենց պարբերը: Թուրքական կառավարությունը խանություններում ամեն կերպ հրահրում էր հակառուսական տրամադրություն:

Թուրքիան Հերակլ II-ի դեմ հանեց ինչպես կովկասյան լեռնաբնակ խորհրդին, այնպես էլ խաներին: Նրա դրդմամբ 1785 թվականին Ավարայի Օմար կամ Ումմա խանը լեզգիներից և այլ ցեղերից կազմված լուսամարդ բանակով արշավեց Վրաստանի արևելյան շրջանների վրա: Դեպի նաև 1787 թվականը թալանի ու ավերի ենթարկեց ինչպես այդ շրջանները, այնպես էլ Լոռին ու Երևանի խանության հյուսիս-արևելյան մասերը՝ մինչև Աշտարակ ու Եղվարդ:

Օմար խանին օժանդակում էին նաև Ղարաբաղի ու Խոջի խաները: Իրենց նպատակն էր՝ ծունկի բերել Հերակլ II-ին և ստիպել նրան հրապարակելու Ռուսաստանի հետ դաշնակցություն: Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը 1787 թվականին, այսինքն՝ Ռուսաստանին հպատակություն հայտարարելու շորս տարի հետո դիմում է օսմանյան սուլթանին, իր հպատակությունը հայտնում նրան և օգնություն խնդրում:

Օսմանյան սուլթանը խոստանում է օժանդակություն ցույց տալ, և կարող էր խանը գործի է անցնում: Նա Խոջի և Ավարայի խաների հետ

միասին հարձակվում է Նախիջևանի և Գանձակի խանությունների վրա, տիրում նրանց և իր մարդկանց դնում իշխանության գլուխ: Ի դեպ, Հերակլ II-ը չկոհակելով Իբրահիմ խանի մտադրությունը, որի նպատակն էր ասպարեզից հեռացնել դեպի Թուրքիա շահավոզ տարրերին, երբեմն օժանդակում էր նրան: Նա միայն հետո ըմբռնեց այդ և փորձեց խոչընդոտել Իբրահիմ խանի գործունեությունը:

Իբրահիմ խանը, օգտվելով ստեղծված իրադրությունից, սկսեց հաշվեհարդար տեսնել նաև Ղարաբաղի մելիքների և հայ բնակչության հետ: Նա խաբեությամբ իր մոտ կանչեց մելիքներին ու Գանձասարի կաթողիկոսին և բանտարկեց Շուշիի բերդում: Մելիքներից երկուսը 1787 թվականին կարողացան փախչել բանտից և նորից պայքար սկսեցին Իբրահիմ խանի դեմ, իսկ կաթողիկոսն ու մյուս մելիքները սպանվեցին բանտում: Դրանից հետո Իբրահիմ խանը ձեռնարկեց Ղարաբաղի հայ բնակչությանը այլ վայրեր տեղափոխելու կամ պարզապես ոչնչացնելու գործը: Դրա նպատակն էր՝ թուլացնել հայկական տարրը և անհնարին դարձնել մելիքությունների վերականգնումը, ալ կերպ ասած՝ լուծարքի ենթարկել Խամսայի մելիքությունները մեկընդմիջտ:

Այդպիսի վիճակ էր տիրում Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում, երբ Պարսկաստանում ներքին խռովությունների և դահակալական պայքարի ընթացքում հաղթանակ տարավ կաջարների ցեղին պատկանող Աղա-Մահմեդ խանը: Նա անդրկովկասյան խաներից և Հերակլ II-ից պահանջում էր ընդունել իր գերիշխանությունը: Նրանցից ոմանք առերես ընդունեցին այդ պահանջը, իսկ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանն ու վրաց Հերակլ թագավորը մերժեցին Աղա-Մահմեդ խանի պահանջը: Հենց այդ էլ առիթ տվեց, որ Աղա-Մահմեդ խանը, 1794 թվականին իրեն պարսից շահ հայտարարելուց հետո, արշավեր դեպի Անդրկովկաս:

Արշավանքն սկսվեց 1795 թվականին: Աղա-Մահմեդ խանի 50 հազարանոց բանակը շարժվեց դեպի Ղարաբաղ, Երևան և Շամախի: Պարսից զորքերի այն ջոկատը, որ Արարատյան դաշտն էր մտել, պաշարեց Երևանը. 30 օրից հետո բաղաքն ու բերդը անձնատուր եղան՝ առանց լուրջ պատերազմական գործողությունների: Աղա-Մահմեդ խանը 1795 թվականի ամբողջ ամառը զբաղված էր Շուշիի բերդի պաշարմամբ, բայց չկարողացավ զրավել այն և որոշեց արշավել Թբիլիսիի վրա: Վրաստանն անպատրաստ էր դիմադրելու պարսից զորքին: Հերակլը չէր ենթադրում, որ ներքինի շահը հաջողութուն կունենա և կարշավի իր երկրի վրա: Նա իր զորքերի մի մասը նույնիսկ Թբիլիսիից հանել և ուղարկել էր ուրիշ տեղ, իսկ ռուսական գումարտակը, որ Գեորգիևսկի դաշնագրությամբ Վրաստան էր եկել այն պաշտպանելու, վաղուց էր հեռացել Թբիլիսիից:

Աղա-Մահմեդ խանի զորքերը, հաղթահարելով վրացական բանակի շուշլ դիմադրությունը, նույն թվականի սեպտեմբերին գրավեցին Թբիլիսին, կողոպտեցին հարուստ քաղաքը և բազմաթիվ գերիներով հետացան այնտեղից:

Պարսից շահի հաջողությունները նորից էին ամրապնդում Պարսկաստանի գերիշխանությունը Անդրկովկասի վրա, իսկ դա ձեռնտու էր ոչ անդրկովկասյան ժողովուրդներին և ոչ էլ ռուսական պետությանը: Այդ պատճառով Ռուսաստանը որոշեց նոր արշավանք ձեռնարկել դեպի Անդրկովկաս՝ կանխելու պարսկական գերիշխանության հաստատուելը այնտեղ:

Նախքան արշավանք սկսելը ռուսական հրամանատարությունը Սևն հոգուց բաղկացած մի ջոկատ ուղարկեց Վրաստան՝ Հերակլին պսելու համար, իսկ հաջորդ՝ 1796 թվականի գարնանը արշավանք վերց դեպի Անդրկովկաս: Արշավանքը գլխավորում էր կոմս Պլատոն Սուրովը: Նրա բանակը հաջողությամբ վերցրեց Դերբենդը և առաջ լուսողաց դեպի հարավ՝ առանց դիմադրության հանդիպելու: Ղուբայի, Բարվի և մյուս տեղերի խաները շտապեցին իրենց հպատակությունը ցուցնել Ռուսաստանին, իսկ Աղա-Մահմեդ խանը իր բանակով այդ հրամանակ մեկնել էր Պարսկաստան՝ խորասանում ծագած ապստամբությունը ճնշելու համար:

Ռուսական զորքերը նույն թվականի դեկտեմբերին մտան Գանձակ քաղաքը, որի խանը առանց դիմադրության անձնատուր եղավ: Կոմս Սուրովի բանակի հետ միասին Անդրկովկաս էր գալիս Հովսեփ Արարատյանը: Սա փաշափայում էր այն հույսը, թե այս անգամ արդեն կիրականանա, գոնե, Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը և կվերականգնվի հայկական պետությունը, բայց այդպես չեղավ: 1796 թվականի նոյեմբերին մահացավ Եկատերինա II-ը և գահ բարձրացավ նրա որդի Պավել I-ը: Նա իր համախոհների հետ միասին, որոնք չէին հետևում Եկատերինա II-ի արտաքին քաղաքականությանը, հրամայեց յոգորեցնել ռուսական զորքերի առաջխաղացումը և ետ վերադառնալ Ռուսիսային Կովկաս: Հայերի իղձը՝ օգտագործել այդ արշավանքը և արտագրվել պարսկական և թուրքական լծից, դարձյալ անկատար էր:

Ռուսական բանակը հազիվ էր հեռացել Անդրկովկասից, երբ 1797 թվականի գարնանը Աղա-Մահմեդ խանը մի նոր արշավանք կազմավորեց դեպի Անդրկովկաս: Նրա զորքերը անցան Արաքսը, մտան Երևանի քաղաք, գրավեցին Շուշիի բերդը, որի խանը՝ Իբրահիմը այս անգամ չկարողացավ հաղթել: Իսկ էր այնտեղից, և փաստորեն վերականգնեցին պարսկական լիազորության իշխանության տիրակալությունը անդրկովկասյան խառնակությանը: Թեև շահի բռնություններն ու դաժանությունները նրա

դեմ հանեցին նույնիսկ նրա մոտիկ և հավատարիմ մարդկանց, որոնց ձեռքով էլ նա սպանվեց նույն թվականի մայիսին՝ Շուշու բերդում, այնուամենայնիվ, Անդրկովկասի վիճակը շարունակեց մնալ անփոփոխ մինչև XIX դարի սկիզբը, երբ Ռուսաստանը վճռականորեն ձեռնամուխ եղավ այդ երկրամասը իրեն միացնելու գործին:

ԳԼՈՒԽ XVIII

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ XV—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ, ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՄՈՒԸ

Դպրոցները

XV—XVI դարերում թուրքմենական ցեղերի տիրակալութունը և պարսկա-օսմանյան պատերազմները աննպաստ դրուժյուն ստեղծեցին հայկական կուլտուրայի զարգացման համար բուն երկրում: Այդ բանն առանձնապես ծանր անդրադարձավ դպրոցական կյանքի վրա: Նախորդ դարերում հռչակ ձեռք բերած դպրոցներից համարյա ոչ մեկը, սկսած XV դարի երկրորդ քառորդից, այլևս չէր գործում: Այդպես շարունակվեց մինչև XVII դարը:

XVII դարի առաջին կեսից սկսած, երբ երկրում համեմատաբար խաղաղ իրադրուժյուն հաստատվեց, ժողովուրդը նորից ձեռնամուխ եղավ դպրոցների բացման գործին: Բաղեշ քաղաքի Ամիրդուլու վանքի նշանավոր դպրոցը XVII դարի սկզբից, Առաքել Դարվիժեցու վկայությամբ, նորից վերակենդանացավ և բեղմնավոր գործունեություն ծավալեց:

Նույն դարի երկրորդ կեսին դպրոցի հռչակն ավելի է տարածվում շատ երիտասարդներ գալիս են այնտեղ սովորելու և կատարելագործվելու «արտաքին գիտությունների» մեջ:

XVII դարի առաջին քառորդին Տաթևից քիչ հեռու, Որոտան գետի ձորում, բացվում է Սյունյաց Մեծ անապատի դպրոցը: 1610 թվականին այստեղ են գալիս Սարգիս Եպիսկոպոսը և Կիրակոս Տրապիզոնցին: Սրանք համախմբելով երիտասարդ մարդկանց, նրանց ուսուցանում են տարրական գրագիտություն: Շուտով Ամիրդուլու դպրոցից այստեղ գալիս ներսև Մոկացին, որի շուրջն են համախմբվում մի քանի երիտասարդներ. սրանք ուսումնասիրում են հայ և հույն փիլիսոփաների գրվածքները:

Մեծ անապատի դպրոցը խոշոր գործ կատարեց ուսուցումը ժողովրդի մեջ տարածելու համար: Այդ դպրոցի սաները շրջագայում էին Հայաստանի տարբեր գավառները և հորդորում բնակչությանը՝ դպրոց-

ներ բացելու և երեխաներին ուսման տալու: Նրանցից մի քանիսի շանքերով դպրոցներ են բացվում Ագուլխում, Օհանավանքում, Երևանում, Աղթամարում և այլուր:

Ներսես Մոկացին և նրա աշակերտ Մելիքսեթ Վժանացին թողնում են Սյունյաց դպրոցը, գալիս Վանա լճի կից կղզին և այնտեղ նոր դպրոց հիմնում: Նրանք շարունակում են ուսումնասիրել «արտաքին գիտությունները», հատկապես Պլատոնի, Արիստոտելի, Դավիթ Անհաղթի, Պորփյուրի ստեղծագործությունները և ուսուցանում իրենց աշակերտներին: Ներսես Մոկացու մահից հետո (1627 թ.) նրա գործը շարունակում է Մելիքսեթը: Սա ավելի բարձր մակարդակի հասցրեց «արտաքին գիտությունների» ուսուցումը, ոտով նպաստեց գիտական մտքի զարգացմանը Հայաստանում:

XVII—XVIII դարերում դպրոցներ բացվեցին նաև հայկական գաղթավայրերում՝ նոր Զուղայում, Կոստանդնուպոլսում, Լվովում և այլուր:

1717 թվականին Վենետիկի սուրբ Ղազար կղզում Մխիթար Սեբաստացու զխավորությանը հիմնվում է Մխիթարյան միաբանությունը, որին կից բացվում է նաև հայկական դպրոց: XVIII դարի կեսին միաբանության անդամներից մի քանիսը անցնում են Վիեննա, այնտեղ կազմակերպում Մխիթարյան միաբանության նոր ճյուղ և հիմնում իրենց դպրոցը: Մխիթարյանների այդ երկու դպրոցն էլ հայագիտության և հայկական տպագրության զարգացման գործում մեծ դեր են կատարել:

XVII—XVIII դարերում կազմակերպված դպրոցները, ժողովրդի մեջ գրագիտություն տարածելուց բացի, նպաստեցին գիտությունների տարածմանը, պատրաստեցին կադրեր՝ գիտության և կուլտուրայի հետագա զարգացման համար:

Հայկական տպագրությունը Կուլտուրայի բնագավառում հայ ժողովրդի ձեռք բերած նվաճումներից մեկը տպագրության կազմակերպումն էր: Գուտենբերգի հռչակավոր գյուտից հետո հազիվ էր հիսուն տարի անցել, երբ 1512 թվականին Վենետիկում լույս տեսավ առաջին հայերեն տպագրված գիրքը՝ «Պարզատումար» վերնագրով, իսկ հաջորդ՝ 1513 թվականին՝ արդեն մի քանի գիրք, որոնց լիվում նաև «Տաղարանը»-ը: Թեև հրատարակված գրքերում զգալի տեղ չի բռնում սնտիապաշտական մեկնաբանությունները՝ հիվանդությունների բուժման, երազների նշանակության և այլ հարցերի մասին, բայց և այնպես դրանք հրատարակվել էին ոչ թե եկեղեցում օգտագործելու, այլ ժողովրդի մեջ տարածելու համար:

Հայտնի չէ, թե 1512—1513 թվականներին լույս տեսած հայերեն գրքերը ո՛ր տպարանում են տպվել, ո՛ւմն էր այդ տպարանը, սակայն 1513 թվականին լույս տեսած գրքերում հիշատակված է Հակոբ անունով

մի հայ, որն իրեն «մեղապարտ» է անվանում և այդ գործի կազմակերպիչն է եղել:

1513 թվականի հրատարակություններից հետո հայերեն գրքերի տպագրությունը միառժամանակ կանգ է առնում: 1562 թվականին էջմիածնի կաթողիկոսը Վենետիկ է ուղարկում հայ առևտրական Աբգար Եվդոկացուն կամ Թոխատեցուն, որին հանձնարարված էր զբաղվել նաև հայերեն գրքերի տպագրության գործով: Աբգար Եվդոկացին Վենետիկում վերսկսում է հայերեն գրքերի տպագրությունը, բայց այդ գործին մատուցած նրա ամենամեծ ծառայությունն այն է, որ 1567 թվականին իր պատրաստած հայերեն տառերն ու տպագրական այլ սարքավորումները փոխադրեց Կոստանդնուպոլիս և այնտեղ մի շարք գրքեր հրատարակեց: Այդպիսով, Կոստանդնուպոլսում հայկական տպարանի հիմքը դրվեց և այն դարձավ հայկական կուլտուրայի օջախներից մեկը:

1640-ական թվականները նոր էջ բացեցին հայկական տպագրության պատմության մեջ: Այս անգամ տպագրության գործի օջախ դարձավ նոր Զուղայի հայկական դպրոցը: Դպրոցի ղեկավար Խաչատուր Կեսարացին և իր աշակերտները տառեր են փորագրում, տպագրական հարմարանքներ պատրաստում, տպարան հիմնում և 1640 թվականին տպագրում իրենց անդրանիկ գիրքը՝ «Հարանց վարքը»: Տպարանը ամուր հիմքի վրա դնելու համար Կեսարացին մարդ է ուղարկում Եվրոպա՝ ավելի կատարելագործված տառեր և տպարանական սարքավորում բերելու համար: Մի քանի տարի հետո պայքարով և դժվարությամբ ձեռք բերված այդ սարքավորումը հասցվում է Սպահան, և նոր Զուղայի տպարանը սկսում է տպագրել ավելի ճաշակով ու գեղեցիկ գրքեր:

Հայկական տպագրության կազմակերպման գործին առանձին ուշադրություն է դարձնում Հակոբ Զուղայեցին: Նա Եվրոպա է ուղարկում Մատթեոս Ծարեցուն, որը 1658 թվականին Ամստերդամում տպարան է հիմնում: Տպարանը նվիրվում է էջմիածնին: Ծարեցու մահից հետո (1661 թ.) Հակոբ Զուղայեցին Ամստերդամ է ուղարկում Ռսկան Երևանցուն՝ տպագրության գործը ղեկավարելու համար: Նա Ամստերդամում և ապա Լիվորնոյում ու Մարսելում, ուր 1673 թվականին Լիվորնոյից փոխադրվեց էջմիածնի անվամբ գործող տպարանը, հրատարակեց շուրջ 17 անուն գիրք, այդ թվում «Քերականությունը», Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը», Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույցը» և սրան կից «Աղվեսագիրքը»: Ռսկան Երևանցու աչքի ընկնող ծառայությունն այն է, որ հատուկ ուշադրություն դարձրեց աշխարհիկ գրականության հրատարակման գործին:

Ռսկան Երևանցու մահից հետո (1674 թ.) այդ տպարանը միառժամանակ դադարում է գործելուց: Բայց հետագայում տպարանի աշխատողներից մեկը՝ Մատթեոս Վանանդեցին (Գողթան գավառի վանանդ

գյուղից) Մարտելից նորից փոխադրվում է Ամստերդամ և իր ազգականներից մեկի՝ Թովմաս Նուրիջանյանի օգնությամբ վերսկսում է հրատարակչական գործը: Նրանք հրատարակում են մի շարք գրքեր, սակայն նրանց աշխատանքի գլուխգործոցը 1695 թվականին հրատարակած «Համատարած աշխարհացույցն» է, պղնձե տախտակի վրա փորագրված մի քարտեզ և դրան կից բացատրական հավելվածներ՝ «Բանալի» վերնագրով: Այդ նույն ժամանակ և հետագայում Վանանդեցու և Նուրիջանյանի տպարանում առաջին անգամ տպագրվում են Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», «Դուռն իմաստութեան» դասագիրքը, «Գանձ շափոց, կշռոց, թվոց և դրամոց բոլոր աշխարհի» և մի քանի այլ գրքեր: Ամստերդամի հայկական տպարանը հայ գրքի տպագրության գործը զարգացման ավելի բարձր աստիճանի հասցրեց: 1717 թվականին այս տպարանը դադարում է գործելուց: Նրա տառամայրերը գնում է Մխիթար Սերաստացին ու հիմնում Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության տպարանը:

XVIII դարի առաջին կեսին հայկական տպագրությունը աշխուժանում է նաև Կոստանդնուպոլսում: Տպագրվում են մի քանի տասնյակ գրքեր, այդ թվում Ներսես Շնորհալու «Հանելուկները», Ազաթանգեղոսի «Պատմությունը», Փավստոս Բուզանդի «Պատմությունը», Բաղդասար Իպիրի «Քերականությունը» և այլն: Տպագրական գործը ծավալվում է նաև Վենետիկում, որի հրատարակությունների մեջ իրենց արժանի տեղն են գրավում «Հայկազյան բառարանը» և Միքայել Չամչյանի եռահատուկ «Հայոց պատմությունը»:

XVIII դարի 70-ական թվականներին հիմնվեց ևս երկու տպարան: Դրանցից մեկը Մադրասի ազատագրական խմբակի կազմակերպած տպարանն էր, որը լույս ընծայեց հայկական առաջին քաղաքական բնույթի գրքերը՝ «Նոր տետրակը» և «Որոգայթ փառացը», իսկ մյուսը՝ մայր երկրում (Էջմիածնում)՝ 1771 թվականին Սիմեոն Երևանցու հիմնադրածը: Երևանցին դրանով չբավարարվեց: Նա Եվրոպայից մասնագետներ հրավիրեց և Էջմիածնում կառուցել տվեց թղթի գործարան՝ տպարանի անխափան աշխատանքն ապահովելու համար:

Հայկական տպագրության կազմակերպումն ու զարգացումը կուլտուրական և լուսավորական մեծ գործ էր. դրա շնորհիվ հեշտացան ուսուցման կազմակերպումը, գրագիտության տարածումը, զարգացավ գիտությունը, կորստից փրկվեցին հայկական մատենագրության շատ գանձեր և դարձան ժողովրդի սեփականություն: Տպագրությունը նպաստեց հայ գրականության աշխարհականացմանը, կուլտուրական կապերի զարգացմանը, ժողովրդի ինքնաճանաչման ու ինքնագիտակցության բարձրացմանը:

Հրապարակախոսությունը և պարբերական մամուլը XVIII դարում հիմք դրվեց նաև հայ հրապարակախոսական գրականությանը և պարբերական մամուլին: 1773 թվականին Մադրասի ազատագրական խմբակը իր տպարանում հրատարակեց «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ» և մի քանի տարի հետո «Որոգայթ փառաց» գրքերը: Առաջին գիրքը, որի հեղինակը խմբակի անդամ Մովսես Բաղրամյանն է, ամբողջությամբ շոշափում է քաղաքական հարցեր, որոնց առանցքը Հայաստանի ազատագրության խնդիրն է: Երկրորդ գիրքը նույնպես քաղաքական բնույթի է և արծարծում է Հայաստանի ազատագրության ու պետական կարգին վերաբերող հարցեր:

Այդ գրքերում քարոզվում են հետևյալ հիմնական սկզբունքները. ա) Հայերը նույնպես մի ամբողջական ազգություն են, ինչպես բոլոր ազգությունները, հետևապես, նրանք նույնպես իրավունք ունեն ազատ լինելու, ունենալու իրենց սեփական պետությունն ու հայրենիքը: բ) Հայերը ազատություն ձեռք բերելու համար պետք է կազմակերպվեն, միավորվեն, զինվեն, սովորեն զենք գործածել, դպրոցներ բացեն և Լրիտասարգությանը դաստիարակեն ազատասիրության, հայրենասիրության ոգով, լուսավորություն տարածեն ժողովրդի մեջ: գ) Ժողովրդի ազատագրությունը օտար տիրակալներից իր՝ ժողովրդի սեփական գործն է, հետևապես, հայերն իրենք պետք է պայքարեն իրենց ազատության համար և հույսը դնեն իրենց վրա, քանի որ «ում երբէք լինի փոյթ առ այս որ մեք վասն մեր ոչ ջանամք»: դ) Հաջող պայքարի համար պետք է համագործակցել բախտակից վրաց ժողովրդի հետ, նախապատրաստել զինված ապստամբություն Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ: ե) Վերացնել երկրում ֆեոդալական կարգերը, հաստատել կայուն օրենքներ, թույլ շտալ, որ միանձնյա իշխանություն հաստատվի, ապահովել բոլոր մարդկանց ազատ գործունեությունը տնտեսական և մյուս բնագավառներում:

Նրանք էին այն հիմնական քաղաքական-հասարակական գաղափարները, որ պաշտպանում էին ժամանակի հայ առաջավոր մտածողները: Նրանք արտահայտում էին զարգացող բուրժուազիայի ձգտումները: Նրանց գաղափարները պաշտպանում էին նաև շատ ուրիշներ, սակայն կային նաև հակառակորդներ, օրինակ, Սիմեոն Երևանցին, Հովսեփ Արղությանը և ուրիշներ, որոնք հանդես էին գալիս որպես ֆեոդալական կարգերի պաշտպաններ:

Հայ պարբերական մամուլի ստեղծման նախաձեռնողը նույնպես եղավ հնդկահայ գաղութը: Այնտեղ հայ առևտրական բուրժուազիան XVIII դարում ավելի ակտիվ գործունեություն էր ծավալել ոչ միայն տնտեսական և քաղաքական-ազատագրական շարժման բնագավառներում, այլև կուլտուրական կյանքում:

Այս բոլորը խթան հանդիսացան, որ Մադրասի հայկական գաղու-

Թի քահանաներից մեկը՝ Հարություն Շմավոնյանը ձեռնարկի հայերեն թերթի հրատարակման գործը: Նա 1793 թվականին, երբ Շահամիր Շահամիրյանի հիմնադրած տպարանն այլևս չէր գործում, նոր տպարան հիմնեց և գրքեր հրատարակեց: Հաջորդ՝ 1794 թվականի հոկտեմբերի 16-ին Մադրասում լույս է տեսնում հայերեն առաջին թերթը՝ «Ազդարար» անունով: Դրանով հայկական պարբերական մամուլի, հայկական լրագրական գործի հիմքը դրվեց:

«Ազդարարը» լույս էր տեսնում ամիսը մեկ անգամ: Նա ծավալով փոքր էր, բայց ուներ տարբեր բաժիններ, օրինակ՝ քաղաքական բաժին, որտեղ զանազան տեղեկություններ էին տպվում տարբեր երկրներում տեղի ունեցած անցուղարձի մասին, ազգի կյանքին վերաբերող բաժին, որտեղ տպագրվում էին Հայաստանի քաղաքական վիճակի, ժողովրդի դրության, Հայաստանի ազատագրության և այլ հարցերին վերաբերող հոդվածներ: Թերթն ուներ նաև գրական բաժին: Այնտեղ տպագրվել են ժամանակակից հայ պատմագիրների աշխատություններից, օրինակ՝ Խաչատուր Զուղայեցու «Պատմություն պարսիցը» և այլ երկեր: Ավելի հարուստ էր և մեծ տեղ էր բռնում առևտրական կյանքի և հայտարարությունների բաժինը:

«Ազդարարի» խմբագիր Հարություն Շմավոնյանը թերթի հրատարակումը շարունակեց մինչև 1796 թվականի մարտ ամիսը, ընդամենը՝ 18 համար: Դրանից հետո «Ազդարարը» դադարեց գոյություն ունենալուց: Այն թեև կարճ կյանք ունեցավ, բայց հայ ընթերցողների մեջ սեր արթնացրեց դեպի լրագիրը:

«Ազդարար», բացի Մադրասից, ստանում էին նաև այլ վայրերում՝ Երևանում, Էջմիածնում, Նոր Նախիջևանում, Կոստանդնուպոլսում և այլն: Առաջին հայ պարբերականի դադարից հետո 1799 թվականին Վենետիկում Ղուկաս Ինճիճյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում հայերեն երկրորդ պարբերականը՝ «Տարեգրություն» անունով, աշխարհաբար լեզվով: Դրանից հետո հայ պարբերական մամուլը անընդմեջ բազմանում և աճում է:

2. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Գիտական մտքի նոր պարթոնը XV—XVI դարերը հայ ժողովրդի կյանքում ոչ միայն քաղաքական իրադրությունների մղձավանջային շրջան էր, այլև գիտական մտքի լճացման, ամուլության դարեր: Սակայն XVII դարի առաջին տասնամյակներից հայ գիտական մտքի մեջ մի նոր զարթոնք տեղի ունեցավ: Դրանում խոշոր գործ կատարեցին Բաղեշի Ամիրզոլու և Սյունյաց Մեծ անապատի դրպրոցների ուսուցիչներն ու սաները:

Ամիրդոլու դպրոցի ուսուցիչ Բարսեղ Գավառացին XVII դարի անաշին տասնամյակներին ձեռնամուխ է լինում հին ձեռագրերի ընթերցմանը, մի բան, որ վաղուց մոռացված և վերացված էր Հայաստանում: Նա սկսում է ուսումնասիրել հատկապես հույն և հայ փիլիսոփաների գործերը, թեև շատ բան ըմբռնելի չէր նրա համար:

Բարսեղ Գավառացու աշակերտները շատ բան ավելացրին իրենց ուսուցչի հաղորդած գիտելիքներին: Այդ աշակերտներից առանձնապես աչքի ընկավ Ներսես Մոկացին: Սա եկավ Սյունյաց Մեծ անապատի դպրոց, իր շուրջը համախմբեց այն երիտասարդներին, որոնք տենչում էին գիտութուն ձեռք բերել, նրանց դասախոսութուններ կարդաց փիլիսոփայության, քերականության և գիտության այլ բնագավառների մասին, սեր ու ձգտում առաջացրեց նրանց մեջ դեպի աշխարհիկ գիտությունները:

Ներսես Մոկացու հետ միասին (ինչպես և նրանից հետո) գիտության զարգացման ու տարածման գործում խոշոր դեր խաղաց նրա տուկուն և ամենաընդունակ աշակերտը՝ Մելիքսեթ Վժանացին: Առաքել Դավրիժեցին մեծ գովեստով և երախտագիտությամբ է խոսում Մելիքսեթի մասին: Պատմագիրը հաղորդում է, որ Վժանացին տքնությամբ ու շարշարանքով «զմարմին իւր խաչ բարձեալ» տասը տարի անընդհատ ուսումնասիրեց Արիստոտելի, Պլատոնի, Պորփյուրի, Դավիթ Անհաղթի աշխատությունները, ինչպես և տոմարագիտությունն ու քերականությունը: Նա արտաքին գիտությունների յուրացումն ու ուսուցումը ավելի բարձր աստիճանի հասցրեց, և իմ կղզու դպրոցում և էջմիածնում (1630-ական թվականներին) նոր կադրեր պատրաստեց, որոնք իրենց ուժերն ի սպաս դրեցին գիտության զարգացման գործին:

Բարսեղ Գավառացու, Ներսես Մոկացու և Մելիքսեթ Վժանացու՝ հայրենական գիտությանը մատուցած ծառայությունն այն է, որ նրանք նորից ասպարեզ հանեցին մոռացված գիտությունները, արթնացրին գիտական միտքը հայ իրականության մեջ, կադրեր պատրաստեցին աշխարհիկ գիտությամբ զբաղվելու համար և դրանով իսկ նպաստեցին այդ գիտությունների զարգացմանը:

**Պատմագիտության
վարդապետները** Պատմագիտությունը նույնպես XV—XVI դարերում վայրէջքի շրջան ապրեց: Թեև եղել են մանր տարեգրություններ և XV դարի պատմագիր Թովմա Մեծոփեցին գրել է Լենգթեմուրի արշավանքների պատմությունը, սակայն պատմագիտական լիարժեք գործ այդ դարերում ասպարեզ չի եկել: XVII դարից սկսած պատմագիտությունը ևս բռնեց վերելքի ուղի: Շուրջ 200 տարվա ընթացքում պատմագիտական գրականությունը լայն ծավալ ընդունեց. ասպարեզ ելան ավելի քան երկու տասնյակ պատմագիրներ և տարեգիրներ:

Այս ժամանակաշրջանի պատմիչների մի մասը նույնպես ժամանակագիրներ են, մի մասը՝ տարեգիրներ, իսկ ոմանք էլ փորձել են գրել սկսած վաղ շրջանից մինչև իրենց օրերի պատմությունը: Նրանցից շատերը շեն սահմանափակվել միայն հայերին կամ Հայաստանին վերաբերող դեպքերի նկարագրությամբ և հաճախ տվել են Հայաստանին սահմանակից երկրների և Մերձավոր արևելքի այլ ժողովուրդների պատմությունը:

Այս շրջանի նշանավոր պատմաբաններից է Առաֆել Դավրիժեցին: Նա ծնվել է XVI դարի 80-ական թվականների վերջերին կամ 90-ականի սկզբներին Թավրիզում, մահացել է 1670 թվականին (թաղվել է էջմիածնում): Դավրիժեցին գրել է 60 տարվա՝ 1602—1662 թվականների պատմությունը: Իր «Պատմության» մեջ հեղինակը հանգամանորեն նկարագրում է հայ ժողովրդի վիճակը XVI դարի վերջերին և XVII դարի սկզբներին, պարսկա-օսմանյան պատերազմի ընթացքը XVII դարի առաջին կեսին, Հայաստանի երկրորդ բաժանումը Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև: Բացի քաղաքական անցուղարձից, պատմագիրը տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի տնտեսական վիճակի և այլ երկրների մասին: Նրա աշխատությունը հագեցված է խոր հայրենասիրությամբ և առաջադիմական ձգտումներով դեպի այն ամենը, ինչ նպաստում է լուսավորության տարածմանը, գիտության զարգացմանը, ժողովրդի կուլտուրական վերելքին:

Առաքել Դավրիժեցին իր «Պատմությունը» գրելիս հատուկ ուշադրություն է դարձրել ժամանակագրության վրա, աշխատելով ճշտել կատարված դեպքերի տարեթվերը և պատմությունը շարադրել ժամանակագրական հաջորդականությամբ, որովհետև, «գիտելի է, զի ըստ պահանջելոյ հարկին աստանօր պետք է գտնել զթվականն իբր զհիմն, և ապա յարիելինոյն պատմութիւն որպէս զշինուածս»: Նա իր աշխատությունը շարադրելիս ղեկավարվել է ժամանակի տիրապետող մեթոդոլոգիայով, ֆեոդալական դասակարգի գաղափարախոսությամբ և պատմական երևույթները մեկնաբանել է եկեղեցական դոգմաների սկզբունքներից ելնելով: Դավրիժեցու «Պատմությունը» կարևորագույն աղբյուր է հանդիսանում XVII դարի Հայաստանի և Մերձավոր արևելքի պատմության ուսումնասիրության համար, նույն դարի հայկական պատմագիտական մտքի արժեքավոր հուշարձաններից մեկն է:

Գրիգոր Դարանաղեցի (կամ Կամախեցի) (1576—1643) ծնվել է դարանաղի գավառի Կամախ քաղաքում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է իր ծննդավայրում: Եղել է Ղրիմում, Կոստանդնուպոլսում, Երուսաղեմում և այլ երկրներում: Նա թողել է պատմագիտական մի աշխատություն, որի վերնագիրն է «Ժամանակագրութիւն»: Այս գործն իր բնույթով տարեգրություն է և որոշ իմաստով հեղինակի ինքնակենսագրությունը:

Աշխատութեան մեջ նա կարևոր տեղեկութիւններ է հաղորդում Հայաստանի, Թուրքիայի, հայկական մի քանի գաղթավայրերի և այլ երկրների մասին: Հետաքրքիր են նրա վկայութիւնները Արևելյան Հայաստանում XVII դարի առաջին քառորդին տեղի ունեցած գյուղացիական դժգոհութիւնների և հուզումների մասին:

Գրիգոր Դարանաղեցու «Ժամանակագրութիւնը» նույնպէս հարուստ տեղեկութիւններ է հաղորդում Մերձավոր արևելքի երկրների, XVII դարի առաջին կեսի պատմութեան վերաբերյալ և հավաստի աղբյուր է այդ երկրների պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

Զաֆարիա սարկավազ Քանաֆեոցին ծնվել է Քանաքեռ գյուղում XVII դարի առաջին քառորդին: Կրթութիւնը ստացել է Հովհանավանքի դպրոցում, այնտեղ աշխատել է որպէս ուսուցիչ մինչև իր մահը՝ 1700 թվականը:

Զաքարիա Քանաքեոցին թողել է «Պատմագրութիւն» վերնագրով մի աշխատութիւն՝ բաղկացած երեք մասից: Աշխատութիւնն սկսվում է պարսից Արշակունի թագավորների և ապա հայոց զահակալների թրվարկումով՝ մինչև հայ Արշակունի վերջին թագավորը: Դրանից անմիջապէս հետո անցնելով XV դարի դեպքերին, համառոտաբար շարադրում է պատմութիւնը մինչև XVII դարը, այդ դարի պատմութիւնը տալով շատ մանրամասն կերպով: Աշխատութեան վերջին մասը նվիրված է Հովհանավանքի պատմութեանը և իր՝ հեղինակի ազգաբանութեանը:

Քանաքեոցու աշխատութիւնը իր բնույթով ու բովանդակութեամբ տարբերվում է ժամանակակից մյուս պատմագիրների երկերից: Նա գրի է առել այն ամենը, ինչի մասին լսել է, առանց ստուգելու և ճշտելու: «...Զոր ինչ լուաք ի համբավոյ՝ զայն գրեցաք, թէ գովութիւն լիցի և թէ սուտ պարսաւանք՝ նոցա լիցի»,— գրում է նա:

Քանաքեոցու երկը հարուստ նյութ է տալիս գյուղական համայնքի և Արարատյան դաշտի տնտեսական կյանքի մասին: Նա աչքաթող չի արել նաև արհեստագործութեան ու առևտրի բնագավառը և հետաքրքիր տեղեկութիւններ է հաղորդում այդ մասին: Նրա ուշադրութիւնից չի վրիպել նաև գյուղացիութեան դժգոհութիւնը տեղական և օտար շահագործողներից և մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում XVII դարի առաջին քառորդի գյուղացիական շարժման վերաբերյալ: Այդ կարևոր տեղեկութիւններն էլ Քանաքեոցու աշխատութիւնը դարձնում են արժեքավոր աղբյուր XVII դարի պատմութեան համար:

Երեմիա Չելեպի Քեոմյուրճյանը (1635—1695) ծնվել է Կոստանդնուպոլսում և այնտեղ էլ անցկացրել իր կյանքը: Նա գործուն մասնակցութիւն է ունեցել Պոլսի հայկական գաղութի հասարակական կյանքին և աչքի է ընկել իր առաջադիմական ձգտումներով: Նա գրել է բանաստեղծութիւններ, կատարել է թարգմանութիւններ, բայց արժեքավոր են

Նրա պատմագիտական երկերը: Միքայել Չամչյանի վկայությամբ, Քեոմյուրճյանը գրել է Օսմանյան կայսրության պատմությունը՝ բաղկացած հինգ գրքից, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը (թուրքերեն լեզվով), Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Անատոլիայի և Հայաստանի մասին ընդարձակ մի աշխատություն (գերմանական դեսպանի հանձնարարությամբ), «Տնօրինական տեղիք» վերնագրով մի գիրք և հրապարակախոսական աշխատություններ: Հիշատակված աշխատությունների մեծ մասը չի հրատարակված, իսկ մի քանի ձեռագրեր էլ անհետացել են: Հայ ժողովրդի պատմության համար արժեքավոր է «Գիրք պատմաբանության» աշխատությունը, որի մեջ Քեոմյուրճյանը նկարագրում է պարսկա-օսմանյան պատերազմները, օտար զնվթիչների կողմից նվաճված քրիստոնյա ժողովուրդների, հատկապես հայերի նկատմամբ գործադրված բռնություններն ու դաժանությունները Արևմտյան Հայաստանում՝ բողոքելով տիրողների վայրագությունների դեմ: «Տարեգրական պատմություն» աշխատության մեջ, որն իրավամբ օրագիր է անվանված, պատմվում է Պոլսի ներքին կյանքի, հայկական գաղութում եղած վեճերի ու պայքարի մասին:

Քեոմյուրճյանը հրապարակախոսական գրվածքներում և պատմագիտական երկերում հարցերին և փաստերին քննադատաբար է մոտենում և, չնայած հայ իրականության մեջ տիրապետող պատմահայեցողությանը, զգալի չափով ազատ է կրոնական նախապաշարմունքներից: Նա, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Լեոն, իր լեզվի և մտածողության աշխարհականացմամբ նախակարապետն է հետագա հայ հրապարակախոսության և պատմագիտության:

Աբրահամ Կրետացին ծնվել է Կրետե կղզում XVII դարի 70-ական թվականներին: Երկար ժամանակ եղել է թեմի առաջնորդ, իսկ 1734 թվականին եկել է էջմիածին և ընտրվել կաթողիկոս: Նրա «Պատմութիւն անցից իւրոց և Նաղիւրշահին պարսից» գիրքը ընդամենը երեք տարվա պատմություն է ընդգրկում՝ 1734 թվականից մինչև 1736-ի վերջը, բայց կարևոր աղբյուր է պարսկական պետության կողմից հայերի նկատմամբ վարած քաղաքականությունը բացահայտելու համար: Գրքում մանրամասնությամբ պատմվում է Նաղիր շահի զորքերի՝ Եղվարդ գյուղի մոտերքում թուրքերի դեմ մղած ճակատամարտի, պարսից շահերի թագադրման ծիսակատարությունների, Արևելյան Հայաստանի նկատմամբ Նաղիր շահի վարած քաղաքականության և «Խամսայի մելիքությունների» մասին:

Աբրահամ Երևանցու անձնավորության մասին առայժմ տեղեկություններ չկան: Հայտնի է միայն, որ նա ապրել է XVIII դարի առաջին կեսին և գրել է պատմագիտական մի աշխատություն՝ «Պատմութիւն պատերազմաց», որն ընդգրկում է 1721—1736 թվականներին աֆղան-

ների ու պարսիկների, ապա՝ պարսիկների ու թուրքերի միջև մղված պատերազմների պատմությունը: Հեղինակն ապրել է այդ նույն ժամանակաշրջանում, նրա հաղորդած տեղեկությունները հավաստի են և խիստ կարևոր Մերձավոր արևելքում տեղի ունեցած անցուդարձի պատմությունը լուսաբանելու համար: Երևանցու երկի արժեքը բարձր է հատկապես այն իմաստով, որ միակ պատմական աղբյուրն է Արարատյան դաշտի հայերի՝ Երևանի ու Կարբիի պաշտպանության և իրենց ազատագրության համար օսմանցիների դեմ մղած հերոսական պայքարի մասին: Աբրահամ Երևանցին թեև պատմական դեպքերի անհաջող ընթացքը երբեմն մասնակիցների աստվածամոռացությամբ է մեկնաբանում, բայց իրենից առաջ եղած մեր պատմագիրներից շատերի նման գերի չէ կրոնական դոգմաներին, ավելի ազատ է խորհում երևույթների ու պատմական անցուդարձի մասին, պատճառաբանում և բացատրում է այդ երեվույթները:

Եսայի Հասան-Ջալալյանը ծնվել է Ղարաբաղում XVII դարի երկրորդ կեսին և մահացել 1728 թվականին: Կրթությունը ստացել է Գանձասարի վանքում և իր կյանքի վերջին շրջանում եղել է այդ վանքի կաթողիկոսը: XVIII դարի առաջին կեսի հայկական ազատագրական շարժման խոշոր գործիչ է և, միաժամանակ, պատմագիր: Նա գրել է «Պատմութիւն կամ յիշատակարան ինչ ինչ անցից դեպելոց յաշխարհն Աղուանից» կամ, կրճատ ձևով ասած՝ «Համառոտ պատմություն Աղվանից», որի մեջ պատմում է Արևելյան Հայաստանի, հատկապես Արցախի և Սյունիքի դրություն մասին XVIII դարի առաջին երեք տասնամյակներում: Աշխատությունը հայրենասիրական ոգով գրված մի ժամանակագրություն է, որի մեջ արձանագրված պատմական դեպքերին հեղինակը ականատես է եղել: Նա պատմում է պարսկական ծանր հարկապահանջության, երկրի կեղեքման, մարդկանց գերեվարման, կովկասյան լեռնականների ասպատակությունների և բազմաթիվ այլ հարցերի մասին:

Հասան-Ջալալյանի աշխատության կարևոր մասը վերաբերում է Սյունիքի հայկական ազատագրական ապստամբության պատմությանը: Այնտեղ հանգամանորեն խոսվում է հայկական զինվորականության կազմակերպման, հայ-վրաց միացյալ ապստամբության նախապատրաստման, վրաց Վախթանգ VI թագավորի կողմից հայկական զինվորականությունը ցույց տրված օգնության, հայկական ու վրացական զորքերի համագործակցության և այլ պատմական դեպքերի մասին: Այս առումով էլ Եսայի Հասան-Ջալալյանի երկը XVIII դարի ազատագրական պայքարի պատմության լավագույն կոթողներից մեկն է:

Ստեփանոս Շահումյանը ամենայն հավանականությամբ ծնվել է Ղափանի շրջանում, հայ առևտրականի ընտանիքում: Ծննդյան ու մահվան

Թվականներն անհայտ են: Եղել է Սյունիքի ապստամբության կազմակերպիչներից և Դավիթ-Բեկի զորավարներից մեկը: Ապստամբությունից հետո գնացել է Վենետիկ և զբաղվել առևտրով: Այնտեղ էլ նա Դավիթ-Բեկի հերոսական պայքարի պատմությունը թելադրել է, իսկ Մխիթարյան միաբանության անդամ Ղուկաս Սեբաստացին գրի է առել: Այդպես ստեղծվել է Դավիթ-Բեկի ապստամբության հակիրճ, բայց բովանդակալից և բարձր հայրենասիրությամբ տոգորված պատմությունը, որը հրատարակիչները վերնագրել են այսպես. «Դավիթ-Բեգ, ընտիր պատմութիւն Դավիթ-Բեգին և պատերազմաց հայոց Խափանու»:

Հեղինակը թեև պատմական դեպքերը շարադրում է էմպիրիկ ձևով, առանց նրանց ներքին բովանդակության ու կապի մեջ թափանցելու և պատճառաբանելու, այնուհանդերձ, հանդես է բերում ստեղծված քաղաքական իրադրության ճիշտ ըմբռնում, մեծ սեր դեպի ազատագրական պայքարը, ատելություն դավաճանների նկատմամբ: Այս երկը XVIII դարի հայ ազատագրական պայքարի պատմության մի հույակապ հուշարձան է:

Խաչատուր Զուղայեցին ծնվել է նոր Զուղայում, ծննդյան և մահվան թվականները անհայտ են. որոշակի է այն, որ 1788 թվականին կենդանի է եղել, իսկ 1795 թվականին արդեն չկար: Զուղայեցին գրել է «Պատմութիւն պարսից» աշխատությունը, որն սկսվում է պարսկական Աքեմենյան թագավորության հիմնադրումից, համառոտաբար շարադրում է Պարսկաստանի ու Հայաստանի պատմությունը մինչև ազ-կոյունլուներին իշխանության վերջը՝ ավելի ընդարձակ և հանգամանորեն խոսելով պարսկական սեֆեյան պետության և դրանից հետո ընկած շրջանի մասին:

Պատմագիրը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Պարսկաստանի ներքին վիճակի, Մերձավոր արևելքի երկրների, հայ ժողովրդի դրություն և այլ հարցերի մասին: Զուղայեցին առանձնակի ուշադրություն է դարձրել հայ մտավոր կյանքի առանձին օջախների և գործիչների գործունեության վրա:

Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին Զուղայեցին խոսում է հայրենասիրական խոր ու հուզիչ զգացմունքով: Ժողովրդին հասած ամեն մի դժբախտություն, փորձանք խոցոտում է նրա սիրտը, բայց դրա հետ միասին նա չի մեղանշում նաև ուրիշ ժողովուրդների առաջ: Նրա երկը կարևորագույն աղբյուր է XVI—XVIII դարերի Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների պատմությունն ուսումնասիրելու համար:

Թովմաս Խոջամալյանցը հնդկահայ վաճառական էր, գործել է XVIII դարի երկրորդ կեսին: Սկզբում եղել է նավավար, բայց հետո զբաղվել է առևտրով և գրականությամբ: Խոջամալյանցը իր ժամանակի զարգացած հայ աշխարհիկ մտավորականներից էր: Նա, իր մայրենի լեզվից բացի,

իմացել է անգլերեն, հնդկերեն և պարսկերեն, եղել է Անգլիայում, ծանոթացել է եվրոպական կյանքին ու գիտությունը և զբաղվել գրականությունով: Թովմաս Խոջամալյանցը Հնդկաստանի պատմության վերաբերյալ նյութեր է հավաքել սկսած Մեծ Մուղալի դինաստիայի ժամանակաշրջանից մինչև իր ապրած ժամանակի մասին:

Գրանից հետո Խոջամալյանցը գրում է Հնդկաստանի պատմությունը՝ սկսած եվրոպացիների ներթափանցումից մինչև իր օրերը, բաղկացած երկու մասից: Հրատարակվել է այդ աշխատության երկրորդ մասը, որի մեջ հեղինակը մանրամասնություններ պատմում է XVIII դարի դեպքերի, մասնավորապես անգլիացիների ու ֆրանսիացիների դեմ մղված պայքարի մասին, որին մասնակից է եղել նաև հնդկահայ գաղութի բնակչությունը: Այդ պատմությունից են հայտնի դարձել հնդկական քաջարի զորավարներից մեկի՝ Գրիգոր Հարությունյանի կատարած սխրագործությունները:

Թովմաս Խոջամալյանցի աշխատության արժեքը ոչ միայն այն է, որ նա հարուստ նյութ է տալիս Հնդկաստանի պատմության նոր շրջանի ուսումնասիրության համար, այլև այն, որ հայ աշխարհիկ պատմագրի մտահորիզոնը ազգային շրջանակներից դուրս է եկել և ընդգրկել ընդհանուր պատմությունը վերաբերող հարցեր:

Միֆայել Չամչյանը (1738—1823) ծնվել է Կոստանդնուպոլսում, նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, հետո գնացել է Վենետիկի սբ. Ղազար կղզի ուսումը կատարելագործելու: 1779 թվականին լույս է տեսել նրա առաջին հայագիտական ուսումնասիրությունը՝ «Քերականությունը»: Նրա գրչին են պատկանում նաև կրոնադավանաբանական բազմաթիվ գրքեր: Բայց ամենարժեքավորը նրա «Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784» խորագիրը կրող եռահատոր աշխատությունն է:

Չամչյանը իր «Պատմությունը» գրելու համար բազմամյա քրտնաջան հետազոտական աշխատանք է կատարել: Նա Վենետիկի Մխիթարյանների գրադարանում և այլուր եղած հայ մատենագիրների ձեռագիր գրքերը, օտար լեզվով եղած աղբյուրներն ու ուսումնասիրությունները, եվրոպական ճանապարհորդների հիշողություններն ու օրագրերը և բազմաթիվ այլ կարգի աղբյուրներ ջանասիրությամբ ուսումնասիրել, նյութեր է հավաքել հայոց պատմությունը սկզբից մինչև իր օրերը շարադրելու համար:

Իր ժամանակի մեծ պատմաբանի այդ խոշոր գործը լույս է տեսել Վենետիկում 1784—1786 թվականների ընթացքում: Այդ երկի հրատարակումը, ինչպես նշել է բազմավաստակ պատմաբան Լեոն, մի նոր դարագլուխ բացեց հայագիտության, բայց հատկապես հայոց պատմագիտության զարգացման համար:

Չամչյանի «Պատմությունը» սկսվում է աշխարհաշինությունից, Հայկի ու Բելի պատմությունից և ավարտվում է XVIII դարի վերջի դեպքերով:

Նա առաջին փորձն արեց հայոց պատմությունը այդպես ծավալուն գրի առնելու և ստեղծելու ամբողջական մի երկ, որն ընդգրկեր հայ ժողովրդի պատմությունը վաղ ժամանակներից մինչև իր օրերը: Այդպիսի խոշոր գրական գործ կատարելով հանդերձ, Չամչյանը գերծ չի եղել իր ժամանակի ու շրջապատի սահմանափակությունից, որը խիստ կերպով զգացվում է նաև նրա պատմության մեջ: Չամչյանը միշտ առավելություն է տալիս հայկական աղբյուրներին և մերժում օտար աղբյուրները, թեկուզ որոշ դեպքերում բացահայտ է հայկական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների ոչ հավաստի լինելը:

Միքայել Չամչյանը իր պատմահայեցողությամբ դավանում է հայ միջնադարյան կղերա-ֆեոդալական պատմագիրների քարոզած սկզբունքները, պատմական երևույթների ու դեպքերի զարգացման ընթացքը մեկնաբանում է աստծո կամեցողությամբ, կատարված ամեն մի երեվույթի մեջ տեսնում աստծո կամքը: Նա անհրաժեշտ չափով ուշադրություն չի դարձրել կամ համարյա թե անտեսել է ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքին, դասակարգային հարաբերություններին և դասակարգային պայքարին վերաբերող հարցերը: Դրան հակառակ, հայոց ազգի, հայոց լեզվի առաջնային լինելը, Ադամի ու Նոյի հայերեն խոսելը նա ընդարձակ պարզաբանման առարկա է դարձրել: Չամչյանը լայն տեղ է տվել նաև կրոնական հարցերին՝ հաճախ դրանք դարձնելով պատմության առանցքը: Սրանք են այդ մեծ գործի մեծ թերությունները: Այնուհանդերձ, Չամչյանի «Պատմություն հայոց» աշխատությունը խոշորագույն երևույթ է եղել հայ պատմագիտության մեջ և այժմ էլ մեզ համար ձեռք է բերել սկզբնաղբյուրի արժեք:

Թովմա Աեծուփեցի (XV դար) գրել է Լենդթեմուրի արշավանքների պատմությունը և մի հիշատակարան՝ կաթողիկոսությունը Սսից էջմիածին փոխադրելու մասին:

Հակոբ Կարնեցի (XVII դար) գրել է «Տեղագիր վերին Հայոց» վերնագրով մի աշխատություն, որի մեջ մանրամասնությամբ նկարագրում է Բարձր Հայքի՝ Կարինի շրջանի գավառները, բնակչության տնտեսական կյանքը և այն կարգերը, որոնց ճնշման տակ հեծում էր հայ ժողովուրդը:

Դավիթ Բաղիշեցի (XVII դար) թողել է մի տարեգրություն, որն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հատկապես հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանի մասին:

Չափարիա Ագուլեցի (XVII դար) կազմել է իր առևտրական գործունեության և ճանապարհորդության օրագիրը, որն արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս հայ առևտրականության մասին:

Սիմեոն Երևանցի (XVII դար) կազմել է մի աշխատություն, որի մեջ ամփոփել է էջմիածնի արխիվում եղած կալվածագրերը, որ կարևոր աղբյուր է XVIII դարի սոցիալ-տնտեսական կյանքի լուսաբանման համար:

Փիլիսոփայական միտքը

Պատմագիտությանը զուգահեռ զարգացան նաև մյուս գիտությունները՝ փիլիսոփայությունը, իրավագիտությունը, բժշկությունը և բնական գիտությունների զանազան ճյուղերը:

XVII—XVIII դարերում իրենց փիլիսոփայական գործերով աչքի են ընկել Սիմեոն Զուղայեցի, որը ծնվել է Նոր Զուղայում XVI դարի վերջերին, վախճանվել է 1657 թվականին: Նրա գրվածքներից առանձին համբավ են վայելել «Քերականություն» ու «Տրամաբանություն»: Դրանց մեջ Զուղայեցին քննության է առնում մարմնի ու հոգու փոխհարաբերությունը, իմացության տեսությունը, տրամաբանությունը, գիտությունների դասակարգումը և այլ հարցեր: Հիմնականում պաշտպանելով իդեալիզմը, նա, այնուամենայնիվ, մի շարք հարցերում փորձ է անում սահմանազատվելու միջնադարյան կրոնական ըմբռնումներից:

Խաչատուր Էրզրումցի (1666—1740), կամ Խաչատուր Առաքելյանը, ծնվել է Կարինում (Էրզրում): Նախնական կրթությունը նա ստացել է ծննդավայրում, իսկ հետո եկել է էջմիածին և շարունակել կատարելագործվել ուսման մեջ: Նրա գրչին են պատկանում «Գիրք քերականութեան», «Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց», ապա նաև՝ «Համառոտ մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի», «Լիակատար աստվածաբանություն», «Ճարտասանություն» և այլ գրվածքներ: Էրզրումցին այդ աշխատություններում քննարկում է փիլիսոփայական, կրոնա-դավանաբանական և հասարակական կյանքին վերաբերող մի շարք հարցեր: Փիլիսոփայական ընդհանուր հարցերում նա իդեալիստ է, բայց հասարակական կարգերին վերաբերող հարցերում պաշտպանում է առաջադիմական գաղափարները, մերժելով ֆեոդալական հարաբերություններն ու կամայականությունը, պաշտպանելով օրինականության սկզբունքը, օրենքը և արդարացնելով այն ամենը, ինչ կատարվում է օրինական կարգով: Նա առաջ է քաշում արդարացի պատերազմների գաղափարը: Նա անարդարացի է համարում այն պատերազմը, որ մղվում է ուրիշի հողը նվաճելու, ժողովրդի իրավունքը ոտնահարելու, ուրիշ ժողովուրդներին ճնշելու և ստրկացնելու համար: Դրան հակառակ, ժողովրդի ազատության, նրա բարօրության և իրավունքների պաշտպանության համար մղվող պատերազմը համարում է արդարացի: Սա պայքարի ելած ճնշված ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության գաղափարախոսություն է:

Բացի վերոհիշյալներից, փիլիսոփայական մտքեր են արտահայտել կամ առանձին հարցերի քննությամբ զբաղվել են՝

Ներսես Մոկացի (XVII դար)՝ իր «Վիճաբանութիւն երկնի և երկրի» տաճանավորում, ուր առաջնութիւնն է տալիս երկրին, այն պատկերելով որպէս երկնքից, այսինքն՝ աստծուց անկախ օբյեկտ:

Ոսկան Երևանցի (XVII դար), որը հասարակական հարցեր քննարկելիս առաջադիմական մտքեր է արտահայտում, պաշտպանելով զարգացող բուրժուական հարաբերութիւններն ընդդէմ ֆեոդալիզմի, կարգու կանոնի հաստատումը, օրենքի պահպանումը ու նրա արդարացի կիրառումը իր «Արհեստ համարողութեան» և «Պարզատումար մշտնջենաւոր» աշխատութիւններում:

Մխիթար Սեբաստացի (XVIII դար), որն իր իմաստասիրութեան և քաղաքական հարցերի մասին գրած աշխատութիւններում քննութեան է առնում աստվածային, բնական ու մարդկային օրենքները, ճարտասանութեանը վերաբերող հարցերը, գտնելով, որ մարդկային հասարակութիւնն ունի իր ուրույն օրենքները՝ անկախ աստվածայինից:

Սիմեոն Երևանցի (XVIII դար) գրել է «Համառոտ լուծումնք Պորփիրի», «Համառոտ լուծումնք Գրոյն Արիստոտելի» և «Համառոտ լուծումնք գրոցն Դաւթի» աշխատութիւնները, որոնց մեջ նա քննարկում է տրամաբանութեան, ճշմարտութեան, ճանաչողութեան և այլ հարցեր:

Իրավաբանական գիտությունը

XVIII դարում հայ իրավաբանական միտքը մի առաջընթաց քայլ ևս կատարեց: 1770-ական թվականների վերջերին Մադրասի քաղաքական խմբակը լույս ընծայեց ազատագրվելիք Հայաստանի համար մի օրենսգիրք «Որոգայթ փառաց» վերնագրով: Այդ օրենսգրքի համաձայն, Հայաստանում պիտի ստեղծվեր հայկական ազգային պետութիւն՝ դեմոկրատական և հանրապետական սկզբունքներով: Պետութեան գերագույն օրգանը լինելու էր «Հայոց տունը» (պառլամենտը): Նա պետք է կազմվեր երկու պալատից՝ օրենսդրական և գործադրական իշխանութիւններից, որոնց անդամները ընտրվելու էին ժողովրդի կողմից: Ընտրական կարգը լինելու էր ընդհանուր և բազմաստիճան: Յուրաքանչյուր 12 հազար ընտանիք ունեցող տերիտորիա կազմելու էր մեկ ընտրական շրջան, որի յուրաքանչյուր բնակավայրը (գյուղ, ավան և այլն) ընտրելու էր մեկական ներկայացուցիչ: Սրանք իրենց միջից վիճակահանութեամբ պետք է առանձնացնեին երկու մարդ՝ որպէս հայոց տան պատգամավորներ կամ, ինչպէս օրենսդրութեան մեջ է ասված՝ փոխաւորդներ: Բոլոր ընտրական շրջաններից ընտրված երկուական փոխանորդներից էլ կազմվելու էր Հայոց տունը՝ պառլամենտը: Այդ երկու փոխանորդներից մեկը դառնալու էր օրենսդրական, մյուսը՝ գործադիր օրգանի անդամ: Պետական բոլոր պաշտոնները պետք է լինեին ընտրովի, սկսած փոխանորդից՝ պառլամենտի անդամից մինչև հանրապետութեան նախագահը: Յուրաքանչյուր երեք տարին մեկ տեղի էր ունենալու վերընտրութիւն կամ, ավելի ճիշտ, նոր ընտրութիւն:

Գործադիր օրգանի փոխանորդներն իրենց միջից ընտրելու էին պետության բարձրաստիճան պաշտոնյաներ՝ հանրապետության նախագահ, նախագահի խորհրդականներ և տեղակալներ, մինիստրներ, բանակի գլխավոր հրամանատար և այլն, իսկ օրենսդրական օրգանի փոխանորդները՝ նույնպես իրենց միջից՝ դատավորներ և դատական այլ պաշտոնյաներ: Ընտրողներին իրավունք էր վերապահվում ետ կանչել ընտրած փոխանորդին, պետական և դատական պաշտոնյային՝ ընդհուպ մինչև հանրապետության նախագահը, ժամանակից շուտ, այսինքն՝ նախքան երեք տարին լրանալը, եթե նրանք չարդարացնեին իրենց կամ հանցանք գործեին (կաշառակերություն, պետական դավաճանություն և այլն), և նրանց փոխարեն ընտրել նորը: Ընտրությունների ժամանակ ընտրողները կարող էին ազատ կերպով խոսել առաջադրված թեկնածուների դեմ կամ օգտին:

Օրենսգիրքը նախատեսում էր խղճի, կրոնի, խոսքի ազատություն, ունեցվածքի և անձի ապահովություն, իրավահավասարություն, հանրապետության մեջ ապրող օտարազգիների գործունեության ազատություն, քաղաքական և այլ կարգի փախստական օտարականներին օթևան տալու իրավունք, պարտադիր կրթություն՝ մինչև որոշ տարիքի երկսեռ երեխաների համար, աղքատներին, հաշմանդամներին ու ծերերին (խնամողներ չունենալու դեպքում)՝ պետության կողմից օգնություն ստանալու հնարավորություն և նման այլ արտոնություններ:

Երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի բնագավառում օրենսգիրքը պահանջում էր ֆեոդալական հարաբերությունների վերացում և բուրժուական կարգերի հաստատում: Մասնավոր սեփականությունը հայտարարվում է սրբություն և անձեռնմխելի: Խրախուսվում են մասնավոր ձեռներեցությունը, արհեստագործությունը և առևտրի զարգացումը, ինչպես նաև մարդկանց ազատ գործունեությունը տնտեսության բոլոր բնագավառներում:

Սրանք են «Որոգայթ փառացի» հիմնական սկզբունքները: Դրանք Հայաստանի համար սահմանում էին բուրժուա-դեմոկրատական հանրապետություն, ուր ժողովրդի կողմից ստեղծված և հաստատված օրենքն էր թագավորելու: Այդ գաղափարները վերցվել են Լոկից և Մոնտեսքյոյից, բայց միաժամանակ որոշ հարցերում մի քայլ առաջընթաց է կատարվել դեպի դեմոկրատիզմ: Այդ արտահայտվել է ընտրության կարգի մեջ, ուր բացառվում է որևէ սահմանափակում, երկրի կոլեգիալ դեկլարության սկզբունքի մեջ, հարկեր սահմանելու դեմոկրատիկ բնույթի մեջ, երբ հարկի ծանր բեռը դրվում է հարուստների վրա, և այլ հարցերում: Այս առումով Մադրասի խմբակը մշակել էր այնպիսի մի օրենսդրություն, որն իր դեմոկրատիկ բնույթով գերազանցում էր այդ ժամանակվա ամեն մի հանրապետական սահմանադրություն:

Սակայն, դրա հետ միասին, նա ունի նաև իր թերությունները, ինչպես, օրինակ, պետության նեղ, ազգային բնույթը, երբ պետական ղեկավար օրգաններում ընտրվելու իրավունքից զրկվում են ոչ միայն այլազգիները, այլև այն հայերը, որոնք լուսավորչական եկեղեցու համայնքին չէին պատկանում, պետական օրգաններում կանանց մասնակցության բացառումը, այլազգիներին Հայաստանում անշարժ գույք՝ հող և այլն, ձեռք բերելու իրավունքից զրկելը և ասիական առանձին հետամնաց սովորույթների պահպանումը:

Մադրասի խմբակի մշակած օրենսգիրքը չէր ելնում բուն Հայաստանում տիրող իրադրությունից, չէր բխում Հայաստանի արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների զարգացման մակարդակի պահանջներից և այդ առումով այն ուստպիա էր Հայաստանի համար:

Բնական գիտությունները

XV դարի խոշոր բնագետ-բժիշկ Ամիրդովլաթ (Գրիգոր) Ամասեցին (1414—1496) եղել է իր ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից մեկը, տիրապետել է բազմաթիվ լեզուների, շրջագայել է շատ երկրներ և երկար տարիներ ապրել ու գործել է Կոստանդնուպոլսում: Ամիրդովլաթ Ամասեցին, բացի հմուտ, ճանաչված բժիշկ լինելուց, զբաղվել է նաև գիտություններ: Նա աշխարհաբար լեզվով գրել է «Օգուտ բժշկութեան», «Անգիտաց անպէտ», «Ախրապատին» և այլ աշխատություններ: Նրա գործերը տոգորված են մարդասիրական և ժողովրդի մեջ լուսավորություն ու գիտություն տարածելու գաղափարով՝ «Գիտությունը լույս է, իսկ արգիտությունը խավար... ով որ ուսում ունի, նա լույս ունի»:

Արժեքավոր է նրա այն միտքը, թե ճանաչողության աղբյուրը փորձն է, փորձով կարելի է ստուգել և հայտնաբերել ճշմարտությունը: Այս բուլորի հետ միասին Ամիրդովլաթ Ամասեցին որոշ չափով տուրք է տալիս կրոնին, առաջ քաշելով այն թեզը, թե կրոնն ու գիտությունը իրար չեն խանդարում և կարող են զուգահեռաբար խրախուսվել ու զարդանալ: Սա ցույց է տալիս Ամասեցու անհետևողականությունը տեսության մեջ, իսկ գործնականում, հիվանդությունները բուժելու և կանխելու հարցերում, նա ոչ մի գերբնական ուժ չի ընդունում:

Ամիրդովլաթ Ամասեցուց հետո բնական գիտություններն այլևս չզարգացան, կասեցվեց նրանց առաջընթացը շուրջ մեկ ու կես դար և միայն XVII դարում նորից սկսեցին զարգացման նշաններ ցույց տալ: XVII դարի առաջին կեսին իր բնագիտական աշխատություններով աչքի է ընկել Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցին: Նա իր կյանքն անց է կացրել Կոստանդնուպոլսում, ինքնուս է, երկար տարիներ զբաղվել է բնագիտության ուսումնասիրությամբ և 1611 թվականից ձեռնարկել է գրել իր հետաքրքիր աշխատությունը, որի վերնագիրն է՝ «Պատմություն անասնոց և գաղանաց, շորգոտանեաց, սողնոց և թունաւորաց, թռչնոց և մարդկան,

ծովային ձկանց և անասնոց»։ Հիշյալ աշխատության մեջ հեղինակը դասակարգում է կենդանիներին ըստ տեսակների, նկարագրում է նրանց հատկությունները, նշում ապրած վայրերը, նրանց տված օգուտն ու վնասը։ Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցին թեև հեռու չէ անասունների վերաբերյալ սնտոի հասկացողություններ արտահայտելուց, բայց և այնպես իր երկով մեծ ծառայություն է մատուցել հայ բնագիտական մտքի զարգացման գործում։

Մյուս բնագետը Ավետիք Բաղդասարյանն է։ Նա ծնվել է Տիգրանակերտ (Դիարբեքիր) քաղաքում և գրականության մեջ հաճախ անվանվում է Տիգրանակերտցի։ Ավետիքը աշխարհիկ մարդ էր, ունեցել է անսահման սեր դեպի գիտությունը, որին նվիրել է իր ամբողջ կյանքը, կրելով մեծ զրկանքներ, տառապանքներ և նույնիսկ հալածանք բարձրաստիճան, բայց տգետ հոգևորականների կողմից։

Բաղդասարյանն իր գիտական գործունեությունն սկսել է 1684 թվականից և 35 տարվա ընթացքում գրքեր է գրել մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության, տոմարագիտության և նույնիսկ երաժշտության մասին։ Նրա ամենակարևոր գործը «Տեֆտեր գիրքն» է, որի մեջ հեղինակը պարզաբանում է թվաբանական, տոմարագիտական, աստղաբաշխական հարցեր։ Առանձին դեպքերում նա տուրք է տալիս շրջապատի հետամնացությանը և որոշ հարցերում թույլ է տալիս սնտոի մեկնաբանություններ։

XVII դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբներին միաժամանակ ասպարեզ են ելնում Ղուկաս Նուրիջանյանը (կամ Վաճաճեցի)՝ Գողթան գավառի Վանանդ գյուղից, Խաչատուր Էրզրումցին և Պետրոս Քալանթարյանը։ Սրանցից առաջինը՝ Նուրիջանյանը խոշոր գործ է կատարել նաև հայկական տպագրության համար Մարսելում, Ամստերդամում և այլուր։ Հենց այդ քաղաքներում եղած տպարաններում էլ, ուր աշխատում էր Ղուկասը, հրատարակվում են նրա աշխատությունները, օրինակ՝ «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թվոյ և դրամից բոլոր աշխարհի» դիրքը, որի մեջ խոսվում է նաև թվաբանության շորս գործողությունների մասին, «Դուռն իմաստութեան» վերնագրով դասագիրքը, «Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ տարրաբանութիւն» և այլն։ Այս վերջին աշխատություններում Ղուկաս Նուրիջանյանը բացատրում է բնական երևույթները՝ ամպը, անձրևը, ձյունը, կայծակը, երկրաշարժը և նրանց առաջացման պատճառները՝ իր ժամանակի գիտության մակարդակին համապատասխան։

Խաչատուր Էրզրումցին գրել է «Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց» վերնագրով բնագիտական աշխատություն, որի մեջ խոսվում է բնության, մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության և այլ հարցերի մասին։ Իսկ Պետրոս Քալանթարյանը, որը սովորել է Մոսկվայում և այնտեղ զբաղվել է բժշկությամբ, գրել է «Բժշկարան համառոտ» խորագիրը կրող

գիտական աշխատությունը և հավելվածում տվել է բառարան՝ դեղերին վերաբերող բառերի բացատրությամբ:

Վերոհիշյալ բնագետների աշխատությունները զգալի առաջադիմությամբ հասցրին հայ գիտական միտքը: Դրանք, իրենց թերություններով հանդերձ, նորություն էին և խոշոր չափով նպաստում էին գիտության զարգացմանը բուն Հայաստանում:

Բառարանագրությունը

Կուլտուրական կյանքի առաջընթացը, հայ մտավորականության շփումը այլ երկրների գրական և գիտական աշխարհի հետ, ինչպես և հայոց լեզվի նրկատմամբ այդ երկրների գիտնականների հետաքրքրությունը խթանեցին նաև հայոց լեզվի զարգացումը:

Դեռևս XVII դարի 30-ական թվականներին կաթոլիկ կանոնիկոս Ֆրանցիսկո Ռիվոլան կազմել է հայ-լատիներեն բառարան և հրատարակել Փարիզում 1633 թվականին: Տեղեկություններ կան, որ այդպիսի մի բառարան էլ նույն դարում կազմել է մի կաթոլիկ քարոզիչ՝ Պողոս Պիրոմալին, իսկ XVIII դարի սկիզբներին Հակոբ Վիլլոտը կազմել և հրատարակել է արդեն լատիներեն-հայերեն բառագիրք:

XVIII դարի երկրորդ կեսին Գրիգոր Խալդարյանը Պետերբուրգում կազմում և հրատարակում է հայ-ռուսերեն բառարան՝ «Գիրք որ կոչի Շավիղ լեզվագիտութեան» վերնագրով: Նույն ժամանակներում, դարձյալ Պետերբուրգում, Կլեոպատրա Սարաֆյանի հեղինակությամբ լույս է տեսնում ռուսաց լեզվի ուսուցման ձեռնարկ, որի մի մասը նույնպես բառարան է՝ հայերենից-ռուսերեն, ռուսերենից-հայերեն:

Բառարանագիտության մեջ մեծագույն վաստակ են ներդրել Վենետիկի Մխիթարյանները: Դեռևս Մխիթար Սեբաստացու կենդանության ժամանակ նրա ղեկավարությամբ սկսվել էր հայերեն բացատրական բառարան կազմելու գործը: Տասնյակ տարիներ մեղվաջան աշխատանք է կատարվել հայերեն գրական երկերից, փաստաթղթերից, արձանագրություններից բառեր, աշխարհի տարբեր վայրերից հայերեն ձեռագիր և տպագիր գրքեր հավաքելու և այդ բոլորից հայերեն ամեն մի բառի գործածության օրինակներ վերցնելու համար:

Այդ ժրաջան աշխատանքի արդյունքը եղավ այն, որ կազմվեց «Բառագիրք հայկազեան լեզուի» կամ, ինչպես այժմ սովորաբար անվանում են՝ Հայկազյան բառարան: Դա առաջին և դեռևս չգերազանցված հայոց լեզվի բացատրական բառարանն է, որը լույս տեսավ 1749 թվականին:

Հայկազյան բառարանը նոր էջ բացեց հայոց լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում: Նրա հիման վրա նախապատրաստվեց և 1836 թվականին հրատարակվեց «Նոր հայկազեան բառագիրք» լրացված և կատարելագործված աշխատությունը:

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՐՎԵՍՏՐ

Գեղարվեստական Հայ ժողովրդի մտավոր կյանքում թերևս գեղարվեստ-գրականությունը տական գրականությունն է, որ XV—XVI դարերի մղձավանջային շրջանում շարունակեց իր հարաճուն զարգացումը: Նարեկացուն և Ֆրիկին հաջորդեցին այնպիսի բանաստեղծներ, որոնք գրական արվեստը է՛լ ավելի բարձր զարգացման հասցրին:

XV դարի աչքի ընկնող բանաստեղծներից է Մկրտիչ Նաղաշը: Նա ծնվել է Բաղեշ քաղաքի մոտ գտնվող Պոռ գյուղում XIV դարի վերջերին: և ապրել է մինչև XV դարի երկրորդ կեսը: Նաղաշը նշանավոր է նաև որպես նկարիչ և դրա համար էլ ստացել է նաղաշ (այսինքն՝ նկարիչ) մականունը: Մկրտիչ Նաղաշը թողել է բազմաթիվ ոտանավորներ, որոնց մի մասն է միայն հրատարակվել: Այդ ոտանավորներում բանաստեղծը շարունակում է Ֆրիկի տրադիցիան՝ քննադատել անարդարությունը, պախարակել հարուստներին և բարձրացնել սոցիալական հարցեր: Նա գրել է նաև սիրո, բնության, գեղեցկության և պանդխտության մասին: Նաղաշի բանաստեղծությունները, որոնք գրված են ժամանակի խոսակցական, այսինքն՝ աշխարհաբար լեզվով, թեև գերծ չեն կրոնական դատողություններից, բայց իրենց էությունմբ աշխարհիկ են:

Մկրտիչ Նաղաշի ժամանակակիցն է Առաքել Բաղիշեցին, իսկ նրանից հետո ասպարեզ են մտել Հովհաննես Թլկուրացին և Գրիգորիս Աղթամաբցին, որոնք, բացի կրոնաբարոյական ոտանավորներից, գրել են սիրո և բնության մասին, երգել են աշխարհիկ կյանքը: Թլկուրացին և Աղթամաբցին իրենց աշխարհիկ բանաստեղծություններում զարգացնում են այն միտքը, որ մարդիկ չպետք է հրաժարվեն այս աշխարհի բարիքները վայելելուց, որովհետև այլ կյանք նրանց համար չկա:

XVI դարի տաղանդավոր բանաստեղծը Նահապետ Քուչակն է: Նրա անձնավորության մասին քիչ տեղեկություններ կան: Նահապետ Քուչակի ստեղծագործությունները գերազանցապես սիրո թեմային են վերաբերում: Նա իր բանաստեղծություններում դրել է մարդկային խոր զգացմունքներ ու հումանիզմ, դրանք արտահայտել է բանաստեղծական կատարելության հասած պատկերներով: Բացի բանաստեղծություն գրելուց, նա զբաղվել է նաև երաժշտությամբ, երգել է իր ստեղծագործությունները: Քուչակը համարվում է միջնադարյան հայ խոշորագույն լիրիկ, ժողովրդի մեջ անուն հանած ու նրա կողմից սիրված գուսան:

XVII դարի բանաստեղծների մեջ պայծառ դեմք է Նաղաշ Հովնաթա-նը (1661—1722), որը հայտնի է նաև որպես նկարիչ ու երգիչ: Նա ճանապարհորդել է շատ երկրներ, երկար տարիներ ապրել է Թբիլիսիում: Նա գրել է սիրո մասին, երգել է բնության գեղեցկությունը, թողել է խրատաբարոյական ու երգիծական շատ ոտանավորներ: Հովնաթանի եր-

գիծական ոտանավորներում ծաղրվում են հոգևորականները, նրանց ընչաքաղցությունը և քծնանքը հարուստներին:

XVIII դարը հայ գեղարվեստական գրականությանը տվեց մի նոր պայծառ դեմք՝ Սալյաթ-Նովային (1712—1795): Նա ծնվել է Թբիլիսիում, արհեստավորի ընտանիքում: Վաղ հասակից մեծ սեր է տածել դեպի երաժշտությունն ու բանաստեղծությունը: Սալյաթ-Նովան գրել է անդրրկովկասյան երեք ժողովուրդների լեզուներով՝ հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն: Նրա բանաստեղծությունները բազմաբովանդակ են, ունեն սոցիալական ուժեղ գունավորում, արտահայտում են բանաստեղծի ոչ միայն սերը դեպի բնության գեղեցկությունը, այլև դժգոհությունը անարդարության, սոցիալական անհավասարության, տիրող դասակարգի դեմ, համակրանքը աշխատավոր մարդու նկատմամբ:

Սալյաթ-Նովան իր երգերում արտահայտել է ժողովուրդների համերաշխության և եղբայրության գաղափարներ, սիրո հանճարեղ երգիչը մեծ ժողովրդականություն է վայելում անդրկովկասյան բոլոր ազգերի մեջ:

Թատրոնը

XVI—XVIII դարերում Հայաստանի տարբեր վայրերում գուսանները, ժողովրդի միջից հանդես եկած դերակատարները և նույնիսկ մասնագիտացած դերասանները մեծ ավաններում, քաղաքներում և բազմամարդ այլ բնակավայրերում կազմակերպում էին բացօթյա, հրապարակային ներկայացումներ՝ պարում էին, կրգում, երգիծական պատկերներ և երբեմն էլ մի քանի գործողություններով պիեսներ էին ցուցադրում: Այդպիսի մի ներկայացման նկարագրությունը տվել է Փրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենը: Նա 1664 թվականին եղել է Երևանում, դիտել է մի ներկայացում, որի ժամանակ նախ ցույց են տվել ըմբշամարտ, իսկ հետո երեք գործողությամբ մի կատակերգություն: Ներկայացման ժամանակ դերասաններն ու դերասանուհիները իրենց դերերը կատարել են շափածոյով, երգելով պարել են նվագակցության տակ:

XVII դարի 60-ական թվականներին հայկական թատերական արվեստի պատմության մեջ նշանակալի նոր երևույթ տեղի ունեցավ: Լվով քաղաքի հայկական դպրոցի աշակերտները իրենց ուսուցիչների օգնությամբ թատերական խմբակ են կազմակերպում և 1668 թվականի ապրիլի 9-ին հայերեն լեզվով ներկայացում տալիս քաղաքի հասարակության համար: Նրանք բեմադրում են «Հռիփսիմե կույսի նահատակությունը» ողբերգությունը: Այն ներկայացվել է երաժշտության ուղեկցությամբ և մեծ հաջողություն է ունեցել: Լվովի դպրոցի աշակերտների նախաձեռնությունը արձագանք է գտնում նաև մյուս հայկական գաղթավայրերում: Այսպես վերակենդանացավ հայ հին թատրոնը և սկիզբ դրո-

վեց նոր թատրոնի զարգացմանը: Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերից հայ թատերական արվեստը անցավ Կոստանդնուպոլիս, ապա Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ, որոնք XVIII դարում ներկայացումներ են կազմակերպում՝ բեմադրության նյութ դարձնելով Տիգրանի, Տրդատի, Վարդանի և Բագրատունի թագավորների գործունեությունը:

Երաժշտությունը Երաժշտությունը միշտ հայկական արվեստի անկապտելի մասն է եղել: XV—XVI դարերի մղձավանջային շրջանում նույնիսկ ժողովուրդը չկտրվեց երաժշտությունից. այդ և հետագա դարերում պահպանվել ու մշակվել է, առաջին հերթին, ժողովրդական երաժշտությունը: Ժողովրդական երգերի մեջ զգալի տեղ են բռնում պանդխտական երգերը, որոնք արտահայտում են ժողովրդի թախիծն ու կարոտը օտարության մեջ գտնված իր զավակների նկատմամբ, ինչպես և վերջիններիս կարոտը իրենց հարազատների ու հայրենիքի հանդեպ:

Ժողովրդական երաժշտությանը զուգահեռ ստեղծվել ու զարգացել է նաև աշուղական երաժշտությունը: Ժողովրդական երաժշտությունից այն տարբերվել է նրանով, որ հանդիսացել է կոնկրետ մարդու, որևէ աշուղի, երգչի ստեղծագործությունը, աղբյուր ընդունելով դարձյալ ժողովրդական մեղեդիները, ժողովրդական երգերը: Երգիչ-ստեղծագործողներից շատերը իրենք են գրել երգի խոսքերը և իրենք էլ եղանակել: Այդպիսի երգահան-բանաստեղծներ են եղել Նահապետ Քուչակը, Նաղաշ Հովնաթանը, Շամշի Մելքոնը և ուրիշներ: Գուսան-աշուղները զգալիորեն նպաստել են հայկական երաժշտության զարգացմանը: Նրանք մասնակցել են թատերական ներկայացումներին, նվագակցել դերասանների խաղին, կազմակերպել մրցումներ և այդպիսով նպաստել երաժշտության զարգացմանը:

XVIII դարի աշուղական երաժշտության ամենախոշոր դեմքը Սայաթ-Նովան է: Նա իր գրած բանաստեղծությունները երգի է վերածել և ինքն էլ երգել է՝ քամանչայի վրա նվագելով չգերազանցված վարպետությամբ: Նրա երգերը, որ դեռևս XVIII դարից դարձել են անդրկովկասյան երեք ժողովուրդների սեփականությունը, երգել են հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն լեզուներով: Սայաթ-Նովայի երաժշտական ստեղծագործությունների շնորհիվ հայկական աշխարհիկ երաժշտությունն ավելի բարձր մակարդակի հասավ:

XV—XVIII դարերում շարունակեց զարգանալ նաև հայկական եկեղեցական երաժշտությունը: Հորինվեցին նոր երգեր, կատարելագործվեցին հները: Եկեղեցական երաժշտության զարգացման մեջ որոշ դեր են խաղացել Մասիսալճի Հարությունը, Տեր-Պետրոս Մինասիայանը և ուրիշներ:

1794 թվականին Կոստանդնուպոլսում լույս տեսավ երաժշտության

վերաբերյալ մի աշխատություն՝ «Նվագարան» վերնագրով: Այդ գրքի հեղինակն էր Գրիգոր դպիր Գապառագալյանը, որն իր աշխատության մեջ խոսել է թուրքական, հայկական և հունական երաժշտության մասին: Դա առաջին հայերեն երաժշտագիտական աշխատություններից է, որի մեջ քննարկվում են երգերը, նրանց եղանակները և այլ հարցեր:

Քանդակագործու- շայաստանում քանդակագործությունը ծառայել է
թյունը և նկարչու- շենքերի զարդանկարմանը և զարգացել է շինարար-
թյունը րությանն ու ճարտարապետությանը զուգընթաց:

XV—XVIII դարերում բարձրարվեստ շենքեր շեն կառուցվել: Այդ պատճառով քանդակագործությունը մեծ զարգացում չի ունեցել: Բայց այդ արվեստն օգտագործվել է փոքր հուշարձանների զարդաքանդակման համար: Ճանապարհների խաչմերուկներում կամ աչքի ընկնող տեղերում, բնակավայրերի մոտերքում և սրբավայրերում դրվել են բազմաթիվ մանր հուշարձաններ, որոնք քանդակազարդվել են նուրբ ու գեղեցիկ փորագրություններով: Հայ քանդակագործ վարպետը իր արվեստը կիրառել է առանձնապես խաչքարերի վրա, որոնց նմուշները հիմա էլ գտնվում են հին գերեզմանատներում:

Հայկական արվեստի մեջ վերոհիշյալ դարերում զարգացման բարձր մակարդակի է հասել նկարչությունը: Նախորդ դարերի նման, մանրանկարչության հիմնական ասպարեզը եղել է ձեռագրերի զարդանկարումը և պատերի գեղանկարումը: Մանրանկարչական արվեստը շարունակել է ծաղկել ու զարգանալ թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ հայկական գաղթավայրերում: Մանրանկարչությունը ունեցել է իր բազմաթիվ ներկայացուցիչները, բայց մեծ համբավ և ժողովրդական ճանաչում են ունեցել հատկապես մեծ բանաստեղծներ Մկրտիչ Նաղաշը և Նաղաշ Հովնաթանը: Վերջինս զարդանկարել է էջմիածնի մայր տաճարի ներսի պատերը. նրա արվեստի մի պատառիկ մինչև այսօր էլ պահպանվում է գմբեթի պատերի վրա:

Հայաստանում նկարչական արվեստի մեջ մինչև XVII դարը համարյա բացառապես մանրանկարչությունն է գերիշխել: Սակայն այդ դարում նկարիչներն սկսեցին ստեղծել նաև այլ բնույթի գործեր՝ դիմանկարներ, բնանկարներ և այլն: Բայց ամենակարևորն այն է, որ նրանք սկսեցին յուրացնել և գործադրել եվրոպական առաջավոր նկարչական արվեստը: Այս ուղղության գլխավոր ներկայացուցիչն էր Միևաա Ջուղայեցիև, որի մասին մեծ գովեստով է խոսում պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին: Մինասը ծնվել է Նոր Ջուղայում, նկարչություն է սովորել Հալեպում՝ մի եվրոպացի նկարչի մոտ, նորից վերագարձել է Նոր Ջուղա, որտեղ գործել է մինչև իր մահը՝ մոտավորապես մինչև XVII դարի 70-ական թվականները:

Մինաս Ջուղայեցին մեծ տաղանդի տեր նկարիչ էր, նրա համբավը

տարածվել է ողջ Պարսկաստանում: Նա նոր Զուղայի հարուստ հայ առևտրականների, պարսից շահի և խաների պալատները զարդարել է իր որմնանկարներով:

Մինաս Զուղայեցուց հետո նույն դարում եվրոպական նկարչական արվեստն ուսումնասիրել է նաև Ստեփանոս Լեհացին, որը Լվովից գալիս է էջմիածին և մնում այնտեղ: Այդ երկու ժամանակակից նկարիչները հայկական նկարչական արվեստին տալիս են նոր շունչ, այն դուրս բերում մանրանկարչության շրջանակներից և դնում զարգացման ավելի լայն ուղու վրա: Մինաս Զուղայեցին իր շուրջն է հավաքում աշակերտներ և նրանց սովորեցնում իր արվեստը: Դժբախտաբար, այդ նշանավոր նկարիչների գործերը չեն պահպանվել կամ առայժմ անհայտ են, բայց փաստ է այն, որ նրանք են դրել նոր ուղղության հիմքը և դարձել հայկական նորագույն շրջանի նկարչական արվեստի նախակարապետներ:

ԿԱՐԵՎՈՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 850—851 — Հայերի ապստամբությունը խալիֆաթի դեմ:
- 855 — Աշոտ Բագրատունու նշանակումը Հայաստանի կառավարիչ:
- 859—862 — Գերվաժ իշխանների վերադարձը և իշխանաց իշխանի կոչման շնորհումը Աշոտ Բագրատունուն:
- 885 — Բագրատունյաց թագավորության հաստատումը Հայաստանում:
- 885—895 — Թոնդրակյան շարժման սկզբնավորումը:
- 892 — Դվինի ազատագրումը արաբական էմիրներից:
- 894 — Ավշինի բանակի հարձակումը Հայաստանի վրա, Գողս գյուղի ճակատամարտը և արաբների պարտությունը:
- 907—908 — Վասպուրականի անջատումը Բագրատունիների թագավորությունից և Արծրունիների թագավորության հաստատումը Վասպուրականում:
- 910 — Զինավաճառի ճակատամարտը և հայկական բանակի պարտությունը:
- 916—920 — Գյուղացիական ընդվզումները Հայաստանում:
- 924—925 — Սևանի ճակատամարտը, Յուսուֆի զորքերի պարտությունը և Հայաստանի մաքրումը արաբական զորքերից:
- 961 — Անին Հայաստանի մայրաքաղաք:
- 968 — Կարսի թագավորության հռչակումը:
- 968—970 — Սյունյաց թագավորության հռչակումը:
- 989 — Գուգարքի կամ Լոռու թագավորության ստեղծումը:
- 998 — Մամլուն էմիրի զորքերի աբշավանքը Հայաստան: Մմբո գյուղի ճակատամարտը և արաբ-պարսկական բանակի պարտությունը:
- 1000 — Տայքի զավթումը Բյուզանդիայի կողմից
- 1000—1005 — Յուր գյուղի բնակիչների նոր ելույթը, թոնդրակյան համայնքների ելույթները Հարթ և Մանանաղի գավառներում:
- 1021 — Վասպուրականի զավթումը Բյուզանդիայի կողմից և Արծրունիների թագավորության անկումը:
- 1043—1044 — Բյուզանդական զորքերի հարձակումները Անիի վրա և քաղաքի հերոսական պաշտպանությունը:
- 1045 — Անիի թագավորության անկումը:
- 1048—1049 — Սելջուկյան առաջին արշավանքները Հայաստան: Արծն քաղաքի ավերումը: Բասենի ճակատամարտը և բյուզանդական բանակի պարտությունը:

- 1050—1053 — թոնդրակյան շարժման ճնշումը:
- 1054 — Սելջուկյան երկրորդ արշավանքը և Մանազկերտի պաշտպանությունը:
- 1064 — Սելջուկյան երրորդ արշավանքը և Հայաստանի հյուսիսային նահանգների գրավումը:
- 1065 — Կարսի թագավորության անկումը:
- 1071—1072 — Հայաստանի հարավային և արևմտյան նահանգների գրավումը սելջուկների կողմից:
- 1080 — Հայկական իշխանության հաստատումը Կիլիկիայում:
- 1100—1110 — Սյունիքի և Լոռու հայկական թագավորությունների անկախության վերականգնումը և սելջուկյան էմիրությունների առաջացումը Հայաստանում:
- 1123 — Լոռու թագավորության միացումը վրաց պետությանը:
- 1137 — Կիլիկիայի հայկական իշխանության ժամանակավոր անկումը և Լևոն I-ի գերումը բյուզանդական զորքերի կողմից:
- 1145—1151 — Կիլիկիայի հայկական իշխանության վերականգնումը:
- 1170 — Սյունյաց թագավորության անկումը:
- 1174 — Անիի ազատագրումը Շեղադյաններից:
- 1196—1204 — Շիրակի, Սյունիքի և Արարատյան դաշտի ազատագրումը էմիրություններից և Զաքարյանների իշխանության հաստատումը Հայաստանում:
- 1198 — Հայկական թագավորության հռչակումը Կիլիկիայում:
- 1220—1221 — Մոնղոլական առաջին արշավանքը Անդրկովկաս:
- 1225—1231 — Խորեզմի Ջալալեդդինի զորքերի ասպատակությունները Հայաստանում և Անդրկովկասում:
- 1226 — Հեթումյանների դինաստիայի հաստատումը Կիլիկիայում:
- 1228 — Դվինի ազատագրումը խորեզմիցիներից:
- 1231—1232 — Ջալալեդդինի զորքերի ջախջախումը և վոնդումը Հայաստանից: Մոնղոլական նոր արշավանքները:
- 1236 — Մոնղոլական զորքերի ու ցեղերի ներխուժումը Հայաստան և Անդրկովկաս. Անիի, Դվինի, Գանձակի և Կարսի գրավումը:
- 1242—1243 — Մոնղոլական արշավանքները դեպի Հայաստանի արևմտյան և հարավային նահանգները: Կարինի, Երզնկայի, Վասպուրականի, Սեբաստիայի ու Կեսարիայի գրավումը:
- 1248—1249 — Հայերի և վրացիների ապստամբությունը մոնղոլների դեմ:
- 1250 — Դավիթ Մարեցու շարժումը Հայաստանում:
- 1259—1261 — Հայերի և վրացիների երկրորդ ապստամբությունը մոնղոլների դեմ:
- 1268 — Հաշտության կնքում Կիլիկիայի և Եգիպտական սուլթանության միջև:
- 1306 — Սիս քաղաքի ժողովը:
- 1316 — Ադանայի ժողովը:
- 1330 — Սարա-Բերկեի և Աստրախանի հայերի դադլթը դեպի Ղրիմ:
- 1335 — Եգիպտական զորքերի նոր հարձակումը Կիլիկիայի վրա:

- 1337 — Կահիրեի երկրորդ հաշտութունը Կիլիկիայի և Եգիպտոսի միջև
- 1343 — Լուսինյանների դինաստիայի հաստատումը Կիլիկիայում:
- 1370—1380 — Կարա-կոյունլու և ազ-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի իշխանության հաստատումը Հայաստանում:
- 1375 — Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումը:
- 1386 — Լենգթեմուրի արշավանքը Հայաստան և հարևան երկրներ:
- 1441 — Ամենայն հայոց կաթողիկոսության վերահաստատումը Հայաստանում:
- 1467 — Կարա-կոյունլուների իշխանության տապալումը և ազ-կոյունլուների իշխանության հաստատումը Հայաստանում:
- 1502 — Շարուրի ճակատամարտը, ազ-կոյունլուների իշխանության տապալումը և Սեֆևյանների իշխանության հաստատումը Հայաստանում:
- 1512 — Հայերեն առաջին գրքի տպագրումը Վենետիկում, հայկական տպագրության հիմնումը:
- 1514 — Օսմանյան բանակի առաջին արշավանքը Հայաստան, Չալդրանի ճակատամարտը:
- 1515—1527 — Օսմանյան զորքերի արշավանքները Կիլիկիա և նրա զավթումը:
- 1518 — Լվովի հայերի կազմած դատաստանագրքի հաստատումը լեհական թագավոր Սիգիզմունդ III-ի կողմից:
- 1532—1555 — Պարսկա-օսմանյան պատերազմները Հայաստանում և երկրի ասպատակումն ու ավերումը:
- 1540-ական թ.թ. — Հայկական գաղութի հիմնումը Մադրասում:
- 1547 — Էջմիածնի առաջին ժողովը և Հայաստանի ազատագրության հարցի բարձրացումը:
- 1555 — Հաշտության կնքում Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև և Հայաստանի առաջին բաժանումը:
- 1562 — Սեբաստիայի ժողովը և Հայաստանի ազատագրության համար պատվիրակության մեկնումը Եվրոպա:
- 1567 — Հայկական տպարանի հիմնումը Կոստանդնուպոլսում:
- 1578—1590 — Պարսկա-օսմանյան նոր պատերազմները Հայաստանում: Նոր հաշտութունը: Երկրի զավթումը օսմանցիների կողմից:
- 1604—1638 — Պարսկա-օսմանյան նոր պատերազմները Հայաստանում:
- 1604 — Երևանի գրավումը պարսիկների կողմից:
- 1604—1605 — Հայերի բռնի գաղթեցումը Շահ-Աբասի կողմից:
- 1605—1610 — Զելալիների ասպատակությունները Հայաստանում:
- 1610 — Սյունյաց Մեծ անապատի դպրոցի հիմնումը:
- 1639 — Հաշտության կնքումը Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև: Հայաստանի երկրորդ բաժանումը:
- 1640 — Հայկական տպարանի հիմնումը Նոր Զուղայում:
- 1662—1663 — Հայերի, հույների և ասորիների դիմումների հղումը Լյուդովիկոս XIV-ին:

- 1666 — Արևմտահայերի պատվիրակության (մեկնումը Փարիզ:
- 1667 — Ռուսաց Ալեքսեյ ցարի կողմից արտոնությունների շնորհումը Նոր Զուղայի հայ առևտրականներին:
- 1668 — Հայկական թատրոնի կազմակերպումը Լվովում:
- 1670—1671 — Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսի դիմումը ռուսական արքունիքին:
- 1670 — Արևմտահայերի պատվիրակ խոջա Առաքելի մեկնումը Փարիզ:
- 1672 — Արևմտահայերի ներկայացուցիչ Մահաեսի Մուրադի տեսակցությունը Լյուդովիկոս XIV-ի հետ:
- 1672—1673 — Հակոբ Զուղայեցու դիմումը ռուսաց ցարին:
- 1677 — Էջմիածնի ժողովը Հակոբ Զուղայեցու ղեկավարությամբ:
- 1679 — Էջմիածնի ժողովի պատվիրակության մեկնումը Թբիլիսի և ապա՝ Կոստանդնուպոլիս:
- 1680 — Հակոբ Զուղայեցու մահը, Իսրայել Օրու մեկնումը Եվրոպա:
- 1683 — Արևմտահայերի ներկայացուցիչների տեսակցությունը Լյուդովիկոս XIV-ի հետ: Իսրայել Օրին Փարիզում:
- 1688 — Պայմանագրերի կնքումը հնդկահայերի և անգլիական առևտրական ընկերության միջև:
- 1695 — Օրին Դյուսելդորֆում և նրա ծանոթությունը Հովհան Վիլհելմի հետ:
- 1699 — Օրին Հայաստանում և Անգեղակոթի ժողովը:
- 1700 — Հայաստանի ազատագրության ժրագրի մշակումը Օրու կողմից:
- 1701 — Օրին Մոսկվայում և տեսակցությունը Պետրոս I-ի հետ:
- 1702 — Վան քաղաքի բնակչության ընդվզումը տեղական պաշտոնյաների դեմ:
- 1707—1711 — Օրու դեսպանությունը Պարսկաստանում:
- 1711 — Իսրայել Օրու մահը:
- 1715 — Վոլինսկու պատվիրակությունը Պարսկաստանում:
- 1716 — Մինաս Տիգրանյանը Հայաստանում:
- 1717 — Մխիթարյան միաբանության հաստատումը Վենետիկում:
- 1720—1722 — Աֆղանների ապստամբությունը պարսիկների դեմ:
- 1721—1722 — Լեզգիների ապստամբությունները Անդրկովկասում և հայկական գինձորականության կազմակերպումը:
- 1722 — Ռուսական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս:
- 1722 — Սյունիքի և Ղարաբաղի հայերի ապստամբությունը և հայկական իշխանությունների կազմակերպումը այդ շրջաններում:
- 1722 — Դավիթ-Քեկը Ղափանում:
- 1722—1725 — Դավիթ-Քեկի զորքերի պայքարը պարսկական խաների դեմ:
- 1723 — Օսմանյան բանակի ներխուժումը Անդրկովկաս, Վրաստանի գրավումը և արշավանքը դեպի Գանձակ:

- 1723 — Ղարաբաղի հայերի և Գանձակի ադրբեջանցիների դաշինքը օսմանցիների դեմ և հաղթանակը Գանձակի մոտ:
- 1723—1724 — Իվան Կարապետի ժամանումը Մեծ սղնախ և Պեարոս I-ի հուշագիրը Ղարաբաղի հայերին:
- 1724 — Օսմանյան բանակի ներխուժումը Արևելյան Հայաստան: Կարբիի և Երևանի հերոսական պաշտպանությունը:
- 1725 — Օսմանյան 5000-անոց բանակի ոչնչացումը Ղարաբաղում:
- 1726 — Օսմանյան բանակի հարձակումը Մեծ սղնախի վրա և պարտությունը: Օսմանյան բանակի հարձակումները Ղափանի վրա:
- 1727 — Հայիձորի ճակատամարտը և օսմանցիների ջախջախումը:
- 1727 — Հայ-պարսկական դաշինքը օսմանցիների դեմ և Դավիթ-Բեկի իշխանության ճանաչումը:
- 1728 — Հայկական ապստամբության ղեկավարների՝ Դավիթ-Բեկի և Եսայի Հասսն-Ջալալյանի մահը:
- 1729 — Մխիթար սպարապետի մահը:
- 1729—1730 — Սյունիքի ապստամբության վախճանը:
- 1735 — Պարսկական զորքերի հաղթանակը օսմանցիների դեմ և պարսկական իշխանության վերահաստատումը Անդրկովկասում:
- 1736—1737 — Խամսայի մելիքությունների ստեղծումը Ղարաբաղում:
- 1740—1750 — Նախիջևանի շրջանի գյուղացիների ապստամբությունը պարսիկ խաների դեմ:
- 1751—1759 — Հովսեփ Էմինը Լոնդոնում:
- 1758 — Հովսեփ Էմինի տեսակցությունը Անդրիայի պրեմիեր Պիտանի հետ:
- 1759—1760 — Էմինի ճանապարհորդությունը Հայաստանում:
- 1761—1763 — Էմինը Ռուսաստանում և նրա տեսակցությունները պետական բարձրատիճան պաշտոնյաների հետ:
- 1763—1764 — Էմինը Թբիլիսիում և նրա բանակցությունները վրաց թագավոր Հերակլ II-ի հետ:
- 1769 — Մովսես Սարաֆյանի մշակած՝ Հայաստանի ազատագրության ծրագրի հանձնումը ռուսական կառավարությանը:
- 1770—1771 — Մադրասի ազատագրական խմբակի ստեղծումը:
- 1771 — Առաջին տպարանի հիմնումը Հայաստանում՝ Էջմիածնում:
- 1780 — Պետերբուրգի խորհրդակցությունը Սուվորովի, Լազարյանի և Արղունյանի մասնակցությամբ՝ Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ:
- 1780—1782 — Հայ-ռուսական բանակցությունները և Հայաստանի ազատագրության պայմանագրի երկու տարբերակների կազմումը:
- 1784 — Երևանի հայերի դիմումը ռուսական կառավարությանը:
- 1794 — Հայկական առաջին թերթի՝ «Ազդարար»-ի հրատարակումը:
- 1795 — Աղա-Մահմեդ խանի արշավանքը Անդրկովկաս:
- 1796 — Ռուսական զորքերի արշավանքը Անդրկովկաս՝ Զուբովի գլխավորությամբ:
- 1797 — Աղա-Մահմեդ խանի երկրորդ արշավանքը Անդրկովկաս:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ա) Սկզբնաղբյուրներ

1. Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմաց, Երևան, 1938:
2. Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի, Պատմութիւն անցից իւրոց և Նադիր շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870:
3. Առաքել Դարիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896:
4. Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1912:
5. Армяно-русские отношения в XVII в, Сборник документов под редакцией проф В Парсамяна Ереван, 1953
6. Գրիգոր Դարանաղեցի (Կամախեցի), Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1915:
7. Գրիգոր Մագիստրոսի թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910:
8. Եսայի Հասան-Ջալալյան, Պատմութիւն համառոտ Աղվանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868:
9. Զաքարիա Ազուլեցի, Օրագրութիւն, Երևան, 1938:
10. Զաքարիա Սարկավազ (Քանաքեւցի), Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870:
11. Эзов К, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898.
12. Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ-բեգի, Վաղարշապատ, 1871:
13. Ընդհանրական թուղթք սրբոյն Ներսեսի Շնորհալուոյ, Երուսաղեմ, 1871:
14. Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917:
15. Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրա և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860:
16. Թովմա Մեծոփեցի, Յիշատակարան, Թիֆլիս, 1892:
17. ԺԴ և ԺԵ դարերի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմեց Լ. Խաչիկյան), Երևան, 1955 և 1958:
18. Խաչատուր Ջուղայեցի, Պատմութիւն պարսից, Վաղարշապատ, 1905:
19. Կանոնգիրք հայոց, Թիֆլիս, 1913:
20. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, Երևան, 1962:
21. Հակոբ Շահամիրյան, Որոգայթ փառաց, Մադրաս, 1773:
22. Հեթում պատմիչ, Պատմութիւն թաթարաց, Վենետիկ, 1842:
23. Հիշատակարանք ձեռագրաց (կազմեց Գարեգին Հովսեփյան), Անթիլիաս, 1951:
24. Հովհաննես Դարդեկի, Ժամանակագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1891:
25. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912:
26. Մաղաքիա աբեղա (Գրիգոր Ակնեցի), Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Պետերբուրգ, 1870:
27. Մանր ժամանակագրութիւններ (կազմեց Վ. Հակոբյան), հ. I և II, Երևան, 1956:
28. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:

29. Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն հայոց, Մոսկվա, 1860:
30. Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք հայոց, Վաղարշապատ, 1880:
31. Սովսես Բաղրամյան, Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ, Մադրաս, 1772:
32. Նյութեր Դավիթ-Բեկի պատմության վերաբերյալ, «Արարատ» ամսագիր, 1905:
33. Նոր փաստաթղթեր Դավիթ-Բեկի մասին (կազմեցին՝ Աբրահամյան, Գաբրիելյան), «Սովետական գրականություն», 1942, № 7:
34. Շապուհ Բագրատունի (կեղծ), Պատմութիւն, Էջմիածին, 1921:
35. Պարսամյան Վ., Էնհանայերի մասնակցությունը Դավիթ-Բեկի ապստամբությանը, Երևան 1962:
36. Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց (ժամանակագրություն), Վաղարշապատ, 1893:
37. Спасет-Намэ, Книга о правлении везира XI столетия Низама-ал-Мулька, Москва, 1949
38. Սիմեոն Երևանցի, Ջամբռ, Վաղարշապատ, 1873:
39. Սմբատ Գունդատաբլ, Դատաստանագիրք, Էջմիածին, 1918:
40. Սմբատ սպարապետ (Գունդատաբլ), Պատմութիւն, Մոսկվա, 1856:
41. Ստեփանոս Տարոնեցի (Ասողիկ), Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885:
42. Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911:
43. Վարդան Բարձրաբերդցի (Արևելցի), Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1869:
44. Վիմական տարեգիր (կազմեց՝ Կ. Կոստանյանց), Պետերբուրգ, 1915:
45. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին (կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-բեկ), հ. I, II և III, 1934, 1936, 1955:
46. Рашид-ад-Дин, Сборник летописей, М—Л, 1946

բ) Ուսումնասիրություններ

1. Աբրահամյան Ա., Նոր վավերագրեր Դավիթ-Բեկի ու նրա զխավորած ազատագրական շարժման մասին, ՀՍՍՌ գիտ. ակադեմիայի «Տեղեկագիր» (հասարակական գիտութ. բաժանմունք), 1951, № 8:
2. Աբրահամյան Ա., 1724 թվականի հայ-ադրբեջանական փոխօգնության պայմանագիրը, ՀՍՍՌ գիտ. ակադեմիայի «Տեղեկագիր» (հասարակական գիտութ. բաժանմունք), 1951, № 12:
3. Աբրահամյան Ա., Հովհաննես սարկավազի մատենագրությունը, Երևան, 1956:
4. Абрамян А, Крестьянское движение в Сисакане в X в, «Исторические записки» АН СССР, Институт истории, 1938 г., № 3.
5. Աբրահամյան Վ., Արհեստները Հայաստանում IV—XIII դդ., Երևան, 1946:
6. Աբրահամյան Վ., Արհեստները Հայաստանում XIII—XVIII դդ., Երևան, 1956:
7. Ալիշան Ղ., Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեաց, Վենետիկ, 1890:
8. Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1904:
9. Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896:
10. Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ, 1884:
11. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893:
12. Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885:
13. Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ գաղթականության, հ. I, II, III, Կահիրե, 1941—1955:
14. Անասյան Հ., XVII դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1962:

15. Арутюнян Б, Социально-экономическое положение крестьян в Армении в XII в по судебнику Мхитара Гоша, «Вопросы истории», 1952 г, № 8
16. Арутюнян Б, Крестьянское волнение в Сюнике в X в, «Ученые записки» Ереванск госуд русск педагогич института им Жданова, 1950 г, № 2
17. Арутюнян Б, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII вв, Ереван, 1940.
18. Арутюнян П, Освободительное движение армянского народа в первой половине XVIII века, Москва, 1954
19. Բժշկյան Մ., Պատմություն Անվո կամ ճանապարհորդությունն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1930:
20. Գաբրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. II, Երևան, 1958:
21. Գեղամյան Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները XVIII—XIX դդ, Բաքու, 1915:
22. Գովրիկյան Գ, Հայք ի Եղիսաբեթապոլիս Դրանսիականիո, Վիեննա, 1893:
23. Գուշակյան Թ., Հնդկահայք, Երուսաղեմ, հ. I, II, 1932, 1941:
24. Գրիգորյան Վ., Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջին, Երևան, 1958:
25. Гоян Г, Театр древней Армении, I, II тт, Москва, 1952
26. Дашкович Я, Армянские колонии на Украине, Ереван, 1962
27. Дурново Л, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван
28. Егназаров С, Исследование по истории армянского права, Киев, 1916
29. Егназаров С, Исследование по истории учреждений в Закавказье, часть I, Сельская община, часть II, Городские цехи, Казань, 1889, 1891.
30. Երեմյան Ս., Ամիրսպասալար Զաքարիա Երկայնաբազուկ, Երևան, 1944:
31. Еремян С, Опыт периодизации истории Армении эпохи феодализма, «Вопросы истории», 1951 г, № 7.
32. Թոսմանյան Հ., Հայաստանի տնտեսության դարգացման պատմություն, Երևան, 1960:
33. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան 1942:
34. Иоаннисян Аб, Россия и армянское освоб движение в 80-х годах XVIII в, Ереван, 1947
35. Иоаннисян Аб, Иосиф Эмин, Ереван, 1945
36. Լեո, Հայոց պատմություն, հ. II և III, Երևան, 1940:
37. Լեո, Խոջայական կապիտալ, Երևան, 1934:
38. Լեո, Հայկական տպագրությունը, հ. I և II, Քիֆլիս, 1904:
39. Խաչիկյան Լ., Աղանդավորական գաղափարախոսությունը Հայաստանում XII—XIV դդ, Երևան, 1947:
40. Կարինյան Ա., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, Երևան, 1956:
41. Հակոբյան Ա., Հայ գյուղացիության պատմություն, Երևան, 1957:
42. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. I և II, Երևան, 1957, 1959:
43. Հովհաննիսյան Ա., Հայ-ռուսական օրիննուացիայի ծագման խնդիրը, էջմիածին—Երևան, 1921:
44. Հովհաննիսյան Ա., Պետրոս դի Սարգիս Գլխենեց, էջմիածին, 1916:
45. Հովսեփյան Գ., Խաղրակյանք կամ Պոռոջյանք, հ. I, II, III:
46. Ղաֆազարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1957:
47. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. III, Երևան, 1952:

48. Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934:
49. Մանանդյան Հ., Հայաստանի քաղաքները X—XI դդ., Երևան, 1940:
50. Манандян Я., О торговле и городах Армении, Ереван, 1954
51. Марр Н., Ани, Ленинград—Москва, 1934.
52. Микаелян Г., История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.
53. Միրզոյան Ա., Հայ ազատագրական շարժումները Սյունիքում (1720—1730), «Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմության Թանգարանի», 1950, № 2:
54. Միրզոյան Ա., Մխիթար-բեկի կողմից ռուսական վառավարությանն ուղարկված գիմումի հարցի շուրջը, ՀՍՍՌ գիտ. ազգեմիայի «Տեղեկագիր» (հասարակական բաժանմունք) 1952, № 8:
55. Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958:
56. Նաչարյան Հ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևան, 1961:
57. Չամչյան Մ., Պատմություն հայոց ի սկզբանե աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1781, հ. II և III, Վենետիկ, 1784, 1786:
58. Պարսամյան Վ., Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, ՀՍՍՌ Գիտ. ազգեմիայի «Տեղեկագիր», 1952 թ., № 7:
59. Պատմություն հայկական տպագրության սկզբնավորութենեն մինչև առ մեզ, Վենետիկ, 1895:
60. Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI—XIX вв., Ленинград, 1949.
61. Պողոսյան Ս., Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1956:
62. Պողոսյան Ս., Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանությունում և էջմիածինը որպես խոշոր կալվածատեր, Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. XIII, 1940:
63. Ջավախիշվիլի Ի., «Նյութեր Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմության մասին», Երևան, 1937:
64. Սամվելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, Երևան, 1939:
65. Սարգսյան Բ., Ուսումնասիրություններ մանիքեա-պավլիկյան թոնդրակեցիներու աղանդին և Գրիգոր Նարեկացու թուղթը, Վենետիկ, 1893:
66. Տևր-Աբրահամյան Հ., Պատմություն Խրիմու, Թեոդոսիա, 1865:
67. Տեր-Աստվածատրյան, Հայ վաճառականությունը Ռուսիայում, Փարիզ, 1906:
68. Տեր-Հովհանյանց, Պատմություն Նոր Զուղայի, հ. I և II, Նոր Զուղա, 1880—1881:
69. Токарский И., Архитектура Армении IV—XIV вв., Ереван, 1961
70. Քունդերյան Ք., Պատմություն գաղթականության Գրիմու հայոց, Վենետիկ, 1895:
71. Օրբելի Հ., Անվոն ավերակներ, Վաղարշապատ, 1911:
72. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. I—III, Կոստանդնուպոլիս, 1912—1913:

Ա

- Աբաղա ղան—137, 196
 Աբաս, թագավոր—56, 59, 65, 210
 Աբաս, Կյուրիկեի որդին—93
 Աբաս, սպարապետ—19, 27, 53
 Աբգար Հովհաննիսյան—12, 13
 Աբգար Եվդոկացի (կամ Թոխատեցի)—
 212, 330
 Աբղարիբ Արծրունի, իշխան—113, 139
 Աբրահամ Կրետացի—244, 300, 301,
 337, 338
 Աբրահամ Երևանցի—338
 Աբրահամյան Վ.—14
 Աբուբեքիր, սելջուկ զորավար—146
 Աբդուլլա փաշա, օսմանյան հրամանա-
 տար—285, 286, 287
 Աբուլսվար, Մանուչեի որդին—94
 Աբուսահլ—Համազասպ, Աշոտ—Դերենի-
 կի եղբայրը—58
 Աբուսահլ Արծրունի, Գագիկ I-ի քրոջ
 որդին—58
 Աբուտլուփ, Գողթանի ամիրա—54
 Ագ-կոյունլունեբ—200
 Ագաթանդեղոս—331
 Ադամ (առասպելաբ.)—341
 Ադոնց Մ.—15
 Ադոնց Ն.—16
 Ալավկա որդի Դավիթ, օրենսդիր—170
 Ալիծ, Ռուբեն II-ի դուստրը—128, 130
 Ալիշան (Ղ. Ալիշան)—4, 7, 13
 Ալպոյաճյան Մ.—16
 Ալփ-Ասլան—91, 92
 Ալեքսանդր Զուլայեցի, կաթողիկոս—275
 Ալեքսեյ, ցար—128, 259, 356
 Ալի-Մուրադ խան—321, 322
 Ալի փաշա, զորահրամանատար—214
 Ահարոն, բժիշկ—175
 Ահարոն Բուլղար, Վասպուրականի կա-
 ոավարիչ—64, 88
 Ահմադ, արաբական էմիր—24
 Աղա-Մահմեդ խան—326, 327, 357
 Աղաբաբ, կարբեցի—285
 Աղաջան Ղափանցի—265
 Ահմեդ Աբուլ-Աբաս, արաբական խա-
 լիֆ—21
 Ամիանոս Մարցելինոս, լատին մատե-
 նագիր—111
 Ամիրգունա խան—216, 218, 223, 224,
 229, 241
 Ամիր-Օմար, թուրք զորավար—142
 Ամիրգովլաթ Ամասեցի—175, 345
 Այծեմիկ, Անիի պաշտպաններից—98
 Այվաղ Կարբեցի—242
 Այվազյան Մ.—15
 Անանես, թոնդրակյան—75
 Անանիա Նարեկացի—162
 Անանիա Շիրակացի, գիտնական—172,
 330
 Անասյան Հ.—13
 Անդրեսս, Հալեպի ասորաց կաթողիկոս—
 263
 Անդրիաս, ճարտարապետ—177
 Անդրոնիկոս Կոմնենոս, բյուզանդական
 զորավար—119, 120, 121
 Անտոն քահանա Առաքելյան, Ղարաբաղից

* Կազմեց Գ Ս Շեկյան

Պետրոս I-ին նամակ տանող պատվիրակ—289, 290
 Անտոն և Ռոբերտ Շերլի, անգլիացի եղբայրներ—213
 Անտոն Սուրյան—250
 Աշոտ Հովհաննիսյան—11
 Աշոտ-Դերենիկ, Գագիկ Արծրունու որդին—52, 58
 Աշոտ Աբրահամյան—4
 Աշոտ Բագրատունի—9, 18—21, 353
 Աշոտ I—21—23, 38, 50
 Աշոտ, Սմբատ I-ի եղբոր որդին—26
 Աշոտ, թագաժառանգ—28
 Աշոտ II (կամ Աշոտ Նրկաթ)—28, 29, 52
 Աշոտ III—46, 47, 50, 52—54
 Աշոտ-Սահակ, Աբուսահլ-Համազասպի ավագ որդին—58
 Աշոտ, Գագիկի կրտսեր որդին—59
 Աշոտ IV—59, 60, 94
 Ապլհաճ, Ատրպատականի ամիրա—54
 Ապլմախրա, Աղծնիքի կառավարիչ—24
 Ապլվարդ, Ապահունիքի ամիրա—69
 Առաքել Դավրիժեցի, պատմադիր—213, 214, 217—219, 221, 328, 330, 334, 335, 351
 Առաքել խոշա—263, 264, 356
 Առաքել Բաղիշեցի—348
 Առաքել Սյունեցի, մանկավարժ—162
 Առաքելյան Բ—14
 Ասիտ, բյուզանդացի զորավար—63, 64
 Ասլան Նուին, մոնղոլ նվաճող—186
 Ասողիկ (Ստեփանոս Տարոնեցի)—53, 57, 166
 Աստվածատուր Համադանցի, էջմիածնի կաթողիկոս—277, 289
 Ավագ Զաքարյան—189
 Ավագ, իշխան, Աղստեհ տեր—186
 Ավագ, կարբեցի, դիմադրության կազմակերպիչ—285
 Ավան Յուզբաշի—280, 282, 296, 299 *
 Ավետիս, Երևանի պաշտպանության մասնակից—286
 Ավետիք Բաղդասարյան, բնագետ—346
 Ավթանդիլ, Դավիթ-Բեկի ռազմիկներից—280—282
 Ավշին, արաբ նվաճող—353

Ավշին, Ատրպատականի էմիր—23, 24
 Ատան, իշխան—132
 Ատրներսես, վրաց թագավոր—25
 Արաբական խալիֆաթ—23, 192
 Արիստակես Լաստիվերոցի, պատմագիր—45, 46, 48, 59, 74—76, 78, 81, 84, 88, 90, 91, 167
 Արիստոտել—173, 329, 334, 345
 Արծրունիների տոհմ—31, 166
 Արծրունիներ—18, 25, 26, 49, 52, 55, 94, 166
 Արղուիթյան (տե՛ս Հովսեփ Արղուիթյան)—357
 Արղուն, մոնղոլ հարկահավաք—189, 192, 196
 Արշակունիներ—10, 20, 31, 49, 50, 87, 150
 Արշիլ, վրաց թագավոր—272
 Արքա, թոնգրակյան շարժման առաջնորդներից—75

Բ

Բաբայան Լ.—14
 Բագրատունիների թագավորություն—6, 9, 10, 14, 16, 19—21, 22, 26, 31, 33, 39, 43, 49, 52, 53—55, 105, 161
 Բաթու խան—135
 Բաղդասար Դպիր—331
 Բաղդի—144
 Բայազիտ II, սուլթան—208
 Բայանդուր, Դավիթ-Բեկի ռազմիկներից—280—282, 284
 Բաշու Նուին, մոնղոլ նվաճող—134, 136, 187
 Բարսեղ Սարգսյան—7, 8
 Բարսեղ I, Բյուզանդիայի կայսր—21
 Բարսեղ (Վասիլ) II—55, 57, 60, 90
 Բարսեղ Գավառացի, Բաղիշի Ամիրգուլու դպրոցի ուսուցիչ—334
 Բարսեղ, Հեթում իշխանի եղբայրը—133
 Բեգլարյաններ—301
 Բել (Տիտանյան Բել)—166
 Բեկ-Թեմուր, Հալեպի էմիր—146
 Բենիամին Դուտեյու, հրեա ճանապարհորդ—121
 Բշր, արաբական զորավար—28
 Բիպարս, Եգիպտոսի սուլթան—136

Բուլղովին, Երուսաղեմի թագավոր—115
Բոհեմոնդ, Անտիոքի դուքս—127, 128
Բոհեմոնդ միակնանի, Տրիպոլիսի դուքս—
131, 133
Բուլա, մոնղոլ հարկահավաք—19, 189

Գ

Գաբրիելյան Հ—15
Գագիկ I—50, 56, 57, 59
Գագիկ II—48, 61—63, 112, 114
Գագիկ Արասյան, Կարսի թագավոր—112
Գագիկ Ապոստոլյան Արծրունի—24, 25
Գագիկ, Աշոտի որդին—61
Գագիկ Արծրունի, իշխան—24, 37, 52
Գայլձուկ վարդապետ—177
Գարեգին Հովսեփյան—4, 16
Գեորգի III, վրաց թագավոր—99, 100,
104
Գեորգի Լաշա, վրաց թագավոր—184
Գեորգիևսկի դաշնագիր—321, 326
Գյուլ Ստիմսոն, Նորթամբերլենդի հերցոգ
—304
Գոլիցին, վիցե կանցլեր—307
Գոլովին—271, 272
Գոդ Վասիլ, իշխան—114, 116
Գոյան Գ.—15
Գոյուկ դան—134
Գոռ իշխան Մարզպետունի—28, 29, 49
Գորգ Ճոնակ, քանդակագործ—177
Գովրիկյան—8
Գվիդոն Լուսինյան (Կոստանդին III) Կի-
լիկիայի թագավոր—145
Գրեկով, ակադեմիկոս—257
Գրիգոր I—64, 91, 93
Գրիգոր II—94
Գրիգոր, արքեպիսկոպոս—109
Գրիգոր Դարանաղեցի—221, 222, 335,
336
Գրիգոր-Դերենիկ, արծրունյաց իշխան—
21
Գրիգոր Հարությունյան, հնդկական զոր-
քի քաջարի հրամանատարներից—256,
340
Գրիգոր Քեսունցի—168
Գրիգոր Խալդարյան—347
Գրիգոր Լուսինյան, ջուղայեցի առևտրա-
կան—259, 260

Գրիգոր Լուսավորիչ—257
Գրիգոր Խջանյան—313
Գրիգոր Յուզբաշի—277
Գրիգոր Մագիստրոս (նաև՝ Գրիգոր Պահ-
լավունի)—63, 64, 66, 69, 70, 74, 75,
78—82, 84, 85, 88, 110, 162
Գրիգոր Տաթևացի—162, 173, 174, 204
Գրիգոր Տուտեորդի, Սանահնի վանքի
վանահայր—257
Գրիգոր Տղա, կաթողիկոս—257
Գրիգոր, վարդապետ—286
Գրիգոր Կամպանյան, Պետերբուրգի ան-
վանի հայ—318
Գրիգոր դպիր Գապառագալյան («նվա-
գարան» գրքի հեղինակ)—351
Գրիգոր Սուփան, Սյունյաց իշխան—21,
26, 27
Գրիգոր Նարեկացի—52, 69, 74, 79—82,
162, 164, 181
Գրիգոր, նկարիչ—178
Գրիգոր, եպիսկոպոս—77
Գրիգոր Ակնեցի (Մաղաթիա Աբեղա)—
192
Գրիգոր Անավարդեցի, կաթողիկոս—140
Գրիգորի Պոստոմկին, իշխան—320, 321,
323
Գրիգորիս Աղթամարցի—348
Գրիգորիս, բժշկարանի հեղինակ—175
Գունդաստաբլ (տե՛ս Սմբատ Գունդաստաբլ)
—4, 159
Գուտենբերգ, տպագրութայն գյուտի հե-
ղինակ—329
Գուրգեն Արծրունի, իշխան—25
Գուրգեն Ապուպեյճ, Անձևյաց իշխան—21
Գուրգեն, վրաց թագավոր—56
Գուրգեն Գնունի, հայ իշխան—27
Գուրգեն-Խաչիկ, Աբուսահլ-Համագասպի
որդին—58
Գուրգեն, Սմբատ II-ի եղբայրը—54
Գևորգ Գառնեցի, կաթողիկոս—21, 23

Դ

Դավիթ-Բեկ—14, 280—283, 291—297,
299, 339, 356
Դավիթ Անհաղթ—329, 334, 357
Դավիթ Անհողին, Լուսի թագավոր—54—
56, 65

Դավիթ Միրզեջանյան, հայ մարտիկ—286
 Դավիթ, Կոնդի շոկատի ղեկավարներին—
 286
 Դավիթ Ծարեցի—191, 354
 Դավիթ Կյուրոպաղատ—55—57
 Դավիթ Բաղիշեցի—341
 Դավիթ Գնունի, հայ իշխան—27
 Դավիթ, վրաց թագավոր—190, 196
 Դավիթ, Կյուրիկեի որդին—93
 Դավիթ II, վրաց թագավոր—96—98
 Դավիթ Տիրատուր, Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչ—162
 Դավիթ Մաշկեոր, մատենագիր—179
 Դաուդ բեկ, լեզգի նվաճող—278, 188
 Դը-Լիոն, մինիստր—265
 Դավթուկ, քորեպիսկոպոս—45
 Դմիտրի, ռուս իշխան—251
 Դիմիտրե, վրաց թագավոր—98
 Դիոգենես IV, կայսր—92
 Դիոնիսիոս Թրակացի—173
 Դուզոսովով, ռուս զենքերալ—291
 Դոփյանների տուն—105
 Դուդատա Նուին, մոնղոլ նվաճող—186
 Դուռնովո—15

Ե

Եզանյաններ—301
 Եզիպտական մամուլկյան սուլթանություն—197
 Եկատերինա, կայսրուհի—291, 302, 307, 317—322, 327
 Եղիա, բյուզանդացի դատավոր—77
 Եղիազար, Այնթապցի, պատրիարք—263
 Եղիազար, Շահամիր Շահամիրյանի որդին—322
 Եսայան Ա.—15
 Եսայի Նշեցի, Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչ—162
 Եսայի Հասան-Ջալալյան, Ղարաբաղի կաթողիկոս—274—280, 289, 290, 296, 297, 299, 338, 357
 Երեմիա Չելեպի Քեոմյուրճյան, պատմագիր—266, 336
 Եփիփան, վրաց կաթողիկոս—109
 Եվկլիդես—172

Զ

Զաբել, Լևոն II-ի դուստրը—132, 133
 Զանգի, Հալեպի էմիր—116
 Զաքար Սահրատյան—259
 Զաքարե, Զաքարյան Շահնշահի որդին—196
 Զաքարիա Ադուլեցի—341
 Զաքարիա սարկավազ Փանաբեուցի—231, 241, 242, 244, 245, 336
 Զաքարիա, եպիսկոպոս—306—310
 Զաքարյան Ավագ, հայ ֆեոդալ—190
 Զաքարյան Իվանե Աթաբեկ—184—186
 Զաքարյաններ—102—105, 107, 161, 169, 176, 182, 189, 199
 Զուբով, ռուս հրամանատար—357

Է

Էդմոնդ Բյորք, անգլիացի գրող—303, 304
 Էլդկուզ աթաբեկ—98, 99
 Էմին (տե՛ս Հովսեփ Էմին)—12, 15, 305, 315
 Էմինազ-աղա խոջա Մինասյանց—254

Թ

Թադևոս Սեբաստացի, վարդապետ—210
 Թադևոս, Երևանի պաշտպանության մասնակից—286
 Թաթիկ, երիտասարդ հայ զինվորական—286
 Թաթուլ, հայ զինվորական—89
 Թահմազ I, շահ—209
 Թամար, վրաց թագուհի—100, 101, 103, 184
 Թամթա, Իվանե Աթաբեկի դուստրը—102
 Թարխան, որդի Աղամալի—310
 Թարխան Յուզբաշի, Ավան Յուզբաշու եղբայրը—296
 Թարխան Մարգարյան, հայ գործիչ Ռուսաստանում—308
 Թեմուրդաշ, թաթար նվաճող—142
 Թեմուրիդներ—201
 Թեմուրիդ Շահուհ—201
 Թեոդոսիոս Պելոբացի—251
 Թոդրոս, թոնդրակյան—75

Թոխմախ Միրաք—240
 Թովմաս Խոջամալյանց—339, 340
 Թոռնիկ, իշխան—94
 Թոսկանայի դուքս—269, 270
 Թովմա Արծրունի, պատմագիր—37, 47, 166, 178
 Թովմա Մեծփեցի—201, 204—206, 334, 341
 Թովմաս Նուրիջանյան—331
 Թովմաս, պալլ—121, 122
 Թորա Աղա, մոնղոլ հարկահավաք—192
 Թորգոմյան աղզ—22
 Թորոս I, Կոստանդինի հաջորդը—115—118
 Թորոս II—118—121, 137, 153
 Թորոս, զորավար—278, 281, 283
 Թորոս Ռոսլին, նկարիչ—178, 182
 Թորոս Տարոնեցի, նկարիչ—178
 Թորոս Թորամանյան—6
 Թոփալ Օսման փաշա—219
 Թումանյան Հ.—14

Ժ

Ժոսլին, Եղեսիայի կոմս—115

Ի

Իբն-էլ-Ֆաբի, արաբ մատենագիր—30
 Իբն Ֆադլու, արաբ պատմագիր—257
 Իբրահիմ փաշա, թուրք հրամանատար—209, 284
 Իբրահիմ իսան—311, 312, 316, 321, 322
 Իբրահիմ Յանալ—87
 Իզմայիլովա Տ.—15
 Իսկանդար, Կարա Յուսուֆի որդին—201—202
 Իսմայիլ (Շահ Իսմայիլ)—208, 209
 Իսրայել Օրի, Մելիք-Իսրայելի որդին—266—277, 306, 356
 Իվան IV—258
 Իվանե, աթաբեկ—102, 104, 105
 Իվանե Օրբելի, վրաց իշխան—104
 Իվանե Ջաքարյան—101
 Իվանե, Լիպարիտի որդին—105
 Իվան-Կարապետ, Պետրոս Մեծի հուշագիրը Սյունիք բերող հայ—288, 290, 357

Լ

Լազարյան—357
 Լեո, պատմաբան—9, 337, 340
 Լեոպոլդ I, Ավստրիայի կայսր—267—270
 Լենգթեմուր—200—202, 334, 355
 Լիպարիտ իշխան—88, 105
 Լիպարիտ, սպարապետ—146
 Լյուդովիկոս XIV—264, 265, 271, 355, 356
 Լոկ—344
 Լոռիի Բագրատունիներ—100
 Լուսինյան տուն—127
 Լուսինյաններ—145, 146
 Լևոն, Ջիվանի կամ Կոստանդին II-ի որդին—146
 Լևոն I—116—119, 354
 Լևոն II—125—130, 132, 133, 137, 150, 152, 157, 168, 169
 Լևոն III—138—140, 159
 Լևոն IV—140, 141, 147
 Լևոն V—142—145
 Լևոն Խաչիկյան—4

Խ

Խամսայի մեխիքներ—314
 Խամսեցի Հակոբ, եպիսկոպոս—239
 Խաչատուր, հայ իշխան—113
 Խաչատուր Առաքելյան—342
 Խաչատուր Գաղատացի, Սսի հայոց կաթողիկոս—263, 264
 Խաչատուր Ջուղայեցի—254, 255, 333, 339
 Խաչատուր Կեսարացի—330
 Խաչատուր Էրզրոմցի—342, 346
 Խաչիկ կաթողիկոս—111
 Խոջաք, Ջաքարյան Ավագի դուստրը—196
 Խոջա Սեթ—242
 Խոսրով Անձևացի, Գրիգոր Նարեկացու հայրը—179

Մ

Մերուն, նկարիչ—178, 182

- Կամենաս, բյուզանդացի զորավար—64, 88
- Կառչիկ Հովհաննես, հայ մարտիկ—286
- Կարապետ Եզյան—4
- Կարա Յուսուֆ—201
- Կարլ Մարքս—198
- Կեդրենուս, բյուզանդացի պատմագիր—48
- Կիո-Սահակ, Կիլիկիայի բյուզանդական կուսակալ—123, 124
- Կիրակոս Գանձակեցի, պատմագիր—48, 169, 185—188, 190, 191, 193
- Կիրակոս Տրապիզոնցի—328
- Կիրակոս Վիրապեցի—205
- Կլեոպատրա Սարաֆյան—347
- Կյուրեղ, Թոնդրակյան—75
- Կոզմաս III, Թոսկանայի դուքս—267, 269, 270
- Կուրերի, մինիստր—263, 265
- Կոստան Բեյ, ղափանցի—265
- Կոստանդին I—115
- Կոստանդին III—145
- Կոստանդին IV—145
- Կոստանդին V—145, 146, 153
- Կոստանդին Գունդստաբլ—143
- Կոստանդին, Հենրիխ I-ի քարտուղարը—128
- Կոստանդին Լամբերոնացի, իշխան—134
- Կոստանդին, Թագավորահայր—133—134
- Կոստանդին Կալաման—123
- Կոստանդին, սպարապետ—132
- Կոստանդին Կեսարացի—141
- Կոստանդին վարժապետ—255
- Կոստանդին, մեղրեցի զինվորական—128
- Կոստանյանց Կ.—4
- Կունծիկ աբեղա, Շիր բերդաբաղաբի բնակիչ—76

Հ

- Հալկամ, իշխան—113
- Հակոբ, եպիսկոպոս—75, 77, 84
- Հակոբ Շամախեցի, կաթողիկոս—306, 313, 319
- Հակոբ, կաթողիկոս—145

- Հակոբ Վիլլոտ—347
- Հակոբ Ջուղայեցի—260, 266, 330
- Հակոբ Մանանդյան—9, 10
- Հակոբ Փափաղյան—4
- Հակոբ եպիսկոպոս, Թոնդրակյան—75—77, 84
- Հակոբ (Հակոբ Մեղապարտ)—329, 330
- Հակոբյան Ս.—4
- Համազասպյան Վ.—14
- Համդալահ Ղազվին, պարսիկ մատենագիր—193
- Համզե Միրզա—26
- Հայկ (Հայկ նահապետ)—166, 341
- Հաջի Միրզա—230
- Հասան Հափնունի—25
- Հասան Ալի—205
- Հասան-Ջալալ—196
- Հասան-Ջալալյաններ—301, 311
- Հավնունիներ—25
- Հարություն Շեհրիմանյանց, նորջուղայեցի առևտրական—254
- Հարություն Շամվոնյան, «Ազդարար»-ի խմբագիր—333
- Հարություն, հայ պատվիրակ—287
- Հարությունյան Բ.—15
- Հարությունյան Պ.—13
- Հարուն, Գանձակի էմիր—98
- Հարուն-ալ-Ռաշիդ—17
- Հակոբ Հարթի, Թոնդրակյան—75
- Հեթում—170
- Հեթում I—129, 133—138, 140, 156
- Հեթում II—140, 141
- Հեթումյան դինաստիա—145
- Հեթումյաններ—129, 134, 150, 354
- Հեյդար-ղուլի խան—240
- Հենրիխ I, Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի հաջորդը—128, 129
- Հեսու, Թոնդրակյան—75
- Հեսու, ճարտարապետ—177
- Հերակլ II, վրաց Թագավոր—304, 306, 308—310, 312—314, 316, 325—327
- Հուսեյին շահ (պարսից)—277
- Հոնենց Տիգրան, անեցի առևտրական—108
- Հովհան խութեցի—19
- Հովհան, ազատագրական պայքարի ակտիվ մասնակից Արևմտյան Հայաստանում—309, 310, 313

Հովհան Վիճեյմ, Պֆայցի կուրֆյուրստ—
 267, 271, 274, 356
 Հովհան Ոսկեբերան—111
 Հովհաննես, եպիսկոպոս—71, 306
 Հովհաննես Թլկուրանցի—146, 348
 Հովհաննես Թուֆուճի կամ Արևելցի,
 Պոլսի պատրիարք—263, 265
 Հովհաննես Լազարյան—308, 313, 318,
 320—322
 Հովհաննես Խանդամիրյան—240
 Հովհաննես Երզնկացի—164, 173
 Հովհաննես, մեղրեցի զինվորական—281
 Հովհաննես Հունդիբեկյան—286
 Հովհաննես, կաթողիկոս—68, 313, 321
 Հովհաննես Ղրասխանակերտցի—21, 26,
 38, 68, 70, 71, 73, 78, 166
 Հովհաննես-Սմբատ—59, 60, 61, 94
 Հովհաննես կաթողիկոս Դվինեցի—68
 Հովհաննես Կոմնենոս, Բյուզանդիայի
 կայսր—117
 Հովհաննես Որոտնեցի—162, 173
 Հովհաննես Սարկավազ, Անիի իմաստա-
 սիրական դպրոցի ուսուցիչ—162, 172,
 174
 Հովհաննես Օվայեցի, կաթողիկոս—68
 Հովհաննես վարդապետ Սեբաստացի—
 249
 Հովհաննես քարագործ, Գոշավանքից—
 177
 Հովհաննեսիսյան Է.—15
 Հովնաթան—350
 Հովսեփ Արղուժյան—13, 318, 320—322,
 324, 325, 327, 332
 Հովսեփ Էմին—303, 304, 320, 324, 357
 Հոփսիմե—257
 Հոոմի պապ—140—143, 144, 145, 263,
 269
 Հրանուշ, Կամարա և Ախնի քույրեր—76
 Հուլաու—196, 197
 Հուլաու, մոնղոլ հրամանատար—136,
 192

Ղ

Ղազան ղան—140, 194, 196, 197
 Ղազար, թոնդրակյան—75
 Ղազարոս Բաբուրյան, Կոնդի ջոկատի ղե-
 կավար—286

Ղազի խան, Սալմաստ քաղաքի կառա-
 վաբիշ—214
 Ղանալանյան Ա.—5
 Ղարա-Մահմադ, ցեղապետ—200
 Ղարա-Յուսուֆ, Ղարա-Սահմադի որդին
 —200
 Ղաֆագարյան Կարապետ—4, 6, 11
 Ղիաթեղդին, մոնղոլ նվաճող—187
 Ղուլամ Ալի խան—317
 Ղուկաս Ինճիճյան, «Տարեգրության»
 խմբագիր—333
 Ղուկաս, կաթողիկոս—320
 Ղուկաս Նուրիջանյան—346
 Ղուկաս Սևրաստացի—339
 Ղուոուճի, ապստամբության ղեկավար—
 199

Ճ

Ճոսլին, Եդեսիայի Թեպաշարի տեր—118

Մ

Մադսուդ, Իկոնիայի սուլթան—119
 Մալխաս, Երևանի սլաշտպանության մաս-
 նակից—286
 Մակար, Անտիոքի հունաց պատրիարք—
 263
 Մահմադ-Մաղսուտ—230
 Մահմեդ, Երևանի խան—317
 Մահմեդ ղուլի խան—239
 Մահտեսի Մուրադ կամ Շահմուրադ Բա-
 դիշեցի—263—265, 356
 Մադաբիա Օրմանյան—7
 Մուհամեդ II սուլթան—207
 Մամիկոնյաններ—16
 Մամլուն, Ապլհաճի որդին—56, 353
 Մանգու, մոնղոլական մեծ ղան—135,
 136, 192
 Մանվել, ճարտարապետ—177
 Մանվել Կոմնենոս, Բյուզանդիայի կայսր
 —121
 Մանուկ Աբեղյան—5
 Մանշուկ, Էմիր—146
 Մանուշե, Դվինի Աբուլսվար Էմիրի որդին
 —91, 98
 Մատթեոս վանանդեցի—330

Մատթեոս Ծարեցի—330
 Մատթեոս Ուտհայեցի, պատմագիր—30,
 45, 48, 53, 57, 59, 65, 91, 94, 97,
 115, 118, 167, 168
 Մարբու (տե՛ս Կ. Մարբու)—188
 Մարգար, նկարիչ—178
 Մասխալճի Հարություն—350
 Մարկոսյան Ս.—15
 Մարկո Պոլո, իտալացի ճանապարհորդ—
 158
 Մեխլու, սարկավազ—222, 223
 Մելիք-շահ, Ալի-Ասլանի հնչորդը—92,
 93
 Մելիք-Աբով—320
 Մելիք-Բախտամ—321
 Մելիք-Մեջլում—321
 Մելիք-Շահնազար—311
 Մելիք-Նասիր, եղիպտական սուլթան—
 142, 144
 Մելիք-Մանուր, եղիպտական սուլթան—
 138
 Մելիք-Բաղը—299
 Մելիք-Հովսեփ—277, 311, 312
 Մելիք-Փարսադան—278, 281, 282, 295
 Մելիք-Ահմատ, դանիշման—117
 Մելիք-Իսրայել, դափանցի—265, 266
 Մելիք-Սաֆրազ—268
 Մելիք-Օհանջանյան Կ.—5
 Մելիք-Ֆրանգուլ—299
 Մելիքսեթ Վժանացի—329, 334
 Մինաս Ջուղայեցի—351, 352
 Մինաս Տիգրանյան—356
 Մինաս վարդապետ Տիգրանակերտցի—
 269—274, 277
 Միհրաբ, Երևանի պարսից խան—285
 Միրզա խան—311
 Միրզե Ախիջանյան, հայ պատվիրակ—287
 Միրզոյան Ա.—13
 Միրզա-Նազր-Կյոն, Ամիր-Գունա խանի
 որդին—230
 Միրզա Թահիր, պարսիկ իշխանավոր—
 276
 Միր Վեյս—277
 Միր Մահմուդ, Միր Վեյսի որդին—277
 Միրոն Վասիլև—273
 Միքայել Վաղնա, բյուզանդացի զորավար
 —123
 Միքայել Սեբաստացի—312

Միքայել Չամչյան—331, 337, 340
 Միքայել VII Դուկաս, կայսր—92
 Միքայելյան Գ.—15
 Մլեհ, Թորոս II-ի եղբայրը—118, 121—
 123
 Մխիթար Այրիվանեցի, պատմագիր—170
 Մխիթար Հերացի—172, 174, 175, 182
 175, 182
 Մխիթար Գոշ—34, 106, 108, 163, 170—
 172, 252
 Մխիթար Սեբաստացի—329, 331, 343,
 347
 Մխիթար, կաթողիկոս—145
 Մխիթար սպարապետ—14, 292, 295, 297
 —299, 357
 Մխիթար Անեցի—162
 Մխիթարյան միաբանություն—329, 356
 Մկրտիչ Նաղաշ—348, 351
 Մուլար Եսեփ, մոնղոլ նվաճող—186
 Մոնոմախ կայսր—61, 62
 Մոնտեզյու (տե՛ս Տիկին Մոնտեզյու)—
 305
 Մովսես Սարաֆյան—318, 319, 357
 Մովսես Կաղանկատվացի, պատմագիր—
 170
 Մովսես Բաղրամյան—308, 332
 Մովսես Խորենացի—306, 331
 Մովսիսյան Ա.—15
 Մուհամմատ-Սատղ—230
 Մուհամեդ Խուզաբանդա—210
 Մուհամեդ Տաբարի, Մելիք-Շահի հնչոր-
 դը—93
 Մուհամեդ, արաբ էմիր—22
 Մուշեղ, իշխան—26, 53
 Մուշեղ, Կարսի թագավոր—54
 Մուշեղ Մոկաց, թոնդրակյան—75
 Մուստաֆա Լալա—210
 Մուրադ III—210
 Մուրադ IV, օսմանյան սուլթան—229

3

Յակոբ, մատենագիր—30
 Յաղոբ, Իկոնիայի սուլթանի փեսան—
 119
 Յաղոբ բեկ—203
 Յուսուֆ, օտար բռնակալ—353
 Յուսուֆ Սաջի, Ավշինի եղբայրը, Աար-
 պատականի էմիր—24—29

- Ն. Մառ—6, 11
- Նադիր շահ—254, 300, 301, 337
- Նազար Օրեխովիչ, լեհացի հայ, Իսրայել
Օրու թարգմանիչը—271
- Նահապետ, կաթողիկոս—268
- Նահապետ Քուշակ—348, 350
- Նաղաշ Հովնաթան—348, 351
- Ներսես, Հասան-Ջալալյանի հակառակորդը—289
- Ներսես Լամբրոնացի—163, 169
- Ներսես Մոկացի—328, 329, 334, 342
- Ներսես Մշեցի, ուսուցիչ—162
- Ներսես Շնորհալի—80, 109, 163, 164, 181
- Նիկողոսյոս, Երևանի պաշտպանության մասնակից—286
- Նոյ (առասպելական)—341
- Նուր-էզդին, սուլթան—121—123
- Նսր, արաբական զորավար—28

Շ

- Շահ-Աբաս—210, 213—219, 254, 261, 303, 355
- Շահ-Սեֆի—254
- Շահ-Սուլեյման I—255
- Շահամիր Շահամիրյան—313—315, 322, 324, 325, 333
- Շահնազար (տե՛ս Մելիք-Շահնազար)—311
- Շահնավազ, վրաց արքայազն—260
- Շահնշահ, Զաքարե ամիրսպասալարի որդին—186, 196
- Շահոուհ—202
- Շամշի Մելքոն—350
- Շապուհ Բագրատունի (կամ Անտնուն)—165
- Շապուհ, պարսից թագավոր—253
- Շեղադյաններ—98, 100, 354
- Շիրվան Յուզբաշի—277
- Շոպեն—5

Ո

- Ոսկան Երևանցի—330, 343

- Չալարի, Քյոխվա, Ղարաբաղից Պետրոս I-ին պատասխան նամակ տանող պատվիրակության անդամ—289, 290—291
- Չալոյան Վ.—15
- Չակիր, սելջուկ-թաթարական ցեղապետ—87
- Չաղատա Նուին, մոնղոլ նվաճող—186, 187
- Չամչյան (տե՛ս Միքայել Չամչյան)—6, 341
- Չարմաղան, մոնղոլ նվաճող—186
- Չինգիզխան—184, 197
- Չմշկիկ, Բյուզանդիայի կայսր—53
- Չոբանյաններ—199
- Չորտվանել, Թոռնիկ իշխանի որդին—94

Պ

- Պալատչի Բեկելոդի—158
- Պապ, Սյունիքի զորավարներից—278, 281, 282
- Պապա Խաթունյան, հայ գործիչ Ռուսաստանում—308
- Պահլավունիներ—49, 105, 172
- Պավել I, Եկատերինա II-ի որդին—327
- Պավել Պոտյոմկին, ռուս զիներալ—320, 321
- Պարսամյան Վ.—15
- Պետրոս I—271—274, 278, 279, 288—290, 356, 357
- Պետրոս քահանա, շամախեցի—289
- Պետրոս Գետադարձ, կաթողիկոս—59—62, 65
- Պետրոս, Գանձասարի կաթողիկոս—260
- Պետրոս Քալանթարյան—346
- Պետրոսյան Գ.—15
- Պիտա, Անգլիայի պրեմիեր մինիստր—305
- Պլատոն, հույն փիլիսոփա—172, 174, 329, 334
- Պլատոն Զուբով, կոմս—327
- Պողոս, կարբեցի զինվորական—285
- Պողոս Քեչիբեկյան, հայ զինվորական—286
- Պողոս Պիրոմալի, կաթոլիկ քարոզիչ—347

Պողոսյան Ս.—14

347

Պորփյուր, փիլիսոփա-բանաստեղծ—173,
174, 329, 334

Պոռո, հայ իշխան—185

Պոռոյանների իշխանական տոհմ—16,
105, 199, 266, 269

Ջ

Ջալալեդդին, խորեզմի թագաժառանգ—
184, 185

Ջեբել Նուին, մոնղոլ նվաճող—184

Ջելայիրյաններ—199

Ջիվան Լուսինյան—145

Ջիվան և Բոհեմունդ Լուսինյան եղբայր-
ներ—143

Ջղալօղլի—217

Ջհան, Իսկանդարի եղբայրը—202

Ջհանկիր—205

Ջհանշահ—202

Ջոստոն, եվրոպացի ճանապարհորդ—254

Ջուզեպ, հալեպցի—264

Ռ

Ռայմոնդ, Բոհեմունդի որդին—128, 130

Ռաջար փաշա—287

Ռիթա, Լևոն II-ի դուստրը—132

Ռիչարդ Առյուծասիրտ, Անգլիայի թագա-
վոր—126, 127

Ռոստոմ, Իկոնիայի գորավար—126

Ռշտունի Վ.—15

Ռստակես, նկարիչ—178

Ռուբեն, Կիլիկիայի իշխան—114

Ռուբեն I—115, 117, 118, 121, 122

Ռուբեն, Սահփանի որդին—123

Ռուբեն-Ռայմոնդ, Ալիթի որդին—131,
132

Ռուբինյան տոհմ—150

Ռուբինյաններ—161

Ռումյանցե, ռուս գեներալ—296, 298

Ռուբ-էզզին, Իկոնիայի սուլթան—102

Ս

Սաբատա Բահատուր, մոնղոլ նվաճող—
184

Սալահեդդին, Եգիպտոսի սուլթան—125

372

Սահակ, իշխան—27

Սահակ, ֆեոդալ—26, 27

Սայաթ-Նովա—349, 350

Սահակ Պահլավունի—59

Սամեհան, աբեղա—177

Սամվել, եպիսկոպոս—76, 77

Սամվել Անեցի, պատմագիր—30, 59, 98,
118, 159, 170

Սամվելյան Խ.—10

Սարգիս, կաթողիկոս—75, 76

Սարգիս, թոնդրակյան—75

Սարգիս, եպիսկոպոս—328

Սարգիս Յուզբաշի—277, 288

Սարգիս, կարբեցի գինվորական—285

Սարգիս քերթող—146

Սարգիս Զաքարյան, հայ իշխան—97,
100, 101

Սարգիս, ճարտարապետ—177

Սարգիս Պիծակ, նկարիչ—178, 182

Սարու Մուստաֆա-փաշա—287

Սարուխան Յուզբաշի—277

Սաֆի դուլի խան—283

Սեզրակ Բարխուդարյան—4

Սելիմ I Ահեղ, օսմանյան սուլթան—208

Սենեքերիմ-Հովհաննես, Աբուսահյ-Հա-
մազասպի կրտսեր որդին—58, 94

Սենեքերիմ, Վասպուրականի թագավոր—
112

Սեֆի կամ Սոֆի տոհմ—208

Սեֆելյաններ—355

Սիգիզմոնդ III, Լեհաստանի թագավոր
—252, 355

Սիմեոն Երևանցի—4, 12, 231, 235, 237,
239, 310, 313, 315, 318, 319, 331,
332, 341, 342

Սիմյոն, նկարիչ—178

Սինան փաշա Ջղալօղլի—215, 342

Սիրուն, իշխան—144

Սմբատ Տեր-Ավետիսյան—11

Սմբատ Բագրատունի, սպարապետ—18,
27, 68

Սմբատ I—22—27, 43, 50, 68, 71

Սմբատ, Սյունյաց գահերեց իշխան—25,
26, 54, 71

Սմբատ II—38, 47, 54—56, 64

Սմբատ Զարեհավանցի—68, 69, 75, 84,
171

Սմբատ Գունդստարլ—129, 133, 134, 138,
148, 168, 171
Սողոմոն Եղիազարյան—8
Սոնգուր, եգիպտացի զորավար—137
Ստեփան Տեր-Սահակյան—321
Ստեփան Համադանցի—259
Ստեփանե, Թորոս II-ի եղբայրը—118,
120, 121
Ստեփանոս Սալմաստեցի—211, 212
Ստեփանոս, պատրիարք—212
Ստեփանոս Լեհացի—352
Ստեփանոս Շահումյան, դափանցի—280,
282, 284, 292, 338
Ստեփանոս Տարոնեցի (Ասողիկ)—47,
68, 111, 166, 167
Ստեփանոս Օրբելյան—37, 71, 72, 99,
169, 170, 185
Ստեփանոս, բժիշկ Ահարոնի որդին—175
Ստեփանոս, կաթողիկոս—140
Ստուպիշին, ռուս գեներալ—307
Սուլեյման բաբա, խան—275
Սուլեյման I, սուլթան—209—211
Սուլթանշահ, Աբգարի որդին—212
Սուվորով, ռուս գեներալ—320, 357
Սուբման ալ-Կուտրի, Շահարմենների իշ-
խանության ղեկավար—94

Վ

Վաղգեն Հակոբյան—5
Վախթանգ IV, վրաց թագավոր—278—
290
Վահան, քահանա—177
Վահրամ Բաբունի, պատմագիր—170, 173
Վահրամ, իշխան—186
Վահրամ, մարաշախտ—132, 134
Վահրամ, Զաքարեի և Իվանի հորեղբայ-
րը—104
Վահրամ Պահլավունի—56, 59, 61—63
Վաչե, իշխան—105
Վաչուտյանների տուն—105, 192
Վասակ, իշխան—4, 26, 105
Վասակ, Սմբատի հաջորդը—54
Վասիլ I, կայսր—247
Վասիլ Նաթանայելյան—119, 120, 144
Վարդան Արևելցի—95, 136, 170

Վարդան, նկարիչ—178
Վարդան Այգեկցի—163
Վարդան, հայ զորավար—350
Վարդան Պարսամյան—4
Վեստ Սարգիս Սյունեցի—61, 62
Վիլլեբրանդ-Օլդենբուրգ, ճանապարհորդ
—157
Վլադիմիր II Մոնոմախ—257, 258
Վոլինսկի, ռուս գեսպան—277
Վորոնցով, կանցլեր—307, 308
Վրվեռ, թոնդրակյան—76

Տ

Տեմուշին, մոնղոլական ցեղապետ—184
Տեր-Օհան, աբեղա—255
Տեր-Պետրոս Մինասիսյան—350
Տեր-Ավետիս, զորահրամանատար—278,
281, 282, 293—295, 297
Տեր-Ավետիսյան—6
Տեր-Աբրահամյան—8
Տեր-Հովհաննիսյան—8
Տեր-Պողոսյան Ա.—15
Տիգրան, հայոց թագավոր—350
Տիգրան II—111
Տյուրեն, ֆրանսիացի զինվորական—264
Տրդատ, հայոց թագավոր—950
Տրդատ, ճարտարապետ—176
Տուղրիլ բեկ, սելջուկ-թուրքական ցեղա-
պետ—87, 89, 90

ՈՒ

Ուզուն Հասան—205
Ուխտանես, մատենագիր—170
Ումայ, արաբ էմիր—22

Փ

Փանահ խան—311, 312
Փանոս Քալանթարյան—255
Փավստոս Բուզանդ—331
Փատլուն, Գանձակի ամիրա—56, 91, 94,
98
Փիլարդուն, մոնղոլ հրամանատար—141
Փիլարտոս, զորավար—113, 114

Փիլոն, փիլիսոփա—173
Փիրգուլ, Երևանի պաշտպանության մաս-
նակից—286

Ք

Քանաքուղու Մահմադ—219
Քեյքառուզ, Իկոնիայի սուլթան—131, 132
Քերիմ, խան—316
Քյոփուրլու Արգուլլա փաշա, օսմանյան
զորավար—285, 300
Քրիստափոր, կաթողիկոս—111
Քրիստոս—73, 80, 109
Քուշներյան—8

Օ

Օգսեն, նկարիչ—178
Օմար կամ Ումմա, Ավարայի խան—325
Օշին, Արցախի իշխան—112, 113

Օշին Հեթումյան—119, 133, 141—143,
159

Օսման—200, 201, 205, 207

Օտոման, դոմինիկյան կրոնավոր—264

Օրբելի Հ.—4, 11

Օրբելյան Էլիկոս, Սյունյաց իշխան—
186, 189

Օրբելյանների տուն—104, 105, 189, 199

Ֆ

Ֆաթալի խան—283, 291

Ֆրանգուլ, մելիք (տե՛ս Մելիք-Ֆրան-
գուլ)—283

Ֆրանսուա, բարոն, ֆրանսիական հյու-
պատոս—268

Ֆրանցիսկո Ռիվոլա—347

Ֆիլիպ, Միակնանու որդին—133

Ֆիլիպ, թագավոր—143

Ֆրեր, քանդակագործ—177

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*

- Ա**
- Աբխազիա—60
- Ագուլիս—214, 246, 295, 299, 329
- Ադանա—112, 116, 117, 122, 141, 142, 144, 146, 152, 157, 158
- Ադրբեջան—272, 277, 278, 294
- Ալաշկերտ—215, 243
- Ալադաղ, քաղաք—197
- Ալեքսանդրետ—120, 126, 305
- Ախալցխա—219
- Ախալքալակ—219
- Ախտա—224
- Ախուրյան գետ—47, 176, 220, 226
- Ակնի դպրոց—163
- Ակկերման—251
- Աղթամար—52, 94, 175, 177, 178, 182, 202, 204
- Աղյուս, ավան—74, 76, 78
- Աղձնիք—22, 24, 31, 55, 64, 95, 104, 183, 188, 200, 205, 209, 221, 226
- Աղստև—28, 189
- Ազվանից աշխարհ—52, 75, 101
- Աղվանք—24, 92, 95, 184, 185, 192, 202, 210, 220, 311
- Ամայք, գավառ—109
- Ամանոսի լեռնաշղթա—110
- Ամիդ—44, 85, 185, 200, 201, 223, 226, 248
- Ամյուկ բերդ—94
- Ամստերդամ—250, 330, 331, 346
- Ամուտա բերդ—118
- Այաս քաղաք—142, 144, 146, 152, 153, 156, 157, 158, 159
- Այնթափ—136
- Այրարատյան նահանգ—70, 101, 103, 108, 186, 209, 221
- Անատոլիա—213, 265, 337
- Անարզարա—113, 115, 117, 118, 120, 123, 141, 157
- Անգեղակոթ—268, 269, 274, 356
- Անգլիա—126, 297, 305, 306, 340, 357
- Անգորա—201
- Անդրկովկաս—12, 19, 87, 95, 97, 184, 186, 189, 196, 199, 202, 206, 208, 210, 224, 244, 248, 258, 260, 261, 268, 270, 272, 276, 277, 279, 284, 288, 293, 294, 297, 300, 302, 306, 308, 310, 316, 318, 320, 321, 325, 327, 349, 354, 356, 357
- Անի—6, 11, 38, 40, 42, 48, 52, 54, 56, 59, 60, 65, 91, 94, 98, 100, 107, 109, 161, 162, 174, 178, 181, 185, 187, 189, 197, 204, 248, 257, 258, 353, 354
- Անտիոք—116, 119, 120, 122, 124, 125, 127, 128, 130—134, 137, 156, 168, 171, 263
- Աշտարակ—219, 224, 285, 325
- Ապահոնիք—69, 226
- Ապահոնյաց գավառ—56
- Ապարան—119, 224
- Առակլիա, քաղաք—126
- Առաջավոր Ասիա—42, 192, 339
- Առյուծ բերդ—118
- Ասորեստան—167
- Ասորիք—17, 18, 112, 115, 125, 127, 130, 135, 136, 137, 157, 188, 189, 192, 226

* Կազմեց Ք. Ս Շեկյան:

Աստապատ, գյուղ—215, 240
Աստրախան—199, 248, 258, 259, 272,
274, 275, 307, 320, 321, 354
Ավան—295
Ավելադաշտ—34, 71, 72
Ավստրիա—267, 269, 271, 305
Ատալիա, քաղաք—126
Ատրպատական—17, 23, 24, 25, 29, 54,
58, 87, 184, 185, 202, 208, 209, 210,
214, 220
Արարական պետութիւն—166
Արաբկիր—226
Արագած—239
Արագածոտն—24, 105
Արարատյան դաշտ—26, 30, 37, 38, 54,
64, 91, 99, 107, 186, 197, 200, 203,
209, 215, 217, 219, 224, 285, 319,
326, 336, 338, 354
Արարատյան երկիր—243
Արաքս, գետ—215, 220, 224, 293, 295,
327
Արաքսի հովիտ—30
Արգինա, ավան—204
Արզն, քաղաք—44, 201, 353
Արզնի—185
Արխանգելսկ—258
Արծն, քաղաք—43, 48, 88
Արծկե, քաղաք—47, 90, 226
Արծվանիկ, ավան—283
Արծրունիների թագավորութիւն—30, 353
Արճեշ—44, 64, 185, 197, 209, 215, 226
Արշակունյաց թագավորութիւն—169
Արշարունյաց դպրոց—163
Արշակունիք—107, 221, 226
Արտանուշ, քաղաք—45
Արցախ—28, 54, 64, 95, 101, 103, 221,
224, 227, 228, 235, 277, 297
Արևելյան Հայաստան—4, 5, 11, 15, 76,
221, 223, 224, 229, 231, 233, 235,
237, 238, 241, 243, 244, 246, 254,
262, 265, 267, 269, 270, 277, 276—
288, 291, 293, 294, 299, 300, 319,
327, 336, 338, 357
Արևելյան Վրաստան—91
Արևմտյան Հայաստան—12, 226, 229,
231, 232, 233, 235, 237, 238, 240,
242, 246, 262, 265, 270, 306, 310,
313, 315, 319, 337

Արևիկ, գավառ—98
Արևմտյան Ուկրաինա—8, 249, 251
Արևմտյան Եվրոպա—156, 249, 250, 261,
266, 271, 274, 301
Արևմտյան Վրաստան—44
Աֆղանստան—276

Բ

Բագարան—28
Բագրատունի թագավորութիւն—9, 25,
30, 41, 50, 51, 64, 66, 108
Բագրևանդ—18, 21, 31, 38, 92, 94, 102,
107, 226
Բազմադրբուր, գյուղ—71
Բալկանյան երկիր—48, 247
Բաղաբերդ—98, 99
Բաղայ թագավորութիւն—54
Բաղդադ—18, 44, 136, 192, 199, 220
Բաղեշ—43, 45, 188, 243, 244, 246, 328,
348
Բայազիտ—226, 244, 245
Բաղեշի Ամիրդուլու դպրոց—33, 334
Բաղք—77
Բասեն—55, 85, 88, 102, 107, 219, 221,
226, 353
Բարգուշատ—281, 283, 291
Բարձր Հայք—22, 57, 64, 94, 102, 103,
104, 208, 209, 221, 226, 341
Բարձրարերդ—114, 119
Բաքու—208, 274, 279, 296, 327
Բենգալիա—256
Բեքուա—116, 120
Բերկրի—44, 45, 55, 64, 87, 90, 185,
215, 226
Բերուշ—250
Բլուզանդական կայսրութիւն—17, 20,
22, 23, 28, 43, 57, 62, 64, 66, 89—91,
116, 119, 120, 162, 257, 358
Բլուզանդիա—23, 42, 43, 48, 53, 55,
57, 65, 77, 88, 92, 120, 122, 124,
125, 127, 157, 168, 253, 353
Բոմբեյ—255, 256
Բշնի—101
Բշնիի դպրոց—163
Բրյուսել—250
Բուլղարիա—248, 251
Բուկովինա—251

Գ

- Գագկաշեն—176
- Գալիցիա—251, 258
- Գանձակ—55, 65, 97, 113, 170, 185, 244, 276, 278, 279, 284, 289, 291, 300, 311, 312, 316, 326, 327, 354, 356, 357
- Գանձակի էմիրություն—95, 98, 99, 101, 105
- Գանձասար—267, 273, 274, 275, 312, 314, 321, 326, 338, 356
- Գառնի—105, 181, 185, 191, 200, 217, 218, 219, 223
- Գարգման—98, 104
- Գեղարդ—176, 177, 218
- Գեղարքունյաց գավառ—105, 221
- Գեղվա գետ—282
- Գեորգիևսկ ամրոց—317
- Գերմանիա—126, 212, 266
- Գետաշեն—311, 312
- Գիլան—279, 290
- Գլաձոր—162
- Գոշավանք—163, 176
- Գոռա, քաղաք—97
- Գյոկչա—224
- Գյուլիստան—227, 311, 320
- Գյուլիստանի մելիքություն—301
- Գյումրի—246
- Գուգարք—21, 22, 28, 31, 56, 91, 93, 100, 101, 103, 176, 209, 221, 224
- Գուգարքի թագավորություն—44, 54, 64, 365

Դ

- Դամասկոս—125, 127
- Դանիշմանների էմիրություն—95, 102
- Դաշտային Կիլիկիա—101, 115—117
- Դարիալի կիրճ—272
- Դարպասակ բերդ—126
- Դերբենդ—327
- Դիրբեքեր—200, 220, 226, 228, 309
- Դիզակի մելիքություն—301
- Դիզակի շրջան—214, 228, 282, 311, 321
- Դյուսեկդորֆ, քաղաք—266, 269, 274, 356

- Դրյակ Կիլիկիո—120
- Դոդս, գյուղ—24, 353
- Դոնի Ռոստով (տե՛ս Ռոստով)—318
- Դսեղ, գյուղ—161)
- Դվին—6, 11, 18, 22, 24, 26, 28, 30, 40, 43, 45, 47, 48, 55, 64, 94, 99, 101, 185, 197, 204, 353, 354

Ե

- Եգերաց երկիր—22
- Եգիպտական էսրայան սուլթանություն—125, 126
- Եգիպտոս—135, 137, 142, 144, 157, 183
- Եգիպտոսի Պտղոմյան թագավորություն—167
- Եդեսիա—113, 116, 118, 248
- Եկեղյաց շրջան—89
- Եղիսաբեթապոլիս—251, 252
- Եղվարդ, գյուղ—229, 283, 285, 300, 325, 337
- Երազգավորս—24
- Երասխ (Արաքս գետ)—217, 220
- Երասխաձորի դպրոց—163
- Երզնկա—95, 161, 183, 185, 187, 189, 201, 209, 226, 243, 245, 354
- Երնջակի բերդ—105, 202
- Երուսաղեմ—116, 125, 127, 128, 132, 223, 263, 335
- Եփրատ, գետ—208, 226
- Երևան—203, 205, 214, 217, 219, 222, 224, 231, 237, 239, 241, 243, 245, 246, 282, 285, 286, 288, 289, 291, 299, 300, 306, 309, 316, 318, 320, 321, 325, 326, 329, 333, 338, 349, 355, 357
- Երևանի խանություն—223, 225

Զ

- Զանգեզուր—93, 241
- Զարեհավան, գյուղ—68
- Զարեհավանդի գավառ—22, 224
- Զեյթուն—227, 228
- Զմյուռնիա—207, 244, 253
- Զվարթնոց—30
- Զևա, բերդ—282

Է

Էրեբունի (Երևանի հին անունը)—203
 Էրզրում—215, 226, 244, 303, 310, 317
 Էջմիածին—203, 205, 211, 212, 229,
 231, 233, 234, 239, 242, 245, 261,
 265, 269, 273, 275, 277, 299, 313—
 315, 318, 330, 335, 337, 341, 342,
 351, 352, 355, 357

Թ

Թալին—224
 Թավրիզ—44, 185, 192, 199, 200, 202,
 209, 210, 214, 219, 245, 291, 335
 Թեոդոսյուիս—198
 Թեոդոսիա—249
 Թբիլիսի—22, 28, 44, 95, 184, 189, 203,
 278, 280, 306—312, 326, 327, 348,
 349, 356, 357
 Թիլ, ամրոց—120
 Թոխատ—219, 244, 264
 Թոնդրակ, գյուղ—69, 78, 85
 Թուրքիա—12, 13, 209, 213, 215, 219,
 220, 226, 232, 233, 235, 261, 262,
 264, 265, 267, 271, 272, 277, 278,
 290, 293, 305, 308, 310, 316, 319,
 326, 332, 335, 355
 Թուրալլ, ավան—74, 78, 84
 Թուրքահայաստան—221

Ի

Իզմիր—253
 Իկոնիայի սուլթանուլթյուն—102, 115,
 119, 123, 125, 127, 134, 135, 146,
 157, 183, 187, 207
 Իսյան, շրջան—228
 Իսոսի ծոց (այժմ՝ Ալեքսանդրեաթա)—111
 Իտալիա—249, 265, 266

Լ

Լամբրոն—113, 119, 129, 134, 163
 Լամոս, գետ—110
 Լեհաստան—8, 199, 211, 249, 258, 271,
 301

Լեոնային Կիլիկիա—110, 118
 Լիմ, կղզի—52, 162, 329, 334
 Լիվորնո—330
 Լոնդոն—303, 304, 307, 308, 357
 Լոռի—54, 63, 91, 93, 97, 104, 107, 108,
 186, 190, 221, 235, 241, 318, 354
 Լվով—251, 252, 329, 349, 355, 356
 Լուգոս—138
 Լուլուա, ամրոց—126, 131

Խ

Խաղայաց շրջան—89
 Խաչեն, գավառ—94, 98, 196, 227
 Խլաթ, քաղաք—43, 45, 55, 74, 78, 84,
 94, 102, 185, 188, 189, 197, 201,
 202, 209
 Խժկոնր—106
 Խնձորեսկ, գյուղ—298
 Խնուս, քաղաք—74, 78, 84, 85, 94, 215,
 226
 Խոյ, քաղաք—44, 87, 291, 321, 325
 Խորասան, նահանգ—54, 327

Մ

Մաղկաձոր—177
 Մաղկոտն, գավառ—68
 Մար, գյուղ—191
 Մմբո, գյուղ—56
 Մմնդավ, գավառ—112
 Մոփաց աշխարհ—183
 Մոփք—200, 205, 209, 221, 226

Կ

Կալիկադոնոս, գետ—110, 116
 Կալեր—278, 281
 Կալկաթա—256, 302, 303, 304
 Կահիրե—142, 143, 147, 355
 Կաղզվան—243
 Կամախ—94, 208, 209, 226
 Կամենեց Պոդոլսկ—251, 252, 257
 Կամրջաձորի դպրոց—163
 Կայեն, բերդ—186
 Կաշե, ավան—74, 76, 78
 Կապադոկիա—112, 118, 186

Կապան—54, 93, 98, 175
 Կասպից ծով—44, 248, 270, 275, 279,
 284, 290, 317, 321
 Կաստիմ, բերդ—128
 Կարակում, մոնղոլական քաղաք—135
 Կարբի—200, 231, 244, 246, 285, 338,
 357
 Կարբին, քաղաք—22, 44, 45, 46, 47, 63,
 87, 89, 102, 125, 185, 187—189, 198,
 215, 226, 243, 245, 246, 247, 264,
 267, 278, 305, 341, 342, 354
 Կարմիր բլուր—203
 Կարս—23, 24, 43—47, 48, 53, 63, 88,
 89, 102, 108, 161, 163, 175, 185, 187,
 188, 198, 226, 244—246, 264, 300,
 316, 319
 Կարփոսի դպրոց—163
 Կաթավաբերդ—98
 Կեչառիսի դպրոց—163
 Կեոյա կամ Արմենոպոլիս—251, 252
 Կեսարիա, քաղաք—134, 187, 218, 354
 Կզլար, քաղաք—289, 307, 308, 318
 Կիզիստրա, ամրոց—115
 Կիլիկիա—4, 6, 7, 15, 57, 63, 66, 110,
 164, 168, 171, 178, 180, 182, 185,
 198, 204, 209, 219, 227, 228, 249,
 251, 354, 355
 Կիպրոս—127, 142, 146
 Կիևյան Ուստիա—251, 257
 Կղարջք—22
 Կյուղնոս կամ Տարսուլս-չայ—110
 Կոզովիտ, գավառ—226
 Կողբ—200
 Կոնդ—286
 Կոռոմոզով, բերդ—114
 Կոռիկոս, նավահանգիստ—121, 138, 142,
 143, 158
 Կոպիտառ, ամրոց—114
 Կոստանդնուպոլիս—62, 63, 65, 89, 117,
 —119, 207, 211, 229, 253, 266, 267,
 329, 331, 332, 335, 336, 345, 346,
 349
 Կոտայք—28, 105, 199, 219, 224
 Կոտման, գետ—184
 Կովկասյան լեռներ—260, 308
 Կրետե կղզի—337
 Կուբան—317

Հ

Հասագա—305
 Հադրուբ—281
 Հալիս—118, 121, 122, 136, 147, 263,
 303, 351
 Հալիձոր—278, 282, 291—294, 290, 297,
 357
 Հաղպատ—83, 106, 163, 176, 181, 174,
 231
 Հայդարաբադ—256
 Համադան, քաղաք—303
 Հայաստան—3—14, 16—24, 26—30, 37
 —46, 48, 49, 52—60, 63—68, 70, 72
 —74, 83—95, 97, 99—112, 124, 135,
 136, 149, 150, 152, 155, 157, 161,
 162, 166—169, 171, 174, 176—216,
 218, 220, 221, 223, 226—229, 240—
 243, 245, 246, 248—254, 256, 258,
 260, 261, 267, 268, 270—275, 277—
 278, 293, 301—303, 305, 306, 308,
 309, 311, 312, 314, 317, 318—320,
 322—325, 328, 329, 331, 333—337,
 339, 343—346, 349, 351, 353—357
 Հայկական պար—209, 220
 Հանձիթ գավառ—89
 Հասան-քեֆ, քաղաք—95
 Հարթ, գավառ—57, 69, 74—76, 77, 78,
 80, 82, 84, 226, 353
 Հեռավոր արևելք—134
 Հեր, գավառ—22, 224
 Հյուսիսային Միջագետք—24, 64, 109,
 186
 Հյուսիսային Կովկաս—43, 44, 184, 258,
 259, 272, 307, 308, 317, 318, 320,
 327
 Հնդկաստան—157, 184, 256, 302—304,
 313, 340
 Հոլանդիա—265, 305
 Հովհանավանք—336
 Հոենոս—266
 Հոռոմ—130, 212, 274, 250
 Հոռովկայ, բնակավայր—122, 138, 140,
 204
 Հրազդան, գետ—285—287
 Հրաշակաբերդ—186
 Հրեաստան—167
 Հունաստան—244, 248
 Հունգարիա—251

Ձ

Ձկնավաճառ, վայր—26, 27
Ձորագյուղ—285, 286

Ղ

Ղարաբաղ—276—280, 282, 284, 285,
288—291, 296, 298—300, 303, 309,
311, 313, 316, 319—322, 325, 326,
338, 356, 357
Ղարադաղ—281, 294, 322
Ղարապաղաղ—249
Ղափան (նաև՝ Կապան)—278, 280—282,
284, 288, 289, 291, 293, 296, 297,
298—300, 303, 356, 357
Ղրիմ—8, 157, 199, 207, 248, 249, 251,
318, 335
Ղուբա—275

Ճ

Ճահուկ, ավան—105
Ճապաղջուր, գավառ—200
Ճորոխ, գետ—226

Մ

Մադրաս—255, 256, 313—315, 322, 324,
331—333, 343—345, 355, 357
Մալաթիա—226, 248
Մակեդոնիա—257
Մամեստիա, քաղաք—112, 116, 122, 142,
144, 152, 156, 157
Մայաֆարկին, քաղաք—44, 45, 185, 226
Մանազկերտ, քաղաք—25, 43—45, 47,
48, 55, 56, 57, 64, 65, 87, 89, 90,
92, 94, 113, 193, 335, 354
Մանանաղի, գավառ—74, 76, 77—79, 84,
85, 88
Մառի, վայր—137
Մավլեան, բերդ—139
Մարաղի դաշտ—295
Մարաշ, քաղաք—113, 126, 127, 136
Մարմարաշեն—106
Մարմարի ծով—125
Մարսել—250, 330, 331, 346
Մեդիա—167

Մեծ Հայք—247
Մեդրի—281, 283, 284, 292, 293
Մերդին, քաղաք—95, 201
Մերձավոր արևելք—11, 21, 23, 125,
129, 130, 134, 136, 138, 139, 144,
161, 167, 168, 177, 207, 208, 267,
335, 336, 338, 339
Միջագետք—43, 58, 87, 95, 125, 135,
136, 157, 168, 188, 189, 192, 208,
220
Միջերկրական ծով—44, 108, 110, 116,
117, 124, 125, 156, 171
Միջին Ասիա—87, 184, 200
Մծբին—226
Մշո դաշտ—209, 243
Մոզոկ—259
Մուղավիա—251, 257
Մոկաց աշխարհ—95, 104, 226
Մոկս, քաղաք—52, 74, 183, 200, 224,
226, 228
Մոնղոլիա—134, 135
Մոսկվա—211, 258—260, 271—275, 277,
289, 307, 346, 356
Մոսվ լեռ—277
Մսիս, քաղաք—117—120, 138
Մուղանի դաշտ—184, 186, 200
Մուղնի—235
Մուշ, քաղաք և գավառ—226, 241

Ն

Նախիջևան—26, 43—45, 54, 200, 209,
214, 215, 224, 237—239, 241, 246,
283, 357
Նիզ, գավառ—26
Նիդեռլանդիա—249
Նովգորոդ—257, 258
Նորագեղ—230
Նոր-Նախիջևան—8, 318, 333
Նոր-Ջուղա—218, 320, 329, 330, 342,
351, 352, 355, 356, 359
Նպատ լեռ—197

Շ

Շահակերտ, գյուղ—240
Շամախի—258, 274, 278, 279, 290, 312,
326

Շամխոր (կամ Շամքոր)—22, 104, 186, 312
Շամշուղե—55, 96, 97
Շատախ—278
Շատիկ, բերդ—54
Շարուր, վայր—208, 258, 275, 355
Շիրակ—18, 24, 28, 31, 37, 64, 74, 84, 91, 99, 100, 101, 104, 107—109, 112, 176, 177, 186, 204, 209, 221, 224, 226, 239, 243, 285, 354
Շիրի, բերդաքաղաք—76
Շիրվան—184, 208, 258, 275
Շլորոտ, բերդ—98
Շուշի, քաղաք—277, 311, 312, 325—328
Շիղթան, գավառ—109

Ո

Որոտան (բերդ և գետ)—200, 328
Ոսկե Հորդա—135, 196, 197, 199
Ոստան, քաղաք—37, 44, 45, 47, 52, 175, 176

Չ

Չալդրան, վայր—209, 355
Չալնդուր, վայր—178, 281, 283
Չինաստան—184
Չմանկատուկ, գյուղաքաղաք—187, 188
Չոլակ, վայր—279

Պ

Պաղեստին—103, 124, 125, 127, 130, 135, 136, 192
Պաղրաս, ամրոց—126
Պամփյուլիա, ծովածոց—110, 126
Պապեոտն, գավառ—113, 119, 146
Պարսկաստան—12, 17, 43, 44, 58, 87, 88, 105, 157, 166, 167, 184, 185, 192, 207, 210, 212, 213, 216—218, 220—221, 223, 224, 233, 244, 253, 254, 259, 261, 270—272, 274—278, 293, 294, 296, 297, 300, 301, 303, 306, 308, 310, 316, 318, 319, 327, 332, 335, 337, 339, 352, 355, 356
Պարտավ, քաղաք—44

Պետերբուրգ—296, 297, 307, 318, 320—322, 324, 327, 347, 357
Պիզու, քաղաք—63, 112, 250
Պիռամոս կամ Ջիհուն, գետ—110
Պոլիս (տե՛ս Կոստանդնուպոլիս)—264, 337
Պոականա, ամրոց—126
Պոսոլ, գյուղ—348

Ջ

Ջենիս, գյուղ—305
Ջենովա—130, 158, 248, 250
Ջերմա, գյուղաքաղաք—77
Ջերմուկ, բերդ հաշենի գավառում—191
Ջհան, գետ—144
Ջրաբերդ—228, 311, 312, 320, 321
Ջուղա—214, 215, 217, 218, 222, 254, 255, 260, 281

Թ

Թաշկոս, քաղաք—251
Թավին, վայր—126
Թշտունիք, նահանգ—31, 52, 94, 221, 226
Թումինիա—248
Թուսաստան—12, 32, 188, 198, 257, 258, 260, 261, 266, 270—272, 274, 275, 277, 290, 291, 293, 298, 301, 302, 306—308, 311, 312, 316—325, 327, 328, 357
Թուսթավի—96

Ս

Սալմաստ, քաղաք—87, 214
Սալյան, վայր—291
Սամարղանդ, քաղաք—21
Սանահին, գյուղ—83, 161, 163, 176, 177, 181, 231, 257
Սասուն—200, 212, 226, 228
Սարայ, քաղաք—248
Սարայ-Բերկե (տե՛ս Սարայ)—248, 354
Սարավանդիքար, բերդ—138
Սարոս կամ Սիհուն, գետ—110
Սեբաստիա (Սվազ)—58, 89, 188, 201, 212, 219, 227, 248, 264, 354, 355

Սելիմ, լեռնանցք—176
 Սելևկիա, քաղաք—112—116, 117, 127, 157
 Սիրիոս—184
 Սիմ, լեռ—24
 Սիս, քաղաք—111, 115, 123, 126, 127, 128, 133, 136—141, 146, 147, 153, 156, 157, 159, 161, 186, 204, 341, 354
 Սիսիան—266, 268
 Սիրիա—66, 103, 124, 168, 208, 209, 248
 Սիցիլիա—156
 Սմբատաբերդ—88
 Սիմոնկլալ, բերդ—118
 Սյունիք—13, 27, 32, 38, 39, 54, 63, 64, 71—75, 77, 91—93, 95, 101, 104, 107, 108, 162, 169, 178, 199—202, 209, 221, 224, 227, 228, 235, 268, 275—278, 280, 281, 294, 297—299, 301, 303—312, 320, 338, 354, 356
 Սյունյաց նահանգ—169
 Սյունյաց մեծ անապատի դպրոց—328, 329, 333, 334, 355
 Սոլոնդա, քաղաք—111
 Սոմխեթի—96, 97
 Սպահան, քաղաք—218, 254, 260, 274, 277, 330
 Սպեր, գավառ—31, 87
 Ստանիսլավ, քաղաք—251
 Սուրբ Ղազարի կղզի—329
 Սուրխաթ, քաղաք—249, 255
 Սուրմառի, ամրոց—200
 Սև լեռներ—110, 120, 121, 124, 137, 144
 Սև ծով—44, 125, 257, 317
 Սևանա լիճ—44, 54, 95, 97, 101, 104, 105, 186, 191
 Սևանա կղզի—28

Վ

Վալախիա—251, 257
 Վայոց ձոր—105, 162, 186, 199
 Վաղարշապատ—203, 231
 Վան, քաղաք—43, 45, 47, 161, 201—

203, 209, 215, 221, 226, 240, 243—246, 264, 309, 319, 356
 Վանա լիճ—20, 38, 44, 87, 200
 Վանանդ, գավառ—31, 41, 53, 221, 226
 Վառնա—251
 Վասպուրական—18, 25, 26, 29, 37, 52, 54, 58, 59, 64, 74, 84, 92, 94, 95, 104, 112, 177, 183, 185, 188, 200, 209, 219—221, 224, 226, 241, 243, 253, 353, 354
 Վարանդա, շրջան—227, 289, 301, 311
 Վեդի—23
 Վենեթիկ—130, 211, 212, 250, 263, 264, 329, 330, 333, 339, 340, 350, 355, 356
 Վերսալ—265
 Վիեննա—267, 271, 329
 Վրաստան—21, 24, 43, 60, 92, 96, 97, 105, 168, 197, 199, 202, 203, 208, 210, 213, 214, 224, 248, 266, 272, 276, 280, 284, 294, 299, 304, 306, 308, 309, 312, 316—319, 321, 325, 326, 356

S

Տաթև—34, 71, 72, 73, 77, 83, 99, 161, 162, 176, 281, 328
 Տամալեկ, գյուղ—71
 Տայոց աշխարհ—27
 Տայք, նահանգ—24, 28, 54—56, 60, 87, 103, 353
 Տավրոսյան լեռներ—22, 110, 228
 Տավուշ, բնակավայր—98
 Տարոն, գավառ—18, 22, 24, 31, 57, 64, 85, 89, 94, 139
 Տարսոն, քաղաք—111—113, 116—118, 120, 122, 129, 133, 144, 146, 152, 153, 156—158, 163
 Տիգրանակերտ (տե՛ս Գեարգեքիք)—346
 Տրանսիլվանիա—251
 Տրապիզոն—44—46, 108, 253
 Տուրուբերան, նահանգ—55, 64, 102, 103, 183, 188, 200, 205, 209, 221

Յ

Յուր, գյուղ—34, 71, 77, 353

ՈՒ

Ուկրաինա—199, 207, 251, 301, 350
Ուշթափա, վայր—280, 281
Ուրմիր լիճ—209
Ուտիք, գավառ—21, 22, 93

Փ

Փարաքար—231
Փարիզ—147, 264, 266, 347, 356
Փայտակարան, քաղաք և նահանգ—23
Փառիսոս, գավառ—104
Փերա, գավառ—255
Փոքր Ասիա—66, 95, 103, 110, 112, 125,
134, 136, 168, 192, 207—209, 213,
219, 248, 253
Փոքր Հայք—247
Փոքր Մասիս—220, 289

Ջ

Ջանաբեռ—245, 336
Ջաջբերունիք—200

Քասաղ, գետ—239
Քարոտ Կիլիկիա—113, 115, 155
Քեսու գավառ—113, 114
Քիչնե—251
Քյուլթափա, գյուղ—229
Քուռ, գետ—91

ԵՎ

Եվդոկիա, քաղաք—161
Եվրոպա—141, 180, 182, 207, 212, 244,
261, 263, 265, 269, 274, 305, 330,
331, 355

Օ

Օհանավանք—179, 221, 329
Օշական, գյուղ—229, 239
Օրդուբադ—246, 283, 284, 294, 298

Ֆ

Ֆլորենցիա—156, 158, 250, 267, 270
Ֆրանսիա—249, 264, 265, 271, 297

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Նկզբնաղբյուրների և գրականության համառոտ տեսություն 3

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՖԵՆՈԴԱԼԻԶՄԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳԵՆՈՒՄԸ

1. Բազրատունիների թագավորության հաստատումը 17
2. Պայքար պետական անկախության պահպանման համար 22

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ IX—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

1. Ֆեոդալական հարաբերությունների խորացումը 29
2. Գյուղատնտեսությունը 37
3. Արհեստագործությունը 39
4. Առևտուրը 43
5. Քաղաքները 45
6. Քաղաքական կարգերը 49

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

1. Հայաստանի տրոհումը ֆեոդալական մանր թագավորությունների՝ 52
2. Բյուզանդական ազդեցության Հայաստանի դեմ 57
3. Անիի թագավորության անկումը 59
4. Հայաստանի վիճակը Անիի անկումից հետո 64

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ IX—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Թոնդրակյան շարժման սկզբնավորումը	65
2. Գյուղացիական ապստամբությունները X դարի առաջին քառորդին	70
3. Թոնդրակյան շարժման նոր վերելքը	74
4. Թոնդրակյանների գաղափարախոսությունը	79
5. Թոնդրակյան շարժման ճնշումը	84

ԳԼՈՒԽ ՇԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐԲԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Սելջուկյան արշավանքները	87
2. Հայաստանի նվաճումը սելջուկյանների կողմից	91

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՀԱՅ ԵՎ ՎՐԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐՈՒԹՅՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՂ ՊԱՅՔԱՐԸ ԷՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՄԱՍԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

1. Անդրկովկասյան ժողովուրդների պայքարը օտար նվաճողների դեմ	95
2. Հայաստանի հյուսիսային նահանգների ազատագրումը և Զաքարյանների իշխանության հաստատումը	99
3. Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը Զաքարյանների օրոք	104

ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ

1. Կիլիկիայի բնաշխարհը և բնակչությունը	110
2. Հալկական իշխանության հաստատումը Կիլիկիայում	113
3. Պայքար Բյուզանդական զորքերի դեմ և իշխանության ամրապնդումը	119

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Լևոն II-ը և թագավորության հռչակումը	125
2. Հեթոմայանների դինսուտիան և դաշինքը մոնղոլների հետ	132
3. Կիլիկիայի քաղաքական դրությունը XVI դարում և թագավորության անկումը	139

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1. Դասակարգային հարաբերությունները և քաղաքական կարգերը	147
2. Կիլիկիայի տնտեսական կյանքը	154

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ IX—XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Գրականության և զիտության զարգացումը	160
2 Արվեստի զարգացումը	175

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

Հայաստանը ֆեոդալական հարաբերությունների լճացման և տնտեսական անկման շրջանում

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄՈՆՂՈՒԱԿԱՆ ԼՇԻ ՏԱԿ

1. Հայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից	183
2. Հայաստանը էլզանության շրջանում	192
3. Հայաստանը XIV դարի երկրորդ կեսին և XV դարում	199

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ

ԹՈՒՐԲ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Հայաստանի առաջին բաժանումը պարսկական և օսմանյան պետությունների միջև	207
2. Հայաստանի երկրորդ բաժանումը Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև	213

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVII—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Վարչական կարգը Հայաստանի Արևելյան և Արևմտյան մասերում	223
2. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները	229
3. Հայաստանի տնտեսական կյանքը XVII—XVIII դարերում	241

Գ Լ Ո Ւ Խ Տ Ա Ս Ն Զ Ո Ր Ս Ե Ր Ո Ր Դ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅԿԻՉԲՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

1. Հայկական գաղթավայրերի առաջացումը XI—XVIII դարերում	247
2. Հայ-ռուսական հարաբերությունների սկիզբն ու զարգացումը մինչև XVIII դարը	256

ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

Հայկական ազատագրական շարժումները XVII—XVIII դարերում

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՇԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1. Շարժման զարթոնքը, էջմիածնի 1677 թվականի ժողովը	261
2. Արևելյան Հայաստանի ազատագրման ծրագիրը	267
3. Շրջադարձ դեպի Ուսաստան	271

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՄՅՈՒՆԻՔԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒՅՈՒՆԸ

1. Ապստամբության նախապատրաստումը ու սկիզբը	276
2. Հերոսամարտեր թուրքական զավթիչներին դեմ	284
3. Ապստամբության վախճանը	293

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՅՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1. Ազատագրական շարժման նոր կտապը	308
2. Ազատագրական շարժման նոր օջախներ	307
3. Ազատագրական շարժումը և հայ-ռուսական կապերը XVIII դարի վերջին տասնամյակներին	316

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ XV—XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Դպրոցները, տպագրությունը և մամուլը	328
2. Գիտությունների զարգացումը	333
3. Գրականությունն ու արվեստը	340
Կարևոր դեպքերի ժամանակագրություն	353
Գրականության ցանկ	359
ա) Սկզբնաղբյուրներ	359
բ) Ուսումնասիրություններ	366
Անվանացանկ	363

